ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

131

НОВИ САД
2010

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ 131

МАТИЦА СРПСКА
1826

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

З Б О Р Н И К
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука, од 11. свеске (1956) — *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984) под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951—1952),
Рајко Николић (1953—1965), академик Славко Гавриловић (1966—1969),
др Александар Магарашевић (1970—1973), др Младен Стојанов (1974—1999)
др Милован Митровић (2000—2004), др Часлав Оцић (2005—)

131

Уредништво

Др ГОРДАНА БЛАГОЈЕВИЋ
Др БОШКО БОЈОВИЋ (Француска)
Др РАЈКО БУКВИЋ
Др БРАНИСЛАВ С. ЂУРЂЕВ
Др МИЛОШ МАРЈАНОВИЋ
Др МАСАЈУКИ ИВАТА (Јапан)
Др ЈОВАНА МИЛУТИНОВИЋ
Др МИЛОВАН МИТРОВИЋ
Др ДУШАН НИКОЛИЋ
Др ДРАГО ЊЕГОВАН
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ
Др ПИТЕР РАДАН (Аустралија)

Ову тематску свеску Зборника уредили су:
др Бранислав С. Ђурђев (главни уредник) и
Новка Мојић, Ђорђе Ракочевић, Цветанка Савић, Андреја Стајшић (чланови)

Главни и одговорни уредник
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2010

ISSN 0352-5732 / UDC 3(05)

З Б О Р Н И К

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

131

НОВИ САД
2010

Илустрација на корици

гравира Захарије Орфелина
Човек пише за столом

САДРЖАЈ
CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Илија Грујић, Љубомир Милашиновић, Зорица Грујић, Улога примарне здравствене заштите у остваривању пронаталитетне популационе политике у Војводини — Role of Primary Health Protection in the Realization of the Pronatalist Population Policy in Vojvodina 11
Анкица Шобот, Популациони изазови из родне перспективе — Population Challenges from the Gender Perspective 23
Драшко Маринковић, Демографски развој и спровођење мјера популационе политике у Републици Српској — Demographic Development and Implementation of Population Policy Measures in the Republic of Srpska 33
Соња Јовановић, Јелена Лукић, Фактори који утичу на број разведених бракова по општинама у АП Војводини у 2008. години — Factors Influencing the Number of Divorced Marriages, according to Municipality in the Antonomous Province of Vojvodina 2008 45
Драгана Пауновић, Искуство Финске у пронаталитетној политици — Experiences of Finland related to the Pro-natal Policy 55
Мира Ћук, Ефекти пронаталитетних популационих мјера у Републици Српској у општинама са негативним природним прираштајем — Effects of Pronatalist Population Measures in The Republic of Srpska in the Municipalities with Negative Natural Growth 67
Анико Кхадеми Видра, Ендре Барко, Тибор Сарвак, Породица, васпитање и заједница — резултати социолошког истраживања омладине у Терексентмиклошу — Family, Education and Community — Results of a Sociological Research on the Youth in Törökszentmiklós 79
Нада Половина, Промене у мишљењу родитеља о броју деце у породици током периода транзиције (1998—2009) — Changes in Parental Thinking Regarding the Number of Children in the Transition Period (1998—2009) 91
Јованка Вуковић, Нада Липовац, Маријана Касаповић, Положај и потребе дјеце у вишечланим породицама у Републици Српској — The Position and Needs of Children Families with More Members in the Republic of Srpska 103
Тамара Лукић, Александра Драгин, Љубица Ивановић, Досељавања у приградска насеља, студија случаја: општина Темерин — Immigration in the Suburban Settlements. Case Study: the Municipality of Temerin 115
Весна Лукић, Жељко Бјељац, Делатност радника у функцији развоја дневних миграција на подручју Војводине — Sector Activity of Workers in the Function of Development of Commuting in the Area of Vojvodina 127
Горан Пенев, Биљана Станковић, О самоубиствима старих и младих у Војводини — On Suicide of the Elderly and Young in Vojvodina 137
Здравко Шолак, Никола Добрић, Зипфов закон и градови у Србији — Zipf's Law and Cites in Serbia 149

Дара Петковић, Утицај миграционих компоненти Сремског округа на демографски раст — Influence of Migrational Components of the Srem District on Demographic Growth 155
Дренка Вуковић, Старост и сиромаштво — Old Age and Poverty . . 165
Јелена Стојилковић, Мирјана Девецић, Однос броја пензионера и запослених у контексту демографског старења у Србији — Retirees and Employees Ratio in the Context of Demographic Ageing in Serbia 177
Биљана Маричић, Будућност старења — правци развоја социјалне заштите старих људи у заједници — The Future of Aging — Directions of Development of Social Protection of the Elderly in the Community . 187
Мирјана Рашевић, О старењу и старости у Србији — On Ageing and Old Age in Serbia 199
Ержебет Ач-Николић, Соња Чанковић, Наташа Драганић, Ивана Радић, Испитивање валидности и поузданости WHOQOL-BREF упитника за популацију старих — Assessment of Validity and Reliability of the WHOQOL-BREF Questionnaire for the Elderly Population in Vojvodina 211
Радмила Вићентијевић, Старење становништва Републике Србије и Београда кроз призму односа старосне структуре становништва и старосне структуре чланова домаћинстава — Aging of the Population of the Republic of Serbia and Belgrade through the Prism of the Relation of the Age Structure of the Population and the Age Structure of Household Members 221
Јанко Дрча, Социјална заштита старих — Европске тенденције — Social Protection of the Old European Tendencies 229
Љубо Лепир, Брига о старим лицима у систему социјалне заштите Републике Српске — Care of the Elderly Persons in the System of Social Protection in The Republic of Srpska 239
Сњежана Мрђен, Етнички мјешани бракови на простору бивше Југославије, 1970—2005. година — Ethnically Mixed Marriages in the Area of the Former Yugoslavia (1970—2005) 255
Милка Бубало-Живковић, Тамара Ковачевић, Бојан Ђерчан, Демографске карактеристике војвођанских насеља у гравитационој зони Београда — Demographic Characteristics of the Settlements in Vojvodina in the Zone Gravitating to Belgrade 269
Милана Пашић, Анђелија Ивков-Џигурски, Александра Драгин, Незапосленост као један од водећих проблема депопулапије у пограничним општинама Баната — Unemployment as One of the Leading Problems of Depopulation in Border Municipalities of Banat 279
Љубица Ивановић, Бранислав С. Ђурђев, Промена броја становника Шајкашке упериоду 1869—2002. година — Change in the Number of Inhabitants of Šajkaška in the Period from 1869 to 2002 . . 293
Анђелија Ивков-Џигурски, Милка Бубало-Живковић, Милана Пашић, Промене броја становника Баната крајем XX века са освртом на пограничне општине — Changes in the Number of the Population of Banat at the End of the 20th Century with a Rewiew on the Border Municipality 305
Девецић Мирјана, Контроверзе демографског развитка Пчињског округа — Controversies of Demographic Development in the Pčinja County 319

Саша Марковић, Снежана Бесермењи, Однос Српског културног клуба према структури становништва Војводине — Relation of the Serbian Cultural Club Related to the Structure of the Population of Vojvodina 329
Нада Радушки, Мултикултурализам Војводине и демографски развитак националних мањина — Multiculturalism in Vojvodina and Demographic Development of National Minorities 339
Рајко Врањеш, Промјене у природном кретању становништва Републике Српске — Changes in the Natural Movements of the Population of The Republic of Srpska 349
Иван Маринковић, Разлике у смртности становништва централне Србије и Војводине — The Differencies in Mortality in Central Serbia and Vojvodina 359
Сузана Игњатовић, Регионалне специфичности транзиције у одраслост у Европи из социо-демографске перспективе — Regional Characteristics of Transition to Adulthood in Europe from Socio-Demographic Perspective 369
Жељко Бјељац, Весна Лукић, Становништво на простору привредно географске целине Вршачких планина — Population in the Territory of the Economic-Geographic Unit of the Vršac Mountains 377
Олица Радовановић, Снежана Тошић, Карактеристике и проблеми демографског развоја Тимочке Крајине у другој половини XX века — Characteristics and Problems of Demographic Development of Timočka Krajina in the Second Half of the 20th Century 387
Снежана Стојшин, Утицај намерног прекида трудноће на природно кретање становништва — Impact of Deliberate Termination of Pregnancy on the Natural Population Dynamics 397
Анамарија Пакаи, Анико Дер, Илдико Крисбахер, Каталин Немет, Лајош Месарош, Ержебет Мак, Петер Балаж, Испитивање успешности систематских гинеколошких прегледа код Мађарица организованих у оквиру Националног програма — Investigation on the Success of Systematic Gynaecological Checkups among the Female Hungarians Organized within the National Program . 405
Гордана Ковачек-Станић, Породичноправни аспект биомедицински потпомогнутог оплођења у праву Србије и европским правима — ...Family Law Aspect of Biomedically Assisted Conception in Serbian and European Law 415
Мирјана Бобић, Убрзање модернизације брачности као услов рехабилитације рађања у Србији — Acceleration of Modernization of Marriage as a Condition to the Rehabilitation of Procreation in Serbia . . . 431
Јелена Предојевић-Деспић, Могућности за повезивање и сарадњу са Србијом: ставови новије српске дијаспоре у Канади и Сједињеним Америчким Државама — Possibilities for Connection and Cooperation with Serbia: Standpoints of New Serbian Diaspora in Canada and the USD 443
Биљана Радивојевић, Владимир Никитовић, Одрживост радне снаге у условима интензивног демографског старења — Labour Force Sustainability under Conditions of Demographic Ageing 455
Емил Каменов, Различити облици рада у дечјим јаслицама и вртићима као услов за задовољавање разноврсних потреба предшколске деце и њихових родитеља — Different Forms of Work in Nurseries and

Kindergartens as a Condition for the Satisfaction of Diverse Needs of Preschool children and their parents 465
Ана Гавриловић, Предшколске установе у Војводини кроз елементе релевантне за популациону политику — Preschool Institutions in Vojvodina through the Elements Relevant for the Population Policy 473
Ристо Прентовић, Могућности новосадских приватних вртића у подршци породици у остваривању пронаталитетне функције — Possibilities of Novi Sad Private Kindergartens in Supporting Family in Fulfilling its Pro-Natal Function 487
Ирен Габрић-Молнар, Истраживање квалитета живота на северу Војводине — Quality of Life Research in North Vojvodina 497
Петар Васић, Могућности анализе демографских карактеристика потрошача на основу података анкета о потрошњи домаћинстава — Possibilities of the Analysis of Demographic Characteristics of Consumers on the Basis of the Facts from the Survey about Household Consumption . 507

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Излази четири пута годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420-199
Proceedings for Social Sciences published by Matica Srpska
Published quarterly
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice Srpske 1
Phone: 381 21 420-199
www.maticasrpska.org.rs
e-mail: zmsd@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке* закључила је
131. свеску 25. маја 2010. године
За издавача: проф. др Душан Николић
Стручни сарадник Одељења: Јулкица Боаров
Лектор и коректор: Мирјана Зрнић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено октобра 2010. године

Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад
Штампа: Штампарија Стојков
Тираж: 400 примерака

CIP — Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3(082)

ЗБОРНИК Матице српске за друштвене науке / главни и одговорни уредник Часлав Оцић. — 1984, св. 76— . — Нови Сад : Матица српска, Одељење за друштвене науке, 1984—. — 24 cm

Четири пута годишње. — Резимеи на енг. језику. — Наставак публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућила је
Влада АП Војводине, Покрајински секретаријат
за социјалну политику и демографију

ISSN 0352-5732

9 770352 573002

У организацији Владе Војводине, Секретаријата за социјалну политику и демографију, Матице српске и Универзитета у Новом Саду, новембра 2010. године ће се одржати четврти симпозијум о одрживом регионално-демографском развоју *Академик Берислав Беша Берић*.

Традиционални циљ Симпозијума је да упореди популационе процесе у Војводини са савременим популационим трендовима у другим деловима Републике и у окружујућим суседним регионима. Ова сазнања треба да укажу на све последице које ће депопулација изазвати у будућности, и да омогуће осавремењивање програма демографског развоја.

Од самог почетка симпозијум је представљао најбројније окупљање свих стручњака који се баве проучавањем становништва у Србији. На првом (10—11. новембра 1997) симпозијуму посвећеном демографском развоју Војводине, представљено је 29 реферата. Други (8—9. новембра 2001) је био посвећен актуелним проблемима демографског развоја АП Војводине и на њему је представљено 35 реферата. Трећи симпозијум (10—11. новембра 2005) је имао међународни карактер, представљена су 53 домаћа реферата и 14 из иностранства. Четврти симпозијум је био заказан за 13. и 14. новембар 2009. године с намером да буде обухватнији и бројнији од претходних и да један од покровитеља буде и Европска асоцијација за популационе студије (ЕАПС). Нажалост, због опасности од епидемије свињског грипа Организациони одбор је одлучио да се одржавање симпозијума помери за новембар 2010. године, што је за 20% умањило број првобитно пријављених реферата. Ипак, пријављено је чак 65 радова.

У овој тематској свесци *Зборника Матице српске за друштвене науке* објављују се сви позитивно рецензирани радови, а што је био случај и са радовима са претходних симпозијума. Број радова које објављујемо у овом Зборнику за трећину је мањи од броја пријављених радова, што говори о ригорозности рецензија. Радови су овога пута одштампани пре одржавања самог скупа, како би се скратило време излагања а продужило време за дискусију.

Уредник тематског броја

Бранислав С. Ђурђев

UDC 618.214(497.113)
Оригинални научни рад

Илија Грујић
Љубомир Милашиновић
Зорица Грујић

УЛОГА ПРИМАРНЕ ЗДРАВСТВЕНЕ ЗАШТИТЕ У ОСТВАРИВАЊУ ПРОНАТАЛИТЕТНЕ ПОПУЛАЦИОНЕ ПОЛИТИКЕ У ВОЈВОДИНИ

САЖЕТАК: Испитати, како унапредити здравствену заштиту жена на примарном нивоу у пренаталном, перинаталном и постнаталном периоду у циљу рађања здравог детета и очувања општег и гениталног здравља жене, да би на тај начин жена била способна да негује своје дете и роди још једно или више деце.

У истраживање је било укључено укупно 300 пацијенткиња (по 100 пацијенткиња из ДЗ „Темерин", ДЗ „Мали Иђош" и ДЗ „Житиште") у фертилном периоду. Истраживање је спроведено путем анкетног упитника у три дома здравља у Војводини који су претходно изабрани на основу висине природног прираштаја у општини којој припадају. Пацијенткиње су испуњавале анонимни упитник са 24 питања, тако што су заокруживале један од понуђених одговора или дописивале одговор тамо где је то било потребно, а предмет истраживања била је примарна здравствена заштита и њен утицај на репродукцију становништва у Војводини. Упоређивани су добијени резултати у испитиваним здравственим установама у Војводини.

Просечна старост испитиваних пацијенткиња у сва три дома здравља била је 30,35 година а њих 61,6% завршило је средње образовање док су 26,33% од укупног броја домаћице. У брачној заједници је 85,66% док је 2,66% разведено. Половина испитиваних пацијенткиња не користи контрацептивна средства, те је број нежељених трудноћа и намерних побачаја велики што може да има негативне последице на репродуктивно здравље жена као и на природни прираштај становништва. Укупан број анкетираних пацијенткиња које не посећују диспанзер за жене износи 5%, док укупан број од 32,33% пацијенткиња посећује диспанзер за жене због контроле трудноће, 26,33% ради лечења болести, 11,33% ради савета за контрацепцију, 2,66% због лечења стерилитета, а из других разлога 27,33% пацијенткиња. Више од половине анкетираних пацијенткиња сматра да треба побољшати досадашњи рад диспанзера за жене. Као вид побољшања рада диспанзера за жене 74,66% пацијенткиња види у организованим предавањима о разним видовима здравствене заштите и планирања породице, али и потребом за набавком савремених апарата за дијагностику (13,33%).

Примарна здравствена заштита значајно утиче на репродукцију становништва и ови резултати указују на потребу њене активније улоге у унапређењу здравља жена као и у имплементацији мера популационе политике.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: примарна здравствена заштита, репродукција

УВОД

Према дефиницији СЗО, репродуктивно здравље представља стање комплетног физичког, менталног и социјалног благостања, а не само одсуство болести и неспособности у свим деловима репродуктивног система, њихових функција и процеса (1, 2, 3).

Репродуктивно здравље представља испуњење репродуктивне функције на здрав и жељен начин, као и спречавање обољења и повреда у вези са сексуалношћу и репродукцијом (4, 5). Репродуктивно здравље зависи од више чинилаца од којих су најважнији понашање и одговорност јединке према сопственом здрављу, начин њеног сексуалног и репродуктивног понашања и контрола рађања. Од спољашњих чинилаца, посебно су значајни обезбеђеност и квалитет здравствене заштите (5). У природном кретању становништва Војводине запажене су следеће тенденције: пад наталитета, раст морталитета и пад природног прираштаја. Број становника у Војводини карактерише се лаганим порастом у периоду 1921—2002. година (6). Укупан број становника Војводине увећан је за 32%, док је у последњој декади XX века и почетком XXI века (1991—2002) раст заустављен (7, 8, 9). У Војводини просечна старост становништва износи 39,8 година, те се тако становништво Војводине налази у дубокој демографској старости. Просечна старосна структура становништва Војводине износи: мушкарци 38,3, а жене 41,3 године (10, 11, 12, 13). Стопа наталитета у Војводини у 2001. години износи 11,2‰ и сврстава Војводину у подручја с врло ниским вредностима. Стопа фертилитета, такође, у опадању је и у 2001. години износи 40,6‰ у Војводини, а такође је забележен и пораст просечне старости жена при рађању првог детета и у 2001. години она износи 26,8 година. Рађање испод нивоа потребног за просто обнављање становништва први пут се јавило средином педесетих година прошлога века (14). Анализом података, добијених пописом становништва Војводине, последњих 50 година стопа природног прираштаја је у сталном паду, те од 1989. године достиже негативне вредности (–1,8‰), а 2001. године износи –4,2‰ (9). У свих 45 општина Војводине забележен је негативан природни прираштај.

Ниска плодност становништва Војводине производ је ниских репродуктивних норми и различитих фактора који утичу на креирање тих норми. Фактори који утичу на реализацију става о жељеном броју деце су: усклађивање родитељства и професионалне активности, инкопатибилност породице с прихватањем дугорочних обавеза, незадовољавајући економски стандарди у које убрајамо незапосленост, нерешено стамбено питање и проблеми чувања деце. Значајан допринос оваквој ситуацији јеи све већи број неплодних брачних заједница, тј. проблем инфертили-

тета и стерилитета, који и када се реши, најчешће се завршава рађањем једног детета. У процесу решавања проблема система здравствене заштите у Србији (15) неопходно је истаћи приоритет примарне здравствене заштите, побољшати сарадњу између примарне и секундарне здравствене заштите као и остварити повезаност између превентивних и куративних услуга, а здравствену заштиту жена организовати тако да највећи део здравствених потреба пацијенткиња може да реши на нивоу примарне здравствене заштите. Општине, локалне заједнице, треба да заузму значајну улогу у промоцији здравља, препознавању здравствених проблема становништва, повећању одговорности за сопствено здравље и здравље појединца и његове породице у целини, ради постизања услова за подстицај пронаталитетне популационе политике. У циљу решавања проблема репродукције становништва у Војводини потребно је увести савремене програме за планирање породице, који се баве појединцима и њиховим потребама, а само индиректно интересима друштва у овој области (16).

Циљ овога рада био је како унапредити здравствену заштиту жена на примарном нивоу у пренаталном, перинаталном и постнаталном периоду у циљу рађања здравог детета и очувања општег и гениталног здравља жене, да би на тај начин жена била способна да негује своје дете и роди још једно или више деце, као и доношење предлога за израду програма здравствене заштите као основе за рад здравствених радника у остваривању пронаталитетне популационе политике, која би довела до постепеног повећања природног прираштаја у Војводини.

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ

У проспективно истраживање, које је било спроведено од маја до децембра 2003. године, било је укључено укупно 300 пацијенткиња (по 100 пацијенткиња из ДЗ „Темерин”, ДЗ „Мали Иђош” и ДЗ „Житиште”) у фертилном периоду. Истраживање је спроведено путем анкетног упитника у три дома здравља у Војводини који су претходно изабрани на основу висине природног прираштаја у општини којој припадају. У одабраним општинама и њиховим припадајућим домовима здравља анализирани су:

1. социоекономски развој општине са ресурсима;
2. демографско стање и витално-демографски показатељи кретања становништва и
3. рад примарне здравствене заштите и службе за здравствену заштиту жена односно диспанзера за жене (број и структура здравствених радника, статистички подаци о раду, анонимни анкетни упитник који су испуњавале пацијенткиње које су посећивале диспанзер за жене испитиваног дома здравља).

Пацијенткиње су испуњавале анонимни упитник са 24 питања, тако што су заокруживале један од понуђених одговора или дописивале одго-

вор тамо где је то било потребно. Упоређивани су добијени резултати у испитиваним здравственим установама у Војводини.

Општина Житиште налази се у средњебанатском округу, 18 км североисточно од Зрењанина а у близини СЦГ-Румунске границе. Заузима површину од 525 км². Житиште и 11 насеља која улазе у састав општине Житиште су: Банатски Двор, Банатско Карађорђево, Банатско Вишњићево, Бегејци, Међа, Нови Итебеј, Равни Тополовац, Српски Итебеј, Торда, Честерег и Хетин. Привреда општине базира се на развијеној пољопривреди, мање развијеним индустријским погонима а нарочито развијеним ловом и риболовом на старом Бегеју (17). Број становника у овој општини, по попису из 2002. године износи 20.399, док је број становника по попису из 1991. износио 21.964, што представља смањење популације за 1565 становника (18). Од тога броја 12.828 су Срби, 4017 Мађари, 1837 Румуни, 786 Роми, док 931 чине припадници других етничких група (19). Од укупног броја становништва мушкарци чине 9328 а жене 11.071. Просечна старост становништва општине је 41,7 година (мушкарци 39,9 а жене 43,5) што значи да је становништво општине у дубокој демографској старости (20). Број жена у фертилном периоду у општини Житиште износи 4321, а природни прираштај –12‰. Народни доходак по становнику у 2003. години износио је 57.515,00 динара. Укупан број запослених у овој општини износи 3402, док је удео жена у укупном броју запослених 39,8% (21). Према економским показатељима општина Житиште спада у ред неразвијенијих општина у Војводини. Број становника обухваћених здравственом заштитом износи 1015 на једног лекара.

Дом здравља Житиште има 121 запосленог радника, 25 лекара, 62 медицинске сестре и 34 радника немедицинског особља. У дому здравља су организоване следеће службе: општа медицина и хитна медицинска помоћ, радиологија, пнеумофтизиологија, здравствена заштита жена, медицина рада, психијатрија, спортска медицина, здравствена заштита деце и омладине, офталмологија и стоматолошка служба. У оквиру служби раде још и лабораторијска дијагностика, патронажна служба, кућно лечење и нега и снабдевање лековима.

Општина Темерин налази се у јужнобачком округу, у предграђу Новог Сада на површини од 170 км². Темерин и два насеља која улазе у састав општине Темерин су: Бачки Јарак и Сириг. Својом локацијом општина заузима простор између Бачке и Баната, што чини један од услова за бољи економски и друштвени развој. Привреда општине базира се на развијеној пољопривреди као и добро развијеним индустријским погонима (17). Број становника у овој општини, по попису из 2002. године износи 28.275, док је број становника по попису из 1991. износио 24.386, што представља повећање популације за 3889 становника (18). Од тог броја 18.155 су Срби, 8341 Мађари, 407 Југословени, 198 Хрвати, 78 Црногорци док 1096 чине припадници других етничких група (19). Од укупног броја становништва мушкарци чине 13.813, а жене 14.462. Просечна старост становништва општине је 38,3 године (мушкарци 37,1 а жене 39,4) што значи да је становништво у демографској старости (20).

Број жена у фертилном периоду у општини Темерин износи 7312, а природни прираштај –3,99‰. Народни доходак по становнику у 2003. години износио је 50.480,00 динара. Укупан број запослених у овој општини износи 5210, док је удео жена у укупном броју запослених 39,2% (21). Према економским показатељима општина Темерин спада у ред развијенијих општина у Војводини. Број становника који су обухваћени здравственом заштитом, на једног лекара износи 1056.

Дом здравља Темерин има 120 запослених, 23 лекара, 63 медицинске сестре и 34 радника немедицинског особља. У дому здравља су организоване следеће службе: општа медицина и хитна медицинска помоћ, радиологија, пнеумофтизиологија, интерна медицина, здравствена заштита жена, медицина рада, психијатрија, спортска медицина, здравствена заштита деце и омладине, стоматолошка служба и офталмологија. У оквиру служби раде још и лабораторијска дијагностика, патронажна служба, кућно лечење и нега и снабдевање лековима.

Општина Мали Иђош налази се у севернобачком округу и по пространству спада у ред најмањих општина. Заузима површину од 181 км². Мали Иђош и два насеља која улазе у састав општине су: Фекетић и Ловћенац. У привреди општине најразвијенија је пољопривреда, а од значаја су и трговина, занатство, угоститељство и локални саобраћај (17). Број становника у овој општини по попису из 2002. године износи 13.484, док је број становника по попису из 1991. износио 14.137, што представља смањење популације за 643 становника (18). Од тог броја 7548 су Мађари, 2857 Срби, 2820 Црногорци док 259 чине припадници других етничких група (19). Од укупног броја становништва мушкарци чине 6684, а жене 6800. Просечна старост становништва општине је 39,3 године (мушкарци 37,5 и жене 41), што значи да је становништво у дубокој демографској старости (20). Број жена у фертилном периоду у општини Мали Иђош износи 3192, а природни прираштај –5,29‰. Народни доходак по становнику у 2003. години износио је 43.462,00 динара. Укупан број запослених у овој општини износи 1946, док је удео жена у укупном броју запослених 40% (21). Према економским показатељима општина Мали Иђош спада у ред неразвијених општина у Војводини. Број становника, који су обухваћени здравственом заштитом на једног лекара износи 1125.

Дом здравља „Др Мартон Шандор” у Малом Иђошу има 90 запослених, 16 лекара, 46 медицинских сестара и 26 радника немедицинског особља. У дому здравља су организоване следеће службе: општа медицина и хитна медицинска помоћ, радиологија, интерна медицина, здравствена заштита жена, здравствена заштита деце и омладине и стоматолошка служба. У оквиру служби раде још и лабораторијска дијагностика, патронажна служба, кућно лечење и нега и снабдевање лековима.

Резултати и дискусија

Табела 1. — Општи подаци о испитиваним пацијенткињама

Карактеристике пацијенткиња	ДЗ „Житиште”	ДЗ „Темерин”	ДЗ „Мали Иђош”
Године живота	31,33 ± 7,09	29,49 ± 7,80	30,23 ± 7,59
Школска спрема			
Без школе	3%	0%	8%
Основна школа	24%	20%	28%
Средња школа	60%	70%	55%
Виша школа	8%	5%	8%
Факултет	5%	5%	1%
Брачно стање			
Неудата	5%	22%	8%
Удата	91%	74%	92%
Разведена	4%	4%	0%

* Подаци су исказани у средњој вредности ± стандардна девијација или у процентима (%)

Просечна старост испитиваних пацијенткиња у сва три дома здравља била 30,35 година. Њих 61,6% има средње образовање, док су 26,33% од укупног броја домаћице. У брачној заједници је 85,66%, док је 2,66% разведено (табела 1, графикон 1). У сва три испитивана дома здравља, 57% испитиваних пацијенткиња до сада је родило двоје деце, 21% једно, 19% троје а 3% четворо деце (графикон 2). Укупан број претходних порођаја код испитиваних пацијенткиња у сва три дома здравља

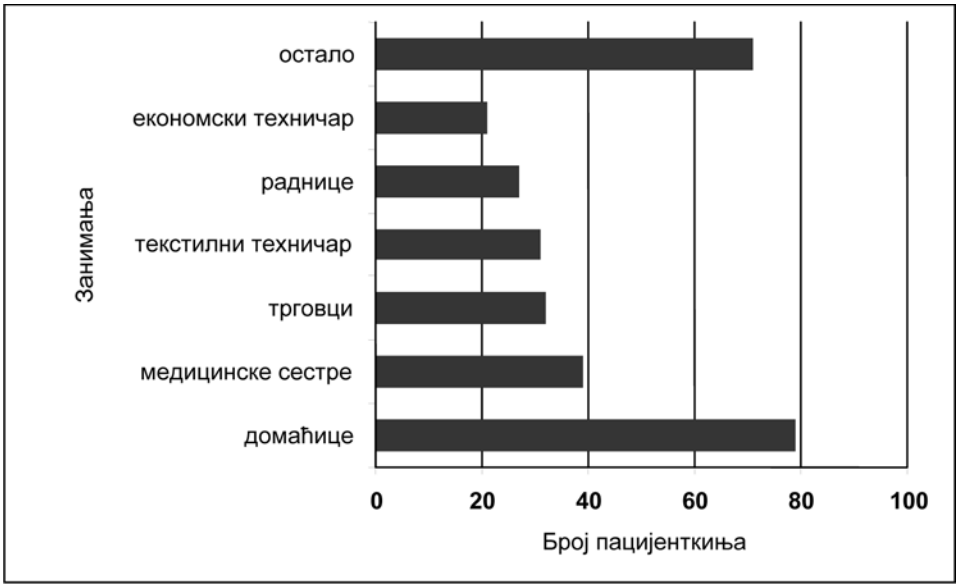

Графикон 1. — Дистрибуција пацијенткиња према занимању

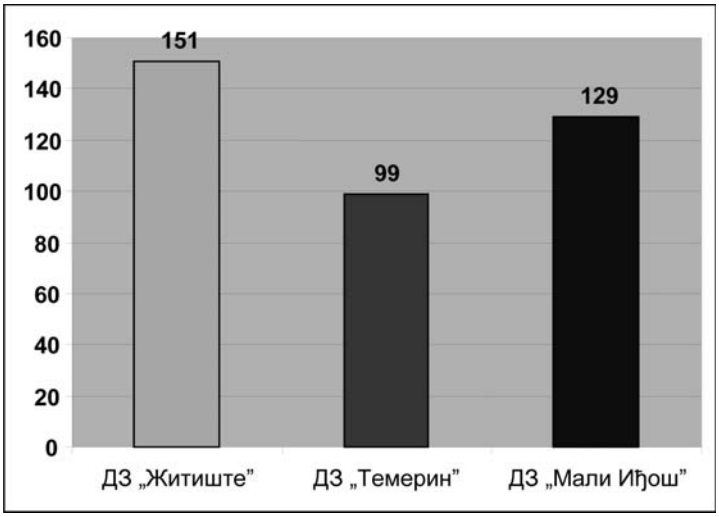

Графикон 2. — Број деце које су родиле пацијенткиње у испитиваним домовима здравља

био је 359, тј. 1,19 порођаја по једној пацијенткињи. Упоређивањем ових резултата запажамо да је просечан број претходних трудноћа вс. порођаја износио 703 вс. 359, тј. 2,34 претходне трудноће завршиле су 1 порођајем пацијенткиње чиме се не обезбеђује ни минимална стопа репродукције. У сва три дома здравља 45% испитиваних пацијенткиња жели да роди још једно дете, 37% двоје, 17% троје деце, а 1% пацијенткиња жели да роди још четворо деце (графикон 3). Општина Житиште има најнижи

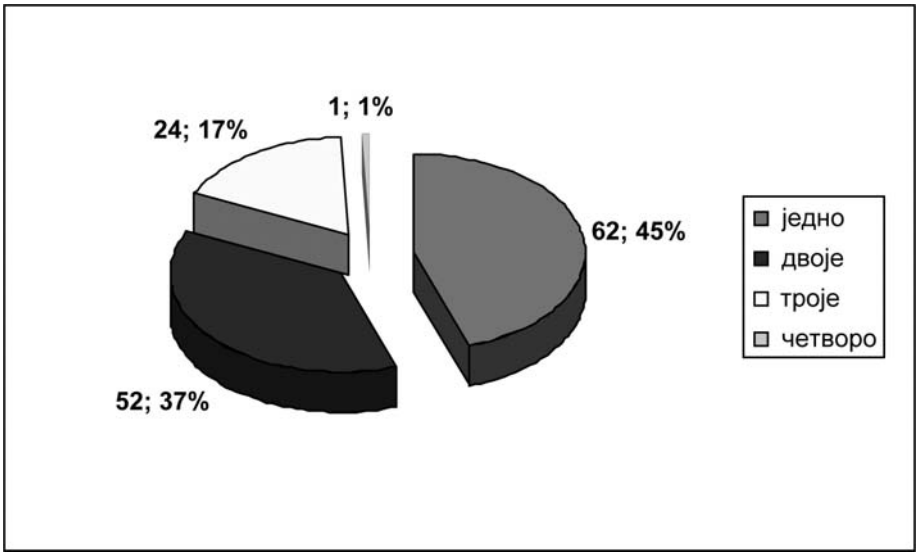

Графикон 3. — Жеља за рађањем још деце код пацијенткиња испитиваних група

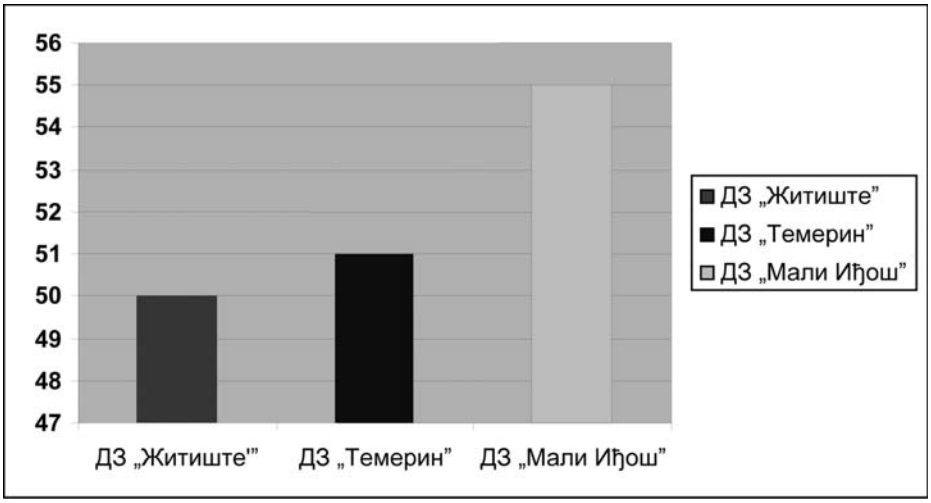

Графикон 4. — Употреба контрацепције код пацијенткиња испитиваних група

природни прираштај од –12‰, општина Мали Иђош има природни прираштај од –5,29‰, док општина Темерин као најразвијенија општина од ове три општине има негативну стопу природног прираштаја од –3,39‰ (17, 18). Анализом наших резултата забележена је ниска жеља за рађењем још деце, што ће у будућности довести до даљег тренда пада природног прираштаја у све три испитиване општине. У ДЗ „Житиште" 50% испитиваних пацијенткиња користи контрацепцију, 49% у ДЗ „Темерин" док у ДЗ „Мали Иђош" 45% пацијенткиња користи контрацептивна средства (графикон 4). Упоређивањем добијених података из на-

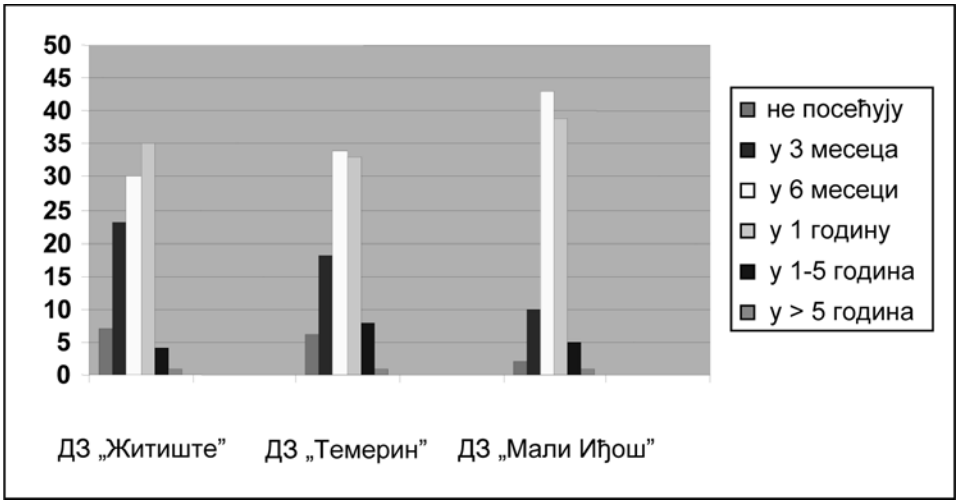

Графикон 5. — Учесталост посета диспанзеру за жене код пацијенткиња испитиваних група

шег испитивања и података добијених из литературе, уочава се да више од половине испитиваних пацијенткиња уопште не користи контрацептивна средства. У нашој земљи, прекид трудноће још увек представља један од главних начина планирања породице, не само код жена у браку већ и у популацији адолесцената (22). Највећи број испитиваних пацијенткиња у сва три дома здравља, посећује диспанзер за жене једном у 6 месеци и једном у годину дана (графикон 5). Као разлог посете диспанзеру за жене највећи број испитиваних пацијенткиња у сва три дома здравља, наводи контролу трудноће и лечење болести. Значајно мањи број пацијенткиња посећује диспанзер за жене ради савета за контрацепцију и лечења стерилитета (графикон 6). Према подацима из литературе

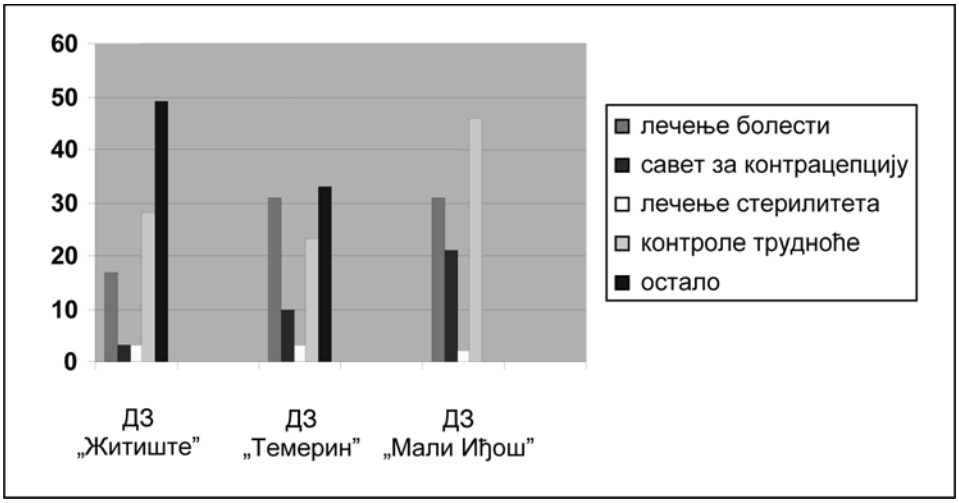

Графикон 6. — Разлог посете диспанзеру за жене код пацијенткиња испитиваних група

(9) болести мокраћно полног система су најчешће регистрована обољења у служби за здравствену заштиту жена са учесталошћу од 51,5% у АП Војводини. У болести овог система спадају: поремећаји менструације са 10,6%, друга запаљења карличних органа са 9,1% и запаљења јајника и јајовода са 4,9%. Без обзира на забележен пад учесталости, сексуално трансмитивне болести и данас представљају веома значајна обољења нарочито у адолесцентном периоду, јер њихово неблаговремено и неадекватно лечење и излечење може имати трајне последице на репродуктивно стање ове популације. Због тога, постоји потреба за започињањем интензивног здавственог васпитања у најранијем узрасту, а нарочито у адолесцентном периоду, кроз сексуално образовање и васпитање у школама и здравственим институцијама (23). Као врсту промена у циљу побољшања рада диспанзера за жене у сва три дома здравља, 47 пацијенткиња наводи организована предавања, 21 пацијенткиња наводи куповину новог ултразвучног апарата, 19 боље услове рада, 6 заказивање прегледа, 5 више искусних лекара, 4 увођење ПАПА теста у домове здравља

где се он не ради, а 2 пацијенткиње наводе побољшање хигијене у диспанзеру за жене. Значајно је истаћи да се 196 пацијенткиња није изјаснило о врсти промена у циљу побољшања рада диспанзера за жене (графикон 7). Примарна здравствена заштита жена, није, ни по садржа-

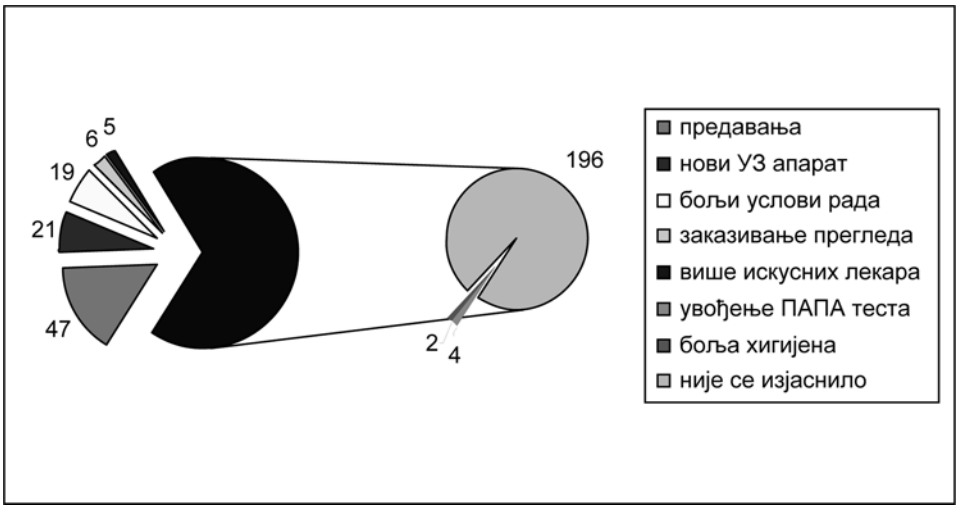

Графикон 7. — Врсте промена у циљу побољшања рада диспанзера за жене по мишљењу испитиваних пацијенткиња

ју, ни по обиму прилагођена здравственим проблемима жена. Сви показатељи говоре да је здравствено стање жена погоршано у нашој земљи у односу на раније године, а и у односу на развијене земље у свету. Чињенице које ово доказују су следеће: пад природног прираштаја испод нивоа просте репродукције становништва, перинатални морталитет је четири пута већи а смртност мајки два пута већа него у развијеним земљама у свету, скрининг карцинома грлића материце незадовољавајући је те је смртност од ове болести два пута већа у Србији него у развијеним земљама у свету као и незадовољавајући степен евиденције и контроле сексуално преносивих болести у Србији (5, 24, 25, 26).

ЗАКЉУЧАК

Примарна здравствена заштита своју активност треба да усмери на превенцију болести и промоцију здравља. Реорганизацијом постојећег система примарне здравствене заштите, потребно је створити институцију породичног лекара који ће се бавити очувањем здравља породица уз укључење приватне лекарске праксе у тај систем. Ради обезбеђења квалитетније здравствене заштите потребно је побољшати систем за праћење квалитета ванболничке здравствене заштите у домовима здравља.

Примарна здравствена заштита има значајну улогу у репродукцији становништва и ови резултати указују на потребу њене активније улоге у

унапређењу здравља жена као и у имплементацији мера популационе политике.

ЛИТЕРАТУРА

1. Јаковљевић Ђ., Грујић В., Мартинов-Цвејин М., Легетић Б. (1995). *Социјална медицина*. Монографија: 33. Универзитет у Новом Саду, Нови Сад: Медицински факултет.
2. Стаматовић М., Јаковљевић Ђ., Легетић Б., Мартинов--Цвејин М. (1996). *Здравствена заштита и здравствено осигурање*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 380.
3. Седлецки К. (2002): Улога здравственог система у промоцији савременог концепта планирања породице. XV југословенски симпозијум о фертилитету и стерилитету. *Sterilitet i fertilitet u III milenijumu. Zbornik radova i sažetaka predavanja*, Београд, 24.
4. Rice M. (1996). *Framework for developing health promotion and education initiatives in reproductive health*. Promotion & Education, 3: 7—10.
5. Sedlecki K. (2001): *Stanje reproduktivnog zdravlja stanovništva Srbije*. Zbornik radova XLV GAN SLD Beograd, 39—45.
6. *Развитак становништва Србије 1950—1991* (1995). Београд: Центар за демографска истраживања. Институт друштвених наука.
7. *Статистички годишњак о народном здрављу и здравственој служби у ФНР Југославији 1958—1959* (1962). Београд: Савезни завод за здравствену заштиту.
8. *Статистички годишњак '99.* (2001). *О народном здрављу и здравственој заштити у СР Југославији*. Београд: Савезни завод за заштиту и унапређење здравља.
9. *Здравствено стање становништва Војводине 2002 године*. (2003). Нови Сад: Институт за здравствену заштиту здравља Нови Сад.
10. Мацура М. (1993). Старење становништва, популациона политика. *Геронтологија*, 1: 16—23.
11. Пенев Г. (1995). *Пројекције становништва до 2051, развитак становништва Србије*. Београд: Центар за демографска истраживања.
12. Рашевић М. (1998). *Старење становништва и здравствена заштита*. Пети геронтолошки конгрес Југославије. Уводни реферат. Београд: Геронтолошко друштво Србије, 19—30.
13. Стандардни извештај рутинске здравствене статистике за примарну и болничку здравствену заштиту (2002). Нови Сад: Завод за заштиту здравља Војводине.
14. Рашевић М. (2005). Како се планира породица у Србији? *Зборник радова и сажетака, XIV Конгреса гинеколога и опстетричара Србије и Црне Горе*. Гинекологија и перинатологија. Пржно, Србија и Црна Гора, 38 (3—4): 25—27.
15. Симић С. (2002). Реформе система здравствене заштите у свету и у нас. *Зборник радова XLVI ГАН СЛД*, Београд, 139—148.
16. Рашевић М. (2000). *Планирање породице као стил живота*. Београд: Центар за демографска истраживања Института друштвених наука.
17. *Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. Општине у Србији*. (2004). Београд: Републички завод за статистику Србије.
18. *Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. Становништво*. (2003). Београд: Републички завод за статистику Србије.
19. *Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. Вероисповест, матерњи језик и национална и етичка припадност према старости и полу*. (2003). Београд: Републички завод за статистику Србије.

20. *Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. Пол и старост.* (2003). Београд: Републички завод за статистику Србије.
21. *Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. Школска спрема и писменост.* (2003). Београд: Републички завод за статистику Србије.
22. Грујић З., Богавац М., Грујић И. (2005). Употреба контрацептивних средстава као начин регулисања фертилности у адолесцентном периоду. *Зборник радова и сажетака, XIV Конгрес гинеколога и опстетричара Србије и Црне Горе. Гинекологија и перинатологија.* Пржно, Србија и Црна Гора, 38 (3—4): 178.
23. Мијатовић-Јовановић В. (2002). *Сексуално понашање адолесцената.* Специјалистички рад, Нови Сад, 4—10.
24. Љубић А. (2001). Перинатална заштита у Србији. *Зборник радова XLV ГАН СЛД*, Београд, 201—207.
25. Марковић-Денић Љ., Живковић С., Ракочевић И. (2001). Епидемиологија малигних болести женских гениталних органа у централној Србији. *Зборник радова XLV ГАК СЛД*, Београд, 153—158.
26. Кесић В., Петковић С. (2001). Организација гинеколошке онкологије у будућности. *Зборник радова XLI ГАН СЛД*, Београд, 166—171.

ROLE OF PRIMARY HEALTH PROTECTION IN THE REALIZATION OF THE PRONATALIST POPULATION POLICY IN VOJVODINA

by

Ilija Grujić, Ljubomir Milašinović, Zorica Grujić

Summary

The study was assumed to answer the question how to improve the women's health care at the primary level during prenatal, perinatal and postnatal period with the resulting giving birth to a healthy child and preservation of general and genital health of the woman and the consequent ability of nursing her child and giving birth to one more or more than one child.

The investigation encompassed 300 patients (100 patients from each center: health centers at Temerin, Mali Iđoš and Žitište) of the generative age. The patients answered the anonymous questionnaire containing 24 questions by underlying one of the offered answers or by addition of a text where necessary-concerning the primary health care and its influence on reproduction of the population of Vojvodina.

One half of investigated patients did not use contraceptive devices. 32,66% of the patients visited the health centers for the control of their pregnancies, 26,33% for the treatment of diseases, 11,33% for contraception advising, 2,66% for the treatment of infertility and 27,33% for other reasons. More than half of the polled patients thought that there was a need of improvement of the work in the women's health centers. The suggestions of 74,66% of the patients comprised organized lectures on different type of health care and family planning associated with the purchase of modern equipment for diagnostics (13,33%).

The primary health care has a significant place in the process of reproduction of the population and these results point to the necessity of its more active role in the improvement of the women's health as well as in the implementation of the measures of the population policy.

UDC 314(497.113)
Оригинални научни рад

Анкица Шобот

ПОПУЛАЦИОНИ ИЗАЗОВИ ИЗ РОДНЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

САЖЕТАК: У раду се популациони изазови препознају из перспективе различитости демографских структура мушког и женског становништва. Већи обим женске популације у Војводини је најчешће резултат наглашенијег полног дисбаланса међу старима 65 и више година. Лица ван брака заступљенија су међу женама, али је удео оних који нису склапали брак већи у мушкој популацији. У средовечној популацији жене чешће имају терцијарни ниво образовања, али у већој мери су и економски зависније него мушкарци. Родна равноправност је изазов као фактор демографских процеса и као аспект политике усмерене ка становништву, а адекватни одговори за демографски развој и друштвену бригу о становништву имплицирају и мушке и женске позиције. Компаративним приступом уочене су специфичности родних позиција и разлика у Војводини, као и простор за унапређење положаја полова и ублажавање родног јаза. Такође, указано је на потребу за дубљим социодемографским анализама и емпиријским истраживањима родних разлика, као релевантног популационог изазова.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: демографске структуре, родне разлике, родна неравноправност, Војводина.

Савремена демографија изграђује идентитет одговорне научне дисциплине способне да понуди решења практичних питања (Tabutin, 2007: 27—28). Трагајући за адекватним одговорима популациони феномени се разматрају у контексту међусобне условљености демографских и друштвених фактора. У анализама и истраживањима становништва и његовог развоја све већи простор осваја родни аспект као хеуристички приступ разумевања демографског развоја и положаја становништва (Девецић, 2006; Кубуровић, 2007).

У овом истраживачком реаговању популациони изазови разматрају се из угла социодемографских структура мушког и женског становништва, имајући у виду и узроке и ефекте. Перспектива родних разлика и положаја становника оба пола за резултат има дефинисање родне неравноправности као новог популационог изазова. Као фактор демографских

процеса и као димензија хуманицазије односа и позитивне популационе климе ова појава побуђује и пажњу демографа. Популациони изазови у Војводини посматрају се у односу на демографску ситуацију централне Србије без Београда и подручја града Београда, као специфичним социодемографским и културолошким тоталитетима, превасходно на основу података Пописа становништва 2002. године. Поређење са ситуацијама у појединим европским државама је у функцији сагледавања могућих тенденција или као путоказ дефинисању појединих одговора релевантних за демографски развој и за положај становника оба пола.

У анализи полног састава препознаје се неуједначена заступљеност становништва мушког и женског пола. *Полни дисбаланс* се не манифестује на исти начин на нивоу укупног становништва и у оквиру различитих генерација. У Војводини је већи број припадница женског пола за око 6% (1063 жене на 1000 мушкараца), што је нешто израженија полна неуједначеност него у централној Србије без Београда (стопа феминитета 1033), али слабија у односу на подручје града Београда (стопа феминитета 1107). Већа бројност женског становништва резултат је неуједначеног полног састава у генерацијама средовечних, а посебно у популацији старих, који је под утицајем демографских фактора и понашања полова у конкретном социодемографском окружењу. Статистички подаци указују на демографске родне разлике у морталитету, с обзиром на специфичне стопе по старости и на узроке смртности. У Србији забележене два пута веће стопе морталитета мушког средовечног становништва, пре свега, се сматрају последицом деловања социоекономских фактора (Р а д и в о ј е в и ћ, 2007:12). Неуједначеност полног састава условљена је и миграцијама женског и мушког становништва. У мигрантском становништву централне Србије и Војводине већа је заступљеност жена, а родна разлика је услед особености њиховог миграторног кретања нешто слабија у регионалним него локалним миграцијама (С т е в а н о в и ћ, 2006: 82—85). Различита испољеност полног дисбаланса по старосним групама на ова три подручја могла би се, између осталог, сматрати последицом миграција жена унутар њих. Поред тога, већа бројност женског становништва међу избеглицама је појачала феминизацију становништва централне Србије и Војводине (П е н е в, 2006:111). За разлику од централне Србије без Београда, где је у свим старосним групама већи број мушкараца него жена све до 55 година, у Војводини је релативно уједначен полни састав становништва по старосним групама од 35 до 55 година, а на подручју града Београда је већ код становништва 25—29 година број жена већи за око 6%. Феминизација популације старих (65 и више година) израженија је у Војводини, где су жене за 50% бројније од мушкараца. Као резултат родно различитог понашања полни дисбаланс представља демографски аргумент важности родне перспективе у анализама и истраживањима свих аспеката развоја становништва. Поред тога, указује на потребу уважавања позиција мушког и женског становништва при дефинисању одговора на различите популацине изазове и адекватне политике усмерене ка становништву.

Неопходно подизање квалитета живота становништва оба пола релевантно је за продужење средњег трајања живота. На почетку 21. века очекивано трајање живота при живорођењу у Војводини је за мушку популацију било девет, а за женску готово десет година краће у односу на Шведску (Р а д и в о ј е в и ћ, 2006:15). Већи индекс старења женског него мушког становништва (у Војводини је тај однос 1,21 према 0,76) упућује на важност интезивирања мушке перспективе у промовисању бриге о сопственом здрављу, промени понашања у погледу прихватања здравих навика и другачијем начину живота. У Војводини је нижи удео мушкараца старих 65 и више година (12,8%) него на подручју Града Београда (14,0%), и још нижи у односу на преостало подручје централне Србије (15,4%). С друге стране, 18,1% жена старих 65 и више година говори о важности бриге о старима као аспекту унапређења квалитета живота жена. Поред тога што старење становништва подвлачи важност политике према старима као сегмента адекватне друштвене бриге о становништву, *демографско старење* је популациони изазов који се разматра и са становишта могућности успоравања. Индекс старења у Војводини од 0,98, говори о уједначеној заступљености старих и младих, док је на друга два подручја забележен већи удео старих 65 и више година. Ипак становништво Војводине и централне Србије припада демографски најстаријим популацијама у Европи и свету (П е н е в, 2006:123). За евентуално успоравање процеса демографског старења потребна је значајнија промена у сфери репродуктивног понашања, у којој специфичну важност има родни аспект. Равноправна укљученост мајке и оца и стварање услова за што је могуће складније функционисање на релацији приватно-јавно за оба пола, препознају се као фактори који би могли позитивно утицати при одлучивању о рађању „још једног" детета (К у б у р о в и ћ, 2006).

Становништво које није у браку представља популациони изазов у зависности од тога да ли је реч о лицима која још нису склапала брак, разведенима или удовицама и удовцима. Такође, специфичности брачног статуса релевантне су са становишта подршке и ублажавања евентуалне социјалне и психолошке угрожености.

У условима када се највећи део рађања одвија унутар брачних заједница важни су распрострањеност неожењених и неудатих, и дистрибуција по старосним групама. Целибатерство је у већој мери одлика мушког становништва (табела 1). У Војводини је заступљеност лица која нису склапала брак међу становницима оба пола већа него у централној Србији без Београда, а мања него на подручју града Београда. Разлика у заступљености неожењених израженија је у односу на подручје централне Србије без Београда, док је с обзиром на удео неудатих, израженија у односу на град Београд. Родна разлика у Војводини најизраженија је кроз два пута већи удео неожењених међу мушкарцима старим 35—39 година (22,3%), у односу на удео неудатих међу женама ове старости (9,8%).

Табела 1. — Удео неожењених и неудатих међу мушкарцима и женама старим 15 и више година, 40—59 и 60 и више година, 2002.

	Централна Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	неожењени	неудате	неожењени	неудате	неожењени	не удате
Укупно	27,4	17,8	30,8	20,3	31,4	24,4
40—59	8,2	4,0	10,8	5,3	9,2	7,3
60+	2,1	2,3	3,7	3,7	3,1	4,3

Извор: Израчунато на основу података Пописа становништва Србије 2002. године.

Заступљеност неожењених по старосним групама указује на могуће разлике у условљености и карактеристикама целибатерства, на ова три подручја. Удео мушкараца који нису склапали брак међу старима 30—34 године у Војводни је мањи (33,0%) него међу београдском популацијом (39,1%), а нешто већи него међу мушким становништвом централне Србије без Београда (30,7%). Насупрот томе, заступљеност неожењених међу старима 40—59 и 60 и више година нешто је већа него на подручју града Београда, а у односу на централну Србију без Београда ова неуједначеност је још израженија (табела 1).

Удео неудатих по старосним групама у Војводини такође има специфичности у односу на друга два подручја (табела 1). Разлика у заступљености неудатих у односу на централну Србију без Београда најизраженија је кроз готово два пута већи удео неудатих међу женама старим 60 и више година. У односу на подручје града Београда, удео неудатих је мањи у свим старосним групама, а најмања разлика је у заступљености неудатих међу женама старим 60 и више година. У Војводини жене које се нису удавале чине 16,8%, односно 9,8% женског становништва у старосним групама 30—34 и 35—39 година, док је у женској популацији Града Београда њихов удео један и по пут већи (27,6% и 15,5%).

Целибатерство у Војводини присутно је у готово истој мери као међу мушким и женским становништвом у Мађарској и Хрватској, док је за разлику од готово уједначене заступљености неожењених, удео неудатих у Војводини нешто мањи него у Италији и Шпанији. Удео лица која нису склапала брак међу мушкарцима и женама у Војводини је већи него Бугарској и Пољској, а мањи него у Словенији где је удео неожењених и неудатих већи и за готово 10 процентних поена.[1]

У разматрању брачног понашања и положаја становништва које није у браку, специфичну важност из родне перспективе имају разведени и удовци/удовице. Заступљеност ових модалитета брачности већа је у женској него мушкој популацији. У Војводини је 5,1% женског становништва разведено, што је више него у централној Србији без Београда, али мање него на подручју града Београда (табела 2). Заступљеност разведних у Војводини једним делом је резултат интезивније распрострањено-

[1] Поређено у односу на податке из табеле 6.2 — 14. Брачна структура становништва старог 15 и више година по полу у Србији и неким европским земљама, око 2000. године (у процентима), у *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године*, стр. 152.

сти развода брака током 1980-их у односу на централну Србију. У последњој деценији двадесетог века стопе развода су ниже и знатно уједначеније, а почетком 2000-их интезивира се процес развода бракова и у централној Србији и у Војводини, без битнијих разлика.[2] Међутим, за објашњење неуједначене заступљености разведених по старосним групама између Војводине, централне Србије без Београда и подручја града Београда потребно је емпиријским путем расветлити особености брачног понашања оба пола и различитости по подручјима. Већи удео разведених међу женама 20—29 година у Војводини него на подручју града Београда (табела 2) може се посматрати и у контексту вероватноће да дође до развода брака услед разлика у заступљености удатих жена у старосним групама 20—24 и 25—29 година. Удео удатих у Војводини је 27,9% и 59,9%, а у граду Београду 17,5% и 44,9%. С друге стране, нешто је мањи удео разведених међу женама 40—59 и два и по пута мањи у популацији старих 60 и више година, у поређењу са подручјем града Београда. У односу на централну Србију без Београда у свим старосним групама је већи удео разведених жена у Војводини. Разлике између ова два подручја испољене су и код жена старих 30—39 година, што није случај у поређењу са подручјем града Београда, и то у истом односу као међу старима 40—59 и 60 и више година.

Табела 2. — Удео разведених међу мушкарцима и женама старим 15 и више година, у великим старосним групама, 2002.

	Централна Србија без Београда		Војводина		Град Београд	
	разведени	разведене	разведени	разведене	разведен и	разведене
Укупно	2,5	3,8	3,7	5,1	4,0	6,9
20—29	0,7	1,9	0,8	2,2	0,5	1,5
30—39	3,1	4,9	4,0	6,2	3,6	6,4
40—59	4,2	5,4	6,2	7,6	6,8	10,4
60+	1,8	3,2	3,1	4,5	4,3	7,8

Извор: исто као за табелу 1.

Удео разведених међу мушким становништвом Војводине већи је него у централној Србији без Београда, а разлика је најизраженија кроз готово два пута већи удео међу мушким становништвом 60 и више година (табела 2). Готово уједначен удео разведених мушкараца у Војводини у односу на подручје града Београда условљен је врло малим разликама међу средовечним мушким становништвом и нешто приметнијом разликом у популацији старих 60 и више година (табела 2).

Родна разлика у заступљености разведених међу женама и мушкарцима до 30 година старости је интензивна, али се ради о нижим процентима разведених него код старијих генерација. Више од два пута већи удео разведених међу женама, него мушкарцима 25—29 година (3,3%

[2] *Извор*: Демографска статистика, *2004.* Број развода на 1000 становника 2002. у централној Србији — 2,80, у Војводини — 2,57.

према 1,4%) највећим делом је резултат разлика у просечној старости при ступању у први брак.[3] Разлози веће заступљености разведених у женској него у мушкој популацији 30—39 и 40—59 година могу се тражити на страни могућих родних разлика у брачном понашању након развода. И мада је у Војводини мања неуједначеност разведених у популацији жена и мушкараца старих 60 и више година него на друга два подручја, као фактор родних разлика треба размотрити и разлике у стопама морталитета, али и морталитет мушког становништва према брачном стању. Брак има већу заштитну улогу за мушкарце него за жене (П е т р о в и ћ, 1981), па је заступљеност мушког становништва ван брака потребно расветлити и из угла морталитета према брачном стању.

У односу на Мађарску и Румунију удео разведених жена је готово четири, односно три пута мањи, док у мушкој популацији разлика готово да не постоји. Не постоји битнија разлика у односу на заступљеност разведених међу становништвом оба пола у Хрватској, док је у односу на Чешку мањи удео разведених, и то у мушкој популацији више од два, а у женској два пута. Удео разведених жена и мушкараца у Војводини је већи у односу на Италију и Шпанију.[4]

Заступљеност лица која су ван брака због смрти брачног партнера концентрисана је међу становништвом старим 60 и више година. Родна разлика у Војводини је изражена кроз три пута већу заступљеност *удовица* у женској популацији него *удоваца* међу мушким становиштвом ове старости (49,6%, према 16,4%). Разлика је још израженија између жена и мушкарца 40—59 година, кроз четири пута већи удео удовица (9,9%), него удоваца (2,1%). Из перспективе разлика у понашању и положају жена и мушкараца потребно је да се брачно стање становништва старог 60 и више година представи и чињеницом да у Војводини 76,7% мушкараца живи у браку, док је то случај са 42,1% жена ове старосне доби.

Ниво образовања и економска активност становништва су популациони изазови значајни као аспекти демографског и друштвеног развоја. Из родне перспективе представљају димензије социјалног положаја полова, факторе родних позиција у приватној и јавној сфери и могућег индивидуалног просперитета. Становништво Војводине најчешће има средњи *ниво образовања*, што је нешто учесталије у мушкој (50,3%) него у женској популацији (38,0%). У односу на централну Србију без Београда (41,0% и 31,3%) Војводина је у повољнијем положају. Међутим, удео високообразованих у Војводини код оба пола (10,2% у мушкој и 8,8% код жена), је два пута мањи него на подручју града Београда (22,9% и 18,5%).

Специфичну важност у различитој заступљености високообразованих жена и мушкараца има генерацијска припадност. Заступљеност лица која имају терцијарни ниво образовања у мушкој популацији, пре свега је последица већег удела високо образованих међу генерацијама рође-

---

[3] Средином 1990-их у Војводини је просечна старост мушкараца при ступању у први брак била нешто изнад 27 година, а жена око 24 године.

[4] *Op. cit. Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године*, стр. 152.

ним до половине 20. века (табела 3). Родна разлика је најизраженија међу старима (65 и више година), кроз готово четири пута већу заступљеност лица са вишим или високим нивоом образовања у мушкој популацији.

Табела 3. — Удео мушкараца и жена са терцијарним нивоом образовања по старосним групама у % у Војводини, 2002.

	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	50—54	55—59	60—64	65+
Мушко	1,7	7,3	9,7	10,9	13,8	13,4	15,1	15,3	14,4	11,5
Женско	3,6	13,9	15,7	15,2	14,8	12,0	11,6	9,4	6,7	3,0

Извор: исто као за табелу 1.

Генерације жена рођених после Другог светског рата интезивније се окрећу стицању високог нивоа образовања, па се родна разлика испољава у другачијем односу. Готово два пута је већи удео лица са терцијарним нивоом образовања међу женама старим између 25 и 34 године (14,8%), у односу на њихову заступљеност у мушкој популацији (8,5%). Стварање једнаких услова образовања за оба пола резултирало је подизањем нивооа образовања женског становништва. Али као популациони изазов јавља се не само мања заступљеност високообразованих у мушкој популацији, већ и чињеница да је њихов удео у генерацијама рођеним током 1970-их и касније, мањи у односу на генерације рођене пред и у првој деценији после Другог светског рата (табела 3). Према уделу високообразованих међу становништвом оба пола старих 25—34 године, Војводина је испред Чешке и Словачке, а незнанто је већа заступљеност жена с терцијарним нивоом образовања у односу на Мађарску. Неповољна позиција војвођанске женске популације је видљива у односу на развијене европске државе, кроз два до два и по пута мањи удео високо образованих. Ниво образовања мушкараца је још неповољнији и он је присутан и у односу на мушко становништво Словачке, Чешке и Мађарске. Разлика је посебно наглашена у односу на развијеније државе и достиже чак четири пута мању заступљеност високообразованих.[5]

Родне разлике у *економској активности* представљају популациони изазов ублажавања друштвених неједнакости полова ради праведнијег и ефикаснијег друштвеног развоја (Ђ у р и ћ - К у з м а н о в и ћ, 2002). Стопа економске активности мушког становништва старости 15 и више година већа је у односу на женску популацију, без битнијих разлика на ова три подручја. Родна разлика је још израженија када се пореди удео активних мушараца и жена међу старима 15—64 године. У Војводини је економски активно 74,6% мушкараца и 53,5% жена ове старости.

[5] Поређено у односу на податке из табеле 6.3 — 15. Удео лица са терцијарним нивоом образвања у укупном становништву старости 25—34 године. Неке европске земље, у *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године*, стр. 178.

Табела 4. — Специфичне стопе економске активности мушкараца и жена по старости, Војводина 2002.

	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	50—54	55—59	60—64	65+
Мушко	71,2	88,5	94,6	95,0	94,1	91,0	83,1	66,3	21,0	11,3
Женско	52,1	69,6	76,4	77,5	77,3	70,0	55,5	18,2	8,2	4,8

Извор: исто као за табелу 1.

Разлика у економској активности мушкараца и жена постоји у свим старосним групама и готово се уједначено испољава све до 55 година (табела 4). Три и по пута већи удео економски активних међу мушкарцима 55—59 година него међу женама, није само последица неуједначених позиција у погледу изласка и присутности на тржишту рада. Разлика у старосној граници за одлазак у пензију релевантна је за неуједначену економску активност жена и мушкараца у овој старосној групи. Овај популациони изазов може се посматрати из угла неравноправних позиција, па би се померање старосне границе и продужење радног века жена могло прихватити као корак ка уједначавању положаја жена и мушкараца у погледу радне способности и након 60 година. То се може аргументовати и са становишта средњег трајања живота жена. Почетком 21. века у Војводини очекивано трајање живота жена при живорођењу било је за шест година дуже у односу на мушко становништво (Радивојевић, 2006:15). Међутим, померање старосне границе жена за одлазак у пензију може се посматрати и из угла ускраћивања права које су уживале и као непопуларна мера, мада економски оправдана.

Неповољне позиције женског становништва у Војводини видљиве су и у поређењу са економском активношћу жена у Словенији. У Војводини је међу женама у старосној групи 25—29 година готово два пута мањи удео жена које обављају занимање (41,5%), него у Словенији (74,8%). Значајна је и разлика у заступљености жена које обављају занимање у старосној групи 30—49 година, изражена кроз однос 60,6%, према 83,0%. Родна разлика у економској активности у Војводини види се и кроз два и по пута већи удео издржаваних међу женама него мушкарцима (32,0% у односу на 12,1%). Израженија је него међу становницима града Београда, где је мањи удео издржаваних у женској популацији (24,5%). Коефицијент економске зависности женског становништва старог 15 и више година већи је у Војводини него у централној Србији без Београда и на подручју града Београда. На 100 економски активних жена, старих 15 и више година, 2002. године било је 132 економски неактивних (лица с личним приходом и издржавана лица), док су у мушкој популацији два пута бројнији економски активни (коефицијент економске зависности је 54 на 100 активних).

Табела 5. — Удео издржаваног мушког и женског становништва по петогодишњим старосним групама у Војводини, 2002.

	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	50—54	55—59	60—64	65+
Мушко	27,8	9,7	2,9	1,9	1,9	2,0	2,4	2,9	3,0	5,4
Женско	46,8	28,9	21,8	20,3	19,3	21,2	23,8	27,3	30,9	31,9

Извор: исто као за табелу 1.

Родна разлика у заступљености издржаваних је у већој мери резултат неједнаког положаја у генерацијама рођеним после Другог светског рата, него што је последица њихове заступљености у популацији старих 65 и више година. Међу старим женама у Војводини удео издржаваних је шест пута већи него у мушкој популацији, док је у старосним групама 35—39, 40—44 и 45—49 година удео издржаваних међу женама десет пута већи (табела 5). Подаци о заступљености издржаваних упозоравају на знатно неповољнији положај женске популације и у старосним групама 25—29 и 30—34 године. Потпунија слика угрожености и неповољних позиција женског становништва добила би се након разматрања социодемографских карактеристика, а емпиријским путем је потребно расветлити заступљеност издржаваних у женској популацији као и међугенерацијске сличности и разлике.

ЛИТЕРАТУРА

Д е в е ц и ћ, М. (2006). Родне (не)једнакости из демографске перспективе. *Становништво*, год. XLIV. бр. 2, стр. 65—87.

Ђ у р и ћ - К у з м а н о в и ћ, Т. (2002). *Родност и развој у Србији: од дириговаког неразвоја до транзиције*. Нови Сад: Будућност.

К у б у р о в и ћ, А. (2006). Особености родитељства у Србији на крају 20. века, релевантне за репродуктивно понашање. *Социолошки преглед*, год. XXXX бр. 4, стр. 573—588.

К у б у р о в и ћ, А. (2007). Родна неравноправност на примеру социо-демографских структура становништва Београда. *Становништво*, год. XLIV, бр. 1, стр. 47—77.

П е н е в, Г. (2006). Структура становништва по полу и старости, у: Горан Пенев (ур). *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године*. Београд: Републички завод за статистику Србије, Институт друштвених наука, Друштво демографа Србије, стр. 109—138.

П е т р о в и ћ, Р. (1981). Брак, породица и моратлитет, *Социологија*, год. XXII, бр. 3—4, стр. 325—335.

Р а д и в о ј е в и ћ, Б. (2006). Смртност и узроци смртности становништва Србије, *Преглед*, год. Л бр. 4, стр. 9—24.

С т е в а н о в и ћ, Р. (2006). Мигрантско становништво Србије, у: Горан Пенев (ур). *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године*. Београд: Републички завод за статистику Србије, Институт друштвених наука, Друштво демографа Србије, стр. 71—106.

T a b u t i n, D. (2007). Whither demography? Strenghts and Weaknesses of the Discipline over Fifthy Years of Chrange. *Population*, Vol. LXII. br. 1, pp. 15—32.

POPULATION CHALLENGES FROM THE GENDER PERSPECTIVE

by

Ankica Šobot

Summary

In this paper, population challenges are recognized from the perspective of various demographic structures of the male and female population. The larger scope of female population in Vojvodina is mainly the result of a more emphasized gender imbalance among the population of 65 or over. There are more unmarried females but more males among the never-married persons. Among the middle-aged population, there are more women with higher education, but they are also economically independent to a greater extent than the male population. Gender equality is a challenge as a factor of demographic processes and as an aspect of policies directed towards the population, but adequate responses for demographic development and social care of the population are implied by both male and female positions. By comparative approach, the characteristics of gender positions and differences in Vojvodina are noted, as well as the space for promoting positions of sexes and mitigation of the gender gap. The necessity for a deeper socio-demographic analysis and empirical research of gender differences as a relevant population challenge are also noted.

UDC 314(497.6 Republika Srpska)
Оригиналан научни рад

Драшко Маринковић

ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ И СПРОВОЂЕЊЕ МЈЕРА ПОПУЛАЦИОНЕ ПОЛИТИКЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

САЖЕТАК: Република Српска се суочава са комплексним демографским проблемима који се манифестују константним смањењем стопе рађања и негативним природним прираштајем, смањењем броја ученика у основним школама, процесима депопулације, нестајања села, старења становништва и емиграције фертилног и радноспособног становништва у иностранство. Компоненте природног кретања становништва, у периоду 1996—2008, указују на проблеме у демографском развоју. Тренутна стопа природног прираштаја је негативна и указује на поремећаје у виталним структурама становништва с низом негативних посљедица. На нивоу Републике Српске, планирање породице, као и социјална политика, под снажним је утицајем промјена које се дешавају у друштву.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: демографски развој, смањење стопе рађања, програм планирања породице

УВОД

Почетак двадесет првог вијека преставља изузетно сложен период у демографском развоју Републике Српске, у коме се број становника постепено смањује, а природни прираштај има тенденцију константног пада. Годишње стопе раста становништва и подаци о релативном учешћу појединих подручја у укупном становништву указују на међузависност природног кретања и просторних процеса емиграције, деаграризације и урбанизације. Очекиване промјене у природном прираштају становништва заснивају се на екстраполарним тенденцијама које указују на смањење рађања и повећање смртности. Дакле, у последњих неколико година овај простор карактерише интензиван пад стопе фертилитета, што у основи почива на моделу ниске репродукције.

Према процјенама за период 1996—2008, Република Српска има знатно мањи број становника у односу на 1991. годину, што је посљедица интензивног расељавања становништва, процеса избјеглиштва, еми-

грације у иностранство, ратног морталитета и смањења природног прираштаја. Према процјенама Републичког завода за статистику простор Републике Српске 2008. године је имао 1.437.477 становника.*

Будући да није било пописа становништва, можемо само приближно, процијенити обим демографских промјена које су се десиле на овом простору у вријеме рата (1992—1995). У том периоду у Републику Српску се доселио велики број избјеглог и расељеног становништва из Федерације БиХ и Републике Хрватске, а истовремено се одселио значајан број становништва у Федерацију БиХ, Хрватску, Србију и Црну Гору и у друге земље у свијету. Дакле, овај геопростор карактерисале су поред вањских и обимне унутрашње миграције становништва (М а р и н к о в и ћ, 2006).

КОМПОНЕНТЕ ДЕМОГРАФСКОГ РАЗВОЈА

Републику Српску карактерише завршна фаза демографске транзиције која је условљена спорим економским развојем и терцијаризацијом друштва, слабом искоришћеношћу природних ресурса и доста повољног саобраћајно-географског положаја, што је већ покренуло поремећаје биолошког карактера, интензиван пад природног прираштаја и процес старења становништва. Према подацима Републичког завода за статистику за 2008. годину, у Републици Српској стопа наталитета је 7,1‰, морталитета 9,4‰, односно стопа природног прираштаја је негативна и износи –2,3‰.**

Према попису становништва из 1991. године, на истом простору стопа наталитета је била 15,4‰, па је уз доста низак морталитет од 6,7‰ стопа природног прираштаја била умјерена са 8,7‰. Ови показатељи илуструју касну подфазу демографске транзиције, која се манифестује у интензивном паду стопе наталитета и морталитета (М а р и н к о в и ћ, 2005).

Табела 1. — Број становника, наталитет, морталитет и природни прираштај становништва Републике Српске у периоду 1996—2008.

Година	Број становника	Наталитет		Морталитет		Природни прираштај	
		Апсол.	у ‰	Апсол.	у ‰	Апсол.	у ‰
1996.	1.391.593	12.263	8,8	10.931	7,9	1.332	0,9
2000.	1.469.182	14.191	9,7	13.370	9,1	821	0,6
2004.	1.449.897	10.628	7,3	13.082	9,0	—2.454	—1,7
2008.	1.437.477	10.198	7,1	13.501	9,4	—3.303	—2,3

Извор: *Демографска статистика* бр. 6 и 12, Републички завод за статистику, 2003. и 2009.

* *Извор*: Статистички годишњак Републике Српске, Завод за статистику Републике Српске, 2009.

** *Демографска статистика*, бр. 12, Бања Лука Републички завод за статистику, 2009.

Из табеле 1. види се да је у периоду 1996—2008. општа стопа наталитета у Српској у константном паду, а просјечна годишња вриједност је 8,3‰. Општа стопа морталитета има тенденцију раста с годишњим просјеком од 8,9‰, што је у вези с повећањем удјела најстарије популације у укупном становништву. Укупан број живорођених у истом периоду је био 156.592, што је у просјеку 12.045 годишње, а истовремено је укупно умрло 168.219 лица (просјечно 12.939 сваке године). Дакле, за период 1996—2008. апсолутни природни прираштај је негативан (–11.627 лица), а просјечна стопа има негативан годишњи просјек од око –0,6‰.

Као илустрација претходних показатеља послужиће нам графикон 1. у коме су дате основне компоненте природног кретања становништва Републике Српске.

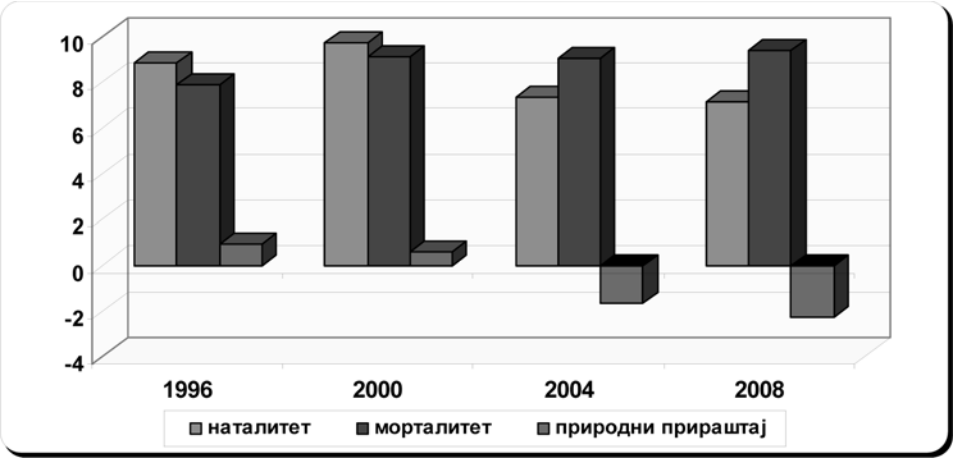

Графикон 1. — Наталитет, морталитет и природни прираштај становништва Републике Српске у периоду 1996—2008 (у промилима)

Анализа опште стопе наталитета указује да простор Републике Српске спада у нисконаталитетна подручја. Бруто стопа фертилитета је веома ниска, што је посљедица планирања породице, све раширенијег самачког живота, постратних траума, расељавања и процеса избјеглиштва, али и тешке социо-економске ситуације, психолошких и других фактора. Од 2002. године, број умрлих је већи од броја живорођених. Међутим, дугорочно опадање наталитета се појавило и прије него што је годишњи број умрлих надмашио број живорођених, па је данас потребни број живорођених много већи него што то показују наведене разлике у односу на број умрлих.

У Републици Српској треће дијете у породици је ријетка, а четврто врло ријетка појава. У посљедњих пет година као треће дијете рађа се просјечно годишње око 1.180 беба, док као четврто дијете у посљедњих десет година годишње се роди мање од 300 беба. Истраживања указују да троје дјеце није довољно за повећање природног прираштаја, већ само за његово одржање (М а р и н к о в и ћ, 2008).

Од укупног броја рођених 2008. године у Српској, према реду рођења у 48% случајева рађају се прворођенчад, са 37% удјела рађа се друго дијете, а само у 15% случајева се рађају бебе као треће, четврто или пето дијете у породици.*

Жене у Републици Српској се прилично касно опредјељују за мајчинство, а статистички подаци указују да је 2008. просјечна старост мајки при рођењу дјетета још више помјерена и она износи 27,2 године, за разлику од 2004. године када је била 26,6 година. Своје прво дијете мајке у просјеку рађају са 25,4 година живота, друго са 28, треће са 30,4 године, а четврто и свако наредно дијете у просјеку са 32,9 и више година. С помјерањем старосне границе повећава се и могућност стерилитета.

На индивидуалном нивоу је потребно да се једна жена у свом фертилном периоду надомјести са једним женским дјететом, тј. да нето стопа репродукције буде једнака јединици. Код популације са релативно ниском смртношћу, каква је наша, где је фертилитет опао испод нивоа потребног за замјену генерација, нето стопа репродукције је на нивоу око јединице, када кохортна стопа укупног фертилитета досегне ниво од 2,1 дјетета по жени. У Републици Српској ова стопа је испод 1,5 дјетета по жени, што значи да су рађања за више од 30% мања од нивоа потребног за замјену генерација (Група аутора, 2006).

У складу са већ предложеним оптималним паритетом, од жена које рађају, 22% би требало да имају једно дијете, исто толико процената требало би да роди двоје дјеце, а чак 56% жена које рађају треба да заврше своју репродукцију са троје дјеце. На основу тога можемо израчунати потребне годишње процентуалне удјеле прворођене, другорођене и трећерођене дјеце, па би удио прворођене дјеце требао бити 52%, другорођене 30%, а трећерођене 18% (Група аутора, 2006).

Табела 2. — Проценат жена које су родиле дјецу у Републици Српској 2008, према реду рођења дјетета, модел отптимума и мањак 2008.

Ред рођења	Стање		Модел оптимума		Мањак	
	% жена	Број дјеце	% жена	Број дјеце	% жена	Број дјеце
1	47,8%	4.876	52%	8.682	—43,8%	—3.806
2	37,1%	3.785	30%	5.009	—24,4%	—1.224
3+	15,1%	1.537	18%	3.005	—48,8%	—1.468
Укупно	100%	10.198	100%	16.696	—38,9%	—6.498

Напомена: Дјеца чији је ред рођења непознат, распоређена су пропорционално удјелу дјеце чији је ред рођења познат

Према претходним показатељима Републици Српској тренутно недостаје око 6.500, или око 39%, дјеце за замјену генерација. Највише недостају прворођена и трећерођена дјеца. Дакле, највећи проблем је одсу-

* *Извор*: *Демографска статистика* бр. 12, Републички завод за статистику, Бања Лука, 2009.

ство рађања уопште, а јасно се уочава да је једино прогресија од првог ка другом дјетету донекле задовољавајућа.

У посљедњих десет година повећан је број рођења ванбрачне дјеце, а 2008. се родило укупно 1.595 ванбрачне дјеце, што је око 16% укупног броја живорођене дјеце.*

Граница склапања првог брака у Српској је помјерена, па жене брак најчешће закључују у 27, а мушкарци у 31. години живота. Неки од разлога за то су касније склапање брака и дуже школовање. Подаци о броју склопљених бракова у Републици Српској указују да је у периоду 1996—2008, брак склопљен 93.055 пута, што је у просјеку 7.754 годишње. Дакле, просјечна стопа нупцијалитета је константна и креће се у интервалу од 4,6‰ (1996) до 4,5‰ (2008. године). Такође, број развода је прилично константан, па има вриједности око 0,4‰.

Општа стопа морталитета у Републици Српској је у лаганом порасту, јер је 1996. године износила 7,9‰, а 2008. године 9,4‰. У посљедњих дванаест година просјечно се повећала за 1,5‰. Према полној структури смртност мушкараца је заступљенија за 6,3% у односу на смртност жена. Просјечна старост при умирању код жена је 73,1 година, а код мушкараца 67,4 године, што је у складу с тенденцијама продужења животног вијека становништва. Просјечна стопа смртности одојчади у Републици Српској у посљедњих десет година се вишеструко смањила (са 14,6‰ на 3,9‰), па је међу најнижима у односу на земље из окружења.

Компоненте природног кретања становништва Републике Српске, у периоду 1996—2008, указују на проблеме у демографском развоју у скоро свим општинама. Према попису из 1991. године, на простору Републике Српске биле су 42 општине са умјереном стопом природног прираштаја (5—14‰), док је ниска стопа (до 5‰) забележена у 10 општина. Подаци за 1996. годину указују да је негативан природни прираштај забележен у 28 општина, што је око 45% простора (М а р и н к о в и ћ, 2008).

Посебно су алармантни подаци за 2008. годину по којима од укупно 62 само 4 општине имају позитивну, односно 94% простора Републике Српске има негативну стопу природног прираштаја. Дакле, скоро све општине, осим простора општина Бања Лука, Зворник, Милићи и Берковићи, тренутно имају већи број умрлих у односу на број рођене дјеце.

СПРОВОЂЕЊЕ МЈЕРА ПОПУЛАЦИОНЕ ПОЛИТИКЕ

У многим државама у којима је забиљежен низак ниво наталитета, владе су увеле политику подстицања рађања, како би тиме утицале на повећање стопе наталитета. Успјех тих мјера, углавном, зависи од тога да ли представљају противтежу стварним чиниоцима који су, прије свега, и допринијели битном паду наталитета. Број дјеце за коју се жена

---

* *Извор*: *Демографска статистика* бр. 12, Републички завод за статистику, Бања Лука, 2009.

или пар одлучи да их има резултат је сложене комбинације чинилаца који, између осталог, обухватају трошкове подизања дјеце, могућности жене да учествује у вишем образовању и запошљавању, економски статус домаћинства, брачни статус (што укључује развод и ванбрачну заједницу), као и степен усклађености рада и његе дјеце.

Постепено, мада са извјесним заостатком у односу на развијене земље, код нас се мијења и плурализира структуре породице. Некад маргинални породични облици, као што су једнородитељске породице, изванбрачне заједнице, или самачка домаћинства све више доминирају у породичној структури. Када је ријеч о структури рада, средишњи процес је индивидуализација рада која потискује некадашњу стабилну и континуирану запосленост. Све то захтијева нову породичну стратегију која ће се, с једне стране, носити с ризицима произашлим из плурализације породичне структуре, а, с друге стране, која ће доприносити усклађивању вањског рада и породичних обавеза. Мада демографска кретања, у највећој мјери, зависе од укупне социјалне и економске ситуације, чини се да запошљавање оба родитеља може стабилизовати породицу и допринијети позитивном демографском развоју (Група аутора, 2008.).

У Српској се спроводе одређене активности које су у функцији подстицајних мјера пронаталитетне популационе политике кроз рад различитих институција, а прије свега надлежних министарстава у Влади Републике Српске. Правни прописи који су у функцији популационе политике обухватају сљедеће области:

1. *Област рада и радних односа*

Министарство рада и борачко инвалидске заштите Републике Српске уређује политику рада и радних односа, а правни оквир на основу којег се дефинише и регулише ова политика је Закон о раду. У оквиру овог Закона дефинисане су и подстицајне мјере у популационој политици кроз посебну заштиту жене и материнства, право родитеља на породиљско одсуство (које је међу најповољнијим у окружењу, јер за прво и друго дијете траје 12. мјесеци, а за близанце, треће и свако наредно дијете 18 мјесеци), право на накнаду плате за вријеме коришћења породиљског одсуства (у висини просјечне плате коју је жена остварила у току посљедња три мјесеца прије отпочињања породиљског одсуства), право на могућност рада с половином радног времена (за вријеме док дијете не наврши двије године живота и уколико је дјетету потребна појачана њега), право жена на паузу у току радног времена за вријеме дојења дјетета, забрана послодавцу да не може одбити да прими у радни однос жену која је трудна, нити јој може отказати уговор о раду због трудноће или због тога што користи породиљско одсуство, као и и забрана послодавцу да жене које су од шестог мјесеца трудноће и које су мајке са дјететом до једне године живота раде у ноћним смјенама.

2. *Област здравствене заштите*

Министарство здравља и социјалне заштите Републике Српске, Фонд здравственог осигурања и Институт за заштиту здравља Републике Срп-

ске су институције одговорне за уређење и провођење популационе политике у здравственом сектору. Правни оквир за дефинисање и регулисање ове политике су Закон о здравственој заштити, Закон о условима и поступку за прекид трудноће и Закон о здравственом осигурању. Овим законима прецизно је уређен начин спровођења здравствене заштите жене у току трудноће, порођаја и материнства, као и за предшколску дјецу и дјецу и омладину школског узраста и стара лица (све жене у току трудноће, порођај и до годину дана старости рођеног дјетета, те дјеце до навршених 15 година и особе преко 65 година имају право на потпуну здравствену заштиту без личног учешћа у трошковима).

3. *Област заштите дјеце, родитеља и породице*

Министарство здравља и социјалне заштите, Министарство правде Републике Српске, Министарство за породицу, омладину и спорт и Јавни фонд за дјечију заштиту, институције су које спроводе популациону политику у домену заштите дјеце, родитеља и породице. Правни основ за своје дјеловање ове институције имају у Закону о дјечијој заштити и Породичном закону. Питања која се регулишу овим законима су у вези с накнадама за вријеме кориштења породиљског одсуства, материнског додатка, помоћи за опрему новорођенчета, једнократне новчане помоћи приликом рођења трећег и четвртог дјетета, додатка на дјецу, задовољавања развојних потреба дјеце, предшколског васпитања и образовања за дјецу без родитељског старања, дјеце са сметњама у развоју и дјеце на дужем болничком лијечењу, васпитно-образовних програма припремања дјеце за школу, боравка, одмор и рекреацију дјеце у дјечијим одмаралиштима и регресирање трошкова боравка дјеце у предшколским установама.

4. *Област социјалне заштите*

Министарство здравља и социјалне заштите, Министарство за избјегла и расељена лица и Министарство рада и борачко инвалидске заштите институционално дјелују на мјере социјалне заштите, које се спроводе преко центара за социјални рад, организованих на локалном нивоу и социјалне и дјечије заштите организоване на републичком нивоу.

Систем дјечије заштите у Републици Српској је у функцији подстицања наталитета, а спроводи се институциналном активношћу Јавног фонда за дјечију заштиту у складу са Законом о дјечијој заштити Републике Српске. Међутим, основне карактеристике права из дјечије заштите у Републици Српској тренутно су више социјално-заштитног карактера, а знатно мање пронаталитетног, јер постоји веома велика разлика између потреба дјеце и породица и могућности друштва. У том смислу, посебно су значајна права која се дефинишу као подршка породици, у погледу услова за заснивање породице и задовољавање потреба дјеце, као што су право на рефундацију накнаде плате за вријеме коришћења породиљског одсуства (односи се на исплату накнаде нето плате послодавца, исплаћене породиљи, за задњих 11. мјесеци коришћења по-

родиљског одсуства за прво и друго дијете, а за задњих 17. мјесеци за близанце, треће дијете и свако наредно дијете); матерински додатак (ово право остварује незапослена мајка за прво троје дјеце по рођењу у трајању од једне године, под условом да њена лична примања, приходи од покретне имовине и катастарски приход не прелазе утврђени цензус); накнада за опрему новорођенчета (ово право се остварује за свако новорођено дијете у породици, а висина накнаде износи 50% просјечне нето плате по запосленом у привреди у претходној години); једнократна новчана помоћ приликом рођења трећег и четвртог дјетета (ово право остварује свака мајка приликом рођења трећег, односно четвртог дјетета); право на додатак на дјецу (остварује се за друго, треће и четврто дијете, а за дјецу ометену у психофизичком развоју, дјецу без родитељског старања и дјецу чија породица остварује право на материјално обезбјеђење и за прво дијете, уз напомену да се ово право се остварује под условом да лична примања и катастарски приход не прелази утврђени цензус фаворизовањем трећерођеног дјетета) и право на рефундацију накнаде плате за вријеме коришћења породиљског одсуства.

Из анализе мјера популационе политике које се спроводе на нивоу локалне самоуправе у Републици Српској, може се констатовати да у скоро свим општинама постоји интересовање за ову проблематику. Међутим, апсолутно највећи број општина нема усвојен програм популационе политике, нема стално радно тијело или комисију за популациону политику и нема систематизовано радно мјесто, нити запослено лице које се бави овим питањима. Због тога је спровођење мјера популационе политике у општинама Српске на веома ниском нивоу. Средства која се издвајају за пронаталитетне мјере су веома скромна и недовољна (испод 2% укупних буџетских средстава општина). Најчешће постицајне мјере које се спроводе у општинама су мјере материјалних давања у виду једнократне новчане помоћи приликом рођења дјетета. У већини општина нема посебних олакшица и подстицаја за породице са троје и четворо дјеце, не постоји подршка једнородитељским породицама или породицама са дјецом са посебним потребама, не постоји подршка за лијечење стерилитета или подршка младима приликом склапања брака, а нема ни подстицајних мјера у сфери комуналних услуга. Задовољавање потреба дјеце за одмором и рекреацијом је на минимуму, а у 16 општина нема никаквог облика установе за предшколско васпитање и образовање. У неколико општина обезбјеђује се стипендије за школовање дјеце и помоћ у набавци школских уџбеника и торби, као и плаћање мјесечног превоза до школе. Такође, знатан број општина учествује у субвенционирању смјештаја дјеце у предшколским установама, као и обезбјеђивању посебних олакшица за породице из којих је више дјеце укључено у једну предшколску установу. На нивоу локалне самоуправе не постоји подршка за усклађивање рада и родитељства, а рад предшколских установа за образовање и васпитање је, углавном, између 6,30—15,30 часова. Дакле, готово све општине у Републици Српској требале би да у наредном периоду више пажње посвете проблематици развоја становништва и у том смислу конципирају сопствене мјере популационе политике, а

затим да у својим буџетима обезбиједе средства којима би се усвојене мјере могле и проводити.

Мјере за повећање фертилитета позитивним подстицајима примењиване су у разним комбинацијама и интензитету у већини држава с недовољним рађањима и имале су ограничено дејство, прије свега временско. Један од важних разлога могао у бити и у чињеници да у мноштву мјера неке од њих нису биле познате потенцијалним корисницима, да неке нису биле погодне за кориштење, а да су се неке од њих неким корисницима чиниле недовољно подстицајним. Зато, стимулус мора бити једноставан, јасан, свима доступан, разумљив и прихватљив.

Дјеца код нас већ одавно не значе економску добит, те су традиционално ниске норме досегле критичне вриједности. Друштвена брига о репродукцији, углавном, је симболична, па је брига за дјецу најчешће препуштена само брачним паровима. У таквој ситуацији није чудо да неки мислиоци сматрају да се у модерним друштвима дјеца рађају само због јединственог задовољства које пружа родитељство.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У свим варијантама пројекција будућег демографског развоја простора Републике Српске очекује се наставак неповољних тенденција, па је потребно што хитније провођење додатних пронаталитетних мјера и активности у популационој политици. У складу с тим, поред активности које предузима Савјет за демографску политику Републике Српске, основано је и адекватно министарство у Влади Републике Српске са основним задатком да прати демографски развој и предлаже мјере за подстицај рађања и планирање породице. Међутим, у правно-нормативном оквиру неопходно је доношење сета закона: о планирању породице, о заштити породице, закона о доприносима, пензионом осигурању, закона о раду, те закона о здравственом осигурању и заштити, како би предложене активности имале што потпунију имплементацију.

Конкретно, неопходна је већа стимулација за рађање првог и другог дјетета кроз низ мјера које би биле усмјерене на специфичне групе становништва, док би рађање трећег дјетета требало стимулисати материјалним давањима квалификованим брачним паровима, односно требало би обезбиједити дјечији додатак као универзално право, независно од материјалног положаја породице.

Потреба за активирањем локалне самоуправе у популационој политици произилази из чињенице да ниједна државна популациона политика, ма колико она била развијена и комплексна, не може одговорити на све потребе и очекивања становништва, нити може изразити специфичност живљења у свакој средини. Дакле, мјере популационе политике државе су по свом карактеру опште и спроводе се јединствено на цијелој територији, али за популациону политику која претендује да буде успјешна, важно је да буде допуњена и мјерама локалне самоуправе.

Популациона едукација се намеће као нови правац популационе политике имајући у виду да појединац нема довољно специфичних знања. У том циљу неопходно је предузети континуирану кампању ширења информација о демографским трендовима у Републици Српској.

Универзални циљ спровођења пронаталитетних мјера популационе политике у Републици Српској требао би да буде достизање стопе укупног фертилитета од 2,1 дјетета по мајци, а што би, ипак, омогућило само просту замјену генерација и достизање нивоа стационарног становништва. То би се, између осталог, могло постићи и промоцијом професије жене мајке, па би стога национални програм демографског развоја требао бити један од најважнијих докумената који би јасније дефинисао стратегију планирања породице.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Група аутора (2008). *Анализа демографске ситуације и спровођење мјера популационе политике у Републици Српској*, Пројектна-научно-истраживачка студија, Бања Лука: Влада РС, Савјет за демографску политику Републике Српске.

Група аутора (2006). *Демографски развој и популациона политика Републике Српске*, Бијељина: Младост.

Демографска статистика бр. 6. 11 и 12, Бања Лука: Републички завод за статистику, 2003, 2008. и 2009.

Маринковић, Д. (2008). *Развој становништва Републике Српске као стратешки ресурс*, књига XIII, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске.

Маринковић, Д. (2006). Стање и перспективе демографског развоја геопростора Републике Српске, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 121, Нови Сад: Матица српска.

Маринковић, Д. (2005). *Демографски проблеми процеса избјеглиштва у Републици Српској*. Научна монографија, Бања Лука: ГДРС.

Статистички годишњак Републике Српске (2009). Републички завод за статистику Републике Српске.

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT AND IMPLEMENTATION OF POPULATION POLICY MEASURES IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

by

Draško Marinković

Summary

Republic of Srpska faces complex demographic problems that are manifested in a constant reduction in birth rates and negative population growth, reducing the number of pupils in primary schools, the process of depopulation, the disappearance of the villages, aging population, emigration of fertile and working-age population abroad. The components of natural movement of population in the period from 1996 to 2008 indicate problems in demographic development. The current rate of natural increase is ne-

gative and points to the disruption of vital structures of population with a range of negative consequences. At the level of the Republic of Srpska, family planning and social policy are under the strong influence of changes that occur in society. From the analysis of demographic determinants for the last ten years it is evident that in the Republic of Srpska, for a longer time, there has been active demographic recession initiated by an intensive reduction of fertility rates. In order to increase the fertility a broader social action is needed from which there should arise strategy for demographic development and family planning program that should take into account the number of children required for the replacement of generations. In accordance with the previous, it is needed to intensify activities on systematization of existing measures of population policy and to direct them primarily in pro-natal purposes, in order to distinguish measures of population and social policy. These activities should be developed at all levels, especially at the level of local government.

UDC 347.627.2(497.113)„2008”
Оригинални научни рад

Соња Јовановић
Јелена Лукић

ФАКТОРИ КОЈИ УТИЧУ НА БРОЈ РАЗВЕДЕНИХ БРАКОВА, ПО ОПШТИНАМА У АП ВОЈВОДИНИ У 2008. ГОДИНИ

САЖЕТАК: Број разведених бракова као феномен, све је интересантнији, поготово сада у време кризе. Питање је шта доводи до тога. Постоји низ фактора, који би могли бити узроком развода, неки су мерљиви, неки нису, неки су економске природе, неки емотивне, социодемографске, обичајне итд. У овом раду покушали смо да прикажемо неке од тих фактора и да утврдимо везу између њих и броја разведених бракова. У анализи смо обухватили број разведених бракова у општинама АП Војводине, у 2008. години.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: број разведених бракова, број запослених жена, просечна дужина трајања брака, број издржаване деце из разведеног брака, број разведених бракова где су супружници исте националности, број разведених бракова где су супружници различите националности

У уводном делу навешћемо неке податке о разведеним браковима, за ниво АП Војводине, из којих ће се видети и разлог зашто смо изабрали баш ову тему.

	1991.	2002.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.
Разведени бракови — укупно	2559	2533	2449	2124	2439	2440	2516
Разведени бракови на 1000 становника	1,26	1,24	1,21	1,05	1,22	1,23	1,27
Разведени бракови на 1000 закључених бракова	223,56	226,73	216,04	203,58	232,26	230,34	244,77

Види се, дакле, да након 2005. године долази до пораста броја разведених бракова и у односу на број становника, али и у односу на број склопљених бракова. Занимало нас је, да ли, ако се ова појава посматра на нивоу општина, има неких разлика, с обзиром да у АП Војводини постоје различити региони с аспекта националне структуре, обичаја,

економских карактеристика, социодемографских карактеристика итд. Зато ћемо у Прилогу, у табели 1. приказати податке о броју разведених бракова — укупно, однос броја разведених бракова на 1000 становника, и однос броја разведених, према броју склопљених бракова у АП Војводини по општинама у 2008. години.

Већ из ових података може се уочити да између округа постоје значајне разлике. Највећи број разведених бракова у односу на 1000 становника имамо у Северно-бачком и Северно-банатском округу, што се подудара и са односом броја склопљених и разведених бракова. Најмањи број разведених бракова имамо у Јужно-бачком и Сремском округу.

Подаци по општинама имају идентичну дистрибуцију, као и подаци по окрузима. Највећи број разведених бракова (на 1000 становника) имамо у општинама: Суботица, Ада, Кањижа и Сента, а најмањи број у општинама: Инђија, Ириг, Пећинци и Стара Пазова.

Након ових уводних запажања, прећи ћемо на испитивање неких од фактора за које претпостављамо да утичу на ову слику, а могу се квантитативно изразити.

Испитивали смо следеће факторе:

— број запослених жена по општинама (табела 2 у Прилогу);

— просечну дужину трајања брака по општинама (табела 2 у Прилогу);

— број разведених бракова у којима су супружници исте и број разведених бракова у којима су супружници различите националности (табела 2 у Прилогу);

— број разведених бракова са и без деце, као о број издржаване деце (табела 3 у Прилогу) и

— дистрибуцију броја разведених бракова према броју издржаване деце (табела 4 у Прилогу).

Пре почетка ове анализе имали смо нека *очекивања о резултатима*. Наиме, очекивали смо да ће број разведених бракова и број запослених жена бити у позитивној корелационој вези, тј. да ће са већим бројем запослених жена бити и више разведених бракова, јер запослењем жене стичу самосталност и независност и мање су спремне и приморане да трпе лош брак. Очекивали смо да ће број разведених бракова и просечна дужина трајања брака бити у негативној корелационој вези, тј. да дужина брака ипак утиче на то да што је брак трајао дуже, теже се и разводи, па би према томе са дужим трајањем брака, требало да буде и мање развода. Даље, код разведених бракова, с аспекта националности супружника, само смо посматрали однос разведених бракова у којима су супружници исте или различите националности и ту унапред нисмо имали никаква очекивања, али је некако логично да се више растављају супружници различитих националности, пошто се можда мање разумеју због различите вере, обичаја итд. На крају, код анализирања везе између броја разведених бракова и броја издржаване деце, која остају након развода, без обзира да ли су заједничка, или су деца из неког од претходних бракова једног од супружника, или су усвојена, очекивали смо да ће бити више разведених бракова без деце, јер постојање деце ипак обавезује родитеље да се о њима заједно брину, дакле и да остану у браку.

ШТА СУ РЕЗУЛТАТИ ПОКАЗАЛИ

Број разведених бракова и *број запослених жена* по општинама заиста јесу у позитивној корелационој вези: коефицијент просте линеарне корелације, за везу између ове две појаве r_{12} = 0,6829, потврђује значајну везу.

Код везе између броја разведених бракова и *просечне дужине трајања брака*, нисмо добили оно што смо очекивали. Наиме, добили јесмо негативну корелацију (што брак дуже траје, има мање развода) али је она толико мала r_{12} = –0,210 да се може сматрати занемарљивом. Ово указује на решеност супружника на развод кад брак дође у кризу, без обзира на трајање брака. Просечна дужина трајања брака је само 13,0 година, што нас доводи до закључка да су деца из разведеног брака након толико година, у најгорим годинама за подношење таквог стреса. Општине, у којима до развода долази након најкраћег времена су: Бачки Петровац, Опово, Бач, Бела Црква, Житиште, Сремска Митровица, а општине у којима је до развода дошло након најдужег трајања брака су: Алибунар, Апатин, Беочин, Ириг Кањижа, Жабаљ, Ковин, Мали Иђош, Нови Кнежевац, Тител и Чока.

Посматрање разведених бракова у којима су супружници *исте или различите националности* такође је дало резултате супротне очекивањима. У многонационалној Војводини, где је за очекивати да има много више склопљених, па и разведених бракова супружника различитих националности, анализирањем података по општинама дошло се до закључка да је 77,38% разведених бракова, управо оних у којима су супружници исте националноси, а само 22,62% разведених бракова у којима су супружници различитих националности. Од овог просека неке општине одступају. Пландиште, на пример, има мање разведених бракова у којима су супружници истих националности, али незнатно, има општина, у којима је однос разведених бракова са супружницима исте националности далеко већи од просека Војводине, као што су: Бачка Топола, Кањижа, Панчево, Пећинци, Рума, Темерин. Има и општина у којима је 100% разведених бракова у којима су супружници исте националности: Нова Црња, Нови Бечеј, Опово, Бачки Петровац, иако према подацима последњег пописа становништва 2002, нема општине која је била стопостотно једнонационална.

На крају долазе *деца*, која развод родитеља најтеже подносе, и ту се показало да ни она не утичу на број разведених бракова. У Војводини, се разводи 1418 бракова (56,36%) у којима има деце, а 1098 бракова (43,64%) без деце. Овај податак сам по себи говори, не да постоји негативна корелациона веза, тј. да са постојањем већег броја деце долази до мањег броја развода, него напротив, много је већи број развода у којима је било деце. Ово може да се тумачи управо због деце, и као „боље добар развод, него лош брак”. Нешто боља ситуација је у неким мањим општинама: Алибунар, Беочин, Ириг, Сента, Темерин, док је у општинама: Бечеј, Бачка Топола, Кула и у неким мањим, као што су Житиште, Опово, Пландиште проценат разведених бракова, у којима је било

деце, већи од просека. Дистрибуцију броја разведених бракова према броју издржаване деце дали смо у Прилогу, у табели 4. Наравно, у Војводини, где имамо ниску стопу наталитета, највећи број разведених бракова имао је по једно дете, њих чак 807, од 1418.

ЗАКЉУЧАК

Намећу се следећи закључци:

1. Број разведених бракова у позитивној је корелационој вези са бројем запослених жена;
2. Број разведених бракова јесте у негативној корелационој вези, али занемарљивој, у односу на дужину трајања брака;
3. Већи је број разведених бракова у којима су супружници исте, него супружници различите националности и
4. Број издржаване деце не утиче на одлуку супружника да прекину брак и разведу се.

ЛИТЕРАТУРА

Саопштења Републичког завода за статистику Републике Србије о броју закључених и разведених бракова.

Саопштења Републичког завода за статистику Републике Србије о броју запослених — годишњи просек.

Подаци дибијени из самог материјала о разведеним браковима који нису, нити ће бити објављени.

Стојковић, М. (1995). *Статистика за менаџере*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Економски факултет Суботица.

ПРИЛОГ:

Табела 1. — Број разведених бракова у АП Војводини у 2008. години, по општинама и окрузима

Општине	Разведени бракови — укупно	Разведени бракови на 1000 становника	Разведени бракови на 1000 закључених
АП Војводина	2516	1,27	244,77
Северно-бачки округ	374	1,93	406,08
Бачка Топола	48	1,36	320,00
Мали Иђош	7	0,56	159,09
Суботица	319	2,20	438,79
Средње-банатски округ	254	1,35	297,30
Житиште	12	0,66	162,16
Зрењанин	201	1,59	315,05
Нова Црња	5	0,45	166,67
Нови Бечеј	46	1,84	528,74
Сечањ	—	—	—
Северно-банатски округ	292	1,88	383,71
Ада	44	2,44	550,00
Кањижа	63	2,39	500,00
Кикинда	93	1,49	286,15
Нови Кнежевац	15	1,28	312,50
Сента	61	2,51	451,85
Чока	16	1,29	340,43
Јужно-банатски округ	366	1,21	251,37
Алибунар	19	0,89	243,59
Бела Црква	10	0,53	86,21
Вршац	80	1,51	340,43
Ковачица	45	1,69	436,89
Ковин	20	0,55	128,21
Опово	14	1,31	285,71
Панчево	164	1,31	241,89
Пландиште	14	1,18	341,46
Западно-бачки округ	281	1,42	281,28
Апатин	38	1,25	238,99
Кула	30	0,66	128,21
Оџаци	46	1,45	270,59
Сомбор	167	1,85	383,03
Јужно-бачки округ	611	1,01	168,13
Бач	19	1,26	237,50
Бачка Паланка	101	1,76	317,61
Бачки Петровац	5	0,36	71,43
Беочин	7	0,45	95,89
Бечеј	83	2,13	384,26
Врбас	48	1,09	208,70
Жабаљ	4	0,15	28,78
Нови Сад — град	244	0,75	115,97
Србобран	33	1,96	343,75
Сремски Карловци	5	0,57	81,97

Темерин	52	1,84	300,58
Тител	10	0,61	135,14
Сремски-округ	328	1,00	202,47
Инђија	41	0,84	173,73
Ириг	7	0,61	127,27
Пећинци	17	0,78	171,72
Рума	59	1,04	215,33
Сремска Митровица	100	1,21	224,72
Стара Пазова	35	0,49	106,38
Шид	69	1,92	379,12

Табела 2. — Број разведених бракова по општинама АП Војводине, и неки од фактора за које претпостављамо да се могу оквалификовати као узрок развода

Општине	Разведени бракови — укупно	Број запослених жена	Просечна дужина трајања брака	Број разведених бракова где су супружници исте националности	Број разведених бракова где су супружници различите националности
АП Војводина	2516	166539	13,00	1947 (77,38%)	569 (22,62%)
Ада	44	1097	13,75	31	13
Алибунар	19	1021	16,92	13	6
Апатин	38	1942	15,03	28	10
Бач	19	959	10,45	15	4
Бачка Паланка	101	4109	11,87	68	33
Бачка Топола	48	2948	14,02	47	1
Бачки Петровац	5	909	8,10	5	0
Бела Црква	10	970	10,70	8	2
Беочин	7	845	17,64	5	2
Бечеј	83	2949	13,28	67	16
Вршац	80	4767	12,97	63	17
Жабаљ	4	1185	16,75	3	1
Житиште	12	1304	10,58	9	3
Зрењанин	201	11158	12,65	165	36
Инђија	41	2623	13,06	34	7
Ириг	7	468	17,64	5	2
Кањижа	63	1701	15,58	57	6
Кикинда	93	5530	13,94	72	21
Ковачица	45	932	11,83	31	14
Ковин	20	1746	16,60	19	1
Кула	30	2831	14,30	20	10
Мали Иђош	7	482	18,21	7	0
Нова Црња	5	435	14,30	5	0
Нови Бечеј	46	1526	12,63	34	12
Нови Кнежевац	15	892	16,10	10	5
Нови Сад — град	244	47442	11,65	203	41
Опово	14	292	9,36	14	0
Оџаци	46	1915	14,13	35	11
Панчево	164	10945	11,67	150	14
Пећинци	17	1006	12,79	16	1
Пландиште	14	751	13,57	6	8
Рума	59	3501	12,87	54	5
Сента	61	2226	13,34	52	9

Сечањ	0	709	0	0	0
Сомбор	167	7387	12,97	119	48
Србобран	33	703	13,29	23	10
Сремска Митровица	100	5496	10,82	82	18
Сремски Карловци	5	379	11,70	4	1
Стара Пазова	35	3555	12,56	28	7
Суботица	319	16114	13,56	189	130
Темерин	52	1532	13,29	51	1
Тител	10	508	17,80	6	4
Врбас	48	4070	14,50	30	18
Чока	16	534	15,50	14	2
Шид	69	2158	12,88	50	19

Табела 3. — Дистрибуција броја разведених бракова према броју издржаване деце и број издржаване деце

АП Војводина	Број разведених бракова	Број разведених бракова са децом	Број разведених бракова без деце	Број издржаване деце
АП Војводина	2516	1418 (56,36%)	1098 (43,64%)	2135
Ада	44	28	16	39
Алибунар	19	5	14	8
Апатин	38	19	19	28
Бач	19	12	7	19
Бачка Паланка	101	63	38	90
Бачка Топола	48	32	16	47
Бачки Петровац	5	3	2	8
Бела Црква	10	4	6	4
Беочин	7	3	4	4
Бечеј	83	58	25	88
Вршац	80	38	42	61
Жабаљ	4	2	2	4
Житиште	12	8	4	14
Зрењанин	201	108	93	148
Инђија	41	22	19	30
Ириг	7	2	5	3
Кањижа	63	35	28	49
Кикинда	93	49	44	78
Ковачица	45	24	21	54
Ковин	20	10	10	12
Кула	30	19	11	27
Мали Иђош	7	3	4	6
Нова Црња	5	4	1	7
Нови Бечеј	46	28	18	37
Нови Кнежевац	15	9	6	15
Нови Сад — град	244	133	111	193
Опово	14	9	5	11
Оџаци	46	29	17	45
Панчево	164	86	78	126
Пећинци	17	10	7	12
Пландиште	14	9	5	18
Рума	59	20	39	26
Сента	61	35	26	53
Сечањ	0	0	0	0

Сомбор	167	98	69	146
Србобран	33	20	13	41
Сремска Митровица	100	48	521	76
Сремски Карловци	5	3	2	4
Стара Пазова	35	21	14	41
Суботица	319	191	128	279
Темерин	52	35	17	54
Тител	10	5	5	7
Врбас	48	29	19	55
Чока	16	12	4	16
Шид	69	37	32	52

Табела 4. — Дистрибуција броја разведених бракова према броју издржаване деце

Општина	Број разведених бракова	Број разведених бракова према броју издржаване деце								
		1	2	3	4	5	6	7 и више	Ни-једно	Непо-знато
АП Војводина	2516	807	523	71	8	4	0	1	1098	4
Ада	44	19	7	2	0	0	0	0	16	0
Алибунар	19	2	3	0	0	0	0	0	14	0
Апатин	38	10	9	0	0	0	0	0	19	0
Бач	19	6	5	1	0	0	0	0	7	0
Бачка Паланка	101	39	21	3	0	0	0	0	38	0
Бачка Топола	48	18	13	1	0	0	0	0	16	0
Бачки Петровац	5	1	1	0	0	1	0	0	2	0
Бела Црква	10	4	0	0	0	0	0	0	6	0
Беочин	7	2	1	0	0	0	0	0	4	
Бечеј	83	27	24	3	0	0	0	0	25	4
Вршац	80	19	16	2	1	0	0	0	42	0
Жабаљ	4	0	2	0	0	0	0	0	2	0
Житиште	12	5	2	0	0	1	0	0	4	0
Зрењанин	201	72	33	2	1	0	0	0	93	0
Инђија	41	14	8	0	0	0	0	0	19	0
Ириг	7	1	1	0	0	0	0	0	5	0
Кањижа	63	22	12	1	0	0	0	0	28	0
Кикинда	93	29	15	3	0	2	0	0	44	0
Ковачица	45	9	11	3	1	0	0	0	21	0
Ковин	20	8	2	0	0	0	0	0	10	0
Кула	30	12	6	1	0	0	0	0	11	0
Мали Иђош	7	1	1	1	0	0	0	0	4	0
Нова Црња	5	1	3	0	0	0	0	0	1	0
Нови Бечеј	46	17	10	1	0	0	0	0	18	0
Нови Кнежевац	15	5	2	2	0	0	0	0	6	0
Нови Сад — град	244	79	49	4	1	0	0	0	111	0
Опово	14	7	2	0	0	0	0	0	5	0
Оџаци	46	15	12	2	0	0	0	0	17	0
Панчево	164	49	34	3	0	0	0	0	78	0
Пећинци	17	8	2	0	0	0	0	0	7	0
Пландиште	14	3	3	3	0	0	0	0	5	0
Рума	59	14	6	0	0	0	0	0	39	0
Сента	61	18	16	1	0	0	0	0	26	0
Сечањ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Сомбор	167	53	42	3	0	0	0	0	69	0

Србобран	33	8	8	2	1	0	0	1	13	0
Сремска Митровица	100	26	18	4	0	0	0	0	52	0
Сремски Карловци	5	2	1	0	0	0	0	0	2	0
Стара Пазова	35	6	11	3	1	0	0	0	14	0
Суботица	319	114	67	9	1	0	0	0	128	0
Темерин	52	15	18	2	0	0	0	0	17	0
Тител	10	3	2	0	0	0	0	0	5	0
Врбас	48	11	11	6	1	0	0	0	19	0
Чока	16	8	4	0	0	0	0	0	4	0
Шид	69	25	9	3	0	0	0	0	32	0

FACTORS INFLUENCING THE NUMBER OF DIVORCED MARRIAGES, ACCORDING TO MUNICIPALITY IN THE AUTONOMOUS PROVINCE OF VOJVODINA IN 2008

by

Sonja Jovanović, Jelena Lukić

Summary

The number of divorced marriages, as a phenomenon, is becoming more and more interesting, specially now, at the time of crisis. The question is what leads to this phenomenon. There is a series of factors which could be the cause of divorce; some of them are measurable, some of them are not, some are of economic nature, some are emotional, some sociodemographic, some related to customs etc. This paper tried to present some of these factors and to establish the relation between them and the number of divorced marriages. The analysis included the number of divorced marriages in the municipalities of the Autonomous Province of Vojvodina in 2008.

UDC 314.3(480)
614.2(480)
Оригинални научни рад

Драгана Пауновић

ИСКУСТВА ФИНСКЕ У ПРОНАТАЛИТЕТНОЈ ПОЛИТИЦИ

САЖЕТАК: Финска је у последњих тридесет година била и више него успешна у очувању и унапређењу репродуктивног здравља. У односу на ране седамдесете године прошлог века, Финска је уз добро организовану друштвену акцију, која, пре свега, обухвата, лак приступ контрацептивним средствима, развијену мрежу сервиса за планирање породице и увођење обавезног предмета о репродуктивном здрављу у основно и средње образовање, успела да више него преполови број индукованих абортуса. И други индикатори репродуктивног здравља у Финској, у поређењу с развијеним земљама, указују да је оно међу најбољима у свету. Такође, важна је и социо-економска подршка државе везана за снижавање цене родитељства. То су породиљско/родитељско одсуство, на које имају право и мајка и отац, затим, породиљска и родитељска дневница која износи и до 80 €, као и мајчински пакет, који садржи одећу и све потрепштине неопходне за прву годину живота детета. Финска има дугу традицију и богато искуство и по питању институционалне основе за дефинисање и спровођење пронаталитетне политике. Државна институција Вестолито (Väestöliitto) је преко педесет година веома успешно промовисала планирање породице. Централне области рада ове институције су: јавно здравље, поправљање породичног финансијског стања, побољшање животних услова и добробит деце. Отуда се чини да је Финска добар пример за све земље које желе да унапреде своју популациону политику у сфери репродуктивног здравља и планирања породице.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: репродуктивно здравље, популациона политика, пренатална нега, контрацепција

У последње три деценије Финска је више обраћала пажњу на здравствени него на морални приступ социјалним проблемима који се односе на сексуално понашање. У томе је доста помогла сарадња и координација пружања здравствених, образовних и социјаних услуга. Остали фактори који су утицали на промоцију унапређења репродуктивног здравља јесу потпуна слобода службеника у образовању оба пола и дистрибуцији контрацептивиних средстава, као и подршка и позитиван став цркве о многим сексуалним питањима и проблемима (M y h r m a n, 1992).

Током последњих тридесет година, Финска је била више него успешна у промоцији репродуктивног здравља у односу на друге западне земље, а посебно поштовање заслужује опадање нивоа непланираних трудноћа и абортуса. Након обнове Закона о абортусу и Акта о примарној здравственој заштити, број индукованих абортуса је опао за више од пола у односу на ране седамдесте године прошлог века. Од седемдесетих година прошлог века, подаци о броју опадања непланираних трудноћа и абортуса су изузетни у поређењу са другим развијеним земљама.

Ниска стопа абортуса или опадајућа стопа индукованих абортуса не може се објаснити разликом у сексуалној активности између Финаца и других националности. У Финској, сексуално понашање је изучавано користећи репрезентативни узорак одрасле популације, у раним седамдесетим и у деведесетим годинама прошлог века. У истом периоду број индукованих абортуса је изразито опао. Сексуална активност је више порасла него што је опала током тог периода и једно од пресудних објашњења у опадању индукованих абортуса јесте делотворна организација планирања породице, тј. доступност средстава за контрацепцију и саветовалишта за контрацепцију.

Примена Основног акта о здравственој заштити 1972. године довела је до садашње организације здравствене заштите, у коју је укључено, између осталог, образовање, као и мајчинска и здравствена заштита детета, које су имале већ дугу традицију у земљи. Модерне методе контрацепције су уведене на финско тржиште само неколико година раније, и то је био веома успешан начин да се свим женама омогући једноставан приступ контрацепцији. Стога, сервиси за планирање породице су уведени Актом[1] из 1972. године, као ново поље превентивне здравствене заштите. Ово је такође важно, јер су многи мислили да би се број абортуса могао повећати након успоставе новог закона о пабачају и да би он женама могао користити као средство за контролу рађања, уместо да се окрену постојећим методама за контрацепцију. У року од неколико година, више од 90% општина је основало сервисе за планирање породице и пружало ове услуге у комбинацији са мајчинском здравственом негом. Све превентивне услуге су бесплатне. Сервиси за планирања породице су омогућени код приватних гинеколога у градовима, селима, студентским здравственим клиникама при универзитету као и у Удружењу породице Финске (Вестолито), државној институцији која има најважнију улогу у области планирања породице последњих четрдесет година.

Општине су у примени промене сервиса за планирање породице створиле два модела, шири и ужи. Према ужем моделу, за пружање информација и услуга планирања породице задужени су доктори и медицинске сестре обучени само за пружање информација и услуга те врсте, док шири модел подразумева да медицинско особље које пружа медицинске и превентивне услуге, пружа и услуге планирања породице.

---

[1] National Board of Health: Instructions on counselling on birth control referred to in the Primary Health Care Act. DNo 10868/09/72. Helsinki. 1972.

ПОЗНАВАЊЕ ЧИЊЕНИЦА О РЕПРОДУКТИВНОМ ЗДРАВЉУ И КОНТРАЦЕПТИВНИМ МЕТОДАМА

Анкета студија показала је да је женска популација добро упозната с темама у вези са трудноћом, али не и чињеницама око плодности. Трећина млађих испитаница (18—19 година) нису знале у којим данима менструалног циклуса је најлакше остати у другом стању. Чак и у контингенту од 20—29 година, четвртина испитаница није знала да израчуна када су у плодним данима.

Знање о методама контрацепције је изучавано на основу питања о седам метода за контрацепцију. Било је постављено питање о томе да ли знају како се ове методе употребљавају. Испитанице су познавале највише коришћене методе, али о имплантима, дијафрагми и контрацепцији за хитне случајеве су показале мање познавање. У Финској, најчешће коришћени контрацептиви су модерне контрацептивне методе. Удео природних метода је био мали 1970. године, и није порастао последњих година, као нпр. у Шведској, чак ни као модни тренд.

Табела 1. — Проценат позитивног одговора на питање: „Да ли знате за ове методе контрацепције и како се употребљавају?" по годинама старости

Метод	18—24 године	25—34 године	35—44 године	Укупно
Кондом	99	99	98	99
Орална контрацепција	97	99	95	97
Интраутерини уложак	76	85	92	86
Имплант	59	65	52	58

Извор: Kosunen, Elise and Rimpela Matti, Improving Adolescent Sexual Health in Finland, 2000.

Абортуси

Први закон о абортусу у Финској донет је 1950. године, и он прописује да се абортуси могу извршити само у случају ако постоји здравствени разлог који би угрозио здравље мајке. Током 1960. године, као разлог за абортус често су навођени психички поремећаји.

Године 1970. донет је нови закон о абортусу и Финска је земља која је међу првима донела тако либералан закон. Услови под којима се абортус може легално извршити су следећи:

1) трудноћа или порођај рискантни по живот или здравље мајке;

2) порођај и нега детета би били економски и социјлани притисак на мајку и њену породицу;

3) нежељена трудноћа као последица силовања;

4) ако је мајка млађа од 17, а старија од 40 година или ако има већ четворо деце;

5) очекивање менталне или физичке болести детета;

6) болест и ограничено психолошко функционисање једног или оба родитеља, које озбиљно ограничава њихову способност да се брину о детету.[2]

Број легалних абортуса је током 1960-их година био велики, 8000 годишње, а илегалних чак три пута више. Компликације услед илегалних абортуса често су доводиле до смрти. Након доношења новог закона о абортусу 1970. године број илегалних абортуса се смањио, а самим тим и компликације, да би до сада потпуно ишчезли. Због добре едукације и доброг сервиса за планирање породице број легалних абортуса услед нежељених трудноћа се свео на минимум, и већина абортуса, који се сада врше, јесу из медицинских разлога (M y h r m a n, 1999).

Табела 2. — Број индукованих абортуса и стопа абортуса (на 1000 жена старости 15—49 година)

Година	Број абортуса	Број абортуса на 1000 зена
1973.	23.362	19,6
1975.	21.547	17,9
1980.	15.037	12,3
1985.	13.833	11,0
1990.	12.232	9,7
1995.	9.884	7,8
1996.	10.438	8,2
1997.	10.274	8,2
1998.	10.654	8,6
1999.	10.800	8,7

Извор: Gissler, Factors and Processes in Heterosexual Competences and Risk, 1999.

Нега мајки и деце[3]

Од 1920. године у националне здравствене програме укључена је нега трудница и одојчади. Обичај који датира још од прве деценије 1900. године јесте обезбеђивање пакета са основним потрепштинама за новорођенчад. Такође, да би се труднице стимулисале да редовно долазе на пренаталне консултације и прегледе, тај пакет је обезбеђен само за труднице које се консултују са лекаром пре четвртог месеца трудноће. Ово време је одређено јер је тада дозвољен скрининг тест, као и третман сифилиса. Због овог правила сифлис је готово искорењен у Финској. Од 1972. године Закон о здравству је утврдио да ће мајчина и дечија здравствена заштита, као и службе за планирање породице, бити део примарне здравствене заштите. Скоро све Финкиње врло рано започну пренаталну негу и имају велики број посета лекару до порођаја. Према Медицинском регистру рођења, 97% пацијената тражи негу пре 16. недеље трудноће, прва пренатална нега почиње обично око 10. недеље трудно-

[2] Act on the Interruption of Pregnancy 24. 3. 1970/239.

[3] National Board of Health: Human relations and sex education in health education. Directives.DNo 7032/02/80. Helsinki. 1980.

ће, а просечан број посета током трудноће до порођаја је 15 (Family Planning, 2000).

Образовање и знање о мајчинској и дечјој нези[4]

Припрема течаја за нове родитеље о порођају и прилагођавање родитељству је такође битан део материнске неге. Образовање о порођају је почело 1960. године и постало саставни део материнске неге, а 1970. године, очевима је дозвољено да присуствују порођају. Будућим родитељима се пружају информације о току и развоју трудноће, о физиолошким и емоционалним променама, затим о начинима порођаја, болу током порођаја, чувању деце и дојењу, као и информације о томе колико је важна подршка и учествовање оца током порођаја и информације о чувању и одгајању деце. Истраживање и повратне информације од родитеља показују да овај програм постиже најбољи успех када се започне средином трудноће и када се спроводи у малим групама, од четири до шест парова. Године 1992, 61% очева је присуствовало рођењу детета, а 1997, чак њих 70%. Мајке веома цене присуство оца на порођају, јер им то пружа осећај сигурности и ствара осећај заједништва у породици.

Родитељско одсуство и мајчински пакет

И мајка и отац имају право на одсуство с посла због рођења детета. Будућим мајкама одсуство се плаћа за 105 радних дана и обично почиње 30 радних дана пре очекиваног датума рођења. Такође је дозвољено и одсуство очева, како ожењеним, тако и партнерима који живе заједно али нису венчани. Чак 95% очева користи очинско одсуство. Родитељско одсуство почиње након напуштања породилишта и траје 158 дана. Иако се родитељско одсуство може поделити између мајке и оца, у већини случајева одсуство користи мајка, због дојења детета. Породиљску и родитељску дневницу покрива држава. Ова дневница је веома разноврсна и креће се од 50 до 80 €. Мајка која није запослена добија минималну плату, а стално запослени родитељи примају пуну плату за прва три месеца. Родитељски додатак се и даље добија под условом да мајка у року од 5—12 недеља након рођења детета положи постнатални испит. Због дуго плаћеног родитељског одсуства, које покрива око 10 месеци, бебе се ретко остављају у вртићу.

Мајчински пакет добијају све труднице које прођу медицински тест пре 17. недеље трудноће. Пакет садржи дечју одећу и друге потрепштине за прву годину живота. То су пажљиво биране ствари, високог квалитета, лаке за одржавање, еколошке, и атрактивног дизајна.

---

[4] У Финској постоји осам кућа за неудате младе мајке и труднице које немају место боравка. Ту се, такође, добијају и стичу потребне вештине и знања око дечје неге. У просеку боравак траје шест месеци.

СТАЊЕ РЕПРОДУКТИВНОГ ЗДРАВЉА У ФИНСКОЈ

Дефиниција репродуктивног здравља фокусира се на питања везана за трудноћу и рођење детета. Стога, да бисмо оценили репродуктивно здравље у некој земљи морамо испитати, до које је мере свим женама обезбеђена материнска брига, сервиси и информације за планирање породице, доступност и сигурност контрацепције, преваленција и лечење неплодности. Важни показатељи репродуктивног здравља јесу: стопа смртности одојчади и мајки, као и стопа морбидитета; стопа и типови коришћења контрацепције; стопа абортуса, непланиране и нежељене трудноће, стопа морбидитета и мортлитета као последица побачаја. Остале мере репродуктивног здравља су: општа стопа фертилитета, просечна старост мајки при рођењу првог детета, просечна дужина боравка породиља у болници и дужина трајања дојења. У Финској коришћење сервиса за планирање породице је бесплатно.[5] Стопа коришћења контрацепције је висока, а абортуса ниска у поређењу са стопама других земаља, а илегалних абортуса скоро да ни нема. До јавне расправе о питању сакаћења женских гениталија је дошло током 1990-их због прилива афричких миграната. Сакаћење гениталија је по општем казненом праву нелегално насиље у Финској, и ове операције се не могу извршити као део јавних здравствених услуга. Препоручено је да се имигранти из земаља у којима се практикују такве операције образују и информишу о ризицима те процедуре (G i s s l e r, 1999).

Финска је високо вреднована, узимајући у обзир стање непланираних и нежељених трудноћа. Жене у Финској имају приступ традиционалним и свим најновијим методама контрацепције, укључујући и контрацепцију за хитне случајеве. Адолесценти су добро упознати с новим, као и са старијим методама контроле рађања. Према извештају Уједињених нација о стопама тинејџерских трудноћа у 44 индустријске земље у првој половини 1990. године, Финска је имала једанаесту најнижу стопу тинејџерских трудноћа. Земље као Јапан, Швајцарска и Холандија имале су нижу стопу тинејџерских трудноћа него Финска, а САД највишу стопу. Већ 1995. године у поређењу са Финском, једино је Јапан имао нижу стопу. У многим анкетама о сексуалном понашању, спроведеним у Финској, Мирман (Myhrman) је дошао до закључка да је од 1966. до 1985. године стопа нежељених трудноћа пала са 12% на 1% у северној Финској. Смањење стопа нежељених и непланираних трудноћа од 1960. године може се приписати високом квалитету и бесплатним услугама за планирање породице, које су за Финкиње доступне од раних седамдесетих година прошлог века. Неколико великих националних анкета од 1971. године бавило се питањем коришћења контрацепције у женској популацији, и издвојила су се два тренда: прво, све већа употреба контрацепције, чак и међу младима, и друго, све већа употреба поузданијих средстава.

---

[5] Health Institute. Ministry of Social Affairs and Health. Helsinki. Communicable Diseases Act 25. 7. 1986/583. Communicable Diseases Decree 31. 10. 1986/786.

Такође, дошло се да резулата да само 5% жена не користи никакву заштиту. Најновија истраживања показују да су пилула и ИУУ уобичајене методе, и да се од 25 до 35% жена ослања на кондоме. Поједини користе кондом као заштиту од полно преносивих болести, а други као методу контроле рађања. Вестолито (Väestöliitto) (1998) и Мекеј (Mackay) (2000), зебележили су да је употреба презервативa распрострањена, и да је испред Финске по учесталости употребе кондома само Јапан. Дакле, употреба контрацепције је висока. Ове повољне стопе се могу приписати високом нивоу знања о репродуктивном здрављу и лакоћи приступа сервисима за планирање породице. Професор на Хелсиншком Универзитету, Римпеле (Rimpelä) разлоге успеха Финске да редукује стопу абортуса и непалнираних трудноћа види пет фактора:

1. превентивни приступ јавном здравству;
2. промена фокуса од абортуса до главног узрока, нежељених трудноћа;
3. добра сарадња и координација здравственог и образовног сектора;
4. јака и вешта упутства и смернице од здравствених власти и
5. професионални ставови медицинских сестара и доктора у репродуктивној едукацији и планирању породице.

Ипак, постоји неколико разлога за забринутост. Вестолито је објавио да је употреба контрацептивних средстава у директној вези с висином прихода и да цена утиче на њихово коришћење у групи људи са ниским примањима, а нарочито утиче на групу угрожених младих. Спуштање цена контрацептива би била делотворна мера у порасту њихове употребе.

Абортуси су легални и њих врше вешти професионалци. Зато Финска нема проблема са здравственим компликацијама и са смрћу због незаконитог и нестручног абортуса. Главни циљ здравствених радника јесте да одржавају ниску стопу абортуса, подржавајући политику коришћења контрацепције. Истраживање које је спровео Alan Guttmacher Institut (1999) широм света, показало је да је Финска по ниској стопи абортуса у животној доби од 15—44 године на шестом месту, од 28 земаља. Године 1994. стопа абортуса у контингенту од 15—19 година је била 9 на 1000 жена. То је ниска стопа у поређењу с другим индустријским земљама (на овој скали нпр. у Сједињеним Америчким Државама је стопа 32 абортуса на 1000 жена).

УЛОГА ИНСТИТУЦИЈЕ ВЕСТОЛИТО У ПОПУЛАЦИОНОЈ ПОЛИТИЦИ ФИНСКЕ

Добробит породица и побољшање сексуалног здравља су важан циљ Вестолито (удружење породица) од његовог оснивања 1941. године Структура финског друштва и његови ставови обликовали су развој Вестолито активности. Први програм овог удружења односио се на заштиту мајки.

У време када тако нешто још увек није постојало, било је радикално од Вестолито-а да захтева да радно место мајке мора бити сигурно, и да неће изгубити посао због трудноће или брака. Такође је захтевано да жена која роди има плаћено материнско одсуство пре и после дететовог рођења. Вестолито је такође радио на побољшању институције бабица, и основао је саветовалишта за мајке у свакој општини. Такође, желео је женске болнице и породилишта с докторима специјалистима, и то у разним деловима Финске. Од почетка, превенција абортуса је била важан део политике. Последице, здравствене препреке, и неплодност изазване илегалним абортусима такође су биле наглашене. Усвојен је закон о абортусима, а Вестолито је активно учествовао у његовој припреми. Када је закон ступио на снагу 1950. године, Вестолито је сарађивао с националним саветом за здравље у припреми плана за превенцију абортуса. Сматра се пиониром у сексуалном образовању у Финској. Још почетком 1940-их година, постојала су јавна предавања о техникама контрацепције. Вестолито је био први који је почео поштом да шаље кондоме у Финској, и касније је започео маркетиншку кампању о куповини контрацепције. Уз наручивање и продају кондома преко поште, Вестолито је припремао и испоручивао едукативне материјале о планирању породице. Чак и након што су орални контрацептиви постали уобичајени у планирању породице, кондоми су наставили да буду важни у контрацепцији младих људи. Зато су кампања и публицитет били директно усмерени на младе. Током 1980-их, кондоми су добили нову улогу у превенцији АИДС-а и других полних болести. Школске кампање, које је Вестолито спроводио, су нагласиле и мушку и женску одговорност за контрацепцију. Зато што се брачне и породичне клинике баве великим бројем проблема у индивидуалном животу, такве клинике су понекад пионирске организације које се супротстављају посебним друштвеним проблемима. Када је Закон о јавном здрављу ступио на снагу, 1972. године, задаци брачних клиника, као што је саветовање о контрацепцији и абортусима, биле су пренете на јавни сектор. Важност и недостатак породичне едукације био је примећен посебно касних 1970-их. Бестолито, који је традиционално обезбеђивао ове услуге заједно с црквом и неким општинама, предузео је напоре да развије и обезбеди породично образовање и обуку професионалаца. Образовни материјал, као сто су брошуре и књиге, дистрибуиран је широм Финске. Главни центар за породичну едукацију је основан у раним 1980-им годинама. Током 1980-их, Вестолито је још једном прибавио нове материјале за свој клинички рад и третмане неплодности, и истраживање је постало нов фокус. Вестолито клиника за неплодност у Хелсинкију је почела с радом 1986. године, и сада је највећа у Финској (V ä e s t ö l i i t t o, 1997).

У касним 1990-им, истраживање популације о сексуалном здрављу постало је важан део Бестолито инстутуције. FINSEX организација је постала део истраживачког рада у институту. Проучавала је сексуалност и сексуалну културу у Финској.

Едукација и обука

Данас, напори клинике на образовању и едукацији фокусирају се на три групе: клијенти, професионалци у области здравља, и студенти.[6]

Образовање клијената: персоналне отворене куће обезбеђују сексуалну едукацију за децу у школском узрасту и за студенте. Сексуална едукација постоји у школама, али школске групе могу такође и да посећују клинике. Током последњих неколико година, сматрало се да ће едукација бити обезбеђена за млађу групу деце, зато што су деца у предшколском узрасту и у нижим разредима заинтересована за неке аспекте људске сексуалности (J o e n s u u, 1994).

Када деца у ранијим годинама добијају информације о сексуалном здрављу и о људском телу, и како се оно мења док старе, она су као адолесценти много боље припремљена да доносе независне и одговорне одлуке о својој сексуалности. Информација која се добије у правом узрасту помаже да се оформи сексуални идентитет, повећа самопоуздање и смањи ризично понашање.

Едукациони материјал је битан део активности клинике. Током година Вестолито је креирао едукациони материјал, који је национално познат. Циљ је да се задрже ниске цене публикација, како би циркулација до здравствених центара, школа, клиника, болница, и приватних институција била што је могуће шира.

Отворене куће за адолесценте

Напорима Вестолита 1988. године у Хелсинкију основна је Отворена кућа за адолесценте испод 18 година. Она омогућава бесплатно саветовање, услуге везане за сексуалност, као и подршку за изграђивање индивидуалног идентитета. Адолесценти могу да дођу у клинику без претходног заказивања, или могу телефоном да закажу предстојећи састанак. Теме о којима се дискутује у овој установи укључују: одрастање, сазревање, излажење, секс, сексуално преносиве инфекције и трудноћу.

Бестолито ради као важан центар стручан за сексуалност, који је у сталном развоју, са веома битним задатком повећања поштовања сексуалности. Циљеви клинике Вестолито укључују прихватање различитости у сексуалности, побољшање сексуалног здравља и поштовање сексуалних права индивидуе, на националном и интернационалном нивоу.

ЗАКЉУЧАК

Финци имају позитиван однос према питањима репродуктивног здравља и схватају да, ако је добро и квалитетно, оно доприноси општем до-

---

[6] Taskinen Ritva, Perheen puolesta Väestöliitto 1941—1991 (On behalf of the family: Väestöliitto 1941—1991). Väestöliitto, Otava, стр. 205—242.

бру. Општи позитивни ставови о сексуалности олакшавају стручњацима пружање високо квалитене услуге, као и професорима пружање доброг образовања у школама. Овакви позитивни ставови Финаца су резулат карактеристичних обележја финског друштва. Једна карактеристика је опште прихватање идеологије равноправности, а друга, слаб утицај вере на репродуктивне проблеме и сексуалност уопште, на морал и грех.

Иако Финци, углавном, не повезују сауну са својом сексаулношћу, ипак постоји веза и утицај културе сауне на њихов осећај удобности, док у истој просторији бораве с људима без одеће, који су, притом, различитог пола и старости.

Такође је битна чињеница да су Финци на прави начин прихватили нове погледе на здравље. Сматрају да је пружање основне здравствене заштите одговорност власти. Њихов парламент је чак донео и закон о правима пацијената. Због тога није изненађујуће што су Финци међу лидерима на интернационалним нивоу у погледу прихватања и промоције сексуалног здравља. Финска је ублажила све лоше утицаје на сексуално и репродуктивно здравље током 1990-их година. Посебно је битно истаћи интеграцију сексуалног здравља у планирању породице и сервиса за бригу о мајкама.

Ако упоредимо ове индикаторе репродуктивног здравља у Финској са другим земљама, све указује на то да је здравље мајке и здравље одојчади у Финској међу најбољима у свету. Подручје интересовања стручњака базирано је на искуству и квалитету услуга. Велики изазов и могуће проблеме за здравствени систем Финске може представљати пораст неплодности Финаца, као и све већи прилив миграната који имају много веће стопе фертилитета.

На основу изнетих позитивних резултата, Финска би требало да буде добар пример свим земљама које желе да унапреде своју популациону политику у сфери репродуктивног здравља и планирања породице.

ЛИТЕРАТУРА

Alan Guttmacher Institute (1999). Sharing Responsibility, Women, Society, and Abortion Worldwide. New York: The Alan Guttmacher Institute.

A u v i n e n, Riitta (1991). Äitiyssuojelusta perhekasvatukseen. (From maternal protection to family education) In Taskinen Ritva (ed.). Perheen puolesta Väestöliitto 1941—1991 (On behalf of the family: Väestöliitto 1941—1991). Otava: Väestöliitto, 205—242.

G i s s l e r, M. (ed.) (1999). Aborter i Norden-Induced Abortions in the Nordic Countries. Tilastoraportti-Statistical Report 10/1999. Helsinki Health Institute. Ministry of Social Affairs and Health. Helsinki. Communicable Diseases Act 25. 7. 1986/583. Communicable Diseases Decree 31. 10. 1986/786.

K o s u n e n (2000). Elise and Rimpela Matti, Improving Adolescent Sexual Health in Finland, 2000.

M a c k a y, Judith (2000). The Penguin Atlas of Human Sexual Behavior, Sexuality and Sexual Practice Around the World. New York: Penguin Myhrman (1992), Unwanted Pregnancy, its Occurrence, and Signifinance for the Family and Child, Oulu, Finland, Acta Universitatis Ouluensis National Board of Health: Instructions on

counselling on birth control referred to in the Primary Health Care Act. DNo 10868/09/72. Helsinki. 1972.
Otava Publishing company ltd. (2005). Portraying Finland, facts and insights.
P a p p, Krista, K o n t u l a, O s m o and K o s o n e n, Kati (2000). Nuorten aikuisten seksuaalikäyttäytyminen ja seksuaaliset riskinotot (Sexual behaviour of young adults and sexual risk taking). Väestöntutkimuslaitoksen julkaisusarja D36/1999. Helsinki: Väestöliitto, The Family Federation of Finland Taskinen Ritva, Perheen puolesta Väestöliitto 1941—1991 (On behalf of the family: Väestöliitto 1941—1991). Otava: Väestöliitto, стр. 205—242.
The population Research Institute Väestöliitto, The Family Federation of Finland (2000). New views on sexual health, the case of Finland.

EXPERIENCES OF FINLAND RELATED TO THE PRO-NATAL POLICY

by

Dragana Paunović

Summary

In the last 30 years Finland has been more than successful in conserving and promoting the reproductive health. In comparison to the early 70s Finland has managed, with well organized social action which includes easy access to the contraceptive means, developed network of family planing services and obligatory sexual education in schools, to decrease the number of abortions. Other indicators of reproductive health in Finland also show that it is the one of the best in the world. The role of the state in decreasing the costs of parenthood is also very important. That include maternal leave, which both parents are entitled to, maternal money support up to 80 euros per day, and maternal package, which includes clothes and other necesassary things for the first year of the newborn. Finland has a long tradition and experience in institutional backgrounds for defining and implementing the pro-natal policy. The goveremental institution *Väestöliitto* has been promoting the planning of the family very successfully for the last 50 years. The main focuses of this organization are: public health, imrproving the living conditions, welfare of children and improving the financial situation of the families. Therefore, it seems that Finland is a good example for all countries that want to improve their population policy in the area of reproductive health and family planing.

UDC 314.3(497.6 Republika Srpska)
Оригинални научни рад

Мира Ђук

ЕФЕКТИ ПРОНАТАЛИТЕТНИХ ПОПУЛАЦИОНИХ МЈЕРА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ У ОПШТИНАМА СА НЕГАТИВНИМ ПРИРОДНИМ ПРИРАШТАЈЕМ

САЖЕТАК: Последњих година у Републици Српској присутан је тренд негативног природног прираштаја. Само у четири општине (од којих су двије веће, а двије мале), забиљежен је позитиван природни прираштај. Главни узроци негативне стопе природног прираштаја су старање становништва и депопулација.

Влада РС прати и разматра стање и промјене демографских трендова, те на њих реагује разноликим мјерама као што су: институционализоване мјере (формирање Министарства за породицу и Савјета за демографску политику), подстицајне мјере у области социјалне политике, популациона едукација и мјере које активирају локалне заједнице у спровођењу мјера популационе политике. Јединице локалне самоуправе, које имају изражен и дуготрајан проблем депопулације, доносе властите мјере. Какви су ефекти наведених мјера показују резултати истраживања које је спроведено у општинама регије источне Херцеговине које су демографски празне и имају негативну стопу природног прираштаја. Истраживањем су обухваћене породице које су добиле треће и четврто дијете и због тога уживале неке од популационих мјера, и породице послије рођења првог и другог дјетета за које би мјере требало да буду додатна мотивација у доношењу одлуке о рођењу трећег дјетета. Резултати истраживања показују да постојеће мјере не дају жељене резултате и да РС треба дугорочне, свеобухватне мјере у области економске, социјалне, стамбене, образовне, културне, националне и миграционе политике, које би у садејству могле озбиљније да утичу на позитиван демографски развој.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: природни прираштај, мјере популационе политике, ефекти мјера популационе политике

ДЕМАГРАФСКА СИТУАЦИЈА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Демографски развој Републике Српске бременит је озбиљним проблемима због константног смањења стопе рађања и негативног природног прираштаја, смањења броја ученика у основним школама, процеса

депопулације, нестајања села, старења становништва и емиграције фертилног и радно способног становништва у иностранство.

Републички завод за статистику процјењује да је на подручју Босне и Херцеговине, које сада покрива Република Српска, прије последњег рата живјело 1.623.842 становника, а 2007. године 1.439.673 (Влада Републике Српске, 2008).

У времену од завршетка рата (1996) до 2007. године општа стопа наталитета је у сталном паду, с годишњим просјеком од 8,4%, а општа стопа морталитета има тенденцију сталног раста с годишњим просјеком од 8,9% (табела 1). Од 2002. до 2007. године становништво Републике Српске карактерише негативна стопа природног прираштаја, која се, нажалост, наставља и последњих година. У 2008. години новорођених је 10.232, а умрлих 13.501. Најозбиљнија ситуација је у општинама које су популационо мале, јер се у њима рађа мало дјеце, повећава се смртност и велике су економске миграције. Старосна структура у овим општинама је врло неповољна и свакодневно се погоршава у корист старачке популације. Од популационо већих општина само Бања Лука и Зворник биљеже позитиван природни прираштај, док други већи регионални центри попут Добоја, Приједора, Бијељине, Требиња имају негативан природни прираштај који „покривају" позитивним миграционим салдом.

Табела 1. — Број становника, наталитет, морталитет и природни прираштај становништва Републике Српске у периоду 1996—2007.

Година	број становника	Наталитет		Морталитет		П. прираштај	
		Апсол.	%	Апсол.	%	Апсол.	%
1996.	1.391.592	12.263	8,8	10.931	7,9	1.332	0,9
1997.	1.409.835	13.757	9,8	11.755	8,3	2.002	1,5
1998.	1.428.798	13.527	9,4	12.469	8,7	1.058	0,7
1999.	1.448.537	14.500	10,0	12.529	8,6	1.971	1,4
2000.	1.469.182	14.191	9,7	13.370	9,1	821	0,6
2001.	1.490.993	13.699	9,2	13.434	9,0	265	0,2
2002.	1.455.446	12.336	8,5	12.980	8,9	—644	—0,4
2003.	1.452.351	10.537	7,3	12.988	8,9	—2.451	—1,7
2004.	1.449.897	10.628	7,3	13.082	9,0	—2454	—1,7
2005.	1.446.417	10.322	7,1	13.802	9,5	—3.480	—1,8
2006.	1.443.709	10.524	7,3	13.232	9,2	—2.708	—1,6
2007.	1.439.673	10.110	7,0	14.146	9,8	—4.036	—2,8

Извор: *Демографска статистика* број 6 и 11 (2008) Републички завод за статистику, Бања Лука

Неповољна демографска ситуација је посљедица старења становништва на цијелом подручју Републике Српске, непрестаног исељавања из економских и политичких разлога, ратова и великих ратних страдања у 20. вијеку у овим крајевима, смањеног фертилитета и свих нивоа друштвених криза које се директно и индиректно рефлектују на становништво.

Регија источне Херцеговине обухвата шест општина (Требиње, Билећа, Љубиње, Гацко, Невесиње, Берковићи и Источни Мостар) на

крајњем југу Републике Српске и представља подручје с вишедеценијским, чак вјековним депопулационим процесима. Организовано исељавање из ових крајева започело је економским миграцијама у Америку радно способних мушкараца прије Првог свјетског рата, наставило се између два свјетска рата, затим колонизацијама послије Другог свјетског рата, и траје и данас, углавном због економских разлога. Стручњаци упозоравају на лагано, али сигурно пражњење овог подручја, које је по последњем попису становништва у Босни и Херцеговини 1991. године имало знатно већи проценат удјела старачког становништва у укупној популацији Босне и Херцеговине. Бројни Херцеговци, посебно млади, од 1991. године су напустили ова подручја, одлазећи у Србију, Црну Гору и друге земље, али и селећи се у развијеније градове Републике Српске. У Требињу, највећој општини источне Херцеговине, сваке године се рађа по један разред мање, већина сеоских школа су затворене, а млади који одлазе да студирају у веће центре у значајном проценту се не враћају. Истовремено, старији грађани који живе по цијелом свијету, а воде поријекло из Херцеговине, по одласку у пензију се враћају у Требиње и околину, обнављају своју имовину или купују нову, и остатак живота проводе у родном крају.

О актуелној демографској ситуацији друштво Републике Српске почиње постепено системски и стратешки да размишља и доноси мјере које треба да помогну и ублаже негативан демографски тренд. Доношење Стратегије развоја породице у Републици Српској за период 2009—2014, представља велики искорак у системском, дугорочном и стратешком приступу Републике Српске чија Влада води доста активну популациону политику. Мјере пронаталитетне политике представљају један од стратешких циљева у овој стратегији. Реализација Стратегије омогућиће многу већу међусобну повезаност и координацију различитих актера у активностима, а широкој јавности већу укљученост и актуализацију проблема на свим нивоима.

НАЈВАЖНИЈЕ МЈЕРЕ ПОПУЛАЦИОНЕ ПОЛИТИКЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Мјере које имају популациони карактер налазе се у различитим друштвеним областима и успостављене су и регулисане низом законских, подзаконских и других аката. Условно, мјере се могу класификовати као: институционалне, подстицајне мјере у области социјалне политике, едукативне мјере и мјере које доносе локалне заједнице у спровођењу мјера популационе политике.

Институционалне мјере имају циљ да развију капацитете друштва у смјеру системског бављења проблемом демографског развоја. Најзначајније институционализоване мјере су формирање Министарства за породицу, спорт и омладину и Савјета за демографску политику, који истражују проблеме, прате их, анализирају, развијају стратегије и предлажу

Влади Републике Српске и другим друштвеним актерима различите мјере, чије ће активности утицати на проблем.

Мјере у области социјалне политике се налазе у свим подручјима социјалне политике.

Мјере у области рада и радних односа:

— Право родитеља на породиљско одсуство које за прво и друго дијете траје 12 мјесеци, а за близанце, треће и свако наредно дијете 18 мјесеци;

— Право једног од запослених родитеља да ради с половином радног времена до 2 године дјетета, у случају потребе за појачаном његом дјетету;

— Забрана давања отказа особи на породиљском одсуству.

Мјере у области здравствене заштите:

— Пуна здравствена заштита жена током трајања трудноће, порођаја, материнства, предшколске дјеце и дјеце и омладине школског узраста.

Мјере у систему дјечије заштите:

— Накнада плате за вријеме породиљског одсуства, као и накнада плате за вријеме рада са скраћеним радним временом;

— Матерински додатак за незапослене мајке до једне године дјетета;

— Помоћ за опрему новорођенчета;

— Додатак на дјецу;

— Навчане накнаде за рођење трећег и четвртог дјетета по одлуци Владе Републике Српске;

— Предшколско васпитање и образовање;

— Регресирање трошкова боравка дјеце у дјечијим установама.

Мјере у систему социјалне заштите:

— Различити програми подршке сиромашним породицама са више дјеце (набавка књига и школског прибора; куповина одјеће, љетовање дјеце, куповина огријева, хране итд.)

— Новчана помоћ самохраним родитељима без прихода до једне године дјетета.

Мјере у области становања:

— Изградња кућа за породице са четворо и више дјеце;

— Намјенски стамбени кредити под повољнијим условима за млађе брачне парове.

Мјере у цивилном сектору:

— Формирање удружења породица са четворо и више дјеце, подршка раду удружења и задовољавању потреба чланова удружења.

Едукативне мјере се налазе у свим системима и подсистемима друштвене структуре и оне имају за циљ развој свијести грађана и заједнице у цјелини о репродуктивном здрављу, планирању породице, одржавања породичних вриједности, равноправног родитељства, обнови становништва, потреби повећања броја порода, рјешавању проблема стерилитета

и проблема намјерних побачаја, превенцији полно преносивих болести, рјешавању питања сиромаштва.

Мјере локалних заједница представљају парцијалне активности локалних самоуправа без усвојене популационе политике и оне су најчешће материјалне природе: једнократна давања приликом рођења дјетета за треће и четврто дијете по реду рођења, за једнородитељске породице, те накнаде за књиге, школски прибор, одјећу и обућу, трошкове путовања дјеце у школу, помоћ за лијечење стерилитета и за друга стања социјалних потреба.

Поред мјера материјалне природе, локалне заједнице оснивају и обезбјеђују услове за рад дјечијих установа које дневно збрињавају дјецу (дјечији вртићи), субвенцирају трошкове боравке све дјеце у вртићима, односно у потпуности сносе трошкове боравка изузетно сиромашне дјеце.

У општинама источне Херцеговине спроводе се све мјере из области социјалне политике које је донијела Република Српска, али и мјере скупштина општина као што су: новчане награде за закључење брака, новчане награде за младе супружнике ако су незапослени, новчане накнаде за рођење дјетета (у Љубињу за свако рођење, а у другим општинама за треће и наредно) и увећан износ дјечијег додатка. Средства која се издвајају за реаилизацију ових мјера износе од 0,2—2% општинских буџета.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА О ЕФЕКТИМА МЈЕРА ПОПУЛАЦИОНЕ ПОЛИТИКЕ

Колико наведене мјере доводе до промјена и побољшавају природни прираштај на подручју општина с негативном стопом, истраживано је на подручју општина источне Херцеговине. Задатак истраживања је био да се прикупе подаци о ставовима корисника мјера пронаталитетне политике, колико су мјере утицале или могу утицати на њихову одлуку о рађању дјеце, као и ставови о томе које мјере могу допринијети повећању наталитета. Резултати истраживања ће се користити као изворна мишљења корисника у планирању мјера у овим локалним заједницама, планирању општинских буџета и програма рада центара за социјални рад.

Истраживање је обављено на случајном узорку породица с дјецом које су имале рођење дјетета у првој половини 2009. године. Узорак је обухватио 62 породице, што представља 15% укупног броја рођења на овом подручју у том периоду. Прикупљање података је обављено анкетирањем, а као инструмент је коришћен анкетни упитник. Анкетар је био истраживач који је питања из анкетног упитника продубио додатним питањима за појашњење одговора, када су у питању мишљења о ефектима мјера. Анкетни упитник је садржао 16 питања с понуђеним одговорима, од којих један понуђени одговор има могућност алтернативе са образложењем (нешто друго и то...), тако да су анкетирани могли и допунити упитник својим одговорима. Анкетирање је обављено приликом остваривања права из дјечије заштите у јуну и јулу мјесецу 2009. године.

Питања из анкетног упитника се могу груписати у: општа питања (подаци о породичном домаћинству, броју дјеце у породици, радни статус родитеља, стамбено питање породице), питања о коришћењу мјера пронаталитетне политике, ефектима тих мјера на породицу, као и на опредјељење за рађање дјетета и на мишљење самих родитеља о томе шта би битније утицало на рађање више дјеце, односно, које мјере друштво и њене институције требају увести како би се повећао наталитет.

Анкетиране су породице с више дјеце. Најбројније су породице с троје дјеце (46,6%). Породица с једним дјететом у узорку је 22,5%, с двоје дјеце 14,7%, с четворо дјеце 13,1%, а петоро дјеце има 3,1% анкетираних. Ови подаци су значајни за тему, јер се највећи број пронаталитетних мјера односи на породице с троје и више дјеце које су биле у прилици да их користе и могу до говоре о њиховим ефектима. На нивоу локалних заједница развијени су и други програми који садрже мјере у виду награда за склапање брака, као и за рођење првог дјетета, те је било значајно узорком обухватити и потенцијалне кориснике ових мјера, што је и учињено, јер 22,5% анкетираних је добило прво дијете, од чега је 83%, закључило брак у последње двије године.

Најчешћа заједница или породично домаћинство анкетираних чине супружници и дјеца (58%). Проширена породица, која обухвата супружнике, дјецу и родитеље супружника је слиједећа заступљена комбинација у породичном домаћинству код 37,7% анкетираних, а у оваквим домаћинствима живе и други сродници у 4,3% случајева. Добијени подаци указују на све већу заступљеност савремене породице и на подручју источне Херцеговине које традиционално одликује висок степен вишегенерацијске повезаности у породичним односима и породичне солидарности, о чему говоре подаци о проширеним породичним домаћинствима међу анкетираним (42%). Међутим, ови подаци могу да укажу и на потребу за заједничким животом више генерација у једном домаћинству због економске зависности млађих чланова домаћинства од родитеља, јер се тешко запошљавају, остварују властите приходе, осамостаљују и тешко рјешавају стамбена питања. У прилог таквим размишљањима иду и подаци који говоре о ријешеном стамбеном питању и запослењу родитеља: 46% анкетираних породица је потпуно и трајно ријешило стамбено питање, док остали станују као подстанари (23%) и код родитеља 31%. Приходе од сталног запослења једног родитеља има 45,3%, обоје супружника је запослено и примају плату у 23,4% случајева, а без запослења иједног родитеља је 31,3% анкетираних.

На директно питање да ли су анкетиране породице користиле неку од мјера пронаталитетне политике у 67% случајева одговор је био да јесу, у 25% нису, а 8% не зна да ли је кроз остварена права била заступљена и нека од мјера чији је циљ подршка породицама за рађање дјетета. Висок удио породица, које знају и користе мјере, директно утиче на поузданост добијених резултата о ефектима мјера. Испитаници који су изјавили да нису користили ниједну мјеру су сами себе демантовали одговарајући позитивно на слиједеће питање о врсти мјера које су користили.

Новчане помоћи за рађање дјетета су најчешће накнаде које су остварили анкетирани. Једнократну новчану помоћ према Закону о дјечијој заштити у износу од 375,00 КМ остварило је 97% породица. Како се ради о праву које треба да је доступно у свим случајевима рођења дјетета, истражено је зашто га неке породице нису оствариле. Добијени одговори указују на проблем исплате, односно на поступак који слиједи послије утврђивања права, до доставе новца корисницима. Право је било утврђено, али исплата још није била извршена у вријеме прикупљања података, тако да анкетирани сматрају да га нису остварили и да не могу говорити о његовим ефектима.

Једнократну новчану помоћ по одлуци Владе Републике Српске за рођење трећег дјетета у износу од 600,00 КМ и четвртог дјетета у износу од 800,00 КМ остварило је 54% анкетираних, што одговара учешћу породица с троје и четворо дјеце у узорку истраживања. Разлика је производ претходно наведеног разлога везаног за вријеме исплате.

Једнократну новчану помоћ по општинској одлуци у износима од 150,00 КМ до 700,00 КМ оствариле су породице у свим општинама (укупно 39%), поводом рођења трећег и четвртог дјетета. Најнижа накнада за треће дијете је у Требињу и износи 150,00 КМ, а највиша у Љубињу (700,00 КМ).

У Општинама Гацко и Љубиње и послодавци су додијељивали једнократну новчану помоћ за 8% анкетираних и висина ове накнаде је различита од случаја до случаја.

Поред наведених једнократних новчаних давања, истраживано је да ли су ове породице користиле и друге мјере и помоћи, које припадају пронаталитетним мјерама. Забиљежено је неколико случајева солидарисања колега с посла који су од властитих прихода издвајали одређена средства као помоћ и награду, а анкетирани су масовније користили породиљско одсуство у продуженом трајању (57%) и друга права из дјечије заштите, као што су матерински додатак и дјечији додатак (13%). Корисници ових права остварили су и субвенцију за потрошњу електричне енергије. Није евидентиран ниједан случај помоћи који се односио на помоћ у рјешавању стамбеног питања, запошљавања или школовања.

Добијене накнаде родитељи су користили за више намјена. Готово сви (92%) су новац искористили за набавку опреме за дијете. Мањи број (17%) је помоћ намијенио за набавку потребних средстава за живот породице, а неки (7%) и за рјешавање тренутних финансијских проблема као што су отплата кредитних дугова и враћање позајмица. Нико од анкетираних није новац оставио на штедњу како би се у будућности помогао у школовању и одгајању дјеце или за неке друге дугорочније потребе. Ови подаци нас нужно упућују на закључак да се анкетиране породице баве проблемом „преживљавања", односно обезбјеђења средстава за основно и тренутно функционисање својих чланова, а што је и у складу с подацима о њиховом материјалном статусу, јер мали број има двије плате у домаћинству и веће изворе прихода.

Вриједност добијене помоћи за испитанике је различита. Готово половина испитаника (49%) сматра да је помоћ значајна и да у условима

економске кризе и сиромаштва помаже да се задовоље неке основне потребе у породици настале поводом рођења дјетета, јер тај догађај доноси и много трошкова и нових издатака. Помоћ је веома значајна и постоји потреба да се истакне њена вриједност у материјалном и у друштвеном смислу, сматра 20% испитаника. За породице с ниским примањима помоћ омогућава покривање трошкова опреме дјетета по рођењу, за што би тешко било издвојити средства из скромних буџета, као и неких других трошкова које има домаћинство. Када се оцјењује друштвени значај, на овај начин друштво показује да брине и да развија мјере које могу побољшати стање у заштити породица с дјецом.

Помоћ је симболична и не утиче значајније на могућност задовољавања било које потребе, сматра 27% испитаника. Добро дође, али не може имати снажније ефекте и посљедице.

Да помоћ нема никакав посебан значај, сматра 4% испитаника и не завређује да се о томе посебно расправља, нити да се истиче. Ови одговори, иако ријетки, упозоравају да један број људи осјећа повријеђеност због свог положаја, тешког и несигурног живота, да је изневјерених очекивања и неостварених циљева, због чега и неке позитивне мјере не могу да сагледају и оцијене у том духу.

Колико мјере могу утицати на стимулисање рађања, испитаници су оцјењивали из перспективе корисника и грађана. Најбројније мишљење испитаника (65%) јесте да наведене мјере уопште не утичу на доношење одлуке о рађању дјетета, а тиме је њихова намјена доведена у питање. Већина мјера се доживљава као социјално-заштитна активност којом се помажу породице с дјецом да задовоље горуће потребе, што је и одговорност државе, а не мјере које утичу на свијест родитеља како би разумјели потребу друштва, народа и државе за повећањем броја становника. Са овим мишљењем се не слаже 13% испитаника који сматрају да мјере за стимулисање рађања апсолутно утичу на одлуку родитеља да роде дијете, док 22% испитаника сматра да оне имају утицаја, али да је њихов утицај врло мали и друштво се у дугорочној и системској политици не може ослањати на њих.

Добијени резултати нас обавезују на преиспитивање досадашње политике у планирању и увођењу пронаталитетних мјера, као и о потреби свеобухватне анализе стања и потреба у социјалној заштити породице, која би резултирала новим активностима и програмима, чији би циљ био заштита сиромашних породица с дјецом и изједначавање услова за раст и развој дјеце. У времену великог сиромаштва, какво је сада у Републици Српској, увођење права која представљају новчане накнаде се доживљава као одговор друштва на сиромаштво, а не као стимуланс за промјене у свијести и понашању према рађању дјеце.

Када су наши испитаници у питању, на њихову одлуку да имају дјеце кључно је утицао њихов приступ том питању. Планирање породице, које је обухватало доношење одлуке о закључењу брака, одлуке да се имају дјеца, броју дјеце која се желе, љубав коју осјећају за дјецу, утицали су на њихову одлуку да имају дјеце. Љубав према дјеци и бројној породици су најчешћи и највећи разлози за 78% испитаника, 8% није мо-

гло да дефинише своје опредјељење, оно је садржано у њиховој одлуци да се имају дјеца, а случајан и спонтан догађај који нису жељели да прекину је разлог за 14% испитаника.

У конкретном случају, приликом последњег рођења трећег, односно четвртог дјетета, одлука је доношена као производ жеље за дјецом и љубави коју осјећају према њима, мисли 99% испитаника, а не као производ националног осјећања, добијене помоћи од државе или било којег другог разлога. Овакво мишљење родитеља, засновано на узвишеним осјећањима љубави, представља и претпоставку за успјешно и квалитетно родитељство и за остваривање функција родитеља и породице.

Наши испитаници имају и даље своје планове за будућност у којима рађање више дјеце представља циљ за који су чврсто опредијељени. Такав случај је са 42% испитаника, међу којима је највише родитеља који имају једно дијете (80%). Остали имају двоје дјеце, а само у једном случају гдје већ постоји троје дјеце изражена је жеља и намјера о рођењу четвртог дјетета. Ови подаци упућују на закључак да је у нашим породицама дубоко укорењена опредијељеност да је двоје дјеце „идеално стање", а да се одлука о рађању више дјеце ипак теже доноси. Мјере које то могу промијенити нису материјалне природе, него су израз низа политичких, националних, друштвених и других активности којима би се системски и дугорочно утицало на свијест, ставове и приступе овом проблему.

Испитаници о томе имају своје мишљење. Они сматрају да би укупно побољшање услова живота био одлучујући стимулативни фактор који би мијењао опредјељење наших грађана по овом питању. По њиховом мишљењу побољшање услова живота обухватило би:

— Обезбјеђење радног статуса, односно сигурног запослења за родитеље, став је 57% испитаника;

— Побољшани стамбени услови или ријешено стамбено питање је стимуланс за 54% испитаника;

— Развијенија и приступачнија здравствена заштита за дјецу и за особе у фертилном добу, помажу репродуктивно здравље, али и побољшава услове живота уопште;

— Разне стимулативне мјере државе као што су укидање ПДВ на производе за дјецу, бесплатно образовање и покривени трошкови школовања, укидање партиципација у лијечењу трудница, покривени трошкови вјештачке оплодње итд., могу допринјети промовисању рађања, мисли 36% испитаника.

Поред мјера чији је циљ побољшање услова живота и друге мјере могу допринијети промјени стања. Тако мјере које подстичу национално осјећање треба укључити у приоритете, мишљење је 20% испитаника. Дефинисање стратешких националних циљева, остваривање националне припадности, истицање и уважавање националних опредјељења и вриједности, установљавање националне пензије мајкама за већи број рођења, су начини како се може оснаживати национално осјећање грађана у Републици Српској.

Не треба занемарити ни утицај религије и вјере на развој свијести о рађању већег броја дјеце. Православна црква је значајно ојачала своје позиције и утицај, те кроз њено проповиједање и заговарање подстицаће се испуњавање божијих заповијести, мисли 12% анкетираних.

Промоција породичних вриједности и његовање добрих односа у породици, као и развој различитих услуга за подршку породици у одгоју дјеце и остваривању других функција сигурно ће допринијети сигурности и постојаности породице која има природну потребу да подједнако реализује све своје улоге (репродуктивне, заштитне, васпитне, економске и др.) су начини који су значајни за 10% испитаника.

Два одговора испитаника истичу и потребу сталног вођења кампања у јавности којима се ствара позитивно јавно мњење, а не негативно како је био случај са неким емисијама на телевизији.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Резултати до којих се дошло кроз ово истраживање указују на постојеће стање у Републици Српској у неким сегментима актуелне пронаталитетне политике. Јасно је да Република Српска покушава да нађе одговоре на своју забрињавајућу демографску ситуацију и још лошије прогнозе могућих промјена у наредним десетљећима. Одговори Републике Српске који се реализују кроз пронаталитетне мјере, међу грађанима се доживљавају као начин којим се смањује сиромаштво и материјално штите породице с дјецом, које живе у лошим материјалним условима.

Донешене и остварене мјере имају своје вриједности и значај за породице које их уживају, али немају утицај на опредјељење и одлуку родитеља да рађају више дјеце. Њихова одлука је заснована на жељи за дјецом, бројном породицом и на љубави коју имају за дјецу и није продукт националних осјећања или користи од помоћи државе.

Република Српска има потребу да кроз институционалне ресурсе (Министарство за породицу, спорт и омладину и Савјет за демографску политику) прати ефекте већ предузетих мјера, да стално истражује стање и потребе и да на основу добијених и провјерених показатеља доноси мјере које морају обухватити области социјалне и економске политике, али и других сфера живота (национална политика, религија, друштвена свијест итд.). Искуства земаља које имају сличне проблеме и које су већ раније развиле стимулационе популационе политике треба користити, уважавајући историјско-културолошки и друштвени контекст.

ЛИТЕРАТУРА

Влада Републике Српске и Савјет за демографску политику (2008). *Анализа демографске ситуације и провођење пронаталитетних мјера и активности у Републици Српској*, Бања Лука.

Гавриловић, А. (2000). *Улога локалне самоуправе у остваривању друштвене бриге о дјеци*, Београд: *Становништво* број 1—4, стр. 12—24.

Закон о дјечијој заштити (*Службени гласник РС* број 4/02).
Закон о раду (*Службени гласник РС* број 38/00, 40/00, 41/00, 38/03. и 66/03).
Милосављевић, М., Гавриловић, А., Ђурашиновић, П. (2009). *Преображај породице*, Београд, Библиотека „Уџбеници".
Независне новине 31. 05. 2008. Интервју са Стевом Пашалићем, Бања Лука.
Републички завод за статистику (2008). *Демографска статистика* број 6—11, Бања Лука.

EFFECTS OF PRONATALIST POPULATION MEASURES IN THE REPUBLIC OF SRPSKA IN THE MUNICIPALITIES WITH NEGATIVE NATURAL GROWTH

by

Mira Ćuk

Summary

Over the last years in the Republic of Srpska, a trend of negative population growth has been detected. Positive population growth has been identified only in four municipalities (two large and two small). The main reasons of the negative growth rate are population ageing and depopulation.

The Government of the Republic of Srpska has been monitoring and analysing the situation and changes concerning demographic developments and it has also responded to that by undertaking various measures such as: institutionalised measures (establishing the Ministry of Family Affairs and Demographic Policy Council), incentive measures in the field of social policy, population education and measures for stimulating local communities to implement population policy measures. Local self-government units with distinct long-term problem of depopulation adopt their special measures. Effects of the abovementioned measures are shown by means of results of the research conducted in municipalities of East Herzegovina which is demographically deserted and have negative growth rate. The research covered families with the third and fourth child which ewoy the benefits of some population measures, as well as families which have got their first or second child for whom these measures should represent additional motivation to give birth to the third child. The research results prove that existing measures do not achieve expected goals and that the Republic of Srpska needs long-term and comprehensive measures in the field of economic, social, housing, education, cultural, national and migration policy.

UDC 316.346.3-053.6(439)
Оригинални научни рад

Анико Кхадеми Видра
Ендре Барко
Тибор Сарвак

ПОРОДИЦА, ВАСПИТАЊЕ И ЗАЈЕДНИЦА — РЕЗУЛТАТИ СОЦИОЛОШКОГ ИСТРАЖИВАЊА ОМЛАДИНЕ У ТЕРЕКСЕНТМИКЛОШУ

САЖЕТАК: Овај рад приказује омладину у Терексентмиклошу, центру мале области лоциране у великој равници, у првој декади овог века. Почели смо истраживање јер сматрамо да без омладине, која је иновативна и отворена за процесе модернизације, ниједна територија нити округ не може имати будућност почетком 21. века. Будућност је угрожена егзистенцијалном и моралном кризом генерације која расте. У обликовању метода истраживања главну улогу су имали специфични девијантни примери и миграција популације која је недавно дипломирала.

КЊУЧНЕ РЕЧИ: породица, образовање, омладина, Терексентмиклош

УВОД

Студија је социолошки налаз (панорама) омладине у првој деценији другог миленијума у центру микрорегије на Алфелду, Терексентмиклошу. На представљање положаја омладине подстакла нас је чињеница да будућност ниједне територијалне јединице, па тако ниједне жупаније или града, не може на почетку XXI века да се замисли без омладине, отворене и иновативне пред процесима модернизације. Ову слику будућности не угрожавају само егзистенцијалне и моралне кризе генерација младих. Поред конкретне појаве девијантних понашања, у формулисању теме истраживања, велику улогу је имало и исељавање младих који су управо стекли диплому. Испирање мозга, негативан утицај глобализације могуће је смањити само стрпљиво испланираном (делимичном) политиком насеља.

Познато је да рад усмерен на помоћи омладини не може да занемари епидемиолошка истраживања. Како је главни циљ ових истраживања повећање сензибилитета и спремности за решавање проблема локалних

заједница, за прикупљање података[1] у најновијим мониторинг истраживањима припремили смо комплексан упитник који обухвата проблематику социологије младих (слободно време, задовољство, слика будућности, привржености насељу итд.).

Формирање узорка одређује чињеница да узорак мора да репрезентује старосну групу од 13 до 18 година, ученике установа основног и средњег образовања у Терексентмиклошу. Пошто су ученици самостално попуњавали упитник, основна јединица упитаника био је школски разред. Приликом узимања слојевитих узорака на првој степеници аспекат раслојавања био је тип школе, на другој подела година учења. Приликом анализе података грешке у узорцима кориговали смо вагањем, у складу с поделом варијанте полова и старосних група.

У конкретној школи, унутар одређене године учења према упутству, одељења су одабрана методом систематског случајног избора. Подаци у истраживању су прикупљени марта 2009. године у основним и средњим образовним установама, на узорку H = 681 особа, који је ученике репрезентовао према полу, старости и типу школе.

Резултате ћемо у више примера давати на скали од сто подељака. Вредности трансформисане скале у свим случајевима се односе само на одговоре који могу да се вреднују, према следећем: вредност од 100 значи да би упитаник дао максималан број бодова, а нула минималан број бодова.

На таквој скали од 0—100, вредност испод 50 бодова означава негативно мишљење (неповерење, антипатију), док вредност изнад педесет бодова означава позитивно мишљење (поверење, симпатију). С обзиром на то што је на анкетном листу био низ променљивих вредности, приликом обраде применили смо сажимање више променљивих.

У овој студији поред представљања центра микрорегије, усредсредили смо се на начин живота породица и омладине у заједници.

ТЕРЕКСЕНТМИКЛОШ И ОКОЛИНА[2]

Терексентмиклош се налази у регији Северни Алфелд, у жупанији Јас-Нађкун-Солнок. Удаљен је 20 километара од седишта жупаније Солнок. На северу је омеђен Тисом, а на истоку Мртвајом Тисе у Фећвернеку. Заједно с насељима (Фећвернек, Кенђел, Кетпо, Кунчорба, Ермењеш, Сајол, Тисабо, Тисапишпеки, Тисатење) град на свом гравитационом подручју чини микрорегију, којој је уједно и седиште. Град са три прикључена насеља: Обала, Сакалаш и Шурјан, као и са појединим салашима чини административну јединицу.

С обзиром на низијску карактеристику града његова пољопривреда заузима средишње место, а углавном су заступљени производња житарица, воћа и поврћа, као и узгој говеда и живине. Значајнији развој у

---

[1] Анкетари су били студенти на Смеру за социјални рад Филозофског факултета Szent István.

[2] Извор: http://www.kronika.matav.hu/2007apr/Torokszentmiklos.htm

индустрији бележи се 1950-их година, оснивањем ливнице, а делимично покретачка грана је већ традиционална производња пољопривредних машина. У вези са индустријом значајне промене донео је крај 90-их година, када су новоусељене фирме формирале конзорцијум, а 1999. године отвориле индустријски парк, што је истовремено значило и отварање нових радних места, пре свега за досадашње пољопривредне раднике, односно за становништво с нижом стручном спремом.

У два изразито одвојена дела града живе Роми који су ниже образовани и живе у лошим стамбеним околностима. Неповољан положај града карактеришу и демографски односи и број запослених.

На основу података Централног завода за статистику који се односе на попис становништва микрорегија и градова, број становника показује тенденцију пада. Године 2001. у Терексентмиклошу је било 22.883 лица, број евидентираних запослених је био 7310, од њих 46% били су квалификовани радници без матуре, а 8% је завршило највише осам разреда основне школе.

Најзначајнија културна установа града је Библиотека и Завичајна збирка „Ipolyi Arnold". Библиотеку чине читаоница, одељење за децу и одрасле, завичајна збирка, музикотека и медиотека, а организују се културне и књижевне манифестације. У згради у којој се налази Завичајна збирка приређују се предавања из археологије, као и сталне и повремене изложбе.

Градски културни центар одржава контакте с локалним цивилним организацијама. У центру су свој дом добили „Коло" за народне песме и фолклорна група „Милкош", те се овде одржавају манифестације већих размера. У установи постоји могућност коришћења рачунара. У подрумској галерији установе приређују се изложбе. У оквиру Градског културног центра раде биоскоп „Лукач" и Културни центар младих. Поред пројекција филмова овде се редовно одржавају концерти, представе, организују филмски клубови, сусрети с личностима из јавног живота, завичајне вечери, изложбе, позоришне представе, у предворју диско клуба, у просторијама клуба, на позорници, као и у биоскопу баште у свим годишњим добима и у време празника. Преко програма за промене, постоји могућност да се млади на културан начин окупе и забављају. У изради програма укључени су и ученици добровољци за организовање програма.

МРЕЖЕ ВЕЗА

Породица — заједница — школа — музика

Омладина је у чланству неке од друштвених организација у 29%. *Стварно чланство у цивилним организацијама најчешће је везано за спорт и ученичку самоуправу*, ретко је неко члан цивилне (или политичке) организације; наиме, већина — осим добротворних и организација за људска права, односно спортских клубова — одбија чак и помисао на чланство у овим организацијама. Треба се замислити зашто се у толико великом проценту одбија чланство у ученичким самоуправама и заједницама вршњака.

Табела 1. — Карактеристике чланства у организацијама међу средњошколцима (процентуално по колонама)

	Члан	Нерадо би учествовао	Радо би учествовао
Спортска организација	7	40	53
Ученичка самоуправа	4	71	25
Удружење за чување традиција	3	72	23
Удружење за очување града	3	70	27
Политичка странка	3	85	11
Добротворна организација	1	50	49
Организација за заштиту људских права	1	56	42
Заједница за помоћ вршњака	3	70	27

У следећим категоријама, углавном везаним за могућност мобилности интензивира се контрола родитеља: професионална оријентација, време посвећено учењу, слободно време, допунски часови (на скали од сто у просеку 71—77 бодова).

Питање вечерњих повратака кући (на скали од сто у просеку 54 бода) показује да се родитељи анкетираних (у односу на горе наведено) у овом питању форме и безбедности труде да задрже компетенције доношења одлуке.[3]

Битно је да „најсамосталнију" надлежност у доношењу одлука имају ученици школа ученика у привреди и стручних школа. Родитељски надзор се највише осећа код ученика основних школа.

На питање *Коју улогу су имали твоји родитељи у избору школе коју похађаш*, анкетирани су делимично истакли заједничку одлуку (договорили смо се о избору школе — 58%), делимично су истакли сопствену одлуку (распитали су се шта сам изабрао — 20%), односно рекли су да је до изражаја дошла воља родитеља (у суштини, они су изабрали школу — 16%).

Приликом анализе одговора на питање чини се, да када је у питању основна школа чешће бирају родитељи. Морамо напоменути да је на прагу средње школе значајнија улога мотива „нису марили за наставак мог школовања" и „распитивали су се шта сам изабрао". Ове категорије су углавном карактерисале ученике из школе ученика у привреди и стручних школа.

Родитељи су најчешће лично посетили основне школе и гимназије (а касније и изабрали).

Међу примерима родитеља у демократском смислу (заједничко формирање правила) сврстава се половина узорка. Петина узорка навела је попустљиви породични модел васпитања, а десетина анкетираних је навела начин васпитања на основу поштовања правила и казне.[4] Следећа

[3] Пре свега важи за девојке.

[4] Димензију типа „Веома смо блиски и правила која важе за мене заједнички формирамо" најчешће су изабрали гимназијалци и ученици стручних школа. Категорију типа „Много тога ми допусте, не обраћају истинску пажњу на мене" пре свега су означавали ученици стручних школа. Облике васпитавања „Пажња-угађање", односно принцип ауторитета наглашавали су углавном ученици основних школа и гимназија.

табела показује у којој мери облици и обрасци родитељског васпитања утичу на осамостаљивање детета.

Табела 2. — Утицај разних образаца васпитања на доношење одлука (Колико си слободан у одлуци...?) Просек на скали од 0—100 (0 = одлучује искључиво родитељ, 100 = одлучује искључиво дете)

Која тврдња карактерише најбоље однос између тебе и твојих родитеља	Са ким се дружиш?	Када се враћаш кући увече?	Које допунске часове похађаш	Са ким се забављаш?	Како проводиш распуст?	На шта трошиш џепарац?	Како се облачиш, какву фризуру носиш?	Где ћеш наставити школовање, коју ћеш професију изабрати?	Како проводиш слободно време, како се забављаш?	Колико времена посвећујеш учењу?
Веома смо блиски и правила која важе за мене заједнички формирамо	90	58	75	89	85	84	89	77	80	73
Много тога ми допусте, не обраћају истинску пажњу на мене	95	62	74	88	87	90	89	79	83	78
Увек ми посвећују пажњу, али претерују у томе	91	48	66	90	81	83	92	81	77	71
Код нас је веома важан ауторитет родитеља, ако прекршим правила, казне ме	89	34	65	86	78	76	81	73	70	62

У могућој *ситуацији тешког конфликта* (нпр. у вези с проблемом конзумирања дроге) *млади би се пре свега обратили родитељима, али велики је број и оних који се обраћају пријатељима*. Претпостављена улога наставника у односу на породицу, односно групу вршњака небитна је, а мали је број и оних који су потпуно беспомоћни и могу да рачунају само на себе. Охрабрујућа је чињеница да се у решавање проблема у релативно великом проценту укључује помоћ професионалаца (лекар, духовна помоћ).

У породичним односима видимо да анкетирани, углавном, описују заједничко домаћинство с родитељима (хранитељима[5]) као хармонично. Чини се да поред попустљивости ауторитарност само у малој мери умањује квалитет хармоније.

[5] Скоро петина испитаних је означила да живи са очухом или мајехом.

Табела 3. — Утицај разних образаца васпитања на вредновање породичне хармоније (У коликој мери сматраш хармоничним однос са следећим особама?) Просек на скали од 0—100 (0 = уопште не, 100 = потпуно)

Која тврдња карактерише најбоље однос између тебе и твојих родитеља?	Однос према оцу	Однос према очуху	Однос према мајци	Однос према мађехи	Однос према браћи и сестрама	Однос према пријатељима
Веома смо блиски и правила која важе за мене заједнички формирамо	82	78	94	77	85	87
Много тога ми допусте, не обраћају истинску пажњу на мене	58	62	75	56	68	74
Увек ми посвећују пажњу, али претерују у томе	74	65	87	68	78	84
Код нас је веома важан ауторитет родитеља, ако прекршим правила, казне ме	68	74	86	84	79	83
Просек	75	72	89	73	80	84

Дневну рутину у породици углавном карактеришу учестали разговори, заједнички боравак и заједничко вршење послова у домаћинству (просек на скали од 0—100: 70—77 бодова). Осим наведеног, карактеристичне су још и заједничке вечере, гледање телевизије (просек на скали од 0—100: 60—66 бодова). Заједнички излети су већ ређи доживљај у породици, а заједничко учење више није у моди ни у основној школи.

Упоређујући моделе васпитања родитеља са свакодневним радњама, видимо да је у димензијама типа „Много тога ми допусте, не обраћају истинску пажњу на мене” мали је број заједничких радњи које су доживљај. Види се и то да је у поменутим породицама мање важна хармонија унутар саме породице.

Табела 4. — Утицај разних образаца на заједничке радње у породици (Колико то карактерише твоју породицу?) Просек на скали од 0—100 (0 = уопште не, 100 = потпуно)

Која тврдња карактерише најбоље однос између у тебе и твојих родитеља?	Често разговарате	Често сте заједно	Деца помажу у пословима у домаћинству	Заједно вечерате	Заједно идете на излете	Заједно учите	Заједно гледате телевизију
Веома смо блиски и правила која важе за мене заједнички формирамо	83	77	74	68	60	28	64
Много тога ми допусте, не обраћају истинску пажњу на мене	65	55	61	50	40	14	47
Увек ми посвећују пажњу, али претерују у томе	72	73	63	65	61	24	60
Код нас је веома важан ауторитет родитеља, ако прекршим правила, казне ме	76	73	80	76	56	32	60
Просек	77	73	71	66	57	25	60

Приликом вечерњих породичних разговора најчешће се разговара о школи, о успесима и проблемима деце у школи (просек на скали од 0—100: 78—82 бода), али важне су и следеће димензије: облачење, изглед, летовање, путовање, здравље и болести, проблеми родитеља на радном месту, односно музички укуси, спорт (просек на скали од 0—100: 60—73 бода).

Између тема на телевизији (жута штампа, ликови из телевизијских емисија, серије), односно свакодневних тема (криминал, економска криза, етничке мањине, сиромаштво, припадање мађарској нацији) укључују се и лични разговори у вези са „супротним полом” (просек на скали од 0—100: 49—59 бодова).

У породичним разговорима ретке су теме о будућности града, уметничким делима, загађивању животне средине и политичким странкама (просек на скали од 0—100: 31—42 бода).

Уопштено се може рећи да су у старосној групи од 13 до 15 година водеће дневне теме збивања у школи. У горњој табели се види да разни односи с родитељима одређују интензитет и теме разговора.

Табела 5. — Утицај разних васпитних образаца на заједничку породичну комуникацију (Колико комуницирате о следећим темама?) Просек на скали од 0—100 (0 = уопште не, 100 = потпуно)

Која тврдња карактерише најбоље однос између у тебе и твојих родитеља?	Однос према супротном полу	Економска криза	Етничке мањине	Школски живот	Школски успех	Проблеми родитеља на радном месту	Школски живот и бриге деце
Веома смо блиски и правила која важе за мене заједнички формирамо	60	55	53	84	85	65	81
Много тога ми допусте, не обраћају истинску пажњу на мене	41	45	39	67	66	47	61
Увек ми посвећују пажњу, али претерују у томе	51	52	46	86	87	62	79
Код нас је веома важан ауторитет родитеља, ако прекршим правила, казне ме	49	63	57	90	89	54	85
Просек	54	54	50	83	83	60	78

Питање је обрађено математичким поступком, уз помоћ анализе главне компоненте.[6] Теме комуникације анкетираних повезане су с пет фактора (пет компонената је сачувало 50% одговора).

У најјачем фактору (23%) наглашавамо теме свакодневног говора[7] (овде спадају „етничке мањине”, „економска криза”, „криминал”, „политичке странке и политичари”, као и „сиромаштво”).

На другом месту је фактор везан за постмодернизам (9%)[8] (овде спадају димензије „култура других земаља”, „уметничка остварења”, „загађивање животне средине”, „спорт”, „припадање мађарској нацији” и „будућност и развој Терексентмиклоша”).

У трећем фактору (са 9%) налазе се димензије прилаза породичној, „приватној” (колективној) сфери[9]: „економисање породице, новац”, „од-

[6] Поступак је погодан да се на основу више променљивих пронађе заједничка компонента. На основу мишљења у вези са наизглед, независном тврдњом у току поступка се оцртава когнитиван став који има карактер атитуде. Анкетирани чак и не зна свестан одговор, али стоји иза сваког свог одговора. „Заједнички део” се може назвати на основу садржаја. Приликом анализе сваки анкетирани ће добити тзв. фактор скор и на основу тога ће анкетирани моћи да се карактеришу. Редослед унутар главних компонената изнећемо на основу тежине фактора, наводећи и објашњене варијације.

[7] Поменути фактор је углавном имао тежину међу девојкама, ученицима стручних школа, као и у старосној групи од 18 и више година.

[8] Овај фактор је углавном био присутан међу дечацима и ученицима основних школа.

[9] Поменути фактор су углавном подржавали они који су однос према родитељима формулисали овако: „Веома смо блиски и правила која важе за мене заједнички формирамо.”

нос према супротном полу”, „рад и проблеми родитеља на радном месту”, „здравље и болести”, „летовање и путовања”.

Четврти фактор је димензија школе (успех у школи, живот и проблеми у школи). Овај фактор је био важан углавном у старосној групи од 13 до 15 година.

Пети сажети фактор је забава (славне личности, мода). Овде спадају: тв-емисије, глумци, вести из жуте штампе, звезде, познати људи, музички укуси, музичари, музичке групе, облачење, појављивање.

Млади из Терексентмиклоша сматрали су да је ниво наставе одговарајући. Професори су мање-више праведни, а чак се у просветним круговима помало „слуша” мишљење ученика. Осим тога у граду има добрих разредних заједница.

Табела 6. — Оцењивање школе на скали од 0—100 (0 = није задовољан, 100 = потпуно је задовољан)

	Какав је ниво наставе?	Колико су праведни професори?	Колико узимају у обзир мишљење ученика?	Да ли излазиш на крај са школским друговима?
Гимназија	60	47	48	72
Средња стручна школа	63	57	55	79
Школа ученика у привреди, стручна школа	54	48	47	76
Основна школа	68	55	53	76
Просек	62	52	51	76

Каже се да и музика повезује, те ћемо због тога размотрити које музичке групације могу да чине млади из Терексентмиклоша у виртуелном простору.

Констатовали смо да су најомиљенији музички жанрови — ретро, поп, електро, техно и хаус (на скали од 100 подељака просечно од 40 до 52 поена). Други музички правци (d&b /dram end bejs/; trans; minimal; панк-рок, хунгарист; панк; блек-метал; дет-метал; хард-денс; алтер; етно музика) могу да се убрајају у супкултуре; наиме, на скали од 100 подељака њихова подршка се налази између 20 и 29 бодова. На основу даљих анализа супкултурних карактеристика појављују се специфичне карактеристике у односу на школе и старосне групе у вези с музичким стиловима.

Табела 7. — Музички стилови у светлу настајања супкултура на скали од 0—100 (0 = уопште не воли, 100 = у потпуности воли)

	Гимназија	Стручна школа	Школа ученика у привреди, стручна школа	Основна школа	18 година и старији	16—17 година	13—15 година
d&b	32	22	36	20	25	34	22
техно	35	40	51	38	40	43	39
хаус	36	44	52	32	43	47	32
транс	29	31	41	21	36	33	22
минимал	29	29	40	16	32	34	19
панк-рок	34	25	23	28	24	30	29
хунгарист	28	25	30	23	27	26	26
панк	25	17	24	23	21	22	23
блек-метал	24	15	26	19	18	23	21
дет-метал	22	16	23	16	15	24	19
хард-денс	25	22	24	26	21	24	27
емо	13	11	19	14	10	18	14
треш-метал	18	10	20	14	11	19	15
алтер	25	18	19	13	19	24	15
поп музика	48	49	36	58	41	49	54
етно музика	24	18	24	22	16	28	22
електро	41	43	46	44	40	47	44
ретро	49	56	55	48	53	57	47

Помоћу већ поменуте анализе главне компоненте омиљене музике анкетираних везане су за пет фактора (тих пет компонената сачувало је 70% података).

7.1. Групе музичких укуса на основу варијанти по редоследу скор-вредности

30%	22%	8%	5%	5%
блек-метал дет-метал панк панк-рок треш-метал хунгарист	хаус тренс техно минимал d&b електро	ретро поп музика	алтер емо	емо хард-денс
16—17 година	Старији од 16 година, ученици школе ученика у привреди, стручних школа дечаци	девојке	16—17 година ученици гимназије	13—15 година ученице основних школа

РЕЗИМЕ

Циљна група наших истраживања били су млади узраста од 13 до 18 година (Н = 681 особа) који похађају неку од средњошколских образовних установа у Тисасентмиклошу. Блокови питања на упитнику обу-

хватали су у ширем смислу речи поље значења начина и стила живота. У вези с мрежама веза можемо констатовати да је трећина узорака у чланству неке организације. Стварно чланство у цивилној организацији везано је за спортске активности и ђачку самоуправу што су добровољно изабрали. Међутим, у категоријама везаним за мобилност јача контрола родитеља: пре свега у погледу професионалне оријентације, дужине времена за учење, слободног времена, допунских часова. Контрола родитеља се највише уочава међу ученицима основних школа. Важно је истаћи да су у доношењу одлука најсамосталнији ученици школе ученика у привреди и стручних школа. Међу родитељским узорима у демократску димензију (заједничко формирање правила) спада половина узорака. У евентуалној ситуацији тешког конфликтног стања (нпр. у вези с проблемом конзумирања дроге) млади би се, пре свега, обраћали родитељима, али значајан је и број оних који би се обраћали пријатељима. Ово је и због тога занимљиво, јер старосна група од 15 до 19 година била је равнодушна у вези са здрављем у односу на превентивну активност (Pataki et. al. 2010). У вези с породичним односима видимо да су анкетирани заједничко живљење с родитељима (храниоцима[10]) описали хармоничним. Углавном млади из Терексентмиклоша су сматрали да је ниво наставе адекватан.

Сматра се да су наставници мање-више праведни, чак и мишљење средњошколаца „допире" до носилаца образовања. Осим тога, добре су разредне заједнице, па се, шире посматрано, може констатовати да се ученици из Терексентмиклоша добро осећају.

ЛИТЕРАТУРА

Pakai A., Dér, A., Kriszbacher, I., Németh, K., Zsigmond, E., Balázs, P. (2010). Why don't Hungarian women take part in organized cervical screenings? *New Medicine*, 1(14):27—30.

Szarvák, Tibor: Ifjúságszociológiai körkép Szolnokon. Szolnok Megyei Jogú Város Önkormányzata. 53.ép. Szerk.: Khademi-Vidra Anikó. Torkolat Társadalomkutató Könyvek 2008.

[10] Скоро петина анкетираних се изјаснила да живи у домаћинству са очухом или мађехом.

FAMILY, EDUCATION AND COMMUNITY — RESULTS OF A SOCIOLOGICAL RESEARCH ON THE YOUTH IN TÖRÖKSZENTMIKLÓS

by

Aniko Khademi Vidra, Endre Barko, Tibor Sarvak

Summary

The essay displays youth society in Törökszentmiklós, the center of a small area located in the Big Plateau, in the first decade of this century. We started the research because we think that without innovative and opened youth society for modernization processes no territory or county can have future in the beginning of the 21st century. The future is endangered by the existential and moral crisis of the growing generation. Forming the research method, the specific deviant examples and of the newly graduated population migration played the main role.

UDC 316.356.2(497.11)„1998/2009”
Оригинални научни рад

Нада Половина

ПРОМЕНЕ У МИШЉЕЊУ РОДИТЕЉА О БРОЈУ ДЕЦЕ У ПОРОДИЦИ ТОКОМ ПЕРИОДА ТРАНЗИЦИЈЕ (1998—2009)*

САЖЕТАК: У раду се полази од поставки системског приступа у науци (повезаност процеса промена у макросистемској/држава и микросистемској/појединац сфери функционисања), посебно од модела Стјуарта и Хилија (Stewart & Healy, 1989) у којем се указује на значај повезивања индивидуалног развоја и историјског контекста. Ове су поставке у основи два изоморфна истраживања, реалаизована у два временска пресека (1998, 2009), који су, уједно, и две различите фазе транзицијских процеса у Србији. Истраживано је мишљење родитеља (који имају бар једно дете узраста до 7 година) о могућности повећања броја деце у породици. Реч је о родитељима (N = 80 у првом, N = 24 у другом истраживању) који припадају истој генерацији (изложеност истим социо-историјским догађајима), али који су се у родитељској улози реализовали у различитим фазама транзицијских процеса. У оба истраживања примењен је исти упитник (креиран за потребе првог истраживања) којим су обухваћени: општи подаци о испитанику; подаци о искуству испитаника у породици порекла (број деце у породици, однос са браћом/сестрама); о актуелном доживљају родитељства; о плановима, жељама и препрекама да имају још деце. Резултати указују да група испитаника, која је родитељство реализовала у фази окончања друштвене кризе, у односу на групу која је родитељство реализовала у периоду најтеже кризе, карактерише: одлагање родитељста (избегавање периода најјаче кризе), већи број деце (просечан беој деце 1,71 према 1,65 у „кризној” групи), доследније понављање модела породице порекла; мањи несклад жеља и планова везаних за потенцијално родитељство.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: родитељство, број деце у породици, одлучивање, модели породичне структуре, транзиција

* Чланак представља резултат рада на пројекту *Образовање за друштво знања*, број 149001 (2006—2010) чију реализацију финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

УВОД

Сложеност теме доношења одлуке о стварању потомства и одлуке о броју деце у породици одражава деловање и преплитање великог броја фактора утицаја. Ти су фактори различите природе и порекла, а њихова интеракција се дешава на подлози стално мењајућих животних реалности. Стога су перспективе из којих се може анализирати ова тематика бројне.

Наше је полазиште системска перспектива у науци, као оквир који омогућава целовито сагледавање сложених феномена какав је и феномен репродуктивног понашања (Nichols & Schwartz, 1998). У средишту овог приступа, тачније начина мишљења, је концептуализовање вишеструких нивоа система/контекста (глобални, макро, мезо и микро локални ниво) и трагање за обрасцима повезивања у оквиру или између различитих системских нивоа. Посматрано са позиције појединца овај начин мишљења у средиште ставља питања односа унутрашњег света појединца (био-психо-социјалне датости и потребе) и спољашњих/срединских услова (социјалне структуре и датости), а ова општа тема је од посебног значаја у оним сегментима живота који, попут родитељства, подразумевају дугорочно и континуирано повезивање појединца са спољашњим светом (Polovina, 2001, 2009).

За тему рада посебно је релевантан модел Стјуарта и Хилија (Stewart & Healy, 1989) који продубљују један сегмент системског приступа, а то је повезаност историјског контекста и индивидуалног развоја. Битан момент у овом моделу је стадијум животног развоја у коме се особа налази у периоду изложености значајним историјским догађајима. Реч је о ефектима интеракције историјског времена и идивидуалног животног времена у смислу ограничења и/или изазова с којима се одређена генерација суочава када настоји да реализује развојно важне задатаке у специфичном историјском контексту. Сложена историјска времена и значајни догађаји остварују ефект на развојне токове појединаца/генерација оних који су им изложени преко „дислоцирања социјалног искуства", као и мењањем социјалних норми и вредности (Stewart & Healy, 1989: 30). Дакле, истраживачи морају узимати у обзир специфичности историјских услова у којима су њихови испитаници стварали своју животну путању и креирали своје одговоре у истраживањима.

Изложеност значајним историјским догађањима који су донели сасвим нове животне околности и условили корените и свеобухватне промене начина живота великог броја људи (убрзање животних токова, пораст несигурности и актуелизовање бројних егзистенцијалних питања) управо карактерише крај XX и улазак у XXI век (процеси глобализације). Како истиче Гиденс (Giddens, 2005), према новим животним околностима читаве генерације тек треба да уобличе нове стилове живота, нове моделе улога (радних, породичних/родитељских, друштвених) и нове идентитете. Овај нагли социо-економски и историјски заокрет, по нашем се мишљењу најдраматичније прелама управо преко породице и улоге родитеља који се налазе пред задатком повезивања, премошћавања

и смислене интеграције прошлости (искуство из своје породице), садашњости (актуелни услови живота) и процена будућности у којој треба да се одвија живот њихове деце (Polovina, 2007). Логично, овакво стање ствари одражава се и на одлучивање о будућем родитељству.

ОДЛУЧИВАЊЕ О БУДУЋЕМ РОДИТЕЉСТВУ У СВЕТЛУ ГЛОБАЛНИХ И ЛОКАЛНИХ СОЦИО-ИСТОРИЈСКИХ ПРОМЕНА

Промене у домену одлучивања о родитељству дешавају се последњих 50 година у земљама Запада, а истаживачи истичу да је овај процес убрзан током последњих 20 година, као и да се у различитим земљама Европе и САД уочавају слични обрасци понашања младих-одраслих и одраслих: одлагање ступања у брак/кохабитацију и добијања потомства; промене у структури породице — смањење броја деце, повећање броја развода/ партнерског раздвајања (Townsend, 2003; Langdridge, Sheeran & Connolly, 2005; Thévenon, 2008). Истовремено, истраживања потврђују да расту оптерећења везана за радне/професионалне улоге, да улога родитеља постаје све захтевнија, и да је све присутнија потреба да се улога оца и улога мајке дефинишу на нови начин (Crouter *et al.*, 1999; Windebank, 1999). Резултати истраживања реализованих у економски неповољним срединама указују на изложеност родитеља вишеструким стресовима и принуђеност да праве бројне компромиса у погледу породичног живота и функционисања (Leinonen *et al.*, 2003).

Економски неповољни услови део су животне свакодневице у Србије последњих 20 година. Многи сегменти транзицијских процеса веома су неповољно утицали на позицију породица с децом, указују бројне социолошке студије (Blagojevic, 1996; Milic, 2002; Tripkovic, 2004; Tomanovic, 2004). У амбијенту који карактрише незапосленост, ниска (често и нередовна) примања и високи трошкови живота, нефункционисање или скромно функционисање институција које би требале да олакшају живот породицама с децом, опада број склопљених бракова, стопе развода су, после периода „затишја" (у време акутне кризе) поново у порасту, а природни прираштај становништва је опао испод европског просека (Polovina i Žegarac, 2005; Rašević, 2008). Назначени демографски трендови одражавају неизбежно прожимање макро и мезо системских датости и индивидуалних животних оквира.

Појединци који током последњих 20 година на простору Србије пролазе кроз животну фазу која укључује и одлуку о родитељству, односно броју деце у породици, под дејством су и транзицијских (лична и егзистенцијална несигурност и бројне тешкоће у одгајању деце, велико трошење финансијских, енергетских ресурса) и глобализацијских процеса (нови формат радног времена, нови тип односа између посла и приватног живота, нови начин коришћења животног времена, високи захтеви посла и родитељске улоге). Паралелно присуство ове две линије про-

мена актуализује суочавање и антагонизам између старих и нових модела породичног живљења.

ОДЛУЧИВАЊЕ О БУДУЋЕМ РОДИТЕЉСТВУ: ПСИХОЛОШКИ ЧИНИОЦИ

Од осамдесетих година прошлог века указује се на то да се, поред демографских варијабли, за прецизно предвиђање фертилитета све више морају узимати у обзир психолошки фактори као што су ставови и социјални односи у породици (Langdridge *et al.*, 2005). Такође, појављује се читав низ студија које проучавају однос/дискрепанцу између жеља, намера/интенција и понашања везаних за реализацију у родитељској улози. Указује се на то: (а) да израженије намере да имају дете исказују млађи парови, парови са једним дететом, образованији парови, док слабију намеру имају парови чија су деца старија од 6 година (Thompson, 1997); (б) да је удео социјално-психолошких чинилаца заснован на специфичним склоповима ставова и понашања (O'Laughlin & Anderson, 2001); (в) да је важна унутрашња/интринзичка мотивација родитеља (и свих који намеравају да имају децу) као и сагледавање добити од саме родитељске улоге (Landgridge *et al.*, 2005).

Додатно, важну психолошку компоненту, која доприноси потпунијем разумевању реализације родитељства, чине процеси који се у јединки одвијају пре, током, и после доношења одлуке о будућем родитељству. У том смислу у психологији је понуђено више различитих теоријских модела и приступа који су релевантни за одлучивање у домену репродуктивног понашања. Из угла теорије о разлозима за акцију (theory of reasons action) оријентација да се постане родитељ развија се из динамичког преплитања разлога за и разлога против одлуке да се постане родитељ (Westaby & Fishbein, 1996). Теорија планираног понашања (theory of planned behavior), примењена на област репродуктивних избора може се елаборирати на следећи начин — оно што води ка јакој намери и материјализацији намере да се имају деца су: позитивни ставови према деци и родитељству, позитивна перцепција охрабрења и подстицања средине (пре свега значајних других у окружењу особе) да се имају деца, веровања да она/он могу имати контролу над очекиваном/будућом реализацијом родитељске улоге (Armitage & Conner, 2001; Rivis & Sheeran, 2009). Из угла динамичке еволуционе психологије оријентација особе према родитељству се посматра у функцији њеног/његовог адаптационог дизајна, насумичних варијација у разменама с датом средином живљења, као и кроз оквир динамичке интеракције с механизмима одлучивања у постојећој социјалној мрежи (Kenrick, Norman & Butner, 2003).

У савременим условима живота на нов начин се отварају питања везана за одлуке о родитељству: које су вредности и претпоставке на којима се гради одлука о будућем родитељству, да ли родитељство више исцрпљује и спутава појединца него што га обогаћује и слично. Овај оп-

шти проблемски оквир даје шира значења нашим истраживачким питањима, а то су: Како родитељи, који имају бар једно дете узраста до 7 година резонују на тему повећања броја деце у својој породици; Да ли је њихов „репродуктивни адаптациони дизајн" повезан с особеностима породице у којој су рођени; Какав је однос жеља и планова да се има још деце (унутрашње детерминације) према препрекама да се жељено реализује (спољашње детерминације).

МЕТОД

Дизајн истраживања

Користећи јединственост „записа" добијеног у акционом истраживању, реализованом 1998. године[1] (врхунац социоекономске и политичке кризе и драматична историјска догађања), једанаест година касније (2009. године, завршна фаза транзицијских промена) реализовали смо изоморфно истаживање с циљем поређења одговора испитаника и сагледавања сличности и разлика у начину мишљења родитеља о повећању броја деце у породици.

Инструмент и процедура примене

За потребе (првог) истраживања конструисан је упитник са 16 питања затвореног типа (укупно 39 ајтема). Поред основних социодемографских података, упитником су обухваћене следеће варијабле: а) модел репродуктивног понашања у породици порекла (број деце, репродуктиве одлуке родитеља, искуство с браћом/сестрама) б) лични/интимни аспект искуства родитељства; в) жеље и планови да имају још деце, као и процена препрека у остварењу жеља/планова.

Оба истраживања су реализована у Новом Саду. Критеријум укључења родитеља био је узраст детета и добровољност. У првом истраживању инструмент је примењен у предшколским установама, у другом су родитељи укључени преко психолога и учитеља првих разреда једне основне школе (упркос њиховим напорима одзив родитеља је био веома мали).

Узорак и статистичка анализа података

Узорак у првом истраживању чинило је 80 родитеља (45 мајки и 35 очева) који су имали бар једно дете предшколског узраста, а у другом 24 родитеља (20 мајки и 4 оца) чија су деца управо кренула у први разред. Карактеристике оба узорка приказаћемо у делу о резултатима.

---

[1] Основни циљ овог истраживања био је да се обезбеде што боље претпоставке за реализацију пронаталитетно усмереног превентивног програма (П о л о в и н а, 2001).

Због разлика у величини и структури (мајке/очеви) узорака подаци добијени у првом и другом истраживању обрађени су одвојено, а на оба узорка примењени су исти поступци дескриптивне анализе.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Карактеристике узорка

У првом делу истраживања (1998) узорак је чинило 80 родитеља просечне старости 32 године, сви су били у браку који је трајао просечно 7,38 година. Већина их је имала двоје (52.5%) или једно дете (40%), а само мали број троје деце (7.5%). Просечно узраст првог детета био је 5.78 година, другог 3,89 година. Радни статус испитаника прве групе био је следећи: стални посао са стабилним примањима 31,3%; стални посао и нестабилна примања 37,5%, привремено је радило 10% а повремено 3,8% испитаника, док је без посла било њих 17,5%. Када је реч о условима становања у овом узорку само 37,5% испитаника изјаснило се да има задовољавајући стамбени простор (сопствену кућу или стан одговарајуће величине), делимично задовољавајући 31,3% (становање са родитељима једног од партнера или у неконфорном стану), док је 30% саопштило да живи у незадовољавајућем стамбеном простору (неуслован лични или изнајмљени стан).

У другом делу истраживања (2009) учествовала су 24 родитеља просечне старости нешто изнад 39 године. Сви су били у браку који је трајао просечно 11,75 године. Већина испитаника имала је двоје деце (62,5%) или једно дете (33,3%) док је само један испитаник имао троје деце (4,2%). Просечан узраст првог детета био је 8,13 година, а другог 5,38 година. Радни статус испитаника друге групе био је следећи: стални посао и стабилна примања имало је 75% родитеља; стални посао и нестабилна примања имало је њих 12,5%; привремено је радило 8,3% а повремено 4,2% испитаника (незапослених није било). Када је реч о условима становања у овој групи испитаника, задовољавајући стамбени простор има 54,2% испитаника, делимично задовољавајући 29,2% испитаника, а у незадовољавајућем стамбеном простору живи њих 16,7%.

Карактеристике два узорка указују на присуство значајних разлика, како у погледу величине узорака тако и у погледу заступљености мајки (56,25% у првом према 83,3% у другом узорку) и очева међу испитаницима. Поређење просечне старости испитаника у два узорка показује да је реч о испитаницима који припадају истим или приближно истим генерацијским кохортама, што значи да су у истом животном добу били изложени познатим социоисторијским догађањима који су се дешавали на простору Србије и у окружењу. Узимајући у обзир просек година родитеља и године првог детета, можемо констатовати да је прва група родитеља у родитељство ушла око 26. године живота, а друга група око 30. године живота. Такође, може се уочити да се и по осталим општим обележјима ова два узорка разликују — у узорку из 2009. године већи број

родитеља има стални посао и редовна примања, боље стамбене услове, дужи брачни стаж и у просеку више деце.

Наведене разлике у два узорка испитаника не дају добру основу за статистичко поређење података (нерепрезентативност узорака, разлике у величини узорака), али дају могућност да се паралелним приказивањем резултата направе одређена поређења која могу бити подстицајна за планирање нових истраживања.

ИСКУСТВА ИЗ ПОРОДИЦЕ ПОРЕКЛА: МОДЕЛ ПОРОДИЦЕ И РЕПРОДУКТИВНОГ ПОНАШАЊА

Већина испаника у оба узорка, одрасла је у интактним нуклеарним породицама порекла (73.8% испитаника првог узорка и 87.5% испитаника другог узорка), а знатно мањи број са оба родитеља, али у проширеним/трогенерацијским домаћинствима (15% у првом узорку, 12.5% у другом). У оба узорка превладава оптимални, у исто време и пожељни модел нуклеарне породице с двоје деце, које испитаници процењују као одраз избора/одлуке њихових родитеља (табела 1).

Табела 1. — Број деце у продици порекла и разлози којима се објашњава

Број деце у продици порекла	Узорак 1998.	Узорак 2009.
	Учесталост (%)	Учесталост (%)
Једно	20	20.8
Два	57,5	62.5
Три	15	16.7
Четири	3,8	/
Пет и више	3,9	/

Број деце — разлози	Учесталост (%)	Учесталост (%)
Материјални услови неповољни	18.8	8.3
Здравствене околности	13.8	8.3
Тешкоже у одгајању деце	0.0	/
Нестаблилни брачни односи	6.2	/
Одлука родитеља	60.0	83.4
Нешто друго	1.2	/

Ова констатација више кореспондира са резултатима истраживања из 2009. године.

Битан аспект модела породичног живота понетог из породице порекла чини и искуство везано за присуство друге деце у породици, те евентуални допринос тог искуства каснијим одлукама о броју деце у породици. У прилог овој претпоставци дескриптивни статистички показатељи, који наговештавају одређене трендове разлика: а) задовољство постојећим бројем деце у породици исказао је мањи број испитаника првог узорка (57%) него другог узорка (83,3%); б) жељу да имају још браће/сестара исказао је већи број испитаника првог узорка (23,8% што је више

од процента јединаца у њиховим породицама порекла) него другог узорка (12,5% што је мање од процента јединаца у њиховим породицама порекла); в) испитаници оба узорка у својим одговорима афирмишу значај искустава с браћом/сестрама као развојног „ресурса", односно као доприноса, пре свега, њиховом социјалном (71,3% у првом и 66,7% у другом узорку), а потом и емоционалном (60% у првом и 66,7% у другом узорку) и сазнајном развоју/учење вештина (57,5% у првом и 60% у другом узорку). Чини се да је „чежња за још деце у породици" нешто присутнија у примарном искуству (породица порекла) прве групе испитаника. Иста тенденција присутна је и код деце ове групе испитаника — већи број деце испитаника првог узорка (65%) него испитаника другог узорка (58,3%) исказује жељу да има још браће/сестара.

Претходна запажања добијају додатна значења када се упореде просеци броја деце у породици порекла и породици прокреације за први и за други узорак испитаника (табела 2). Уочавамо да испитаници прве групе потичу из породица са више деце него испитаници друге групе, али да они сами имају у просеку нешто мање деце него испитаници друге групе. Дакле, „пад" просечне вредности броја деце у узорку из 1998. године је већи него у узорку из 2009. године, што би се,

Табела 2. — Број деце у продици порекла и породици прокреације

Број деце у продици порекла и породици прокреације	Узорак 1998.	Узорак 2009.
	Просечна вредност	Просечна вредност
Породица порекла	2.15	1.96
Породица прокреације	1.65	1.71

начелно, могло повезати са специфичношћу историјског времена и услова у којима је ова група родитеља конкретизовала свој „репродиктивни адаптациони дизајн" и давала одговоре на питања у упитнику.

ЛИЧНИ ДОЖИВЉАЈ РОДИТЕЉСТВА, ЖЕЉЕ, ПЛАНОВИ И ПРЕПРЕКЕ ПОВЕЋАЊУ БРОЈА ДЕЦЕ У ПОРОДИЦИ

Изразом „лични доживљај родитељства" у овом истраживању обухватили смо мишљења родитеља о предностима и ограничењима родитељства. На питање „Када мислите о себи као родитељу сматрате ли да вам је родитељство донело предности" (потом исто за ограничења), понуђени су алтернативни одговори на које су испитаници одговарали са Да или Не (табела 3). Родитељи у оба узорка деле иста уверења о родитељству (на исти начин рангирају предности и ограничења родитељства), истичући доживљај животне испуњености и богатство различитих осећања као предности, а недостатак времена за себе и губитак осећања опуштености и мира као ограничења.

Табела 3. — Мишљење родитеља о предностима и ограничењима родитељства

Предности	1998 (%)	2009 (%)
Доживљај животне испуњености	81.3	87.5
Осећање радости	67.5	75.0
Богатство различитих осећања	70.0	79.2
Остваривање биолошког потенцијала	22.5	25.0
Углед у друштву	5.0	12.5
Ограничења		
Губитак личног конфора	12.5	12.5
Недостатак времена за себе	35.0	33.3
Губитак осећања опуштености и мира	26.3	33.3
Губитак наклоности и пажње партнера	7.6	4.2
Повећани материјални издаци	5.0	8.3

Табела 4. — Учесталост жеља, планова и препрека да се има још деце у подгрупи из 1998. и 2009.

Жели још деце	1998 (%)	2009 (%)
Често мисли о томе	43.8	41.7
Понекад мисли о томе	30.0	33.3
Не мисли о томе	25.0	20.8
Без одговора	1.2	4.2
Планира још деце		
Да	36.25	12.50
Не	60.00	70.80
Без одлуке	2.50	12.50
Без одговора	1.25	4.20
Препреке (одговор Да)		
Економска неизвесност	61.9	54.2
Друштвено-политичка ситуација	40.35	33.3
Супружник не жели више деце	7.65	4.2
Нестабилни партнерски односи	8.10	12.5
Преоптерећеност послом	11.25	41.7
Године живота, здравствене препреке	11.25	33.3

У ранијим истраживањима (Westoff & Ryder, 1977; Thompson, 1997) утврђена разлика између жеља (интенција) да се има још деце и њихове реализације присутна је у резултатима овог истраживања (табела 4). Када је реч о жељама за још деце (сажимање одговора често и понекад мислим о томе) готово да нема разлике између две групе испитаника. Ситуација је другачија када је реч о планирању да се постојећа жеља оствари: рацио жеља-план (када сажмемо одговоре често и понекад мислим о томе) у подузорку из 1998. године је 2:1, док је у подузорку из 2009. године 6:1. Када је реч о разлозима који отежавају реализацију жеља да се има још деце, две групе испитаника на различит начин наглашавају понуђене алтернативе. Иако и једни и други најчешће као разлог наводе економску неизвесност, испитаници из 1998. године то чине нешто изразитије. За групу испитаника из 1998. друга по рангу на листи

препрека је друштвено политичка ситуација, док је за групу испитаника из 2009. године то преоптерећеност послом, а наглашени су и године живота и друштвено политичка ситуација. Чини се да и овде постоји кореспондентност редоследа рангирања препрека према актуелно доминантним одредницама друштвено историјског и економског контекста у времену реализације родитељске улоге прве и друге групе испитаника.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Циљ овог рада био је да кроз представљање резултата два повезана истраживања експлоративног карактера подстакнемо нове истраживачке и практичне приступе сложеној теми одлучивања о будућем родитељству и броју деце у породици. Иако ограничени пригодношћу и величином узорака, резултати наших истраживања иду у прилог моделу Стјуарта и Хилија (Stewart & Healy, 1989) о значају и снази којом сложена социоисторијска догађања на специфичан начин према развојној фази изложених појединаца „дислоцирају њихово социјално искуства". Сличности (у личном доживљају родитељства, преферирању модела породице са двоје деце, жељама за више деце) и разлике (у реалном броју деце, плановима и поимамњу препрека) у одговорима родитеља/испитаника из 1998 и родитеља/испитаника из 2009. године, на неки начин говоре о „дислоцирању искуства" родитеља/испитаника из 1998. године (у односу на исксутво из породице порекла, с обзиром на однос жеље—планови за још деце наспрам процене препрека за реализацију истих), који су у својим одговорима мање кохерентни од родитеља/испитаника из 2009. године. Иако припадају истим/приближним генерацијама, чини се да су две групе родитеља/испитаника имале различите стратегије у креирању „репродуктивног адаптационог дизајна", које су резултовале и различитим исходима.

Чини се да су потребни нови оквири (с нагласком на психосоцијалним компонентама искустава и проблема), нови дискурс (променљивост животног плана, репродуктивни адаптациони дизајн, имплицитне теорије потенцијалних родитеља о родитељству и потребним условима као и значају увремењености и одлагања родитељства, и слично) и обухватније конципирана истраживања уколико се жели проникнути у дилеме и изазове репродуктивног понашања и репродуктивних избора савременог човека.

ЛИТЕРАТУРА

Armitage, C., & Conner, M. (2001). Efficacy of the theory of planned behavior: a meta-analytic review. *British Journal of Social Psychology*, *40*, 471—499.

Blagojević, M. (1996). Roditeljstvo kao smisao. *Socijalna misao* br. 9—10, 18—36.

Crouter, A. C., Bumpus, M. F., Maguire, M. C., Mchale, S. M. (1999). Linking Parents Work Pressure and Adolescents Well-Being — Insights into

Dynamics in Dual-Earner Families. *Developmental Psychology*. Vol. 35, No. 6, 1453—1461.

G i d d e n s, E. (2005). *Odbegli svet.* Beograd: Stubovi kulture.

K e n r i c k, D. T., N o r m a n, P. L., B u t n e r, J. (2003). Dynamical evolutionary psychology: Individual decision rules and emergent normas. *Psychological Review*, Vol. 110, No. 1, 3—28.

L e i n o n e n, J., S o l a n t a u s, T., P u n a m a k i, R-L. (2003). Social support and the quality of parenting under economic pressure and workload in Finland: the role of family structure and parental gender. *Journal of family psychology*. Vol. 17, No. 3, 419—418.

L a n g d r i d g e, D., S h e e r a n, P., C o n n o l l y, K. (2005). Understanding the reasons for parenthood. *Journal of reproductive and infant psychology.* Vol. 23, No 2, 121—133.

M i l i ć, A.(2002). Dobitnici i gubitnici u procesu tranzicije iz ugla porodične svakodnevice (1991—2001). U: B o l č i ć, S. i A. M i l i ć (Eds): *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život* (251—281). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

N i c h o l s, M., S c h w a r t z, R. (1998). *Family therapy: concepts and methodes*. Boston—London—Toronto: Allyn & Bacon.

O'L a u g h l i n, M. E., A n d e r s o n, N. V. (2001). Perceptions of parenthood among young adults: Implications for career and family planning. *The American Journal of Family Therapy*. Vol. 29, No. 2; 95—108.

P o l o v i n a, N. (2001). *I ja želim nekog svog* — psihološko razmatranje problema nataliteta, Novi Sad: Izvršni odbor skupštine grada Novog Sada, Futura publikacija.

P o l o v i n a, N., Ž e g a r a c, M.(2005). Razvod braka u kontekstu društvene tranzicije. *Sociološki pregled.* Vol. XXXIX, 4, 401—417.

P o l o v i n a, N. (2007). Family-school cooperation in the context of traumatic transitions in Serbian society. U: H. Phtiaka, S. Symeonidou /Ed/: *Schools and families in partnership: Looking into the future*, University of Cypros, 292—300.

P o l o v i n a, N. (2009). Roditeljstvo u tranziciji: obrasci odnosa sa institucijama javnog sektora. U štampi (Tematski zbornik Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu). Beograd: Filozofski fakultet.

R a š e v i ć, M. (2008). Fenomen nedovoljnog rađanja i obrazovni sistem. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, Vol. 40, No 1, 192—207.

R i v i s, A., & S h e e r a n, P. (2009). Expanding the affective and normative components of the theory of planned behavior: A meta-analysis of anticipated affect and moral norms. *Journal of Applied Social Psychology*, *39*, 2985—3019.

S t e w a r t, A., H e a l y, J. (1989). Linking individual development and social change. *American Psychologist*, Vol. 44, No 1, 30—42.

T o w n s e n d, J. (2003). Reproductive behavior in the context of global population. *American Psychologist*, *58*, 197—204.

T h é v e n o n, O. (2008). Family policies in developed countries: Contrasting models. *Populations & Societies*, *448*, 1—4.

T h o m s o n, E. (1997). Couple childbearing desires, intentions, and birth. *Demography*, Vol. 34 — November 3; 343—354.

T o m a n o v i ć, S. (2004). Roditeljstvo u transformaciji: kapitali, problemi, strategije. U: A. M i l i ć (Ed.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma* (pp. 347—373). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

T r i p k o v i ć, G. (2004). Porodica u tranziciji. *Sociološki pregled*, Vol. XXXVIII, No 1—2, 205—218.

W e s t a b y, J., & F i s h b e i n, M. (1996). Factors underlying behavioral choice: Testing a new reasons theory approach. *Journal of Applied Social Psychology*, *26*, 1307—1323.
W i n d e b a n k, J. (1999). Political Motherhood and the Everyday Experience of Mothering — A Comparison of the Child-Care Strategies of French and British Working Mothers. *Journal of Social Policy*. Vol 28, No 1, 1—25.
W e s t o f f, C., R y d e r, N. (1977). The predictive validity of reproductive intentions. *Demography*, Vol. 14, No 4, 431—453.

CHANGES IN PARENTAL THINKING REGARDING THE NUMBER OF CHILDREN IN THE TRANSITION PERIOD (1998—2009)

by

Nada Polovina

Summary

Theoretical background in our work is systemic approach (connection between processes of change in macro systemic/state and micro systemic/individual sphere of functioning), in particular the model developed by Stewart & Healy (1989), emphasizing the importance of linking the stage of individual development and social history. Based on these theoretical frames we conducted two isomorphous studies, implemented on two occasions (in 1998 and 2009) which marked two different transition stages in Serbia. Studies focused on the ways the parents (who already had at least one child under age 7) thought about family enlargement. The parents (N = 80 in the first study, N = 24 in the second one) belonged to the same generation (exposed to same socio-historical events), but became parents at different stages of the transition. Both studies used the same questionnaire (created for the first study) which included information such as: subjects' general data; family background (number of siblings, relationships between the siblings); personal/intimate aspects of actual parenthood; plans, wishes and obstacles to having more children. The results indicated that that the group of subjects who became parents at the end of the social crisis — postponed parenthood (avoiding the worst crisis) — had more children than the other one (1.71 compared to 1.65), and was more consistent in repeating the model of their own family of origin, and had a smaller gap between fertility wishes and planning of future parenting.

UDC 618.2(497.6 Republika Srpska)
364.65-053.2(497.6 Republika Srpska)
Оригинални научни рад

Јованка Вуковић
Нада Лиūовац
Маријана Касаūовић

ПОЛОЖАЈ И ПОТРЕБЕ ДЈЕЦЕ У ВИШЕЧЛАНИМ ПОРОДИЦАМА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

САЖЕТАК: У раду се указује на проблем депополације друштва Републике Српске, а у том контексту и на појаву рађања дјеце вишег реда рођења (четвртог, петог, шестог и даље). Истраживање Савјета за дјецу Републике Српске је показало да се у том статусу рађа свега 3% дјеце и да то свакако није циљни контигент за обнову становништва.

Међутим, истраживање је показало и да је положај вишечланих породица у друштву неповољан, а тиме и положај дјеце која се рађају у тим породицама. Постојеће мјере друштва усмјерене ка овој популацији су, углавном, социјално-заштитног карактера (најчешће из домена дјечије заштите), с циљем уједначавања услова за задовољавање осујећених, развојних потреба дјеце која живе у тим породицама.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: депопулација, вишечлане породице, дјеца вишег реда рођења, сиромаштво, социјално-заштитни карактер.

Према општој стопи наталитета, Република Српска спада у ниско наталитетна подручја, с ниском стопом фертилитета, која може бити директна посљедица ратних и постратних траума, миграције становништва, планирања породице, неповољних социоекономских услова и сл. Лош социоекономски статус, незапосленост, неријешена стамбена питања, низак доходак, касна склапања бракова и бракови без дјеце су свакако елементи који доводе до ниске стопе фертилитета и смањеног броја рађања.Да би се обезбједила проста репродукција становништва потребно је да свака жена у фертилном периоду роди троје дјеце, од тога бар једно женско дијете. Подаци Републичког завода за статистику Републике Српске указују да је у 2008. години рођено укупно 10.198 дјеце (табела 1), а од тога у статусу прворођених у породици се рађа 46,8% дјеце, као другорођени 36,3%, док је трећерођених око 11,2%. Четврторођене дјеце у породици се рађа 2,5%, док је петог и већег реда рођења 0,9% (табела 2).

Забрињавајуће је мали број трећерођене дјеце која значе одржавање стационираног нивоа становништва прираштаја и мјерама популационе политике треба подстицати њихово рађање.

Табела 1. — Становништво, рођења, умирања и бракови

Год.	Број становника (процјена)			Рођени				Умрли				Бракови	
				живорођени			мртворођени				одојчад	склопљени	разведени
	укупно	мушки	женски	укупно	мушки	женски		укупно	мушки	женски			
2004.	1.449 897	705 731	744 166	10.628	5.515	5.113	35	13.082	6.735	6.347	61	7.143	637
2005.	1.446 417	704 037	742 380	10.322	5.302	5.020	40	13.802	7.239	6.563	37	6.810	765
2006.	1.443 709	702 718	740 991	10.524	5.351	5.173	27	13.232	6.904	6.328	50	6.860	542
2007.	1.439 673	700 754	738 919	10.110	5.203	4.907	39	14.146	7.302	6.844	38	7.093	596
2008.	1.437 477	699 685	737 792	10.198	5.262	4.936	34	13.501	7.058	6.443	40	6.401	317

Табела 2. — Живорођени према реду рођења

Година	Укупно	Прво	Друго	Треће	Четврто	Пето и више	Непознато
2004.	10.628	5.219	3.728	1.224	250	102	105
2005.	10.322	4.974	3.723	1.171	263	110	81
2006.	10.524	5.019	3.726	1.179	248	102	250
2007.	10.110	4.789	3.637	1.169	227	94	194
2008.	10.198	4.781	3.711	1.150	258	99	199

Извор: *Демографска статистика*, Билтен бр.12 Републички завод за статистику, Бања Лука

Влада Републике Српске је препознала проблем пада наталитета као значајан проблем и у правцу рјешења овог проблема је, поред осталих мјера, формирала два савјетодавна тијела: Републички савјет за демографску политику и Савјет за дјецу Републике Српске. Демографски савјет који је између осталог урадио документ „Политика развоја становништва", а који је усвојила Народна скупштина Републике Српске, представља основу за доношење мјера популационе политике. Савјет за дјецу, као координирајуће тијело Владе Српске је између осталог задужено за праћење примјене међународних и домаћих докумената у области права дјетета, њихове промоције унапређења положаја дјеце у Српској. У том контексту је урађено истраживање *Положај и потребе дјеце у вишечланим породицама Републике Српске*, с циљем да се: у сарадњи са удружењима родитеља са четворо и више дјеце на терену сними стање, а потом на основу добијених параметара анализирају положај и потребе

дјеце у вишечланим породицама; изврши анализа постојећих мјера подршке породицама с дјецом и дефинишу евентуалне нове значајне мјере; као и позитивне медијске промоције породице и рађања уопште, те сензибилизацију јавности за потребе и проблеме дјеце из вишечланих породица.

ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ВИШЕЧЛАНИХ ПОРОДИЦА

Истраживање је реализовано у сарадњи са удружењима породица са четворо и више дјеце на нивоу Републике. Представници удружења су попуњавали тзв. „општи упитник" са подацима за све породице, које су биле евидентиране у њиховим удружењима широм Републике Српске. Добијени су најзначајнији социодемографски подаци за 856 породица са четворо и више дјеце, и укупно 5168 чланова, од тога 3753 дјеце.

Најучесталије су *породице* са шест чланова, просјечно је рођено 4,38 дјеце, а тренутно у породици живи просјечно 3,67 дјеце. Чак 50% породица је вертикално проширено, то значи да у домаћинству, поред родитеља и дјеце, живе најчешће дједови и баке, углавном из економских разлога.

Дјеца у вишечланим породицама су најчешће у узрасној доби од 7—14 година, и значајно је напоменути да је у циљном контингенту дјеце у старосној доби за школовање, основним образовним процесом обухваћено преко 98% дјеце, док их је 5% на факултетима.

Приликом одабира 10% узорка свих евидентираних породица за анкетирање у акционом истраживању, водило се рачуна о територијалној заступљености, распореду село—град, радном, социјалноекономском статусу, брачном статусу, броју дјеце у породици, школском и здравственом статусу чланова породице, као и присуству дјеце са посебним потребама. Анкетирано је 90 породица са укупно 620 чланова и то у девет општина Српске: Бања Лука, Бијељина, Билећа, Челинац, Источно Сарајево, Љубиње, Невесиње, Нови Град и Шипово. Анкетирање је обављено на терену у стамбеним просторима породица, у разговору са носиоцима домаћинства.

Учесталије су породице које су настањене у градским подручјима (48,3%), док у приградским живи (12,4%), а на сеоском подручју је (39,3%) анкетираних породица са четворо и више дјеце. Око 10% је непотпуних породица у којима, углавном, недостају очеви. Према образовној структури родитељи дјеце у вишечланим породицама су најчешће са завршеном школом (52,5%), што не одступа од образовног нивоа опште популације. Родитељи су, углавном, незапослени, очеви у 44,9% случајева, а чак 85,4% мајки није запослено. Здравствени статус родитеља је добар (79,8%).

Без сталног извора прихода је 34% домаћинстава, по основу запослења приходе остварује 44% породица. Вишечлане породице су корисници неког од облика друштвених престација тако у 71% случајева домаћинстава остварује приходе по основу неких друштвених престација

(најчешће су то права из дјечије заштите — 52%, право из ПИО — 27%, право из борачко-инвалидске заштите 18%, док је из социјалне заштите 3% корисника).

Стамбени статус вишечланих породица је неповољан (45% су власници кућа или станова), док је 33% подстанара.

Показатељи до којих се дошло указују на стање да су вишечлане породице додатно оптерећене у односу на осталу популацију. Наиме, породице с дјецом имају увећане трошкове приликом рођења и подизања дјеце, што оптерећује њихове буџете који су најчешће недовољни. Од укупног броја радно способних чланова домаћинства запослено је 26%, док је незапослених чланова у 74% породица. Извори прихода су по основу радног односа 26%, по основу права из пензијско-инвалидског осигурања 24,8%, борачко-инвалидске заштите 14,2%, док су приходи из система дјечије заштите најзаступљенија од свих друштвених престација. Забрињавајуће је да 34% породица нема никакав извор прихода.

ПРОБЛЕМИ И ПОТРЕБЕ НАСТАЛЕ РАЂАЊЕМ ДЈЕЦЕ ВЕЋЕГ РЕДА РОЂЕЊА У ПОРОДИЦИ

Посебно је занимљиво било анализирати који су то *проблеми* настали у породици рођењем дјетета већег реда рођења, као и дефинисати потребе дјеце у вишечланим породицама. Свакако је занимљиво и анализирати мотиве за рађање дјеце већег реда рођења. Родитељи су наводили своје разлоге и на првом мјесту је љубав према дјеци (42%), а потом и исказ да се трудноћа десила непланирано, чак у 32%. Проблеми, које породице позиционирају као посљедицу рађања дјеце већег реда рођења су: недостатак финансијских средстава за 79,8%, неријешено стам-

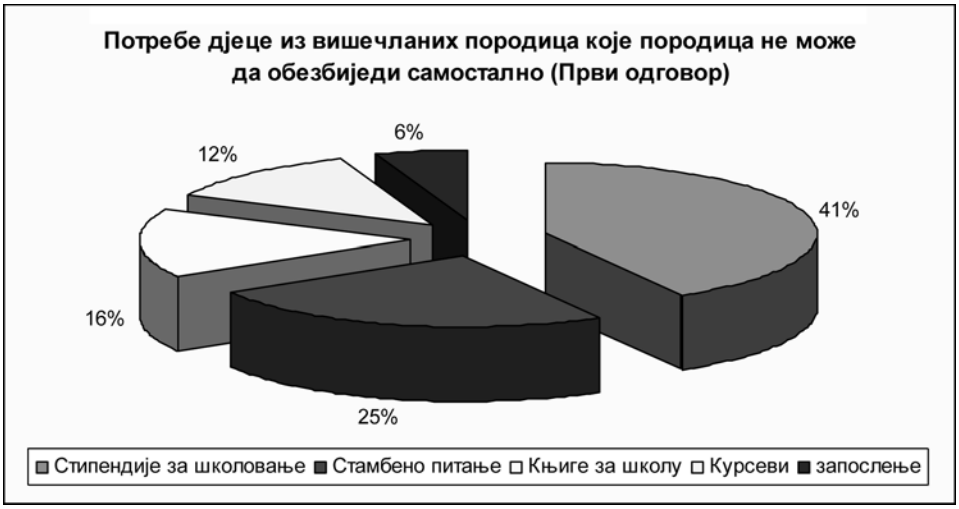

Графикон 1. — Потребе дјеце из вишечланих породица

бено питање 16,9%, здравствена заштита 51% и чување дјеце 21%. Потребе и дјеце из вишечланих породица су проблеми образовања, неадекватан стамбени простор, бављење ваннаставним активностима, као и обућа и одјећа, те запослење неког од чланова породице, како је приказано на графикону бр. 1.

Подаци показују да се већина вишечланих породица налази у стању социјалне потребе, али се само њих 55% обратило за помоћ. Забрињавајућа је чињеница да чак 37% породица не зна коме треба да се обрати за помоћ. Системом дјечије заштите је обухваћен највећи број вишечланих породица с дјецом (60%), док изостаје систем социјалне заштите (3% обухват). Постојећи Закон о социјалној заштити Републике Српске не омогућава остваривање права на сталну новчану помоћ радно способном становништву (а то су углавном незапослени родитељи малољетне дјеце), тиме су осујећена и малољетна дјеца у остваривању права на сталну новчану помоћ у систему социјалне заштите. Такође, Законом о дјечијој заштити право на додатак на дјецу остварује се за друго, треће и четврто дијете по реду рођења, док само вулнерабилне категорије ово право остварују без обзира на ред рођења, стога је породица са двоје дјеце најчешћи корисник права на додатак на дјецу. Свакако би било пожељно да се системом дјечије заштите обухвате сва дјеца, без обзира на ред рођења, али недостајућа средства у дјечијој заштити то не омогућавају.

Полазећи од чињенице да је неповољан положај вишечланих породица с дјецом, неопходно је дефинисати препоруке са основним циљем унапређења животних услова дјеце у вишечланим породицама, које најчешће спадају у категорију социјалноугрожених породица. Занимљиво је да породице не виде неку своју значајну улогу у побољшању сопственог положаја и положаја своје дјеце, све углавном очекују од локалне заједнице и Републике. Те мјере се односе на: привилеговано запошљавање једног од родитеља; рјешавање стамбеног проблема; обавезну и бесплатну здравствену заштиту; подршку у образовању дјеце; проширењу обима права из дјечије и социјалне заштите и сл. Основни циљ свих мјера је да се побољша положај дјеце у вишечланим породицама, који је често лошији у односу на дјецу у породицама с једним или двоје дјеце.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Друштво Републике Српске од 2002. године је у фази отворене депопулације, тј. више се рађа него што умире и тај тренд се наставља.

На графикону 2 је приказано природно кретање становништва у Републици Српској у периоду од 1998. до 2006. године, које сликовито приказује пад опште стопе наталитета и стопе природног прираштаја, док општа стопа морталитета биљежи раст.

Сходно томе, мјере пронаталитетне популационе политике у Републици Српској требају да се односе на повећано рађање дјеце првог,

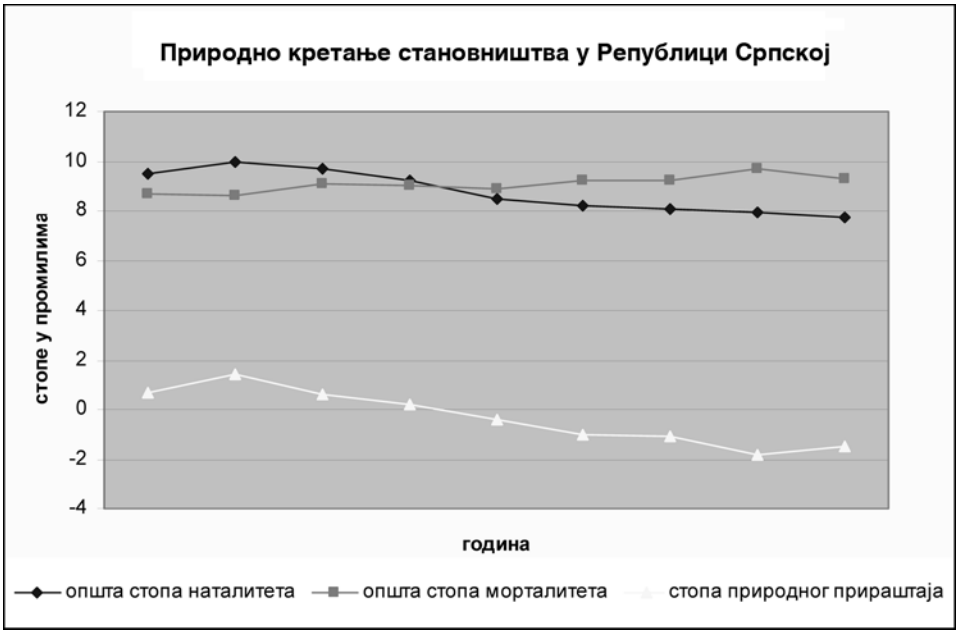

Графика 2. — Природно кретање становништва у Републици Српској од 1998—2006.

Извор: *Демографска статистика*, Билтен бр. 10, Републички завод за статистику, Бања Лука

другог и трећег реда рођења, јер рађање трећег дјетета у породици обезбјеђује задржавање становништва Српске на стационарном нивоу.

Мјере подршке вишечланим породицама су неопходне у смислу унапређења услова за задовољавање развојних потреба дјеце вишег реда рођења, који су осујећени неповољним социоекономским приликама. Обавеза је друштва да кроз систем социјалне политике обезбиједи одговарајуће (уједначене) услове за нормалан раст и развој дјеце, као и континуирани рад на побољшању и унапређењу животних услова породица са дјецом вишег реда рођења, чији је положај најчешће социјално неповољан и налазе се у категоријама социјално-угроженог становништва.

Савјет за дјецу
Републике Српске
Council of Children
Republic of Srpska

Република Српска
Министарство породице, омладине и спорта
Трг Републике Српске 1, 78000 Бања Лука
Тел: 051/338-332; Факс: 051/338-846; www.vladars.net

Колективни/алтернативни центар, Одсјек _____ (мјесто); одговорно лице _____
адреса и телефон (факс)_____

УПИТНИК ЗА ПОРОДИЦЕ СМЈЕШТЕНЕ У КОЛЕКТИВНИМ/АЛТЕРНАТИВНИМ ЦЕНТРИМА
са дјецом до 18 година старости

I – Подаци о породици (домаћинству)

1. Носилац породице _____
2. Брачни статус (заокружи) 1.неожењен/неудата; 2.ожењен/удата; 3.разведен/а; 4.удовац/удовица; 5.ванбрачна заједница
3. Мјесто и улица _____
4. Тип насеља (заокружи) 1. град; 2. село; 3. приградско насеље
5. Контакт телефон |_|_|_|/|_|_|_|-|_|_|_|_|

6. Укупан број чланова породице |_|_|
7. Укупно рођено дјеце у породици |_|_| од тога тренутно у породици |_|_|
8. Подаци о породици

сродство са носиоцем домаћинства	име и презиме	год. рођења	школска спрема/статус	Успјех дјеце у школи	радни статус	здравствени статус	живи у дом.

II – Подаци о пребивалишту породице

9. Статус породице (заокружи) а) расељена лица; б) избјегла лица; в) интерно расељена лица; г) повратници; д) домицилно становништво.
10. Раније мјесто пребивалишта (одакле је породица дошла) _____
10а. Чиме се породица бавила у ранијем мјесту пребивалишта _____
10б. Стање имовине у ранијем мјесту пребивалишта: а)порушена имовина; б) очувана имовина; в) _____
11. Породица живи у (заокружи) а) колективном смјештају; б) алтернативном смјештају
12. Да ли је породица више пута мјењала колективни/алтернативни смјештај а) ДА (колико пута) _____ б) НЕ
13. Од када се породица налази у овом колективном/алтернативном смјештају_____
14. Величина простора у коме породица живи (у $м^2$) _____;
15. Колико се просторија користи за спавање (уписати одговор) _____;
16. Услови становања (заокружи): а) добри; б) задовољавајући; в) дјелимично задовољавајуће; г) лоши; д) веома лоши
17а. Да ли у стамбеном простору постоји засебан простор за учење а) ДА б) НЕ
17б. Да ли у стамбеном простору постоји вода (заокружи): а) унутар стамбеног простора; б) вода се дијели са другим домаћинствима; в) вода на отвореном; г) по воду се иде даље.
17в. Да ли у стамбеном простору постоји тоалет (заокружи): а) унутар просторија; б) вањски тоалет в) тоалет се дијели са другим домаћинствима;
17г. Ако је одговор на претходно питање под в) Колико домаћинстава користи тај тоалет (уписати одговор) _____;
18. Да ли би се породица вратила у раније мјесто пребивалишта, уколико би се ријешила њихова имовина а) ДА б) НЕ

III Приходи породице

радни статус радно способних чланова домаћинства (број)				остала примања у КМ			
број запослених у домаћинству		број незапослених у домаћинству	Остали вид прихода	пензија	примања из борач.-инвалид. заштите	социјална помоћ	додатак на дјецу
број	укупан износ прихода запослених у КМ						

IV – Проблеми који највише оптерећују породице са дјецом, које живе у колективном/алтернативном смјештају (рангирати по значају)

- неријешено стамбено питање
- мањак стамбеног простора;
- лош социо-економски статус
- недостатак финансијских средстава;
- недостатак приватности.
- школовање дјеце

_____

V – Да ли и коме се породица обраћала за помоћ

да, коме _____ пружени вид помоћи_____

не, зашто _____

VI - Да ли породица користи неку врсту права или помоћи и коју

- из дјечије заштите
  а) додатак на дјецу
  б) матерински додатак
  в) накнада плате
  г) опрема новорођенчета
  д) _____
- из социјалне заштите
  а) новчана помоћ
  б) туђа њега и помоћ
  в) _____
- из ПИО
  _____
  _____
- заштита бораца и РВИ
  _____
  _____

VII – Потребе дјеце из породица смјештених у колективним/алтернативним центрима, а које породица не може да обезбједи самостално (рангирати три најважнија)

1. _____
2. _____
3. _____

VIII – Шта би **држава** могла да учини за побољшање положаја породица и услова одрастања дјеце из колективних/алтернативних центара (рангирати по значају)

- подршка у рјешавању стамбених проблема;
- приоритет у добијању стамбених кредита;
- подршка у регулисању статуса имовине у ранијем мјесту пребивалишта;
- приоритет у запошљавању бар једног родитеља;
- обезбјеђење бесплатног школовања/бесплатних уџбеника;
- бенефиције у трошковима смјештаја у предшколским установама;
- бесплатна здравствена заштита;
- већи обим права из дјечије заштите;
- већи обим права из социјалне заштите;
- _____

IX – Шта би **општина** могла да учини за побољшање положаја породице и дјеце из колективних/алтернативних центара

_____

_____

_____

X – Шта би **сама породица** могла да учини за побољшање свог положаја и дјеце из колективних/алтернативних центара

_____

_____

_____

XI – Коментар анкетара

_____

_____

_____

Мјесто и датум	**Потпис носиоца домаћинства**	**Упитник попунио**
_____	_____	_____

Савјет за дјецу
Републике Српске
Council of Children
Republic of Srpska

Република Српска
Министарство за породицу, омладину и спорт
Вука Караџића 4, 78000 Бања Лука
Тел: 051/214-355; Факс: 051/214-664;
www.mpos.vladars.net

УДРУЖЕЊЕ РОДИТЕЉА СА ЧЕТВОРО И ВИШЕ ДЈЕЦ

адреса и телефон (факс

ПОДАЦИ О ПОРОДИЦАМА СА ЧЕТВОРО И ВИШЕ ДЈЕЦЕ

р/б	Име и презиме носиоца домаћинства	број чланова домаћинства	број дјеце рођене у породици	број дјеце тренуто у породици	старосна доб дјеце				број дјеце која похађају школу			радни статус радно способних чланова домаћинства (број)				остала примања у КМ				стамбени статус			
												запослен		незапосл	пољопри	пензија	примања из борач.-	социјална помоћ	додатак на дјецу	власник куће/стана	подстанар	сустанар (живи са родитељ.)	остало (колектив. смјештај)
					0-6	7-14	15-18	преко 18	основну	средњу	факултет	број	укупан износу у КМ										

Датум: _____

У п и т н и к п о п у н и о

_____

Одговара за тачност података

_____

Савјет за дјецу
Републике Српске
Council of Children
Republic of Srpska

Република Српска
Министарство за породицу, омладину и спорт
Вука Караџића 4, 78000 Бања Лука
Тел: 051/214-355; Факс: 051/214-664; www.mpos.vladars.net

УДРУЖЕЊЕ РОДИТЕЉА СА ЧЕТВОРО И ВИШЕ ДЈЕЦЕ _____ (мјесто)
_____ адреса и телефон (факс)

УПИТНИК ЗА ПОРОДИЦЕ
са четворо и више дјеце

I – Подаци о породици (домаћинству)

1. Носилац породице _____
2. Брачни статус (заокружи) 1.неожењен/неудата; 2.ожењен/удата; 3.разведен/а; 4.удовац/удовица; 5.ванбрачна заједница
3. Мјесто и улица _____
4. Тип насеља (заокружи) 1. град; 2. село; 3. приградско насеље
5. Контакт телефон |_|_|_|/|_|_|_|-|_|_|_|_|
6. Укупан број чланова породице |_|_|
7. Укупно рођено дјеце у породици |_|_| од тога тренутно у породици |_|_|

8. Породица

сродство са дјецом	име и презиме	година гођења	школска спрема	здравствени статус сродника	радни статус

9. Приходи

радни статус радно способних чланова домаћинства (број)				остала примања у КМ			
број запослених у домаћинству		број незапослених у домаћинству	пољопри-вреда	пензија	примања из борач.-инвалид. заштите	социјална помоћ	додатак на дјецу
број	укупан износ прихода запослених						

10. Стамбени статус породице (заокружи) 1. власник куће (стана); 2. сувласник куће (стана); 3. подстанар; 4. сустанар; 5. туђа имовина; 6. колективни смјештај
11. Величина стана у $м^2$ _____
12. Услови становања 1. добри; 2. задовољавајући; 3. дјелимично задовољавајуће; 4. лоши; 5. веома лоши

II – Подаци о дјеци рођеној у породици по реду рођења

Име и презиме	датум рођења	школа коју похађа или је завршио	занимање	радни статус	здравствени статус*	да ли тренутно живи у породици?

* Здравствени статус (здраво дијете, хронична болест, разврстано у смислу Правилника о разврставању)

III – Мотиви за рађање дјеце вишег реда рођења

_____
_____
_____

IV – Најчешћи проблеми који се јављају у породици са рађањем четвртог дјетета и више дјеце по реду рођења (рангирати по значају)

- недостатак финансијских средстава;
- мањак стамбеног простора;
- проблеми у чувању дјеце;
- скупа здравствена заштита.

_____

V - Да ли породица користи неку врсту права или помоћи и коју

- из дјечије заштите	- из социјалне заштите	- из ПИО	- заштита бораца и РВИ
а) додатак на дјецу	а) новчана помоћ	_____	_____
б) матерински додатак	б) туђа њега и помоћ	_____	_____
в) накнада плате			
г) опрема новорођенчета			
д) _____			

VI – Потребе дјеце из вишечланих породица, а које породица не може да обезбједи самостално (рангирати три најважнија) 1. _____
2. _____
3. _____

VII – Да ли и коме су се обраћали за помоћ

да, коме _____ пружени вид помоћи_____

не, зашто _____

VIII – Шта би **држава** могла да учини за побољшање услова одрастања дјеце из вишечланих породица (рангирати по значају)

- приоритет у запошљавању бар једног родитеља;
- приоритет у добијању стамбених кредита;
- обезбјеђење бесплатног школовања;
- бенефиције у трошковима смјештаја у предшколским установама;
- бесплатна здравствена заштита трудница, породиља и дјеце;
- смањење стопе пореза на основне артикле за дјецу.
- већи обим права из дјечије заштите
- већи обим права из социјалне заштите
- _____

IX – Шта би **општина** могла да учини за побољшање услова одрастања дјеце из вишечланих породица

_____
_____
_____

X – Шта би **сама породица** могла да учини за побољшање услова одрастања дјеце из вишечланих породица

_____
_____
_____

XI – Коментар анкетара

_____
_____
_____

Мјесто и датум	**Потпис носиоца домаћинства**	**Упитник попунио**
_____	_____	_____

ЛИТЕРАТУРА

Анализа стања и перспективе система дјечије заштите Републике Српске (2008). Бијељина: Јавни фонд за дјечију заштиту Републике Српске.

Анкета мјерења животног стандарда у Босни и Херцеговини, 2001.

Гавриловић, Ана (2005). *Анализа друштвене бриге о деци*, Београд.

Милосављевић Милосав, Стојановић Божидар, Вуковић Јованка (2002). *Ванбрачне породице у Републици Српској*, Бијељина.

Информација „Стање и перспективе развоја система социјалне заштите у Републици Српској" (2008). Бања Лука: Министарство здравља и социјалне заштите Републике Српске.

Демографска статистика бр. 11 (2009). Републички завод за статистику.

THE POSITION AND NEEDS OF CHILDREN IN FAMILIES WITH MORE MEMBERS IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

by

Jovanka Vuković, Nada Lipovac, Marijana Kasapović

Summary

The paper draws attention to the problem of depopulation in the Republic of Srpska, and in that context, to the occurrence of giving birth to children of higher birth order (fourth, fifth, sixth and so on).

A research done by the Council for the children of the Republic of Srpska found that only 3% of children have been born in this status, which is not target contingent for the renewal of the population.

However, this research has also shown that the position of big families in our society is not favourable nor is the position of children born in such families.

The existing measures taken by the society and directed to these families are mainly socio-protective in character (and mostly in the domain of child protection).

They are aimed at making balanced and appropriate conditions to fulfil obstructed development needs of children who live in those families.

UDC 325.2(497.113 Temerin)
Оригинални научни рад

Тамара Лукић
Александра Драгин
Љубица Ивановић

ДОСЕЉАВАЊА У ПРИГРАДСКА НАСЕЉА, СТУДИЈА СЛУЧАЈА: ОПШТИНА ТЕМЕРИН[1]

САЖЕТАК: Мали број општина у Војводини је на преласку из XX у XXI век бележио пораст становништва у свим својим насељима. Међу њима је општина Темерин, која је предмет овога рада. Географски положај насеља општине Темерин сврстава их у приградска насеља Новог Сада, главног града Аутономне Покрајине Војводине. Анкетом и анализом параметара природног кретања становништва утврђено је да су на пораст становништва највише утицале миграције. Једна од прелиминарних хипотеза говори да је близина Новог Сада позитивно утицала на пораст становништва. Основни задатак рада је да утврди колико имиграција утиче на број становника. Посебна пажња посвећена је времену досељавања и пореклу имиграната. Поред тога, део рада се односи на дневне мигранте, односно на њихов број и на простор ка коме мигрирају. Део чини група која претендује да напусти општину Темерин чим се обезбеде економски услови за то. То је група радно и репродуктивно способне популације. Њихово напуштање негативно би утицало на популационе карактеристике. Због тога је мониторинг овог дела популације веома важан. Битни су и њихови мотиви. Омогућавањем задовољавања потреба због којих мигрирају на општинској територији, била би смањена њихова мотивација за одлазак. Значај рада је у обогаћивању сазнања о кретању становништва у субурбаној зони Новог Сада.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Темерин, општина, досељавања, приградска насеља

УВОД

Приградска насеља поред градских, последња су локација ка којој мигрира становништво са различитих емитивних подручја. Она су пре само пар деценија била атрактивна, првенствено због нижих цена и других такси везаних за грађевинско земљиште, а онда и због различитих могућности привређивања у непосредној близини градова, великих по-

[1] Рад је део пројекта (ЕВБ: 146017Д) *Демографске транзиције у Србији* који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

трошачких центара. У последње време, цене грађевинског земљишта расту, могућности привређивања се смањују с повећањем густине становништва, али су приградска насеља још увек атрактивна. Општина Темерин има само три насеља (Темерин, Сириг и Бачки Јарак), али би сва насеља могла бити, према делатности становништва и близини града, сврстана у приградска (Л а ш к о в, 1985). Општина Темерин је по површини једна од најмањих у Војводини. Заузима од 168,88 km², што представља само 0,8% територије Војводине (Републички завод за статистику, 2004ц). Њених 29.232 становника чини 1,4% војвођанског становништва. Према густини насељености, ова општина са 173,1 ст/км² је скоро дупло насељенија (1,8 пута) него Покрајина (94,5 ст/км²). У демографском смислу, у овом историјском тренутку, општина Темерин скреће пажњу на себе константним демографским растом (С а в и ћ, 2008, 66). У раду су испитани услови који су утицали на демографски раст, а онда је посебна пажња посвећена њиховим специфичностима.

БРОЈ И ГУСТИНА СТАНОВНИШТВА

Према резултатима пописа становништва, од краја Другог светског рата, број становника у општини Темерин се увећавао. Смањен интензитет увећавања уочен је у попису становништва из 1971. године. Број становника општине је од 1948. до 2002. године, према методологији пописа становништва који су претходили попису 2002. године, дуплиран, односно порастао је 1,9 пута. Уколико се увећање, добијено одузимањем броја становника општине Темерин 1948. од истог за 2002, подели по годинама, добија се податак да је у просеку сваке године општина Темерин расла за око 258 становника.

Становништво ове општине је у време пописа 1953. године чинило 1% становништва Војводине. Од пописа 1981, број становника се увећава, тако да је према попису становништва 2002. године представљао 1,4% (табела 1).

Табела 1. — Кретање броја становника у општини Темерин и његовог удела у становништву Војводине, према резултатима пописа становништва 1948—2002.

Насеље	Године пописа						
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
Бачки Јарак	2438	2544	3362	3858	5396	5426	6221
Сириг	1381	1992	2269	2201	2286	2542	3087
Темерин	11438	11621	12705	13584	14875	16971	19924
Укупно	15257	16157	18336	19643	22557	24939	29232
Војводина	1640599	1698640	1854971	1952560	2034782	2013889	2098779
Удео општинског становништва у становништву Војводине	0,9	1,0	1,0	1,0	1,1	1,2	1,4

Извор: Републички завод за статистику (2004): Становништво. Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Упоредни преглед броја становника — 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002. године. Подаци по насељима. Књига бр. 9. Република Србија. Београд.

Анализа кретања броја становника у насељима општине Темерин показује да се од 1948. до 2002. године у Бачком Јарку број становника више него удвостручио (2,6), као и Сиригу (2,2), док је у насељу Темерин порастао 1,7 пута. Увећање броја становника у свим насељима неке општине није честа појава на територији Војводине. Претпоставља се да је близина Новог Сада, односно та чињеница што сва насеља носе епитет „приградска", позитивно утицала на то да се становништво одлучује за насељавање овога простора.

Просечна густина становништва у општини Темерин је скоро дупло већа од просека за Србију. Она се у периоду од краја Другог светског рата до почетка XX века удвостручила, односно увећана је 1,9 пута (табела 2). Бачки Јарак и Темерин су у читавом посматраном периоду имали већу густину становништва у односу на просечну вредност израчунату за општину.

Табела 2. — Кретање густине становништва (ст/км^2) општине Темерин, према резултатима пописа становништва 1948—2002.

Насеље	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
Бачки Јарак	126,7	132,2	174,7	200,5	280,4	282,0	323,3
Сириг	35,6	51,4	58,5	56,8	59,0	65,6	79,6
Темерин	103,2	104,8	114,6	122,5	134,2	153,1	179,7
Укупно	90,3	95,7	108,6	116,3	133,6	147,7	173,1

Извор: Републички геодетски завод (2009). Преглед површина пољопривредног земљишта по катастарским општинама. Служба за катастар непокретности Темерин.

У Бачком Јарку се густина у посматраном периоду повећала 2,6 пута, а у Темерину 1,7 пута. Мања густина становништва утврђена је само у Сиригу, али је и она од 1948. до 2002. увећана 2,2 пута.

КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА

Природно кретање становништва

Највећа стопа наталитета и природног прираштаја је забележена 1975. године, када је животни стандард у ондашњој држави био већи него икада пре и после тог времена. Људи су осећали економску сигурност и то се позитивно одразило на поменуте стопе. Морталитет је своју екстремну вредност у посматраном периоду 1973—2002. забележио 1990. године (графикон 1). Најмања стопа натилитета забележена је 1997. године, док је најмања стопа морталитета регистрована 1977. године (Р и с т а н о в и ћ, Ј о к и ћ, 2006: 50, Републички завод за статистику, Интерна документација). Природни прираштај је негативан од 1996, али је своју најнижу вредност достигао већ 1997. године. Према томе, становништво општине Темерин се од друге половине последње деценије XX века увећава искључиво механичким кретањем становништва, односно имиграцијом.

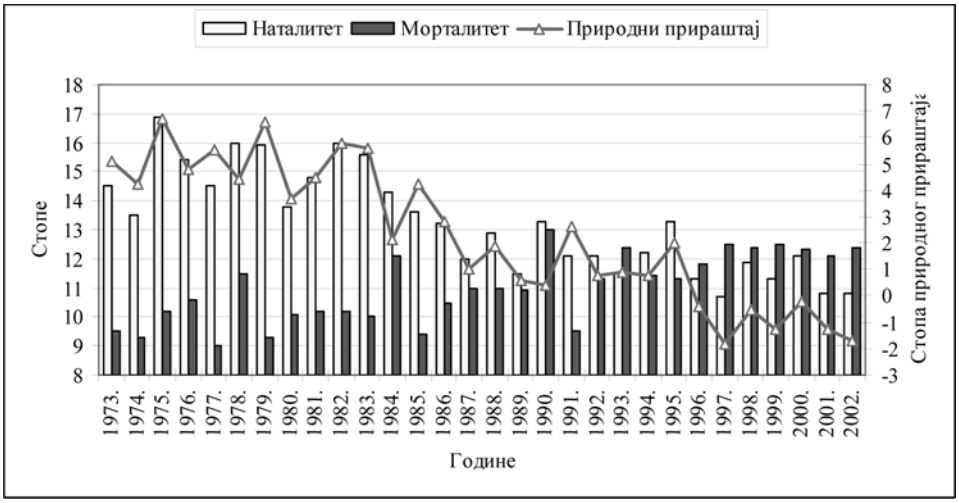

Графикон 1. — Кретање параметара природног кретања становништва у општини Темерин, у периоду од 1973. до 2002. године.

Механичко кретање становништва

Према резултатима пописа становништва, више од половине (50,3%) представља досељено становништво. Посматрано по насељима, досељено становништво доминира у Бачком Јарку (59,3%) и у Сиригу (54,1%). У насељу Темерин преовлађује домицилно становништво (табела 3).

Више од половине (53,4%) досељеног становништва општине Темерин води порекло са простора бивше Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Познато је да је ово становништво досељено током колонизације након Првог и Другог светског рата, али и током сецесије бивших југословенских република, у првој половини последње декаде XX века.

Табела 3. — Учешће домицилног и досељеног становништва у броју становника општине Темерин, према резултатима пописа становништва 2002. године

Насеље	Укупно	Од рођења станује у истом месту		Досељено становништво	
		Број	%	Број	%
Бачки Јарак	6049	2463	40,7	3586	59,3
Сириг	3010	1381	45,9	1629	54,1
Темерин	19216	10213	53,1	9003	46,9
Укупно	28275	14057	49,7	14218	50,3

Извор: Републички завод за статистику: Становништво. Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Миграциона обележја. Подаци по насељима. Књига бр. 8. Република Србија. Београд 2004а.

Више од трећине (35,5%) досељеног становништва је стигло с подручја друге општине. У овој групи досељеног становништва налази се оно које је мењало место становања из личних разлога, као што су удадбено-женидбене миграције или економских разлога, као што је, на пример, проналазак посла. Велика предузећа из општине Нови Сад, („Новкабел", „Победа" и слична), пружали су током дуге половине XX века финансијску подршку својим радницима за куповину плацева и подизање породичних објеката у циљу решавања стамбених проблема.

На трећем месту по заступљености (6,4%) порекла миграната, налази се становништво досељено у оквиру унутаропштинских миграција. Потом следи становништво досељено из друге републике, која је током пописа 2002. могла бити једино Црна Гора. Број оних који су се доселили из осталих земаља, као и оних из категорије непознато је мањи од 1%, односно симболичан.

Анализа досељених по насељима указује на одређене карактеристике неких од њих. Тако, на пример, највећи број досељеног становништва из бивших југословенских република се настанио у Темерину, али је његов удео у односу на укупан број становника највећи у Бачком Јарку (67,8%) (табела 4).

Табела 4. — Број досељеног становништва и његов удео у броју становника општине Темерин, према пореклу, према резултатима пописа становништва 2002. године

Насеље	Укупно	Исте општине		Друге општине		Друге републике		Бивше републике СФРЈ		Остале земље		Непознато	
		Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Бачки Јарак	3586	297	8,3	741	20,7	97	2,7	2433	67,8	4	0,1	14	0,4
Сириг	1629	135	8,3	558	34,3	102	6,3	814	50,0	10	0,6	10	0,6
Темерин	9003	484	5,4	3748	41,6	328	3,6	4344	48,3	49	0,5	50	0,6
Укупно	14218	916	6,4	5047	35,5	527	3,7	7591	53,4	63	0,4	74	0,5

Извор: Републички завод за статистику: Становништво. Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Миграциона обележја. Подаци по насељима. Књига бр. 8. Република Србија. Београд. 2004а.

Према времену досељавања, 41% досељеног становништва је стигао у времену од 1991. до 2002. године, односно у време распада бивше Социјалистичке Републике Југославије. Потом се удео досељеног становништва смањује са повећањем временске дистанце од тренутка пописа становништва 2002. године. Једино одступање од правилног смањивања је период 1946—1960 (табела 5), када је спроведена послератна колонизација становништва из планинских регија ондашње Југославије ка панонском простору (Ћ у р ч и ћ, 2006). Због временске дистанце, досељено становништво из тог периода је делом изумрло, те га према попису становништва 2002. године има реално мање од броја у којем је насељено.

Табела 5. — Број досељеног становништва и његов удео у броју становника општине Темерин, према времену досељавања, према резултатима пописа становништва 2002. године

Насеље	1940. и пре		1941—1945.		1946—1960.		1961—1970.		1971—1980.	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Бачки Јарак	4	0,1	20	0,6	823	23,0	480	13,4	683	19,0
Сириг	50	3,1	30	1,8	199	12,2	148	9,1	209	12,8
Темерин	64	0,7	139	1,5	667	7,4	746	8,3	1070	11,9
Укупно	118	0,8	189	1,3	1689	11,9	1374	9,7	1962	13,8

Насеље	1981—1990.		1991—2002.		Непознато	
	Број	%	Број	%	Број	%
Бачки Јарак	345	9,6	1072	29,9	159	4,4
Сириг	268	16,5	699	42,9	26	1,6
Темерин	1910	21,2	4061	45,1	346	3,8
Укупно	2523	17,7	5832	41,0	531	3,7

Извор: Републички завод за статистику: Становништво. Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Миграциона обележја. Подаци по насељима. Књига бр. 8. Република Србија. Београд. 2004а.

У насељима општине Темерин, учешћа досељеног становништва укупно, по декадама су слична. Једино подаци који се односе на Бачки Јарак пружају другачију слику. Од укупног броја досељеног становништва Бачког Јарка, нешто мање од трећине (29,9%) је досељено у последњој декади. То је најмањи удео досељених у тој декади у поређењу с другим насељима општине Темерин, али и даље највећи у поређењу с другим декадама које се односе на Бачки Јарак. Међутим, у другим декадама од 1946. до 1980, удели досељеног становништва у укупно досељеном су већи од истих у другим насељима општине Темерин. У декади послератне колонизације 1946—1960, досељена је скоро четвртина (23%) од укупно досељеног становништва. И апсолутни број досељених у тој декади је већи од свих апсолутних бројева у другим насељима општине Темерин. Бачки Јарак је најближе насеље, од свих у општини Темерин, Новом Саду и то би могао бити један од кључних разлога овог феномена.

Подаци о досељеном, односно избегличком, становништву током последње декаде XX века добијени су из бројева избеглог и расељеног становништва у периоду 1990—1996. година, или из других литературних извора. Избегло становништво у општини Темерин је чинило 1996. године петину (21,3%) општинског броја становника регистрованог према попису становништва 2002. године. Овај удео је скоро дупло већи од покрајинског просека (11,9%) за исту 1996. годину (П е н е в, 2006, 78). Ипак, општина Темерин не спада у општине са највећим уделом избеглица (Л у к и ћ, М а т и ј е в и ћ, 2006). Према насељима, највећи удео, скоро 3/5, избеглог становништва је досељен у општинско седиште, Темерин (табела 6). Уколико се претпостави да се нико од регистрованог избеглог становништва није одселио до пописа становништва 2002. го-

дине, онда се може рећи да избегло становништво чини скоро трећину (31,7%) Бачког Јарка, петину Сирига (19,9%) и 18,3% Темерина.

Табела 6. — Број и учешће досељеног избеглог становништва, према резултатима из 1996. године

Насеља	1991.	2002.	1996.	% у укупном становништву	% у укупном досељеном становништву општине
Бачки Јарак	5426	6221	1975	31,7	31,7
Сириг	2542	3087	613	19,9	9,8
Темерин	16971	19924	3652	18,3	58,5
Укупно	24939	29232	6240	21,3	100

Извор: К и ц о ш е в, С., М е с а р о ш, М. (1999). *Демографски атлас избеглих лица*. Бр.1 — Војводина. Нови Сад: Институт за географију. ПМФ. Универзитет у Новом Саду.

Преко 3/5 (62%) избеглог становништва општине Темерин је досељено са територије Босне и Херцеговине, скоро трећина (30%) из Хрватске, док је по заступљености удела категорија непознато на трећем месту са 6% (К и ц о ш е в, М е с а р о ш, 1999). Осталих 2% досељено је из Словеније, Македоније, Црне Горе, Косова и Метохије или из других делова Србије (Б у б а л о - Ж и в к о в и ћ, К о в а ч е в и ћ, И в к о в, 2010, 27). Познато је да су се неки често селили из републике у републику у кратком временском периоду, са повлачењем снага Југословенске Народне Армије.

Дневне миграције су врста миграција која је формирана по критеријуму сталности. Спадају у категорију стихијских и спонтаних миграција. Оне су мање или више појединачне, али свакако добровољне (Р а н ч и ћ, 1980). Од 29.232 становника општине Темерин, дневни мигранти чине петину (20,9%) становништва. Према резултатима пописа становништва 2002. године, скоро ¾ дневних миграната (72,4%) општине Темерин представља активно становништво (табела 7). Међу њима, мушко становништво (53,7%) више мигрира од женског (46,3%). Међутим, удео женских дневних миграната активног становништва општине Темерин је већи у односу на републички просек, који износи 35% (Л у к и ћ, 2007, 70).

Активно становништво општине Темерин, које обавља занимање ван њене територије, је класификовано према месту на коме то ради. Резултати показују да више од 4/5 дневних миграната радно активног становништва општине Темерин остварује своје приходе на територији неке друге општине, најчешће на територији општине Нови Сад. Истраживања Стаменковића и Гатарићеве (2008, 67) потврђују да, према подацима из 2002, три радника свакодневно долазе и до Београда. Неки од дневних миграната радно активног становништва (14%) раде у неком од општинских насеља, најчешће у општинском средишту. Полна структура дневних миграната активног становништва показује сличне вредности за оба пола (табела 7).

Табела 7. — Број и удео активног становништва које обавља занимање ван општине Темерин, према попису становништва из 2002. године

Пол	Укупно	Активно становништво које обавља занимање									
		Свега		Раде у							
				Другом насељу исте општине		Другој општини исте републике		Другој републици или страној држави		Непознато	
		Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
С	6107	4422	72,4	623	14,1	3752	84,8	1	0,0	46	1,0
М	3277	2570	78,4	371	14,4	2166	84,3	1	0,0	32	1,2
Ж	2830	1852	65,4	252	13,6	1586	85,6	0	0,0	14	0,8

Извор: Републички завод за статистику: Становништво. Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Дневни мигранти. Подаци по насељима. Књига бр. 13. Република Србија. Београд, 2004б.

Фаворизовање едукације је већ дуже време један од глобалних трендова у свету. У нашој земљи су након Другог светског рата привредни развој, умножавање непривредних делатности, повећавање стандарда, омасовљавање саобраћаја и бесплатно школовање из године у годину повећавали популацију која се образује. Временом је постало уобичајено да млад и здрав човек заврши „у најмању руку" средњу школу. Деценију до две пре почетка политичких промена, постојало је едукативно помодарство, по коме је бити студент било важније од тога да ли ће се те студије икада окончати.

Дневни мигранти су популација која свакодневно мигрира у друго насеље ради рада или образовања. Економски разлози утичу на тренутак када радно активно становништво престаје да мигрира и остаје у месту рада. Искуство показује да су ти случајеви ређи у поређењу са ученицима и студентима, који представљају критичну миграторну популацију. Често се дешава да се по завршетку школовања, управо овај део дневне миграторне популације никада више не врати у место становања (К о в а ч е в и ћ, К и ц о ш е в, 2006, 405—412).

С обзиром на то да је присутна „бела куга" и честа емиграција из малих насеља, праћење дневних миграција ученика и студената је веома важно општинским властима, поготово с аспекта популационе политике.

Од укупног броја дневних миграната општине Темерин, ученичка и студентска популација чине више од четвртине (27,6%) мигрантске популације. У овој групи дневних миграната преовлађује женско становништво (34,6%) у односу на мушко (21,6%). Скоро 3/5 (59,8%) дневних миграната ученика и студената чине ученици. Доминација ученичке над студентском популацијом је очекивана. Услед дужине трајања основне и средње школе, у ученичку популацију спада више генерација (12) у односу на студентску популацију (студије у просеку трају око 6 година). Према томе, однос ученичке према студентској популацији би требао бити дупло већи. Постојање основно школских институција на територији општине Темерин утиче на то да су дневне миграције основаца

сведене на минимум. Према томе, однос средњошколске и студентске популације би требао бити подједнак. С обзиром на то да се мањи број свршених средњошколаца одлучује за наставак школовања, удео студената је већи од очекиваног. Претпоставља се да је близина Новог Сада као универзитетког центра позитивно утицала на већи број студентске популације (табела 8).

Према подацима о месту према коме мигрира ученичка и студентска популација општине Темерин, уочава се потпуна доминација међуопштинских миграција. Само 3,3% ученика и студената одлази на школовање у друго насеље исте општине. С обзиром на то да у општинском средишту има неколико средњошколских установа, овај удео је неочекивано мали.

Табела 8. — Број дневних миграната ученичке и студентске популације и њихов удео у дневним мигрантима општине Темерин, према попису становништва из 2002. године

Пол	Укупно	Ученици и студенти													
		Свега		Ученици		Студенти		Школују се у							
								Другом насељу исте општине		Другој општини исте републике		Другој републици или страној држави		Непознато	
		Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%
С	6107	1685	27,6	1008	59,8	677	40,2	55	3,3	1619	96,1	1	0,1	10	0,6
М	3277	707	21,6	472	66,8	235	33,2	38	5,4	663	93,8	1	0,1	5	0,7
Ж	2830	978	34,6	536	54,8	442	45,2	17	1,7	956	97,8	0	0,0	5	0,5

Извор: Републички завод за статистику: Становништво. Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Дневни мигранти. Подаци по насељима. Књига бр. 13. Република Србија. Београд, 2004б.

Табела 9. — Миграциони салдо у општини Темерин по декадама од 1971. до 2002. године

Период	Разлика	Аритметичка средина	Природни прираштај	Миграциони салдо	Годишња стопа (%)
1971—1980.	2914	21100,0	987	1927	9,1
1981—1990.	2279	23696,5	373	1906	8,0
1991—2002.	3439	26555,5	—53	3492	13,2

Извор: Р и с т а н о в и ћ, Бранко, Ј о к и ћ, Игор (2006). *Општина Темерин. Регионално-географска студија*. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду. Природно-математички факултет. Департман за географију, туризам и хотелијерство. Стр. 50. и Републички завод за статистику. Интерна документација

Применом математичких и статистичких метода при обради података о природном и механичком кретању становништва добијени су резултати о миграционом салду. Према њему, на пораст становништва општине Темерин, највише је утицала имиграција становништва. Она је најснажнији утицај имала у последњој декади, нарочито због природног прираштаја који је имао негативну вредност (табела 9).

ЗАКЉУЧАК

Позитивни тренд у кретању броја и густине становништва у општини Темерин, скренуо је пажњу на себе. Анализа параматара природног кретања становништва указала је на то да они нису били од пресудног значаја за пораст броја становника и да су чак у последњој посматраној деценији на њега негативно деловали. На основу тога, уочен је значај позитивног механичког кретања становника. Досељавања на територију општине Темерин имају традицију. Мотивисана су личним и економским факторима, међу којима се могу разликовати они који су интерно и екстерно условљени. На пример, анкетом се дошло до сазнања о томе да је одређен број досељених дошао јер је у неком од насеља већ имао чланове шире или уже породице, који су насељени током протеклих деценија. Екстерно условљено насељавање је последица јачања саобраћајне инфраструктуре, друштвено социјалне подршке радничкој класи или скорашњи процват малих и средњих предузећа који је задржао становништво пружајући могућност запошљавања. Најинтензивнија су регистрована у периоду између два последња пописа становништва. Даљем развоју популације општине Темерин прете две чињенице. Једна се односи на велику групацију дневних миграната, који, како резулати анкете показују, мигрирају ка градским насељима чим им се укаже економска шанса за то. Друга остаје недоречена, јер се односи на емитивне центре. Има ли још становништва у њима или са окончањем сецесије бивших југословенских република „пресушују" и људски ресурси са, за општину Темерин, главних емитивних подручја.

ЛИТЕРАТУРА

Bubalo-Živković, M., Kovačević, T., Ivkov, A. (2010). Migration in the Former Yugoslav Republics, Migrations From and To Southeastern Europe, Europe and the Balkans International Network, Università di Bologna, Longo Editore Ravenna, pp. 25—34.

Кицошев, С., Месарош, М. (1999). *Демографски атлас избеглих лица. Бр. 1 — Војводина*, Нови Сад: Институт за географију, ПМФ, Универзитет у Новом Саду.

Ковачевић, Т., Кицошев, С. (2006). Карактеристике дневних миграција ученика и студената Војводине, *Структурне промене и демографска кретања земаља Јужне Европе*, бр. 11, Ниш: Економски факултет, Универзитет у Нишу, 405—412.

Лашков, М. (1985). *Општина Темерин*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, ПМФ, Институт за географију.

Лукић, В. (2007). Селективност дневних миграната у Србији према полу, *Гласник Српског географског друштва*, вол. 87, бр. 2, стр. 67—77.

Лукић, В., Матијевић, Д. (2006). Општине у Војводини са највећим уделом избеглица — утицај на динамику и структурне карактеристике популације, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 121, стр. 103—110.

П е н е в, Г. (2006). Војвођанске миграције током 1990-их година — више досељених, мање одсељених, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 121, стр. 77—84.

Р а н ч и ћ, М. (1980). *Статистика становништва*, Београд: Виша школа за примењену информатику и статистику, Одсек за статистику.

Републички завод за статистику (2004): Становништво, Попис становништва, домаћинства и станова у 2002, Упоредни преглед броја становника — 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002, подаци по насељима, бр. 9, Република Србија, Београд.

Републички завод за статистику (2004а): Становништво, Попис становништва, домаћинства и станова у 2002, Миграциона обележја, подаци по насељима, бр. 8, Република Србија, Београд.

Републички завод за статистику (2004б): Становништво, Попис становништва, домаћинства и станова у 2002, Дневни мигранти, подаци по насељима, бр. 13, Република Србија, Београд.

Републички завод за статистику (2004ц). Општине у Србији 2003, Општи подаци, Општине по окрузима, Београд, 15.

Р и с т а н о в и ћ, Б., Ј о к и ћ, И. (2006). *Општина Темерин, Регионално-географска студија*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.

С а в и ћ, М. (2008). Потенцијални правци миграција типа град — град у Војводини, *Становништво*, вол. 46, бр. 2, стр. 63—80.

Служба за катастар непокретности (2009). Општина Темерин, интерна документација, Темерин.

С т а м е н к о в и ћ, С., Г а т а р и ћ, Д. (2008). Дневна интеракција (радне снаге, школске деце и омладине) Београда и војвођанских насеља, *Зборник радова ПМФ — Географски институт*, бр. 56, Београд, стр. 63—72.

Ђ у р ч и ћ, С. (2006). Једна мало позната масовна миграција ка Војводини, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 121, стр. 69—76.

IMMIGRATION IN THE SUBURBAN SETTLEMENTS, CASE STUDY: THE MUNICIPALITY OF TEMERIN

by

Tamara Lukić, Aleksandra Dragin, Ljubica Ivanović

Summary

At the turn of the 20th to 21st century, few municipalities in Vojvodina have recorded the population growth in all the settlements. Among them is a municipality Temerin, which is the subject of this paper. The geographical position of settlements of the municipality Temerin puts them in the suburbs of Novi Sad, the capital of the Autonomous Province of Vojvodina. Questionnaire and analysis of parameters of the natural movement of population has shown that the growth of the population was most influenced by migration. One of the preliminary hypotheses states that proximity of Novi Sad had a positive effect on population growth. The main task of this study was to determine how immigration affected the number of population. Special attention is devoted to the time of immigration and origin of immigrants. In addition, part of the paper re-

fers to the daily migrants, respectively, to their number and to the area to which they migrate. Some of them pretend to leave Temerin immediately since they have ensured economic conditions for it. This is a group of the population which has working and reproductive ability. Their abandonment would adversely affect the population characteristics. That is why the monitoring of the population is very important. In addition, their motives are very important. Enabling the fulfillment of the migrant needs in the municipal territory would reduce their motivation for leave. The importance of this paper is in enriching the knowledge about the movement of the population in suburban settlements of Novi Sad.

UDC 314.72(497.113)
Оригинални научни рад

Весна Лукић
Жељко Бјељац

ДЕЛАТНОСТ РАДНИКА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ДНЕВНИХ МИГРАЦИЈА НА ПОДРУЧЈУ ВОЈВОДИНЕ*

САЖЕТАК: Шездесетих година 20. века дневне миграције радника у Војводини одвијале су се знатно мањим интензитетом у поређењу са централном Србијом. Повећање учешћа радника у дневним миграцијама на подручју Војводине уследило је као последица снажног процеса индустријализације и масовног преласка активног становништва из пољопривреде у непољопривредне делатности (посебно индустрију). Најновији подаци Пописа становништва показују да је 2002. године удео радника који раде ван насеља становања био већи у Војводини у односу на централну Србију.

У раду је приказана и дискутована веза између обима и праваца дневних миграција радника на подручју Војводине и привредне делатности коју радници дневни мигранти обављају. За потребе анализе коришћени су посебно обрађени подаци Пописа становништва из 2002. године. На основу ових података извршена је категоризација општина Војводине према учешћу водећих делатности радника дневних миграната (примарни, секундарни, терцијарни и квартарни сектор) у укупном броју дневних миграната, али и према индексу различитости конвергентних и дивергентних радника дневних миграната према делатности коју обављају. Резултати добијени на основу индекса различитости омогућавају поређење квалитативних разлика улазних и излазних токова активних дневних миграната на одређеном подручју а према привредној делатности коју они обављају. Истраживање и познавање приказаних веза и односа доприноси формирању основе за дефинисање одговарајућих развојних (популационих и економских) политика подручја, које дневне миграције повезују.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: дневне миграције, делатност, радници, Војводина.

УВОД

Дневне миграције, као посебан облик просторне покретљивости становништва, одвијају се под утицајем демографских, друштвено-економ-

* Рад представља резултате истраживања пројекта 146011, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

ских и просторних фактора у срединама рада и становања. На обим и смер токова дневних миграција радника одражава се и просторни размештај послова у којима радник има могућност запослења, а у зависности од сектора делатности у коме је ангажован и занимања које обавља. Поменута обележја становништва утичу и на различите просторне и временске раздаљине дневне миграције. Утицај сектора делатности и занимања дневног мигранта на раздаљину путовања до посла, одражава се на три начина:

— дневни мигранти запослени у индустријама које су по природи концентрисане на релативно малом броју локација, путују свакодневно даље до радног места, за разлику од просветних и здравствених радника којих има у готово свим насељима;

— дневни мигранти који су запослени у занимањима где се више зарађује, путују свакодневно даље до радног места и

— дневни мигранти који раде у специјализованим занимањима путују свакодневно даље до радног места (Cristaldi, F., 2005; Green, A. E., T. Hogarth, R. E. Shackelton, 1999).

У нашим националним оквирима привредна делатност радника један је од главних фактора утицаја на обим и правце токова, како првобитних тако и савремених дневних миграција активног становништва. Шездесетих и седамдесетих година 20. века дневни мигранти у Србији већином су се бавили пољопривредом као допунском делатношћу и додатним извором прихода (тзв. аутохтони[1] или традиционални[2] дневни мигранти). У Војводини је било чак 19,7% домаћинстава са мешовитим изворима прихода 1961. године (СЗС, 1965а).

Највећи број општина у Војводини у то време имао је руралне карактеристике. Временом, променама у структури делатности превладао је значај индустрије уз повећање броја запослених у терцијарним и квартарним делатностима. Удео запослених у услужним делатностима у Војводини повећан је за око двадесет процентних поена у односу на шездесете године прошлог века (таб. 1).

Табела 1. — Активно становништво Војводине према сектору делатности

Пописна година	Удео у укупном становништву			
	П	С	Т	Q
Укупно активно				
1961.	56,1	16,7	14,6	7,0
2002.	22,8	32,6	27,1	14,9
Активни дневни мигранти				
1961.	13,1	48,6	24,9	10,9
2002.	7,3	45,5	27,3	17,7

Разлику до 100% чине лица непознате делатности и ван делатности
Извор: СЗС, 1965; СЗС, 1967; РЗС, 2003; РЗС, 2004.

[1] Види: Dickinson R. E., 1957.
[2] Види: Friganović M., 1970.

У периоду 1961—2002. година, упоредо са променама у расподели запослених према делатностима, до којих је дошло под утицајем друштвеноекономског развоја и промена у структури привреде Војводине, мењала се и структура дневних миграционих токова радне снаге. Запажа се значајно смањење удела дневних миграната, запослених у примарним делатностима уз пораст учешћа дневних миграната, запослених у терцијарним и квартарним делатностима. Запослени у секундарном сектору делатности континуирано имају највеће учешће у дневним миграцијама, како на националном тако и на регионалном нивоу, мада овај контингент показује благо смањивање учешћа у дневним миграцијама чему доприноси јачање сектора услуга. Појава делимичне ангажованости у пољопривреди је данас знатно мање заступљена на простору Војводине (11,6% пољопривредних газдинстава са мешовитим изворима прихода од чега само 6,4% с приходима од рада пољопривредника и непољопривредника) (РЗС, 2004). И у другим земљама индустрија је сектор делатности с највећим обимом дневних миграција (нарочито прерађивачка индустрија која захтева удаљеније локације), а прате је енергетика, грађевина и сервисне услуге, док је најмање дневних миграната запослено у примарном сектору делатности (Eliasson, Lindgren, Westerlund, 2003; Cristaldi, 2005).

Пораст значаја услужног сектора делатности како на глобалном, тако на националном и регионалном нивоу, последица је промене привредне структуре и преласка с производње на доминацију сектора услуга. Зато се и савремени токови дневних миграција радника на простору Војводине одвијају у условима трансфера становништва у смеру индустријске делатности — услужне делатности, за разлику од некадашњег преласка становништва из пољопривредних у непољопривредне делатности.

ПРИВРЕДНА АКТИВНОСТ ДНЕВНИХ МИГРАНАТА

На целокупни развој простора утичу управо оне функције које су у његовим насељима развијене и делатности којима се, већином, становништво бави. На основу структуре активног становништва по секторима делатности, добијамо представу о томе који су сектори били одлучујући у развоју/заостајању општина (Тошић, Лукић, Ћирковић, 2009). Привредни развој у оквиру мреже насеља на нивоу појединачних општина, али и у ширем региону, одражава се на обим и правце дневних миграција радника, такође и на структуру дневних миграционих токова. Анализа конвергентних и дивергентних токова радника према секторима делатности на нивоу општина Војводине указује на функционалну структуру и концентрацију делатности на подручју појединачних општина који проузрокују разлике у правцима и структури дневних миграционих токова радника. Уз помоћ програма access извршена је категоризација

општина Војводине према учешћу водећих сектора делатности радника у укупном броју активних дневних миграната 2002. године.[3]

У највећем броју општина Војводине (37 општина), на првом месту по уделу у укупном броју дневних миграната су запослени у секундарним делатностима. По бројности следе радници запослени у услужним делатностима који свакодневно путују на посао у друго насеље исте општине или у другу општину, док је најмање дневних миграната запослено у примарним делатностима. Следи да су најзаступљеније форме општина Војводине по структури дневних миграната 4132 и 4123. За општине Бела Црква, Бач, Бачка Топола, Пландиште, Бечеј и Ада процентуални удео дневних миграната запослених у примарним делатностима на другом је месту по учешћу у укупним дневним миграцијама (после секундарног сектора делатности), док су услужне делатности најмање процентуално заступљене (форме 2134 и 2143). Нови Сад и Сремски Карловци специфични су по преовлађујућем уделу дневних миграната запослених у терцијарним делатностима. За ове општине на другом месту по процентуалном уделу у структури дневних миграционих токова радника су секундарне, на трећем квартарне и на четвртом примарне делатности (додељена форма 4213).

Поређења ради извршена је и анализа структуре укупног активног становништва према секторима економске делатности, а на нивоу општина Војводине за 2002. годину. Резултати показују да су у највећем броју општина (21 општина) на првом месту по уделу у укупном броју радника, запослени у примарним делатностима. Затим, по бројности следе радници запослени у секундарним делатностима, док је најмање радника запослено у услужним делатностима (форме 1234 и 1243). Ови резултати потврђују да радници запослени у примарним делатностима, претежно пољопривреди, најмање учествују у дневној миграцији. Општине Шид и Бела Црква и поред преовлађујућег броја запослених у примарним делатностима, имају нешто другачију форму (1324). У двадесет општина превлађују радници запослени у секундарним делатностима (форме 2134, 3124 и 4123). Само за општине Нови Сад и Сремски Карловци форма структуре радника према секторима економске делатности једнака је форми структуре радника дневних миграната.

Анализа структуре дневних миграната према делатности коју обављају, на нивоу насеља Војводине, показује да у дневним миграцијама највише учествују запослени у секундарним делатностима за већину насеља. На другом месту по бројности су насеља у којима превлађују дневни мигранти запослени у услужним делатностима (54 насеља), док свега 39 насеља Војводине има највише дневних миграната запослених у примарним делатностима. Насеља у којима превлађују дневни мигранти, запослени у примарним делатностима, већином нису градска по типу. Изузетак је само Бачка Топола. Од укупно деветнаест насеља у којима пре-

[3] У форми 4123 за општине у којима је на првом месту удео миграната запослених у секундарним делатностима, на другом месту удео запослених у терцијарним делатностима, и тако редом.

влађују дневни мигранти, запослени у квартарним делатностима шест насеља нису градска по типу. Податке за насеља Месић, Велика Ремета и Кајтасово треба узети с резервом због мале популације дневних мигранта. Остала не градска насеља у овој групи су Нова Црња, Локве у општини Алибунар и Дужине у општини Пландиште.

Када је реч о структури свих активних радника према делатности, у већини насеља Војводине превлађују запослени у примарним делатностима. На другом месту по бројности су насеља у којима је највише радника запослено у секундарним делатностима (112 насеља), док свега у петнаест насеља Војводине превлађују радници запослени у терцијарним делатностима. Само у насељима Стари Сланкамен и Бела Црква највећи број радника запослен је у квартарним делатностима.

ИНДЕКС РАЗЛИЧИТОСТИ[4] КОНВЕРГЕНТНИХ И ДИВЕРГЕНТНИХ РАДНИКА ДНЕВНИХ МИГРАНАТА ПРЕМА ДЕЛАТНОСТИ

Неусклађеност постојећих контингената радног становништва (у квантитативном и квалитативном погледу) с потребама привреде најчешћи је узрок појаве дневних миграција активног становништва на одређеном простору. Концентрација или деконцентрација одређених делатности, у складу са специфичним локационим захтевима, битно утиче на обим и правце токова дневних миграција и селективност дневних мигранта према делатности. У Шпанији нпр., регион Барселоне привлачи велики број сервисних радника, док у дивергентним токовима дневних мигранта превлађују индустријски радници (Artis, Romani, Surinach, 2000).

Вредности индекса различитости конвергентних и дивергентних активних дневних мигранта према делатности показују удео у популацији, који би се морао прерасподелити између група делатности да би структура дневних мигранта према делатности које иду у смеру појединачних општина била иста као структура радне снаге, којој су ове општине полазиште. За потребе ове анализе искључени су локални дневни мигранти (који станују и раде у оквирима административних граница исте општине).

Већина општина у Војводини има вредности индекса различитости конвергентних и дивергентних радника дневних мигранта према сектору делатности између десет и двадесет процентних поена. Највећу вредност индекса различитости конвергентних и дивергентних дневних мигранта имају неразвијене општине: Сечањ (41,2) и Мали Иђош (38,9), а најмању општине Нови Кнежевац (4,9) и Стара Пазова (5,0). У четири војвођанске општине (Сечањ, Мали Иђош, Нова Црња, Бачка Паланка) потребно је прерасподелити више од једне трећине популације између група делатности да би структура дневних мигранта радника који иду у

[4] Види Stone, L., 1971.

смеру ових општина била иста као структура радне снаге којој су ове општине полазиште.

Табела 2. — Индекс различитости конвергентних и дивергентних радника дневних мигранта Војводине према делатности

Вредност индекса различитости (%)	Број општина
< 10	8
10—20	22
20—30	8
30—40	6
> 40	1

Извор: РЗС, Посебна обрада података, 2007.

Анализа структуре конвергентних и дивергентних токова дневних миграција према привредној делатности радника за општине са великим вредностима индекса различитости указује на недостатак или вишак радних места за раднике који се баве одређеним делатностима, а што се одражава на високе вредности поменутог показатеља.

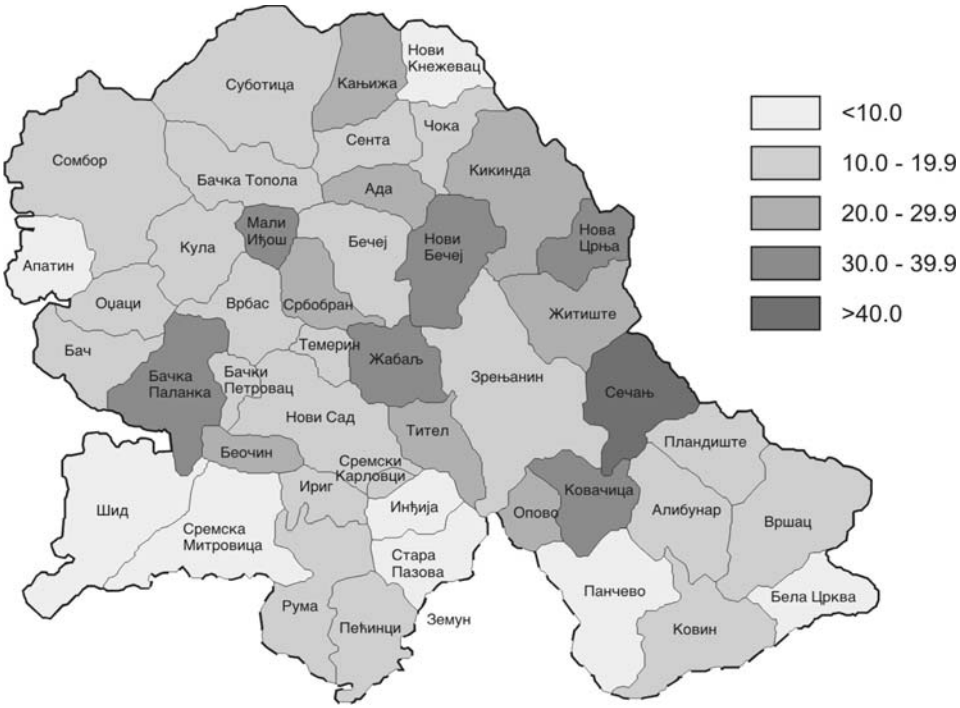

Карта 1. — Општине у Војводини према индексу различитости конвергентних и дивергентних активних дневних мигранта према делатности (%), 2002. године

Извор: РЗС, Посебна обрада података, 2007.

Удео радника, запослених у примарним делатностима, у укупном броју радника који долазе да раде на простору пољопривредно оријентисане општине Сечањ, знатно је већи од удела радника запослених у овом сектору у укупном броју радника којима је ова општина полазиште. Обрнуто је када је реч о лицима запосленим у секундарним делатностима, који у већој мери полазе са подручја општине Сечањ до места рада у некој другој општини. Анализа осталих општина за које је индекс различитости конвергентних и дивергентних дневних миграната према делатности већи од 33,3 процентна поена указује да је за високе вредности овог показатеља пресудан већи удео радника запослених у квартарним делатностима у конвергентним токовима у односу на дивергентне за општину Нова Црња, те радника запослених у секундарним делатностима за општину Бачка Паланка.

У Малом Иђошу, радна снага запослена у секундарним делатностима, углавном не може да нађе локално запослење па је простор општине у већој мери полазиште него одредиште за ову популацију. Висок удео дневних миграната запослених у квартарним делатностима, који долазе да раде у насељима општине Нова Црња, показује потребу насеља ове општине за просветним и здравственим радницима. Изузетак је само општински центар који је, као што смо већ рекли, једно од ретких насеља Војводине где преовлађују дневни мигранти запослени у квартарним делатностима.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Савремени економски и друштвени развој прати и одговарајућа трансформација економске структуре становништва. На услове за одвијање дневних миграција радника Војводине и актуелну просторну покретљивост радне снаге одражавају се промене у секторској структури запослених, тј. континуирано повећање учешћа радника у услужном сектору делатности и битно смањење значаја примарног сектора.

Да би се утврдиле разлике у квалитативним карактеристикама конвергентних и дивергентних токова дневних миграција активног становништва Војводине израчунат је индекс различитости конвергентних и дивергентних дневних миграната према делатности на нивоу општина. Посебно је указано на општине (Сечањ, Бачка Паланка, Нова Црња, Мали Иђош) са високим вредностима индекса различитости конвергентних и дивергентних дневних миграната према делатности, што упућује на недостатак или вишак радних места за одређене категорије радника. Ово је последица диференцијалног привредног развоја општина рада и становања, уз изражену концентрацију функција у појединим градским центрима. И поред тога што је већина насеља у Војводини функционално пољопривредно оријентисана, у дневним миграцијама превладавају индустријски радници.

С обзиром да на актуелне дневне миграционе токове радне снаге Војводине додатно делују ефекти текућег процеса приватизације и при-

вредних реформи, у датим условима може се очекивати даље смањење обима запослености у индустрији, а што ће се неминовно одразити на дневне миграционе токове радника. Сазнања стечена континуираним праћењем просторне покретљивости запосленог становништва и његовим трансформацијама у вези са привредним преструктуирањем, могу се применити у различитим доменима друштвене праксе.

ЛИТЕРАТУРА

Artis, M., J. Romani, J. Surinach (2000). Determinants of Individual Commuting in Catalonia, 1986—1991: Theory and Empirical Evidence, *Urban Studies*, Vol. 37, No 8, pp. 1431—1450.

Cristaldi, F. (2005). Commuting and Gender in Italy: A Methodological Issue, *The Professional Geographer*, Vol. 57, Issue 2, pp. 268—284.

Dickinson, R. E. (1957). The Geography of Commuting: The Netherlands and Belgium, *Geographical Review*, Vol. 47, No. 4. pp. 521—538.

Eliasson, K., U. Lindgren, O. Westerlund (2003). Geographical Labour Mobility: Migration or Commuting?, *Regional Studies*, Vol. 37, Issue 8, pp. 827—837.

Friganović, M. (1970). Gravitacijske zone dnevne migracije u radne centre Hrvatske, *Geografski Glasnik*, Br. 2, str. 89—99, Zagreb.

Green, A. E., T. Hogarth, R. E. Shackelton (1999). Longer Distance Commuting as a Substitute for Migration in Britain: A Review of Trends, Issues and Implications, *International Journal of Population Geography*, Vol. 5, pp. 49—67.

РЗС (2003). *Попис становништва, домаћинстава и станова 2002*, Књ. 5, Активност и пол, Београд.

РЗС (2004). *Попис становништва, домаћинстава и станова 2002*, Пољопривреда, Књ. 2, Београд.

РЗС (2007). Посебна обрада података Пописа становништва из 2002. године, Београд.

СЗС (1965). *Попис становништва 1961*, Књ.14., Активност и делатност, Београд.

СЗС (1965а). *Попис становништва 1961*, Књ. 16, Величина и извори прихода домаћинстава, Београд.

СЗС (1967). *Попис становништва 1961*, Књ. 6, Витална, етничка и миграциона обележја, Београд.

РЗС (2004). *Попис становништва, домаћинстава и станова 2002*, Књ. 13, Београд.

Stone, L. (1971). On the Correlation Between Metropolitan Area in- and Out-Migration by Occupation, *Journal of the American Statistical Association*, Vol., 66, No. 336, pp. 693—701.

Тошић, Б., В. Лукић, М. Ђирковић, (2009). Насеља неразвијених подручја Србије, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић" САНУ*, Књ. 59, Бр. 2, стр. 59—77.

SECTOR ACTIVITY OF WORKERS IN THE FUNCTION OF DEVELOPMENT OF COMMUTING IN THE AREA OF VOJVODINA

by

Vesna Lukić, Željko Bjeljac

Summary

In the 1960s commuting in Vojvodina developed less intensively in comparison with Central Serbia. The increase in the share of daily migrant workers in the area of Vojvodina ensued as the consequence of strong process of industrialization and massive transition of active population from agriculture to non-agricultural activities (especially industry). The latest 2002 population census data have shown that the share of commuters who work out of their residence is higher in Vojvodina in relation to Central Serbia, i.e. the centre of development of commuting has been transferred to the area of Vojvodina.

The link between extent and directions of commuting in the area of Vojvodina and the economic activity carried out by daily migrant workers are presented and discussed in the paper. Data formed by a special processing of the 2002 population census were used for the needs of the analysis. Based on these data, the categorization of the municipalities of Vojvodina is carried out according to the share of the leading activities of daily migrant workers (the primary, the secondary, the tertiary and quaternary sector) in the total number of daily migrants, as well as to the index of diversity of convergent and divergent daily migrant workers according to activity they perform. The results obtained on the basis of the index of diversity enable the comparison of qualitative differences of convergent and divergent flows of active daily migrants according to economic activity they perform in a certain area. The research and familiarization with presented links and relations contribute to the formation of the base for defining corresponding developmental (population and economic) policies of areas which are connected by commuting.

UDC 616.89-008.441.44(497.113)
Оригинални научни рад

Горан Пенев
Биљана Станковић

О САМОУБИСТВИМА СТАРИХ И МЛАДИХ У ВОЈВОДИНИ

САЖЕТАК: Са око 20 самоубистава на 100.000 становника, Србија се сврстава у горњу половину листе европских земаља. Између централне Србије и Војводине постоје разлике, наглашеније од постојећих разлика у погледу опште смртности становништва. Иако се промене одвијају у правцу смањења регионалних разлика, оне су присутне и условљене су старосном и националном структуром становништва, религиозном припадношћу и социокултурним факторима, присутним на два подручја. Према подацима за 2008. годину, стопа самоубистава у Војводини износи 23,4 на 100.000. У раду је акценат на анализи података о смртности услед самоубиства две вулнерабилне старосне групе, младих узраста 15—24 године и старих 65 година и више, и то у последње четири деценије. У групи младих, посматране су разлике по старости и полу, с нагласком на превенцији, а у групи старих и разлике по брачном стању, националности и школској спреми.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: самоубиства, стари, млади, превенција суицида, Војводина

ФАКТОРИ РИЗИКА И ЗАШТИТЕ ЗА САМОУБИСТВО И ДРУГА СУИЦИДНА ПОНАШАЊА

Размишљања о самоубиству, планови, покушаји и самоубиства чине спектар суицидних понашања, која су последаца сложене интеракције социјалних, психолошких и биолошких карактеристика. Реципрочни утицаји између индивидуе и њене средине сматрају се кључним у развоју суицидног понашања, при чему се ефекат присуства или одсуства ризичних и заштитних фактора посматра у пробабилистичком, а не детерминистичком смислу. Неки фактори ризика се уобичајено јављају у комбинацији, неки су различити у зависности од узраста, пола, етничке групе, могу да се мењају током времена и варирају према степену или утицају. Најзначајнијим фактором ризика за озбиљне покушаје и за самоубиства сматрају се менталне болести, пре свега афективни поремећаји,

па се процењује да би њихово елиминисање за око 80% смањило ризик од озбиљних покушаја самоубиства (van Heeringen, Hawton, Williems, 2002; WHO, 2004). У остале значајне факторе ризика убрајају се злоупотреба алкохола и психоактивних супстанци, претходни покушај самоубиства, осећање безнадежности, импулсивност и агресивност, искуство траума и злостављања, породична историја самоубиства, тешке физичке болести. Сродински фактори су битни, међу њима су губитак посла и финансијских средстава, као и губици значајних особа и релација, лака доступност легалних средстава, низ самоубистава у окружењу која могу имати подстицајан утицај. Од значаја је недостатак социјалне подршке и осећај изолације, стигма која прати покушаје тражења помоћи, препреке у доступности здравствене заштите, нарочито везане за менталне болести и лечење од алкохолизма и дрога. Од утицаја су и одређена културна и религијска уверења, попут веровања да је суицид прихватљив начин решавања личних дилема и проблема, као и излагање путем медија и на други начин утицаји већ извршених самоубистава. Када су присутни вишеструки фактори, ризик је повећан.

Вероватноћу да се самоубиство догоди, међутим, смањују фактори заштите, који повећавају отпорност на ризике и могу да им служе као противтежа. Они су разноврсни, укључују одређене ставове и понашања неке особе, као и одлике окружења и културе. Међу њима је клинички третман менталних и физичких поремећаја и злоупотребе супстанци, лака доступност разноврсних клиничких интервенција и постојање подршке особама које траже помоћ у решавању ових проблема. Затим, то су чврсте везе с породицом и постојање социјалне подршке, развијене вештине решавања проблема и ненасилног решавања конфликата, ограничена доступност високо леталних средстава за самоубиство, културна и религиозна веровања која обесхрабрују самоубиство и подржавају самозаштиту. Разумевање међусобног односа фактора ризика и заштите, као и могућности модификовања ове интеракције кључни су за превенцију (HHS, 2001).

Међу старима, како показују епидемиолошки подаци готово свуда у свету, ризик да се покушај самоубиства заврши смрћу је највећи, а највеће су и стопе самоубиства старих, нарочито међу мушкарцима. Велика депресивна епизода и стресни животни догађаји, нарочито тешкоће у интерперсоналним односима и прекид партнерских односа, делују као преципитирајући фактори. Ризик од самоубиства је наглашен међу мушкарцима, већи међу удовцима, разведеним и особама које нису у браку. Зависност од алкохола, која је присутнија у старости, значајно повећава овај ризик, а са старошћу и неповољно дејство постојећих афективних поремећаја на особе зависне од алкохола постаје све наглашеније (Sher, 2005).

И међу младима суицидна понашања нису неуобичајена (Evans *et al.*, 2005). Претпоставља се да генетски и биолошки, социјални и демографски фактори, неповољна рана искуства и особине личности чине групу повезаних егзогених фактора који утичу на индивидуалну подложност за менталне поремећаје и осетљивост на проблеме и стресове, ко-

ји, затим, делују као непосредни утицаји на суицидно понашање. Такође, егзогени фактори могу доприносити суицидном понашању и независно од посредничких фактора менталног здравља и стресних животних догађаја (B e a u t r a i s, 2003). Ипак, у односу на покушаје различите озбиљности, самоубиства међу младима су релативно ретка. Процењује се да су код младих покушаји 200 пута распрострањенији од самих самоубистава (H a w t o n, H a r r i s, 2008).

ТРЕНДОВИ СУИЦИДА У ВОЈВОДИНИ

Војводина, у оквирима Србије, али и бивше СФР Југославије, дугорочно представља подручје високе смртности становништва услед самоубиства. Разлике у односу на централну Србију, али и у односу на већину осталих великих подручја тадашње Југославије (Босна и Херцеговина, Црна Гора, Македонија, Косово и Метохија) су биле посебно наглашене почетком друге половине 1960-их година, када су стопе самоубистава у Војводини биле и по неколико пута веће. Тако су, на пример, у том раздобљу стопе смртности услед самоубистава у Војводини биле за 2,5—2,8 пута веће него у централној Србији.

У Војводини је у периоду од пет и по деценија број самоуоистава повећан за око 50%, са 292 самоубиства у 1953. години на 464 у 2008. У првих четрдесет година посматраног периода углавном се одвијало повећање (графикон 1). Уз осцилације, са вишим вредностима забележеним средином шездесетих, седамдесетих и осамдесетих година, највише самоубистава, 691, догодило се 1993. године.

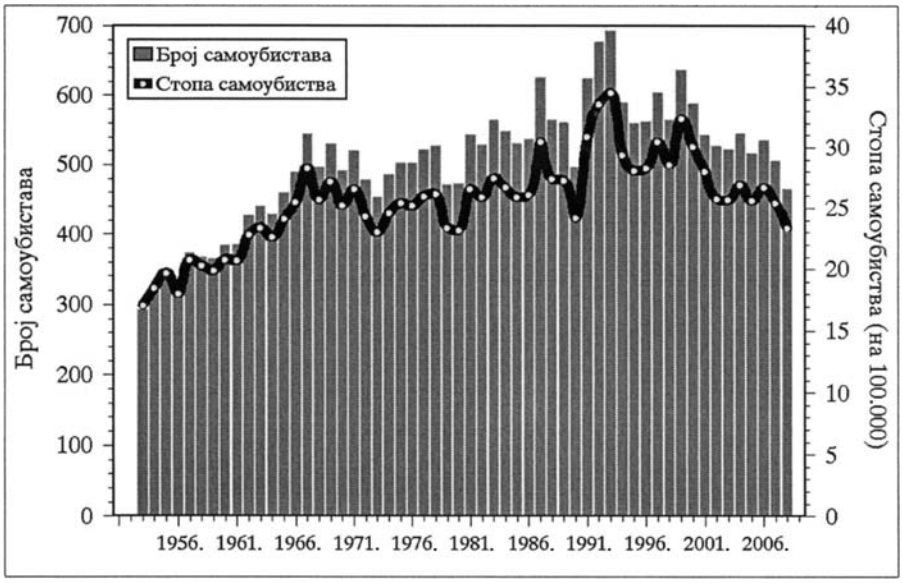

Графикон 1. — Број и стопа самоубистава у Војводини (1953—2008)

Током целе последње деценије 20. века вредности годишњег броја самоубистава су, углавном, високе, а од 2000. године се одвија умерено смањење. У 2008. години број самоубистава се не разликује превише од броја из средине 1960-их или средине 1970-их, а од највише забележене вредности у посматраном периоду мањи је за трећину (табела 1).

Табела 1. — Број и стопа самоубистава у Војводини (1956—2008)

Број самоубистава				Стопа самоубиства (на 100.000 становника)			
година	број	година	број	година	стопа	година	стопа
1956.	319	1996.	561	1956.	18,0	1996.	28,3
1961.	384	1997.	603	1961.	20,7	1997.	30,5
1966.	488	1998.	563	1966.	25,5	1998.	28,6
1971.	519	1999.	635	1971.	26,6	1999.	32,4
1976.	501	2000.	587	1976.	25,2	2000.	30,1
1981.	542	2001.	542	1981.	26,6	2001.	28,0
1986.	536	2002.	526	1986.	26,1	2002.	25,8
1990.	495	2003.	521	1990.	24,2	2003.	25,7
1991.	623	2004.	544	1991.	30,9	2004.	26,9
1992.	676	2005.	515	1992.	33,6	2005.	25,6
1993.	691	2006.	535	1993.	34,5	2006.	26,7
1994.	588	2007.	505	1994.	29,4	2007.	25,4
1995.	559	2008.	464	1995.	28,1	2008.	23,4

Вредности стопе самоубистава у посматраном периоду показују сличне, иако мање наглашене тенденције (графикон 1). Најнижа вредност забележена је 1953. године, око 17, да би после умереног, али континуираног пораста средином 1960-их година износила око 25 самоубистава на 100.000 становника. На том нивоу, са осцилацијама, одржава се до 1990-их година, када долази до пораста, а максимум од 34,5 достиже 1993. године. Од почетка овог века стопа се, углавном, смањује и 2008. године износи 23,4, што је вредност слична оној с почетка 1960-их, 1970-их или 1980-их година. Удео умрлих услед самоубиства у укупном броју умрлих старијих од 10 година је у почетној и последњој години сличан — 0,92%, односно 0,96%. Вредности су се у периоду 1953—2008. кретале у интервалу од 0,89% (2003) до 1,67% (1993).

САМОУБИСТВА МЕЂУ СТАРИМА

Према подацима за 2008. годину, у Војводини је више од трећине особа, умрлих услед самоубиства, било старије од 65 година (37,5%). Током 2000-их година је, у односу на раније године, очигледна тенденција повећања удела старих у укупном броју самоубистава, што је присутно и код укупне смртности становништва, због интензивног демографског старења (П е н е в, 2007), али и промена у старосном моделу морталитета (P e n e v, 2003).

Табела 2. — Број умрлих и самоубистава старих 65 или више година у Војводини (1971, 1981, 1991, 2001. и 2008)

	1971.	1981.	1991.	2001.	2008.
Становништво					
Укупно	1954049	2036305	2013752	2030063	1979389
Стари 65+	191928	229561	241060	312770	318395
Удео у укупном (%)	9,8	11,3	12,0	15,4	16,1
Умрли					
Укупно	19946	23425	26549	28517	28200
Стари 65+	12662	16175	17338	20593	21061
Удео у укупном (%)	63,5	69,1	65,3	72,2	74,7
Самоубиства					
Укупно	519	542	623	542	464
Стари 65+	77	202	209	217	174
Удео у укупном (%)	14,8	37,3	33,5	40,0	37,5
Стопа смртности (на 1000) и стопа самоубиства (на 100.000)					
Укупно становништво					
Стопа смртности	10,2	11,5	13,2	14,0	14,2
Стопа самоубиства	26,6	26,6	30,9	26,7	23,4
Стари 65+					
Стопа смртности	66,0	70,5	71,9	65,8	66,1
Стопа самоубиства	40,1	88,0	86,7	69,4	54,6

У периоду 1971—2008, учешће становништва старијег од 65 година у укупном становништву Војводине повећано је са 9,8% на 16,1%, а у укупном броју умрлих особа са 63,5% на 74,7% (табела 2). Такве промене су, пре свега, резултат интензивног старења становништва и смањења смртности одојчади и мале деце. Удео старијих од 65 година међу особама умрлим услед самоубиства повећан је са 14,8% у 1971. години на 42,6% у 2006, да би према подацима за 2008. годину он био сведен на 37,5%. Повећање удела самоубиства старих у укупном броју самоубистава настало је не само због интензивног демографског старења, већ и, све до 1991. године, повећања стопе самоубистава особа старих 65 или више година, посебно лица старијих од 75 година.

У Војводини, као и у Србији, стопе смртности се са старошћу повећавају (Пенев, Станковић, 2007). У Покрајини су, према подацима за 2008. годину (табела 3), вредности специфичне стопе суицида најниже код адолесцената (15—19) код којих је стопа износила 5,0 на 100.000 становника (укупно 6 смртних случајева). У групи 20—24 стопа је и даље релативно ниска, око 10, а са старошћу се повећава и од узраста 45—49 па на даље премашују вредност опште стопе самоубиства. Код старијег средовечног становништва (45—64 година) вредности стопе су релативно уједначене, да би се код старијих од 65 година са повећавањем узраста стопе повећавале интензивније. Код најстаријег становништва стопе самоубистава су највеће. У 2008. години код особа старих 80—84 стопа износи 75,3 (укупно 28 смртних случајева) а код старијих од 85 година 88,9 (16 самоубистава).

Са старошћу, вредности специфичних стопа самоубистава се повећавају, али вредности удела самоубистава у укупном броју умрлих углавном опадају. У 2008. години највеће учешће самоубистава је код умрлих особа старих 30—34 године (18,5%) и узраста 25—29 (17%). Од узраста 35—39, удео самоубиства у укупном броју умрлих особа се смањује, и са повећањем старости смањење постаје све интензивније. Тако је исте 2008. године у групи 45—49 година део износио 6,9%, у узрасту 55—59 је 2,3%, а код старих 65—69 тек 1,4%. Код најстаријих (85 година или више), удео самоубистава у укупној смртности је најмањи, износи 0,5%.

Табела 3. — Самоубиства по старости и полу у Војводини 2008.

Старост	Број самоубистава			Стопа самоубиства (на 100.000 становника)			Удео самоубиства у укупном броју умрлих (%)		
	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско
Укупно	464	329	135	23,4	34,2	13,3	1,6	2,3	1,0
15—19	6	2	4	5,0	3,2	6,8	10,9	5,6	21,1
20—24	14	12	2	10,2	17,0	3,0	14,1	16,2	8,0
25—29	23	6	7	16,5	22,2	10,3	17,0	16,2	19,4
30—34	27	22	5	19,6	31,2	7,5	18,5	19,8	14,3
35—39	21	15	6	16,4	23,2	9,5	11,4	12,5	9,2
40—44	24	14	10	17,9	20,9	14,8	7,1	6,4	8,2
45—49	45	39	6	31,1	54,4	8,2	6,9	8,6	3,1
50—54	52	41	11	33,2	52,8	13,9	3,9	4,6	2,5
55—59	46	33	13	30,6	45,2	16,8	2,3	2,4	2,1
60—64	32	22	10	30,1	45,1	17,4	1,6	1,7	1,5
65—69	39	27	12	39,4	62,5	21,5	1,4	1,6	1,0
70—74	49	33	16	51,7	84,1	28,8	1,1	1,4	0,8
75—79	42	28	14	60,4	104,2	32,8	0,8	1,1	0,5
80—84	28	15	13	75,3	119,9	52,7	0,6	0,9	0,4
85+	16	10	6	88,9	178,9	48,3	0,5	0,9	0,3

Описани старосни модел суицидног морталитета је карактеристичан за оба пола, али су разлике по старости знатно израженије код мушкараца. Код свих петогодишњих старосних група вредности стопе самоубистава су знатно веће код мушког него код женског становништва.

У свим узрастима, код особа са вишим нивоом школске спреме, као једним од основних показатеља њиховог социоекономског статуса, распрострањеност самоубиства је мања. Тако је и код старих. Највеће стопе самоубистава у узрасту 65 година и више за период 2001—2003. забележене су код особа са основном школом (112,2 на 100.000) и без школе (62,2). Код особа са средњом школом стопе су ниже (48,5), а најниже код оних с вишом или високом школом (31,5). Вредности стопе самоубистава старих су код свих образовних група веће од просечних вредности стопе самоубистава одговарајућих група по школској спреми. Исти редослед је присутан код оба пола, али су стопе становништва исте школске спреме знатно веће, и по неколико пута, код мушког у односу на женско становништво.

Као и код осталих старости, и међу старима постоје разлике у висини стопе самоубистава по брачном стању. У периоду 2001—2003, вред-

ности стопе су код мушкараца старих 65 или више година биле највеће међу удовцима (205,2 на 100.000) и разведенима (158,5), знатно ниже међу неожењенима (87,9), док су међу особама у браку најниже (76,5). Код свих група по брачном стању су вредности стопе самоубиства старих веће од просечних за одговарајуће брачно стање. И код жена овог узраста стопе су најниже међу особама у браку (14,9), док су највише међу разведенима (59,8), затим код неудатих (52,6) и код удовица (50,5). Разлике у стопама код жена ван брака, међутим, знатно су мање наглашене у односу на разлике међу мушкарцима.

Постоје значајне разлике у висини стопе самоубистава између појединих националних група. Оне се објашњавају разликама у старосној структури, социокултурним чиниоцима, породичној организацији, образовним карактеристикама, религиозној припадности, деловањем верских заједница и другим. Тако је у трогодишњем периоду око пописа из 2002. године међу старима 65 или више година највећи број самоубистава на 100.000 становника забележен код становништва мађарске националне припадности (88,3), што је за трећину више од одговарајуће просечне стопе за Војводину. Међу мушкарцима мађарске националне припадности вредност стопе самоубистава старих 65 или више година износила је 136,2, што је, такође, веће за око трећину од вредности за Војводину, а међу женама 59,3 на 100000, односно за половину веће од просечне вредности за ту старосну групу. Код старог становништва српске националне припадности, стопа је износила 61,8, што је нешто испод просечне вредности (65,1) за ту националност. Исто важи како код мушкараца (99,1 у односу на 105,6), тако и код жена (35,8 у односу на 38,2).

САМОУБИСТВА МЕЂУ МЛАДИМА

У Војводини, у поређењу с трендовима суицида укупног становништва, остварене промене у кретању самоубиства младих узраста 15—24 године указују на повољнију ситуацију у односу на почетну 1966. годину, од када постоје подаци о суицидном морталитету младих. Број самоубистава лица узраста 15—24 године је преполовљен, са 40 у 1966. на 20 у 2008. години. Вредност стопе је такође смањена готово на половину (са 13,7 на 7,7 на 100.000), а смањен је и удео самоубистава у укупној смртности младих (са 16,4% на 13,0%). Ипак, с обзиром на малу смртност у том узрасту, самоубиство представља један од најчешћих узрока смрти младих. У 2008. години сваки осми смртни случај младе особе био је услед самоубиства (таб. 4). У посматраном периоду, неуједначено кретање броја самоубистава лица старих 15—24 године и осталог становништва, као и опадање удела младих у укупном становништву (демографско старење) условили су и промену удела суицида младих у укупном броју самоубистава. Док су 1966. године самоубиства младих представљала 8,2% свих самоубистава, у 2008. тај удео готово је преполовљен (4,3%).

У периоду 1966—2008, годишњи број самоубистава лица узраста 15—24 године кретао се у интервалу од 16 (2005) до 56 (1971). Почетком раздобља углавном се бележи повећање и највећи број самоубистава у целом периоду достигнут је 1971. године. Сваке наредне године број самоубистава је мањи, а некад и знатно мањи у односу на ту максималну вредност, и то све до 1997. године, када су 54 младе особе извршиле самоубиство. Након тога, број се неуједначено смањује да би последњих неколико година достигао најниже вредности у четрдесетдвогодишњем периоду.

Табела 4. — Самоубиства адолесцената (15—24) у Војводини (1966—2008)

Година	Број самоубистава			Стопа на 100.000		Удео у укупном броју умрлих (%)	
	укупно	15—24	удео младих (%)	укупно	15—24	укупно	15—24
1966.	488	40	8,2	25,5	13,7	2,9	16,4
1971.	519	56	10,8	26,6	16,5	2,6	16,4
1976.	501	32	6,4	25,2	9,9	2,4	15,9
1981.	542	38	7,0	26,6	13,1	2,3	15,6
1986.	536	35	6,5	26,1	13,0	2,2	18,1
1990.	495	24	4,8	24,2	9,1	2,0	11,7
1991.	623	26	4,2	30,9	10,0	2,3	8,8
1992.	676	29	4,3	33,6	11,1	2,4	9,9
1993.	691	36	5,2	34,5	13,7	2,5	14,5
1994.	588	37	6,3	29,4	13,9	2,1	18,4
1995.	559	35	6,3	28,1	13,0	2,1	23,3
1996.	561	27	4,8	28,3	10,0	1,9	13,1
1997.	603	54	9,0	30,5	19,9	2,1	23,2
1998.	563	29	5,2	28,6	10,7	1,9	13,8
1999.	635	44	6,9	32,4	16,2	2,2	18,8
2000.	587	28	4,8	30,1	10,3	2,0	15,5
2001.	542	27	5,0	28,0	9,6	1,9	14,5
2002.	526	34	6,5	25,8	12,1	1,8	18,4
2003.	521	34	6,5	25,7	12,2	1,8	21,3
2004.	544	30	5,5	26,9	10,8	1,8	15,3
2005.	515	16	3,1	25,6	5,9	1,7	9,8
2006.	535	20	3,7	26,7	7,4	1,8	14,1
2007.	505	28	5,5	25,4	10,6	1,8	15,9
2008.	464	20	4,3	23,4	7,7	1,6	13,0

Вредности стопе самоубистава младих су, пре свега, због малог броја случајева, у посматраном периоду биле изложене знатним осцилацијама, и кретале су се од најниже 5,9 у 2005. години, до 19,9 на 100.000 становника у 1997. У 2008. години, у односу на вредност из 1966, стопа је готово преполовљена.

Као и код старих, и међу младима постоје разлике по полу, а проблем самоубиства нарочито је наглашен међу младићима. У почетној години посматрања, разлике у броју самоубистава младића и девојака нису биле велике. Самоубиства су извршили 23 младића и 17 девојака узраста 15—24 године. Четрдесетак година касније (2008), те разлике су много

наглашеније, број самоубистава младића (14) је два и по пута већи него девојака (6). Смањење броја самоубистава је у посматраном периоду било различито, код младића је број смањен за трећину, а код девојака за две трећине. Број самоубистава међу младићима је варирао у распону од 13 (2005) до 41 (1997), а најчешће између 20 и 30 смртних случајева годишње. После 1997. године, када је забележен највећи број, наступило је континуирано смањивање. Код девојака, број самоубистава се кретао у широком распону од 21 (1968) до 1 (1996. и 2003), али се, уз повремене варијације, углавном, смањивао и од почетка 1980-их најчешће износио мање од 10 случајева годишње. Од тада су различита кретања броја самоубистава младића и девојака наглашенија — док се код младића број одржава на високом нивоу, код девојака углавном опада. Стога је, у односу на почетну годину посматрања, удео самоубистава младића у укупном броју суицида младих узраста 15—24 године повећан, са 57,5 на 70%, а удео самоубистава девојака смањен, са 42,5% на 30%.

Разлике у вредности специфичних стопа суицида по полу почетком анализираног периода, такође, нису биле велике, да би се затим повећавале, а у последњим годинама постале и веома велике (графикон 2). Код младића је стопа са осцилацијама, углавном, била око 20 или изнад те вредности, са максимумом од 29,5 достигнутим 1997. године, док је код девојака најчешће била испод 10 самоубистава годишње на 100.000 становника. Од краја 1980-их, разлике су постајале све наглашеније, јер је кретање стопе било различито, код младића узлазном, а девојака силазном тенденцијом. Интензивније опадање стопе самоубистава код девојака од 2000-их условило је веома ниске стопе и оне су неколико пута

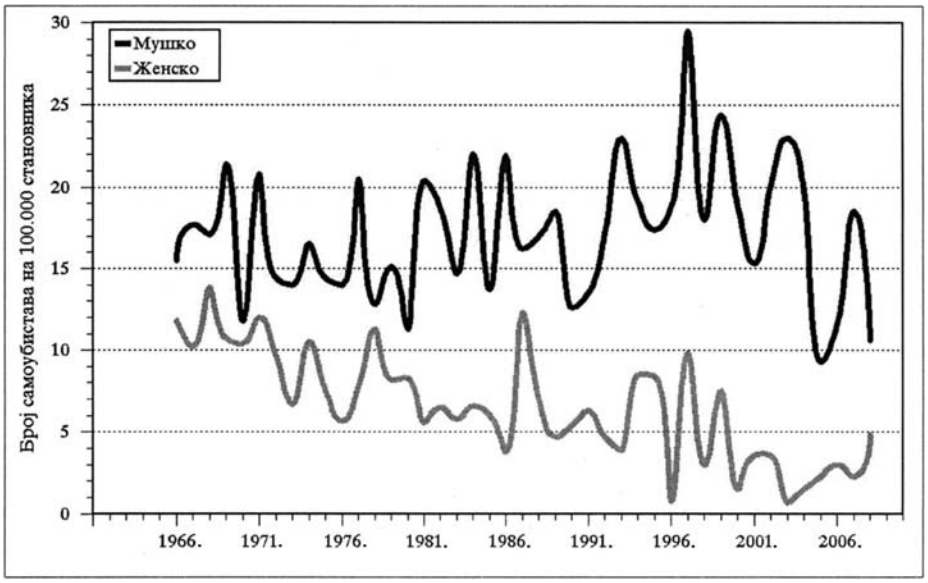

Графикон 2. — Стопа самоубиства младих (15—24) по полу (на 100.000 становника) у Војводини (1966—2008)

ниже од стопа код младића истог узраста. Стопа самоубистава младића 2008. године је више него двоструко већа него код девојака (10,6 односно 4,8), а претходне године чак осам пута већа (18,5 односно 2,3).

Код младих нису присутне значајне разлике у висини стопе самоубистава, посматрано по етничкој припадности. Ипак, треба имати у виду да се ради о малом броју случајева, нарочито међу девојкама, што онемогућава доношење поузданих закључака.

У четрдесетдвогодишњем периоду укупна смртност младог становништва је опадала, како код младића тако и код девојака. Темпо смањења укупне смртности био је интезивнији код становништва женског пола, а још интензивније се смањивао број самоубистава. Иако је у анализираном раздобљу дошло до смањења удела самоубистава у укупној смртности младих, то смањење није велико — са 16,4% почетком периода (1966—1968) на 14,4% крајем посматраног раздобља (2006—2008). Остварено је, пре свега, због смањења смртности услед самоубиства у укупној смртности девојака, са 18,9% на 11,1%. Међу младићима је, међутим, тај удео чак незнатно повећан, са 15,0% на 15,4%.

МОГУЋНОСТИ ПРЕВЕНЦИЈЕ

На смањење самоубистава, као и осталих облика суицидног понашања, могуће је деловати превенцијом. То показују и позитивни резултати у европским земљама које су предузеле превентивне активности (WHO, 2004). Стратегије су опште, али често садрже програме усмерене на ризичне групе. Иако се са око 20 самоубистава на 100.000 становника, Србија сврстава у горњу половину листе европских земаља, за сада није дефинисана стратегија за превенцију самоубистава. Ипак, на смањење суицидног понашања може се деловати и ефикасним спровођењем већ усвојених стратегија Владе: стратегија за развој заштите менталног здравља, за смањење сиромаштва, за борбу против дрога, за младе, развој и здравље младих, за превенцију и заштиту деце од насиља и злостављања и др. Вулнерабилне групе старих и младих захтевају специфичан приступ, а потреба и могућност за превенцију постоји нарочито код мушкараца.

Осим ефикасног препознавања, третмана и лечења менталних поремећаја, велики превентивни потенцијал на смањење озбиљних покушаја и самоубистава има и унапређење неповољних социјалних, економских и културних услова живота. Код младих, родитељска и вршњачка подршка имају веома важну улогу, а посебна пажња и специфичан приступ неопходни су за младиће под ризиком. Када је смрт исход, то не мора да буде и намера младе особе која је учинила неки акт самоповређивања, а покушај самоубиства често је мотивисан њеном потребом да изрази дистрес и побегне из проблематичне ситуације, ослободи се притиска, затражи помоћ, покаже разочарење у друге или учини да се они осете кривим и промене своје понашање (F e r g u s s o n, *et al.*, 2000; H a w t o n, J a m e s, 2005). И у старости, недостатак социјалне подршке,

прекид значајних веза, ожалошћеност, социјална изолација и усамљеност, могу значајно повећати ризик од самоубиства, нарочито међу мушкарцима. Што су старији, мушкарци су више погођени губитком значајних особа и период опоравка код ових особа дуже траје, посебно кад су губици бројни, повезани са здрављем, телесним обољењима и оштећењима (Erlangsen, *et al.*, 2004).

ЛИТЕРАТУРА

Beautrais, A. (2003). Life, Course, factors Associated With Suicidal Behaviors in Young People, *American Behavioral Scientist*, 46, 1137—1156.

Биро, М. (1982). *Самоубиство-психологија у психопатологија*. Београд: Нолит.

Evans, E., Hawton, K., Rodham, K., Deeks, J. (2005). *The Prevalence of Suicidal Phenomena in Adolescents: A Systematic Review of Population-Based Studie*s, Suicide and Life-Threatening Behavior, 35, 3, 239—250.

Fergusson, D., Woodward, L., Horwood, L. (2000). Risk factors and life processes associated with the onset of suicidal behaviour during adolescence and early adulthood, *Psychological Medicine*, 30, 1, 23—39.

Hawton, K., James, A. (2005). Suicide and deliberate self harm in young people. *British Medical Journal*, 330, 891—894.

Hawton, K., Harris, L. (2008). *How Often Does Deliberate Self-Harm Occur Relative to Each Suicide?* Suicide and Life-Threatening Behavior, 38, 6, 650—660.

HHS (2001). *National Strategy for Suicide Prevention-Goals and Objectives for Action*. U.S. Department ot Health and Human Services, Washington D.C.

Пенев, Г. (2003). Mortality trends in Serbia during the 1990s. *Становништво*, XLI, 1—4, јануар—децембар 2003, 93—130.

Пенев, Г. (2007). *Старосно-полна структура* у: Б. Ђурђев: *Становништво и домаћинства Аутономне Покрајине Војводине почетком XXI века*. Покрајински секретаријат за демографију, породицу и друштвену бригу о деци, 103—131.

Пенев, Г., Станковић, Б. (2007). Самоубиства у Србији почетком 21. века и кретања у протеклих педесет година, *Становништво*, XLV, 2, 25—62.

Петровић, П., Опалић, П., Радуловић, Д. (1990). *Самоубиства у Југославији*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.

Станковић, Б., Пенев, Г. (2009). Социокултурни контекст суицидног понашања и неке релевантне чињенице о самоубиствима у Србији, *Социолошки преглед*, XLIII, 2, 2009, 155—185.

Sher, L. (2004): Preventing suicide, *Quaterly Journal of Medicine*, 97, 677—680.

van Heringen, K., Hawton, K., Williams, J. M. G. (2002). Pathways to Suicide: an Integrative Approach. In: K. Hawton, K. van Heeringen, eds. *The International Handbook of Suicide and Attempted Suicide*, Chichester: John Wiley & Sons Ltd. 223—234.

WHO (2004). *For which strategies of suicide prevention is there evidence of effectiveness?* WHO Regional Office for Europe's Health Evidence Network — HEN.

ON SUICIDE OF THE ELDERLY AND YOUNG IN VOJVODINA

by

Goran Penev, Biljana Stanković

Summary

With approximately 20 suicides per 100.000 inhabitants, Serbia is placed in the upper half of all European countries based on the suicide rate. There are differences between Central Serbia and Vojvodina, which are more pronounced than the existing differences in overall mortality. Although these differences are becoming smaller, they are still present and related to the age structue and ethnic composition of the population, as well as religious affiliation and sociocultural factors present in these two regions. According to data for 2008, the suicide rate in Vojvodina was 23,4 per 100.000. The paper focuses on the analysis of data on mortality due to suicide of two vulnerable age groups, youth aged 15—24 and the elderly over 65 years of age, in the last four decades (1966—2008). In the youth group, differences by age and sex are observed, with a focus on prevention, while in the elderly group there was also a focus on differences in marital status, ethnicity and education.

UDC 911.37(497.11)
Оригинални научни рад

Здравко Шолак
Никола Добрић

ЗИПФОВ ЗАКОН И ГРАДОВИ У СРБИЈИ

САЖЕТАК: Формулисан, и највише коришћен у лингвистици, Зипфов закон већ дужи низ година привлачи пажњу демографа и економиста који проучавају регионални развој или се баве истраживањима у оквиру урбане економије. Поготово је интензивна примена овог закона у анализи распореда градова у једној земљи, с обзиром на број становника који у њима живи. У овом раду примењен је Зипфов закон у анализи дистрибуције градова у Србији према величини њиховог становништва. Одређене су Зипфове регресије на основу података о становништву градова према пописима из 1991. и 2002, уз искључење градова који имају мање од седам хиљада становника. Добијени су резултати: за 1991. годину: ln (ранг) = 13,79 — 1,025 ln (број становника), R^2 = 0,96; за 2002. годину: ln (ранг) = 13,88 — 1,032 ln (број становника), R^2 = 0,96. У раду је указано на могућност примене Зипфовог закона на градове у Србији, имајући у виду податке наредног пописа становништва, као и факторе који модификују природно кретање становништва и миграције које су последица економских промена. Пре свега ту је чињеница да је Србија постала самостална држава Осим тога према градовима у Србији усмеравало се становништво с кризних и ратом захваћених подручја.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Зипфов закон, градови у Србији, миграције

УВОД

Зипфов закон[1] за градове доводи у везу величину града у једној земљи, мерену бројем становника, и његов ранг који му припада на листи градова те земље. Статистичари, демографи и економисти који се баве истраживањима урбаног развоја, посветили су последњих година знатну пажњу примени Зипфовог закона. Структура градова у једној земљи, имајући у виду њихову величину мерену бројем становника, била је уз примену овог закона истраживана у многим земљама. Закон о којем је реч назван је по лингвисти Џорџу Зипфу који је истраживао квантита-

[1] Зипфоф закон (engl. Zipf's law, рус. Закон Ципфа, nem. Das 'Zipfsche Gesetz').

тивне одлике јављања речи у тексту неког језика. Он је формулисао закон према којем је фреквентност неке речи (f) и њен ранг на листи свих речи које се појављују у том тексту (r) повезан једноставном релацијом: $rf = c$. Производ фреквенције речи и њеног ранга на листи остаје једнак константи c. Ова повезаност се обично изражава у облику: $\ln r = c - \log f$. Резултати Зипфовових истраживања (З и п ф, 1949), до данас актуелни, проверавани су за многе језике. И неки други скуп мерења на другим статистичким скуповима може да се истражује сличним поступком анализе, а законитост се такође назива Зипфовом.

ЗИПФОВ ЗАКОН ЗА ГРАДОВЕ

Испитивање испуњености Зипфовог закона за градове у једној земљи почиње састављањем листе градова која је уређена према њиховој величини. Као мера величине града узима се број становника који у њему стално бораве. Град с највећим бројем становника добија ранг један, затим следе остали градови, заузимајући одговарајући ранг. Испитује се повезаност величине популације x и њеног ранга на листи градова: $\ln R(x) = a - \beta \ln x$. Подаци о броју становника појединих градова узимају се из резултата националног пописа становништва, а параметри се оцењују методом најмањих квадрата. Уколико структура градова, с обзиром на величину мерену бројем становника, следи Зипфову законитост, требало би да је $\beta=1$ или, у емпиријским истраживањима, да је блиска тој вредности

ГРАДОВИ У СРБИЈИ

Примена Зипфовог закона на градове у Србији проверавана је у овом осврту, имајући у виду резултате пописа из 1991. и 2002 године. Састављене су за сваку од ових пописних година одговарајуће ранг листе градова према величини, узимајући у обзир број становника утврђен пописом. Коришћени су резултати пописа према методологији из 2002. године. Нису укључени градови с подручја Косова и Метохије. Искључени су градови који су имали мање од 7000 становника. Оцењене су Зипфове линије — за 1991. годину ln (ранг) = 13,79 — 1,025 ln (број становника), $R^2 = 0{,}946$, (слика 1) и ln (ранг) = 13,88 — 1,032 ln (број становника), $R^2 = 0{,}946$, (слика 2). У обе посматране године одступање Зипфовог параметра од јединице није велико.

ОСВРТ НА ПРИМЕНУ ЗИПФОВОГ ЗАКОНА

Традиција истраживања развоја градова је дуга. Немачки географ Ауербах запазио је још 1913. године правилности на листи градова уређеној према величини њиховог становништва. Поменућемо Грђићев чланак објављен у *Летопису Матице српске* (Г р ђ и ћ, 1936) из периода када

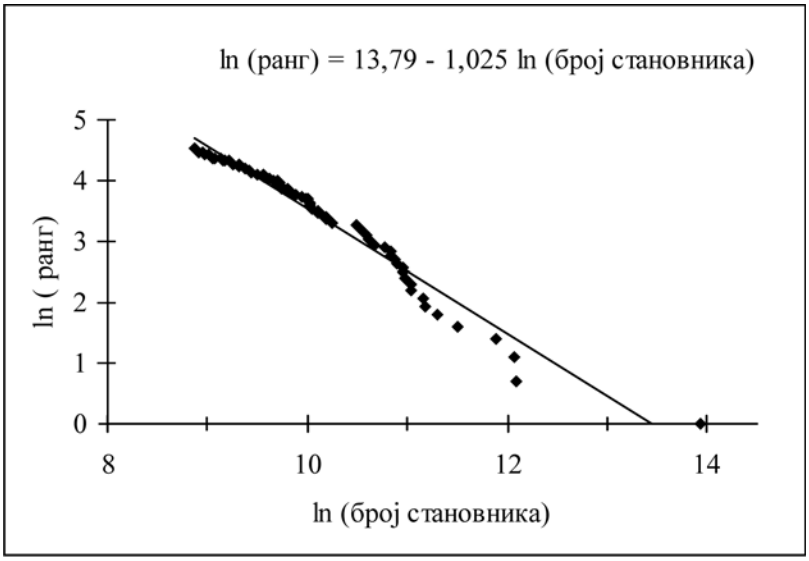

Слика 1. — Зипфов закон за градове у Србији, 1991. година

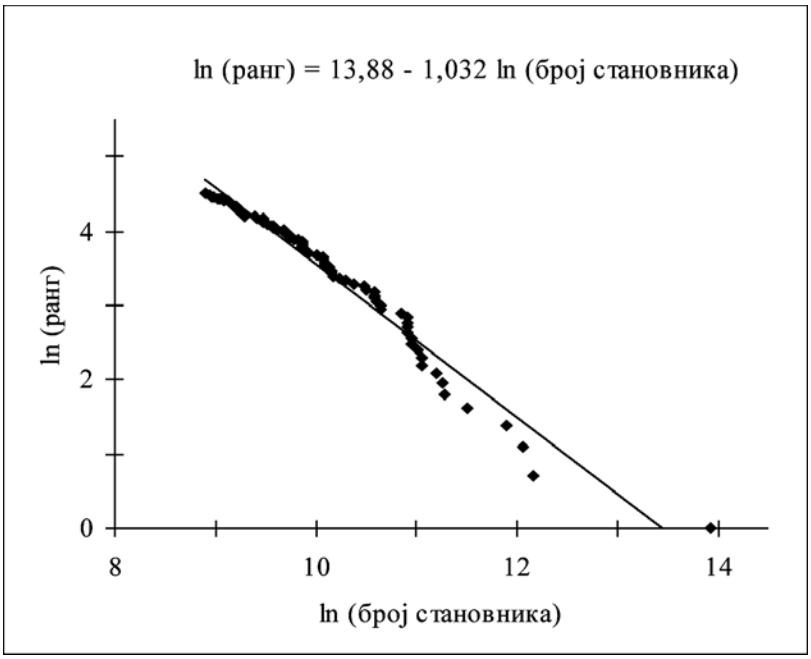

Слика 2. — Зипфов закон за градове у Србији, 2002. година

је развој градова привлачио пажњу статистичара демографа и економиста. У анализи на међународном плану уз примену Зипфовог закона били су укључени и градови Југославије (S o o, 2002).

Примена Зипфовог закона у демографским истраживањима и урбаној економији последњих година резултирала је великим бројем радова. Та популарност може се објаснити расположивошћу података и једноставношћу метода анализе. А у неким земљама постоје упоредиви подаци о развоју и увећању градова, имајући у виду и дубљу прошлост, што проширује садржај истраживања. Када је реч о примени Зипфовог закона у демографским истраживањима структуре градова према величини, треба имати у виду да је законитост проверавана пре свега емпиријски и да се поставља питање интерпретације саме везе. Без задовољавајуће интерпретације која би почивала на теорији економског и урбаног зазвоја градова веза би могла да буде тумачена и као пуко статистичко слагање. Јер, градови се иначе разликују по броју становника, а сама листа по величини састављена је тако што је град добијао позицију ближе врху уколико има више становника. За тако састављену листу инверзно слагање ранга и величине полулације доима се као тривијална последица. Још нешто захтева опрез када је реч о примени Зипфовог закона у анализи величине градских популација. Наиме, листа градова састављена према величини обично се одсеца искључивањем градова који имају мање становника од неког датог броја. То наравно угрожава непристрасност самог метода анализе. Анализа изложена у овом раду није била сувише рестриктивна.

Економски значај градова у развоју једне земље потиче од концентрације богатства у њима. То је основа на којој почива животни стандард становништва и економска активност. Унутрашње миграције често се усмеравају према већим градовима, што доприноси увећању броја њихових становника. Али важење Зипфовог закона има смисла проверавати и у другим околностима. Ако на неку територију у кратком периоду досели знатан број становника, како се он распоређује? Ако уследи пријем у држављанство са слободним избором места становања, како се распоређује досељено становништво? Како се то одражава на параметре у Зипфовој регресији. Управо за градове у Србији та питања постају важна, узимајући у обзир скорију прошлост. Осим тога, када је у питању Србија и њени градови, треба имати у виду да је она раније била у саставу веће државе. Поставља се питање да ли ће се становништво усмеравати према градовима у новонасталим приликама тако да ти градови заузму своју позицију „по Зипфу". На многа од тих питања одговори ће моћи да се потраже по објављивању резултата предстојећег пописа становништва.

ЛИТЕРАТУРА

K n u d s e n, T. (2001). Zipf's law for cities and beyond — the case of Denmark. American *Journal of Economics and Sociology*, vol. 60, str. 123—146.

G a b a i x, X. (1999). Zipf's law and the growth of cities. *American Economic Review*, Vol. 89 (2), 129—132.

G a b a i x, X. (1999). „Zipf's Law for cities: an explanation", *Quarterly Journal of Economics* 114: 739—767.

G a b a i x, X. and I b r a g i m o v, R. (2007). Rank-1/2: a simple way to improve the ols estimation of tail exponents, Technical working paper 342, National bureau of economic research, Massachusetts avenue, Cambridge, http://www.nber.org/papers/t0342.

Г р ђ и ћ, Г. (1939). Велики градови, њихов постанак и значај за варошку културу. *Летопис Матице српске*, вол. 113, 351, 4 (април 1939), стр. 241—253.

В е љ к о в и ћ, А., Ј о в а н о в и ћ, Р. Б. (1995). *Градови Србије — центри развоја у мрежи насеља*, Београд: Географски институт „Јован Цвијић", посебна издања.

Z i p f, G. (1949). *Human Behaviour and the Principle of Least Effort*. Cambridge, MA: Addison-Wesley.

K n u d s e n, T. (2001). Zipf's Law for Cities and Beyond: The Case of Denmark, *American Journal of Economics and Sociology*.

I o a n n i d e s, Y. M. (2000). Zipf's law for cities: an empirical examination, http://ase.tufts.edu/econ/research/documents/2000/papers06.pdf.

Kwok Tong S o o (2002). *Zipf's Law for Cities: A Cross Country Investigation*, Centre for Economic Performance, London School of Economics.

T o b i a s Just und P a t r i c k Stephan (2009). Die seltsam stabile Größenstruktur deutscher Städte — Das Zipfsche Gesetz und seine Implikationen für urbane Regionen, Deutsche Bank Research Research Notes 31 www.dbresearch.de.

H i r o t o Kuninaka and M i t s u g u Matsushita (2009). Modelling of Population Migration to Reproduce Rank-Size Distribution of Cities in Japan http://www.phys.chuo-u.ac.jp/labs/matusita/.

М а с л о в, В. П., Т. В. М а с л о в а (2006). О законе Ципфа и ранговых распределениях в лингвистике и семиотике, *Математические заметки*, том 80, выпуск 5 ноябрь 2006, стр. 719—732.

ZIPF'S LAW AND CITIES IN SERBIA

by

Zdravko Šolak, Nikola Dobrić

Summary

Formulated and mostly employed in linguistics, Zipf's law has been drawing attention of demographers and economists for a number of years relevant to their exploration of regional development or research within urban economy. Particularly intensive application of this law can be seen in analyzing the distribution of cities within a given country regarding the number of inhabitants living in them. The paper shows the application of Zipf's law in an analysis of the distribution of cities in Serbia according to the size of their population. Zipf's regressions have been determined based on the data provided by the 1998 and 2002 censuses, excluding the places populated by less than seven thousand inhabitants. The results arrived at are: for 1991: ln (rank) = 13,79 — 1,025 ln (number of inhabitants), R^2 = 0,96; for 2002 ln (rank) = 13,88 — 1,032 ln (number of inhabitants), R^2 = 0,96. The paper points out the applicability of Zipf's law

on cities in Serbia having in mind the data collected the next census, as well as the factors which influence and modify the natural movements of the population and migrations spurred by economic changes. One of the most important ones is the fact that Serbia had become an independent country. Apart from that, the cities in Serbia took in the people coming from war torn and crisis enveloped neighboring regions.

UDC 314.15(497.113 Srem)
Оригинални научни рад

Дара Пешковић

УТИЦАЈ МИГРАЦИОНИХ КОМПОНЕНТИ СРЕМСКОГ ОКРУГА НА ДЕМОГРАФСКИ РАСТ

САЖЕТАК: Простор Срема, као и остали делови Војводине захваћени су сталним кретањем становништва. Узроци миграција кретали су се од економских, социјалних, етничких или политичких. Дешавају се принудно или добровољно, масовно или појединачно, стихијно или плански. Наведени узроци миграција су се дешавали у Срему. Од 1961. до 1991. миграције су биле, углавном, усмерене ка градовима из економских разлога, градска насеља су апсорбовале највећи број миграната које је дало рурално залеђе. Интензивније кретање становништва било је ка већим регионалним центрима, па тако постоје одређене разлике између градских насеља. Интензитет и правци кретања становништва у великој мери зависе од економски развијеног простора. На крају двадесетог века уследиле су масовне миграције с простора република бивше Југославије. Ове миграције су утицале на домографски раст становништва Сремског округа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Сремски округ, мигранти, емиграција, имиграција.

Испитивање трендова становништва на основу миграционог салда, омогућава нам дубљи увид у факторе регионалног и демографског развоја. Промена броја становника у директној је вези с природним и миграционим компонентама, тј. висином природног прираштаја и миграционог салда који представља однос усељеног и исељеног становништва. Слабљење интензитета процеса урбанизације и темпа досељавања становништва у градове, последице су пражњења руралне средине као главне емиграционе базе. Као основни разлог кретања становништва видимо у немогућности задовољавања потреба у садашњем месту боравка, односно побољшање квалитета живота емиграцијом. Привлачна моћ сваког насеља расте с повећавањем његовог функционалног капацитета, односно да присутност већег обима функција подстиче како социоекономску тако и просторну покретљивост становништва. То значи да насеља имиграционог карактера као предиспозицију морају имати развијене функције, односно да простори с недовољно развијеном функцијом не могу бити одредиште миграција. У демографском развоју одређене специфич-

ности резултат су деловања просторних фактора, који своје утицаје испољавају кроз различите фазе. Посебно важан фактор је географски положај, који своје утицаје снажно манифестују према модификацијама у просторном размештају становништва у смислу „ограничавања" или „потенцирања" насељавања у зависности од геофизичких услова простора (геоморфолошких, климатских, хидролошких и др.). Остали фактори просторног карактера испољавају своје утицаје на демографски развој константно, али уз променљив интензитет. Међузависност утицаја демографских и природних фактора на простору Митровице резултирали су успостављањем таквих просторно-демографских односа, који по својим карактеристикама Митровици дају обележје хетерогеног простора. Ова хетерогеност огледа се преко издвојених насеља који имају специфичан демографски раст, условљен повољним геофизичким условима, привредним развојем, саобраћајном инфраструктуром и др. Хетерогеност просторно-демографског карактера посебно је приметна између урбаних и руралних насеља. Урбано насеље остварује раст, углавном захваљујући миграционом приливу становништва и повољној старосној структури, супротно у руралним срединама у највећем броју случајева долази до слабијег демографског раста, који је, углавном, изазван емиграцијом и поремећајем биолошког карактера.

Миграциона динамика становништва, изражена преко миграционог салда обједињује компоненте насеља, становништва и активности, одржава њен статични (кроз просторно-демографску структуру која се формира) и динамични (кроз миграциона кретања) аспект, који су битни за анализу. Посматрано на општинском нивоу, може се приметити да су позитиван миграциони салдо имала само градска насеља и релативно мали број приградских насеља, која су тако представљала пол раста у изразито депопулационом окружењеу.

У периоду 1961—1971, регија је имала позитиван миграциони салдо од 6844 или стопом од 2.4‰, стопа миграционог салда опада до 1991, да би у последњем међупописном периоду порасла на 13.42‰. Када поредимо миграциони салдо према типу насеља, већи је салдо миграција у градском подручју и износи 17841 становника с годишњом стопом раста од 16.61‰ у периоду 1961—1971, а код осталих насеља миграциони салдо је — 10997 становника или миграционом стопом — 6.18‰. Разлике између сеоских и градских насеља биле су евидентне до периода 1981—1991, када је миграциони салдо био негативан у градском подручју регије и износио је –0.24‰. Ово нам указује на почетак процеса пресељавања становништва не релацији град—град, а и чињеница да његове функције незадовољавају све социоекономске потребе становништва, па се оно селективно исељава.

У периоду 1961—1971. у Инђији смо имали 7 насеља с негативним миграционим салдом и 3 насеља с позитивним, од тога једно градско. У следећем периоду смањио се број насеља с негативним миграционим салдом за један, па их сада имамо 6, а 4 с позитивним. У задњем међупописном периоду сва насеља су имала позитиван салдо миграција.

У Иригу су сва насеља имала негативан миграциони салдо, изузев градског насеља. Оваку демографску слику општина је задржала до краја посматраног периода. Општина није имала довољно развијене функције, како би могла да задржи становништво.

За општину Пећинци је карактеристично да губи становништво негативним миграционим салдом до 1981—1991, до када су само Пећинци имали позитиван миграциони салдо. У периоду 1981—1991. број насеља са позитивним миграционим салдом је порастао, када од укупно 15 насеља, 8 насеља има позитиван миграциони салдо. Да би до краја посматраног периода само насеља Доњи Товарник и Суботиште забележили негативан миграциони салдо.

У периоду 1961—1971. у општини Рума од 17 насеља у 4 насеља (од тога једно градско) бележи се позитиван миграциони салдо, а у 13 насеља негативан. Број насеља са негативним миграционим салдом је растао, да би до периода 1991—2002. сва насеља имала позитиван салдо.

Општина Сремска Митровица бележи константан раст становништва, осим у периоду 1981—1991, када је имала негативан миграциони салдо од 2103, или стопу од –2.46‰. Посматрано по типу насеља, градско подручје Сремске Митровице има негативан миграциони салдо од 553 и стопом опадања од 1.42‰ у истом периоду, а остала насеља су имала негативан миграциони салдо од 1596 становника. Међутим, у следећој декади дошло је до промена када су сва насеља Митровице имала позитиван миграциони салдо. У периоду 1991—2002. салдо миграција у Сремској Митровици био је 5129 и стопом раста од 5.79‰. Разлике између типа насеља су такође евидентне, где се највећи број становника усељавао у град. Разлог повећања миграционог салда можемо сагледати у политичкој ситуацији која је захватила просторе бивше СФРЈ.

Стара Пазова је општина која је у периоду 1961—1971. имала негативан миграциони салдо, а до краја посматраног периода забележила позитиван. За разлику од осталих општина регије које бележе негативан миграциони салдо у периоду 1981—1991, број насеља с негативним миграционим салдом у међупописним периодима изгледао је 4-5-2-0, од укупно 9 насеља.

Константно губљење становништва забележено је у Шиду, где је само у задњем међупописном периоду забележена позитивна стопа миграционог салда од 14.05‰.

Наведена кретања одраз су снажног, али неравномерног економског и функционалног развоја простора.

Подаци о односу аутохтоног и досељеног становништва у регији, подаци и о миграционом билансу између појединих насеља, једни су од показатеља којима утврђујемо хијерархијску издиференцираност центара. На основу територијалног размештаја насеља која су давала и примала мигранте, и биланса између броја примљених и датих миграната утврђује се њихова функцијска међузависност, доминатност и субдоминатност, односно њихов просторно-функцијски однос. Главни правци миграција су били усмерени ка градским насељима. Када анализирамо усељено и исељено становништво општина регије, можемо видети да су највеће

Легенда
Миграциони салдо
1971-1981
Негативан
0
Позитиван

Легенда
Миграциони салдо
1991-2002
Негативан
0
Позитиван

унутаропштинске миграције. То нам говори да су општински центри, најчешће као једина градска насеља на општинској територији, апсорбовали највећи број миграната које је дало рурално залеђе.

Захваљујући интензивнијем развоју Сремске Митровице, када у послератном периоду доминатну улогу имају секундарне, а касније и терцијалне делатности, Ср. Митровица бележи позитиван салдо између усељеног и исељеног становништва са свим општинама у регији. Његова вредност је 1837 становника у 1991. По броју становника које је мигрирало ка Сремској Митровици истиче се општина Шид која је дала 1051 становника и општина Рума, која је дала 406 становника. У 2002. години Митровица је задржала позитиван салдо с већим бројем општина, једино је са Старом Пазовом забележен негативан салдо од 11 становника. Миграциони салдо се смањио за 551, и у 2002. износио је 1286 становника. Структура у кретању миграната општина регије ка Митровици, се није променила.

У укупном досељеном становништву према попису 1991. нису забележена велика кретања унутар општина регија. Од укупног броја миграната (153924 у регији), 31.98% била су унутаррегионална кретања, а према попису 2002. овај број се смањио на 24.79%, а број миграната је порастао на 177052. Велика кретања становништва забележена су према Београду и Новом Саду. Од укупног броја миграната општина регије у 1991. години, ка Београду се иселило највише из следећих општина: Пећинци 47.34%, Стара Пазова 20.42%, Ириг 16.01%, Рума 14.78%, Инђија 13.66%, Сремска Митровица 9.15% и Шид 9.68%. Хијерархија општина које су давале мигранте Београду није се променила до пописа 2002, а у свим општинама забележен је пад учешћа миграната ка Београду од укупног броја миграната. Како је гравитационо подручје Београда највише утицало на општине Стара Пазова и Пећинци, тако смо имали и утицај гравитационог подручја Новог Сада у општини Ириг са 35.16%, а у општинама Инђија (10.70) и Стара Пазова (10.48%) поред гравитационог утицаја Београда имали смо и гравитациони утицај Новог Сада.

Поред Сремске Митровице, позитиван миграциони салдо у 1991. забележиле су и општине Стара Пазова са 818 становника, Рума са 803 становника и Инђија са 656 становника. Све остале општине имају негативан салдо усељеног и исељеног становништва с другим општинама округа. Највећи одлив становништва у регији забележен је са територије општина Пећинци и Шид, вероватно као последица слабе развијености њихових општинских центара. До следећег пописа нису се десиле неке веће промене у међуопштинским односима исељеног и усељеног становништва.

По интензитету миграторних кретања међу општинама, највеће размене 1991. одвијале су се на релацији Шид—Ср. Митровица, Рума—Ср. Митровица, Пећинци—Рума, Ириг—Рума. Интензитет размене становништва између осталих општина је слабији. Поред ових праваца у 2002. приметни су и правци размене Пећинци—Инђија и Ириг—Инђија.

У регији је 1991. године живело 309981 становника, од тога из бивших Југословенских република доселило се 176328 становника, највећи

број досељених дошао је из Србије, 89889 или 50.9% од укупног броја досељених, Босне и Херцеговине 35398 становника или 20.1%, док је из осталих Република био мањи интензитет досељавања. Одредиште ових кретања у највећем броју случајева је општина Сремска Митровица. Међу осталим општинама истиче се Стара Пазова, Рума као одредиште миграторног кретања. Повећање броја досељеног становништва из насеља других општина Републике је одраз раста значаја Сремске Митровице у просторнофункционалној хијерархији центара мреже насеља у Србији. У целини посматрано Митровица је са својим функцијама успела да привуче велики број миграната, што је утицало на кумулацију становништва и функција у граду и њеној ближој околини. Као главни фактор привлачности становништва, у граду је развој функција центара града изражен растом броја запослених и броја радних места по делатностима и њиховим секторима. Међутим, ни град Сремска Митровица не успева да спречи одлив становништва из регије, које је, пре свега, усмерено према Београду, Новом Саду и другим мање атрактивним градовима.

По попису из 1991, у Србији је живело 99280 становника који су се иселили са територије регије. Ако овај број упоредимо са пописом из 2002. можемо закључити да се интензитет исељавања из регије смањио за 10456, према задњем попису у Србији је живело 88824 становника са подручја регије. Интезитет и правци исељавања одређени су, с једне стране дометом гравитационих утицаја развојних центара, а с друге слабљењем атрактивности општинских центара регије који су услед брзог и неконтролисаног раста временом губили на квалитету. Велика привлачност Београда за досељавање огледа се кроз његову развијеност и мале просторне удаљености довољне за подстицање миграција.

На основу анализе досељеног-одсељеног становништва, а у хијерархијској диференцијацији центара одређеног снагом привлачења миграната, водеће место заузима Сремска Митровица као примарни центар. Након Митровице, по снази утицаја истичу се Рума и Стара Пазова. Следи општина Инђија, с нешто слабијим интезитетом, али позитивним салдом миграција. Центри изразито емиграционих подручја Ириг, Пећинци и Шид, спадају у најслабије центре регије. Савремене промене структуре насељености се одвијају под утицајем брзе деаграризације, које су праћене руралним егзодусом и локалном концентрацијом становништва у општинске центре и приградска насеља.

Према попису 2002. године највеће учешће градског становништва у укупном градском становништву регије, имала је Сремска Митровица са 30.28%, Рума 22.28%, Инђија 18.68%, Стара Пазова 13.27%, Шид 11.54% и Ириг 3.39%. Највећи број урбаног становништва регије је сконцентрисан у регионални центар Сремска Митровица

Кретање становништва је у директној вези с променама у односу између природног прираштаја и миграционог салда. На основу овога можемо одредити тип демографског кретања Сремске Митровице и насеља њене околине. Према Кларковом моделу кретање становништва, чију примену је презентирао М. Фригановић на Деветом конгресу географа Југославије, постоји осам типова кретања становништва, 4 ими-

граciона и 4 емиграциона типа. Сви емиграциони типови кретања имају негативан салдо миграције, а сви имиграциони типови кретања имају позитиван салдо миграције.

Кларков модел нам на врло једноставан начин омогућава да искажемо врло сложене односе популационих компонената. Према њему у периоду 1971—1981. општине Шид (Е2) и Ириг (Е4) имале су емиграциони тип кретања, док су остале општине регије имале имаграциони тип (И1) којег карактерише позитиван природни прираштај и позитиван миграциони салдо. Из групе општина које су припале имиграционом типу издваја се Сремска Митровица са највећим вредностима миграционог салда и природног прираштаја. Просечна годишња стопа природног прираштаја 1971—1981. године је ниска или умерена и има вредности за насеља Инђије 5.56‰, Ириг — 2.52‰, Пећинци 2.28‰, Рума 4.55‰, Сремска Митровица 5.83‰, Стара Пазова 6.32‰, Шид 2.56‰. Стопа миграционог салда имају следеће вредности Инђија 2.64‰, Ириг — 7.68‰, Пећинци 1.84‰, Рума 0.76‰, Сремска Митровица 2.09‰, Стара Пазова 10.97‰, Шид –6.01‰. У око 80% случајева сеоска насеља припадају емиграционом типу, са разликама простора обичне емиграције (Е1) и простора изумирања (Е4) који значи смањење укупног броја становника услед негативног и природног прираштаја и миграционог салда. Анализом компонената о кретању становништва, сва насеља регије (градска и сеоска) имају позитиван природни прираштај, а док је компонента миграционог салда већа у периоду 1981—1991. од периода 1971—1981, што је у складу са правилом да се у град усељава радно и фертилно становништво. У следећој декади пописа већина општина регије имала је негативан миграциони салдо, па је припала типу емиграција: Инђија (Е1), Ириг (Е4), Пећинци (И1), Рума (Е1), Сремска Митровица (Е1), Стара Пазова (И1), Шид (Е4). У последњем међупописном периоду углавном све општине регије пораст становништва бележе имиграцијом. Масовни прилив избеглица дирекно се рефлектовао на бројност становништва регије. Од свих општина само у Иригу становништво има позитиван природни прираштај и негативан миграциони салдо, а остале општине бележе негативан природни прираштај, али миграциони салдо имају позитиван и он доприноси расту становништва.

Имиграције у Сремску Митровицу далеко су већег обима у односу на имиграције у остале општинске центре. Један од разлога можемо сагледати у слабијим функционалним капацитетима, који нису у стању да обезбеде задовољавање социјалних и економских потреба досељеног становништва. Недовољан број радних места, недовољно пропулзивна привреда, мали број културно-образовних установа, неразвијеност објеката услужног сектора, подстичу исељавање становништва ка центрима већег функционалног капацитета, одређујући тако карактер и интезитет процеса урбанизације. Главни правци кретања становништва на територији регије су из сеоских ка градским подручјима и из слабије развијених ка развијенијим општинама. Тада долази до великих разлика између општинских центара на једној страни и осталих насеља која се домаграфски празне, на другој страни.

У општини Инђија у периоду 1971—1981. становништво расте по просечној годишњој стопи од 8.93‰. У само четири насеља општине становништво расте (Бешка 0.41‰, Инђија 22.08‰, Љуково 23.16‰ и Чортановци 12.24‰). То су насеља, углавном, приградског карактера, док у осталим насељима општине становништво опада. У периоду 1981—1991, становништво општине је порасло за само 34 или просечном годишњом стопом од 0.08‰, а једино су насеља Инђија 5.58‰ и Љуково 9.24‰ забележила раст становника. У периоду 1991—2002. сва насеља бележе раст становништва.

У општини Ириг у свим насељима је забележен пад становништва, а највећи пад су забележила насеља Крушедол Прњавор — 42.62‰ и Гргетак –38.10‰ у периоду 1971—1981. У следећем међупописном периоду наставља се тренд пада становништва са стопом од –5.78‰. Једино је насеље Шатринци забележило мали раст становништва од 1.27‰. До краја посматраног периода слика о становништву се поправља. Општина бележи раст од 8.48‰, као и већина насеља општине. У овој декади само два насеља бележе пад становништва, Јазак –1.49‰ и Нерадин –11.04‰.

Становништво општине Пећинци у периоду 1971—1981. бележи раст са просечном стопом од 4.29‰, а сва насеља осим Пећинаца (31.29‰) бележе пад. Природни прираштај је негативан у пет насеља: Деч 3.18‰, Карловчић 2.99‰ Купиново 0.85‰, Попинци 1.12‰ и Прхово 2.88‰. У периоду 1981—1991. демографска слика становништва се поправља на рачун сеоских насеља. Општина је имала сличан раст као и у претходном периоду од 4.11‰. Овај пут већина насеља имала је позитивну стопу раста становништва, изузев насеља Обреж (–0.84‰) и Попинци (–2.64‰). Тренд раста настављен је до последњег међупописног периода са стопом раста од 8.97‰.

Становништво општине Рума континуирано расте, а најмањи раст је забележен у периоду 1981—1991, од само 4 становника. У периоду 1971—1981. становништво бележи раст природним прираштајем, а не миграцијама. Сеоска насеља губе становништво одсељавањем, а природни прираштај био је позитиван, само је насеље Павловци имало негативан (–4.72‰) природни прираштај. Миграције су биле веће па су сеоска насеља губила становништво. Сличан тренд се наставља у 1981—1991, само што се стопа природног прираштаја смањује и повећава број насеља с негативном стопом. Овај пут сеоска насеља становништво губе због природне и миграционе компоненте. У последњој декади сва насеља, осим Буђановаца, бележе раст становништва и то искључиво кроз миграције, јер је природни прираштај у свим насељима негативан.

Становништво Сремске Митровице бележи континуирани раст у целом посматраном периоду. Највећа стопа просечног раста становништва забележена је у периоду 1971—1981, од 8.6‰. Приградска насеља бележе раст, о остала пад становништва. Насеља Лежимир –1.09‰, Шашинци –0.35‰, Шишатовци –2.11‰ и Шуљам –2.57‰ имају негативан природни прираштај, а остала насеља су имали позитиван, из чега можемо да закључимо да су сеоска насеља губила становништво углав-

ном миграцијама. У овом периоду миграције на релацији село—град имале су највећи значај. У периоду 1981—1991, Митровица је забележила најмањи раст становништва од само 0.23‰, становништво је расло углавном у градском делу општине. Овај пут сеоска насеља губе становништво комбинацијом негативног природног прираштаја и миграционог салда. У последњем посматраном периоду демографска слика се поправља у свим насељима општине. Становништво углавном расте позитивним миграционим салдом. Шест насеља је забележило пад становништва, то су углавном насеља која су удаљенија од градских насеља и немају предности које имају насеља ближа граду.

Утицај близине агломерације Београда имао је великог утицаја на раст становништва општине Стара Пазова. У периоду 1971—1981. становништво је расло просечном стопом од 20.91‰, високу стопу раста задржао је до краја анализираног периода када је забележио раст од 22.60‰. Становништво је на почетку расло позитивним природним прираштајем, да би после бележило раст, углавном, позитивним миграционим салдом.

Шид је општина која је губила становништво до задњег међупописног периода када је имала раст од 10.84‰. У периоду 1971—1981, Шид је губио становништво комбинацијом негативног природног прираштаја и миграционог салда. Само је градско насеље имало позитиван природни прираштај од 13.76‰. Овај тренд је задржан до периода 1991—2002, када становништво расте досељавањем становништва у општину.

Демографско пражњење руралног залеђа, изузев приградских насеља, насупрот концентрацији становништва у урбане центре онемогућава равномеран развој територије регије и изазива многобројне негативне последице, како на једној тако и на другој страни. Наиме, концентрација радног и репродуктивног становништва у градским насељима условљава развој већег броја функција, повећан обим потреба досељеног становништва поспешује развој разноврсних делатности и услуга којима ће бити задовољена, што у целини доприноси развоју града. Међутим, у условима интензивног квантитативног раста насеља, постоји опасност од неусклађености и стварања јаза у односу на квантитет раста. То за последицу може имати низ најразличитијих проблема, од оних који се тичу недостатка стамбеног простора и радних места, преоптерећености инфра и супраструктуре, до оних који доводе до смањења квалитета живота у граду и нарушавања квалитета животне средине. На другој страни одлив радног и фертилно способног становништва из сеоских насеља директно утиче на старење популације и смањење природног прираштаја, што даље доводи до слабијег функционалног капацитета насеља и одумирања функција.

ЛИТЕРАТУРА

Ђ у р ђ е в, Б. (2001). *Основне технике у демографији*. Београд: Друштво демографа Југославије.

Ф р и г а н о в и ћ, М. (1978). *Демогеографија*. Загреб: Школска књига.

Група аутора (1999). *Становништво Срема*, Нови Сад.

Б р е з н и к, Д. (1980). *Демографија*. Београд: Научна књига.
Г о р д а н а, В. (2007). *Становништво као елемент регионализације Србије*, Београд: Српско географско друштво.
Т о ш и ћ, Д. (1999). *Просторно-функцијски односи и везе у нодалној регији Ужица*, докторски рад, Београд.

INFLUENCE OF MIGRATIONAL COMPONENTS OF THE SREM DISTRICT ON DEMOGRAPHIC GROWTH

by

Dara Petković

Summary

The areas of Srem, and other parts of Vojvodina, are characterized by the constant movement of the population. Most causes of migration are economic, social, ethnic or political reasons. Migration could be voluntarly or forced, mass or individual, occasional or planned. The stated causes of migration occurring in Srem since 1961 to 1991 were mainly routed to the cities for economic reasons. The cities have absorbed the largest number of migrants provided by the rural hinterland. More intensive population movement was towards larger regional centers, resulting in some differences between urban settlements. The intensity and direction of movement of the population is largely dependent on the economic developed area. At the end of the twentieth century there were mass migrations from the territory of the former Yugoslavia. These migrations have affected to the demographic growth of population of Srem district.

UDC 364.4-053.9(497.11)
364.662-053.9(497.11)
Оригинални научни рад

Дренка Вуковић

СТАРОСТ И СИРОМАШТВО

САЖЕТАК: Процес демографских промена у Србији прате расправе о потреби обезбеђења сигурне старости у решавању проблема сиромаштва и социјалне искључености код старијег дела популације. Актуелно стање карактерише непостојање механизама гаранције адекватног нивоа животног стандарда у старости, што се испољава у виду високе стопе сиромаштва, погоршања здравственог стања и ограничења у коришћењу социјалних програма

Резултати анкета о животном стандарду из 2002. и 2007. године указују на смањење сиромаштва међу општом популацијом и пензионерима и готово двоструко већи ризик од сиромаштва код лица старијих од 65 година. Рестриктивне мере реформи доводе до промена односа пензија и зарада, па отуда све већи број пензионера прима пензије мање од просека, односно минималне пензије. Обавезним пензијским осигурањем нису обухваћена сва стара лица тако да значајан број (око 400 000) старих нема сигуран месечни приход.

Државни програм финансијске подршке старима је скроман и не обезбеђује помоћ укупном броју сиромашних. Социјална помоћ смањује ризик од сиромаштва, али не значи и гаранцију адекватног нивоа материјалне сигурности у старости. Низак ниво минималних и просечних пензија, смањење учешћа у просечној заради и строги критерији у систему социјалне заштите, актуелизовали су потребу увођења „социјалних пензија” и развијања разноврсних програма помоћи и подршке старима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: старење становништва, сиромаштво и социјална искљученост, пензијски систем, социјална помоћ, социјална пензија

ДЕМОГРАФСКО СТАРЕЊЕ

Демографски развој Србије карактерише ниска стопа наталитета и све израженије старење становништва. Савремене промене у развитку становништва дошле су до пуног изражаја у другој половини прошлог века (XX), као резултат историјског развоја, промена у друштвеном и привредном животу, миграционих кретања и недовољног рађања. Србија је у читавом послератном периоду бележила негативне трендове на

пољу бројности становништва као последицу смањене стопе фертилитета, што је определило и његову укупну структуру. Ниске репродуктивне норме изазивају отворену депопулацију и убрзано демографско старање. Пројекције даљег кретања становништва Србије упућују на то да ће се уочени тренд наставити и у наредним деценијама, и да ће то битно определити даљи ток социјалног и економског развоја.

Број становника у Србији последњих година стагнира, односно минимално опада, и према проценама демографа налази се на почетку неминовног процеса смањивања у наредним деценијама. „Према попису из 2002. године у Србији (без КиМ) је живело 7 милиона и 498 хиљада становника, што је за 79 хиљада мање него у време претходног пописа 1991. године или по просечној годишњој стопи од –1,0. Посматрано по подручјима, смањење броја становника регистровано је у централној Србији, чија се популација смањила за 141 хиљаду, или по стопи од –2,3% годишње, док се популација Војводине увећала за 62 хиљаде или за 3,1 на 1000 становника. На тај начин је у овом међупописном периоду становништво централне Србије први пут забележило смањење бројности, што је у Војводини забележено у периоду 1981— 1991. године" (Радивојевић, 2006: 238).

Наведене промене у укупном становништву резултат су пада стопе природног прираштаја и интензивних миграционих кретања током 90-их година XX века. Прилив избеглица и расељених лица у периоду ратних сукоба на бившем југословенском простору, етничка хомогенизација и сељење у „државе матице" допринели су ублажавању депопулације Србије. У Војводини је миграциони салдо од 144 хиљаде неутралисао ефекте негативног прираштаја, па је према резултатима последњег пописа из 2002. године дошло до пораста броја становника на њеном подручју. Исте године регистровано је укупно 379 135 избеглих лица који су чинили 5,1% укупног становништва Србије (без КМ). У централном делу земље 2002. године је било 192 672 избеглих који су чинили 3,5% становништва, док су избегла лица у Војводини у време последњег пописа чинила 9,2% укупне популације. Као и домицилно становништво избегла и расељена лица живе најчешће у великим градовима, док су поједини региони и општине са најмањим бројем становника остале без прилива миграната.

Демографско старење карактерише глобалне промене у свим регионима света, с тенденцијом повећања учешћа старих до 2050. године у свим земљама. Тај процес се најчешће објашњава дугорочним опадањем стопе фертилитета и његовог ниског нивоа, и у исто време продужењем средњег трајања живота. Демографско старење одликује сва подручја у Србији, погађа женски и мушки део популације, градско и сеоско становништво, а присутно је код свих етничких група. Просец промена нарочито је интензивиран последњих деценија, па је тако 2002. године први пут забележен већи број старијих (лица са 60 и више година — 22,5%) од броја младих (22,3% — до 20 година). Коефицијент економске зависности, као однос издржаваних и лица с личним приходима према привредно активним лицима је углавном растао. Старење радне снаге

посебно је изражено у пољопривреди, јер највећи број одлази у градове, односно у неке друге земље.

Витални демографски показатељи

2001—2006.	Природни прираштај (просечни годишњи)		Старост становништва — просечна	Очекивано трајање живота		Смртност одојчади
	стопа	број		мушкарци	жене	
Србија	—3,5%	—26 181	40,3	70,6	75,9	7,4
ЕУ-27	0,5%		39,8	75,8	81,9	5,3

Извор: Извештај о развоју (РЗР, 2008:3)

Према подацима Републичког завода за статистику (2008) у Србији је 2007. године било 7 381 579 становника (3 588 957 мушкараца и 3 792 622 жена), што представља пад од 1,6% у односу на стање забележено последњим пописом становништва 2002. године. Просечна старост становништва у периоду 1997—2007. порасла је са 39,2 године (38,0 мушкарци и 40,4 жене) на 40,9 године (39,6 мушкарци и 42,2 жене). Очекивано трајање живота бележи благи раст, и оно је у 2007. години било 70,7 година за мушкарце, односно 76,2 године за жене. Према подацима Светске здравствене организације очекивано трајање живота на рођењу у Србији 2006. године (73,5 година) било је мање него у Аустрији (80,2), Холандији (80,1) и Немачкој (79,9). Сличне вредности забележене су у Пољској (75,4), Румунији (72,7), а знатно мање у поређењу са Србијом у Украјини (68,0), Казахстану (66,2) и још неким земљама у транзицији.

Стопа укупног фертилитета у 2007. години је износила 1,4, а број живорођене деце 68102, што представља знатно смањење у поређењу са стањем деценију раније. У 1997. години стопа живорођених на 1000 становника била 10,5, а у 2007. години 9,2. У исто време забележен је пораст броја умрлих, тако да је стопа морталитета на 1000 становника у 2007. години била 13,9 (102 805 укупно умрлих). То је определило негативну стопу природног прираштаја па је отуда забележен пад од –2,4/1000 становника у 1997. години на –4,7/1000 становника у 2007. години. Стопа смртности одојчади као значајна индикатор демографских промена, бележи пад, са 12,1/1000 живорођених у 1997. години на 7,1/1000 живорођених у 2007. години (Институт за јавно здравље Србије, 2008).

У 2007. години више од половине укупног броја домаћинстава имало је бар једног члана са 65 и више година. То је посебно изражено у руралним насељима (51,4%) док је стање у градовима нешто повољније (34,7). Проблем демографског старења видљив је и у показатељима о броју деце у домаћинствима од којих је највећи број без деце млађе од 18 година (66,8%), са једним дететом је 16,7%, а са двоје и више деце 16,5%. „Посматрано према типу насеља, у градовима је забележен нешто већи удео домаћинстава с једним дететом (17,6% у градовима према 15,4% у селима), док је удео домаћинстава с двоје и више деце израженији у сеоским насељима (17,7% у селима према 15,7% у градовима). Гледано по регионима Србије, најмањи удео домаћинстава с двоје и ви-

ше деце забележен је на подручју града Београда (свега 13,9%), а највећи удео на подручју југоисточне Србије (подручје са највишом стопом сиромаштва)" (РЗС, Студија о животном стандарду, 2008: 44).

Пројекције даљих демографских трендова у Србији указују на то да ће проблем депопулације остати актуелан и у XXI веку, и да ће 2052. године у Србији живети мање становника од броја забележеног пописом из 2002. године. Уколико се остваре прогнозе ниског фертилитета, половином XXI века сваки четврти становник Србије биће старији од 65 година (27,5%). Број „најстаријих старих" (лица са преко 80 година) порастао би са садашњих 1,9% на 6,9%, док би се удео младих смањио са 15,9% у 2002. години на 11,.6% у 2052. години.

СИРОМАШТВО СТАРИХ

Истраживања сиромаштва у Србији указују на смањења ризика од сиромаштва у последњој деценији. Према подацима Анкете о животном стандарду[1] број сиромашних у периоду од 2002. до 2007. године је преполовљен, чиме је, према неким оценама, остварени циљ дефинисан Стратегијом за смањење сиромаштва из 2003. године. У Србији је 2002. године било 14% или милион сиромашних, а пет година касније (2007) 6,6% или око 490.000.[2] Позитивне промене тумаче се као резултат економског раста, повећања прихода, пензија, социјалних трансфера и дознака из иностранства.

Сиромаштво у Србији (у %)

	2002.	2007.
Проценат сиромашних, укупно	14,0	6,6
Проценат сиромашне деце 0—5 година	12,5	8,7
Проценат сиромашне деце 6—14 година	14,3	9,5
Проценат сиромашних старих 65+ година	19,9	9,6

Извор: Анкета о животном стандарду (АЖС: 2002 и 2007)

Сиромаштво је и даље, пре свега, рурални феномен, а одликују га и велике регионалне разлике. Индекс сиромаштва у 2007. години кретао се од 3% у градском подручју Београда до 18,7% у руралним подручјима југоисточне Србије. Најсиромашнија су домаћинства у којима су носиоци без посла (19,7%), удео сиромашних значајно опада са растом нивоа

[1] У Анкети о животном стандарду из 2002. године дефинисана линија сиромаштва износила је 4 489 динара, а у 2007. години 8 883 динара, према, донекле, модификованој методологији израчунавања. Када се исти метод примени на АЖС из 2002. године добија се линија сиромаштва од 5 234 динара, што обезбеђује упоредивост података

[2] Слика сиромаштва је другачија ако се укључе посебно ризичне категорије као што су избеглице и расељена лица и Роми, код којих је индекс сиромаштва већи него код основне популације. Значајно је такође да је „субјективно сиромаштво" на основу оцене испитаника двоструко веће од „објективног" добијеног Анкетом о животном стандарду 2007. године

образовања, док су разлике према полу готово занемарљиве. „*Стара лица и деца узраста до 14 година више су изложена ризику сиромаштва од осталих старосних група*. Највећи ризик сиромаштва и даље имају стара лица (65+) и њихов положај у односу на просек популације остао је готово непромењен. Иако је у 2007. години знатно мањи проценат старих лица која су била сиромашна у односу на 2002. годину (9,6% према 19,9%), код старих је ризик сиромаштва преко 40% већи од просека популације. Стара лица чинила су 17,4% становништва у 2007. години и четвртину сиромашних (25,3%)" (Студија о животном стандарду, 2008: 21).

Детаљнија анализа сиромаштва код пензионера и старих са 65 и више година (Б а р о н и ј а н, 2009) показује да је стопа сиромаштва пензионера у 2007. години била 5,5%[3] а код старих са 65 + била је 9,6%. То представља велику промену у поређењу са стањем у 2002. години када је овај део популације био сиромашан изнад просека.

Индекс сиромаштва код пензионера и старих лица 65 + (2007, у %)

	2002	2007
Општа популација	14,0	6,6
Пензионери	15,9	5,5
Стари 65+	19,9	9,6
Стари 65+ и пензионери	18,0	7,3
Стари 65+ који нису пензионери	24,3	19,7

Извор: Анализа карактеристика сиромаштва у Србији (2009: 122)

Демографске карактеристике (пол, брачни статус, старост, образовање, тип насеља, регион, тип домаћинства) у великој мери опредељују ризик од сиромаштва код пензионера и лица старијих од 65 година. Међу пензионерима сиромаштво посебно погађа удовице (индекс сиромаштва 7,8%, а код удоваца 5,5%), што се може тумачити као резултат ниског нивоа породичних пензија које користе и живота у једночланим домаћинствима (39% удовица). Образовни статус старих[4] као и код осталог дела популације у великој мери опредељује ризик од сиромаштва, који је највећи код пензионера без школе (17%), са непотпуном основном школом (10%), док код оних са вишим и високим образовањем готово да нема сиромашних (0,2%).

„Анализа сиромаштва пензионера, зависно од типа домаћинства у коме живе, показује да је, као што се могло очекивати, највећи индекс сиромаштва код пензионера из мешовитих домаћинстава без запослених (9,4%). Пензионери из једночланих пензионерских домаћинстава такође имају индекс сиромаштва већи од просека (7,2%). Пензионери из дво-

[3] Постоје неједнакости у обрачуну сиромаштва пензионера између података у Студији о животном стандарду (2008) и Анализи карактеристика сиромаштва у Србији (2009) због методолошких разлика у дефинисању скупа пензионера

[4] Међу старијима доминира лоша образовна структура — 28% садашњих пензионера и 45% лица са 65 и више година нема завршену ни основну школу

чланих пензионерских и осталих мешовитих домаћинстава имају индексе сиромаштва који су нижи од просека... Стара лица са 65+ без пензије су посебно угрожен сегмент популације (индекс сиромаштва 19,7%). У питању су у већем проценту жене (79%), особе које живе у браку (66%), у нешто већем проценту особе преко 75 година (40%), са основном школом и нижег образовања (93%), из руралних крајева (67%), Војводине и западне Србије. Ове особе чешће од просека за стара лица живе у вишечланим старачким домаћинствима, што је вероватно узрок веће вулнерабилности вишечланих старачких домаћинстава" (Б а р о н и ј а н, 2009: 124—125).

Озбиљност проблема сиромаштва код старих потврђују и подаци о жељеном начину трошења додатног новца (ако би им био на располагању). Највећи број сиромашних старих[5] би га потрошио на куповину хране (сваки трећи) или лекова (сваки четврти). Један део старих се одлучио за поправку и сређивање куће или стана (сваки шести), док би други радије купили уређаје за домаћинство (сваки осми). Сиромашни стари имају проблема и са плаћањем рачуна, набавком огрева, одеће или обуће или боравком у бањи. Додатне приходе сиромашни стари би радо искористили и као помоћ деци или унуцима, односно на „основне потребе" (A m i t y, 2009).

Низак ниво животног стандарда непосредно утиче и на здравствено стање старих, приступ здравственим службама, добијање адекватне неге и помоћи. Резултати истраживања карактеристика сиромаштва у Србији (2009) показују да 71% пензионера и 75% старих лица преко 65 година имају неко хронично обољење. То су у првом реду висок крвни притисак (60%) и проблеми локомоторног система које их ограничава у обављању свакодневних послова (23%). Лоше здравствено стање (према субјективној процени или дијагностификовано) утиче да 60% старих користи услуге здравствене заштите, у поређењу са 35% грађана опште популације. Један део болесних старих не користи услуге здравествене заштите јер је „проблем мали тако да могу сами да га реше". Међу онима који се сусрећу с препрекама у лечењу су и лица која немају новца (3%) или су спречени због велике удаљености установа здравствене заштите.

„Сиромашне старе особе, којима је потребна помоћ за свакодневно функционисање у највећем броју случајева, њих 81%, ослањају се на члана породице. Рођаци, комшије и пријатељи се далеко ређе наводе као извор помоћи (7%). Институције имају маргиналну улогу у мрежи подршке старима. Наиме, сиромашне старе особе којима је потребна помоћ за свакодневно функционисање, минимално се ослањају на све побројане институције које потенцијално могу да им пруже подршку као што су здравствена установа, центар за социјални рад, хуманитарне организације (3%). Треба посебно истаћи да се 8% сиромашних старих ко-

[5] Подаци репрезентативног истраживања које је спроведено у октобру 2008. године. Анкетирањем је обухваћено 1 021 лице од 65 и више година, без личних примања, односно са приходом мањим од 6.500 динара, који живе на територији Србије ван Косова и Метохије (A m i t y, 2009).

ји имају потребу за неким обликом асистенције не ослања ни на кога" (Сатарић, Рашевић, Милорадовић, 2009:33).

(НЕ)СИГУРНА СТАРОСТ

Обезбеђење сигурних прихода у старости и спречавање сиромаштва представља основни циљ пензијских система. Да ли се и у којој мери остварује наведени циљ мери се сетом индикатора, али се најчешће користи „стопа замене"[6] која показује однос прихода пре и после пензионисања. Посматрано на макро нивоу одржање адекватних прихода у старости изражава се у односу просечне пензије и просечне зараде. Он показује какав је животни стандард пензионера у односу на оне који раде, под условом да су им пензије, односно плате основни извор прихода.

Учешће просечних пензија у просечној нето заради (запослени)

Година	Нето зарада		Просечна пензија		Учешће у заради
	У динарима	У еврима	У динарима	У еврима	
2001.	5.381	90	4.865	82	90%
2003.	11.500	177	8.109	123	70%
2005.	17.443	210	11.650	141	67%
2006.	21.707	258	13.406	159	62%
2007.	27.759	347	14.996	187	54%
2008.	32.746	401	19.386	238	59%

Извор: РФПИО (2009).

Обезбеђење гарантованог нивоа прихода у старости остварује се преко дефинисаног нивао минималних пензија, или разноврсних програма социјалне помоћи и подршке старима. Државни (јавни) системи пензијског осигурања по правилу садрже редистрибутивну компоненту која обезбеђује минимални приход у старости. То се постиже преко „универзалоног приступа"[7] или система „допуне",[8] односно социјалних

[6] Стопу замене могуће је израчунати на основу хипотетичких или стварних примања. Хипотетичка (теоријска) стопа замене показује колику би пензију радник могао да оствари у односу на своју петходну зараду у хипотетичкој ситуацији, да је радио пун радни стаж и да је током целе каријере остваривао просечна примања. Стварна стопа замене показује сложеност радног века запосленог у погледу дужине радног стажа, висине примања, професионални профил, итд. Извори података за обрачун стварне стопе замене су административни подаци или анкета (C L D S, 2009: 13)

[7] „Код универзалног приступа свим грађанима старијим од прописане границе из буџета се исплаћује једнака социјална пензија која се често назива и основном пензијом. На ту основу се додаје део пензије који зависи од зараде појединца током радног века.Овај вид социјалне пензије углавном се среће у развијеним земљама у којима постоји систем глобалног опорезивања који на крају „испегла" неравноправности. С друге стране, овај систем се препоручује и мање развијеним земљама, које обично немају добар обухват обвезним пензијским осигурањем" (C L D S, 2009: 16).

[8] Приступом попуњавања се обезбеђује отклањање разлике између прихода које би корисник пензија остварио и минималног нивоа неопходног за обезбеђење „апсолутног

пензија (за све грађане изнад одређених година живота) или минималних пензија (за оне чији би приходи били испод дефинисаног нивоа животног стандарда). Гарантовани ниво примања у старости у Србији остварује се у складу са законском одредбом о минималном износу пензије за старосне и инвалидске пензионере, који је одређен до износа од 25% просечне зараде у претходној години.[9]

Према подацима Републичког фонда пензијског и инвалидског осигурања у октобру 2008. године најнижи износ пензија за категорије запослених и самосталних делатности био је 11.000 динара (око 110 еура). Најнижа пензија пољопривредника била је 20% просечне зараде из претходне године и износила је 8 400 (84 €). Закон одређује и највиши износ пензија који се креће и до 1000 €. Од укупног броја пензионора у категорији запослених (1.305.000) крајем 2008. године било их је 170.000 који су имали пензије мање или до гарантованог износа, од којих најмање пензије има 90 хиљада породичних пензионера (углавном жене). Од укупног броја пензионера пољопривредника (223.000) највећи број (око 200.000) прима пензију до гарантованог минимума (Вуковић, Перисић, 2009).

Корисници пољопривредних пензија су највише изложени ризику сиромаштва и код њих је стопа (12%) у 2007. години била двоструко већа од просека за све групе пензионера. Један део пензионера пољопривредника обавља и даље неку делатност (43%) која им доноси додатну зараду. Индекс сиромаштва код ове групе пензионера посебно је висок код вишечланих породица (18,7%) и мешовитих домаћинстава без запослених (19,4%). Породични пензионери у Србији, такође су погођени сиромаштвом и код њих је индекс сиромаштва у 2007. години био 8,1%. Жене су, углавном, кориснице породичних пензија (94%) и најчешће су удовице (83% примаоца породичних пензија).

Покривеност социјалним програмима у популацији сиромашних домаћинстава (2007)

Социјални програми	Општа популација	Домаћинства са пензионерима	Домаћинства са старим лицима
Накнада за туђу негу и помоћ			
Сви	3,1	4,5	5,1
Сиромашни*	6,9	6,7	8,2
Материјално обезбеђење породице (МОП)			
Сви	1,4	0,5	0,8
Сиромашни*	8,6	0,9	3,7

* Сувише мала основа за поуздано закључивање — резултати дати у илустративне сврхе. *Извор*: (Баронијан, 2009: 134)

Државни програм финансијске подршке сиромашнима у Србији је скроман и не обезбеђује помоћ укупном броју сиромашних. Услови за

животног стандарда". То се изражава у виду „таргетиране социјалне пензије" или минималне пензије.

[9] Закон о пензијском и инвалидском осигурању РС *Службени гласник РС* бр. чл. 76.

остваривање права су неповољни, тако да је у 2007. години било само 50.000 домаћинстава (2%) корисника социјалне помоћи (МОП). Дефинисана линија сиромаштва је нижа од апсолутне линије која се користи у Анкети о животном стандарду, тако да износ социјалне помоћи не обезбеђује покривање основних потреба. У структури корисника МОП-а најмање је пензионера и њихов број у периоду 2001—2007. значајно је опао. Социјална помоћ смањује ризик од сиромаштва, али не значи и гаранцију адекватног нивоа материјалне сигурности у старости.

Један од разлога слабе покривености старих социјалним програмима је и недовољна обавештеност о могућностима и условима коришћења права на материјално обезбеђење и друге облике помоћи. Резултати истраживања сиромаштва старих у Србији (A m i t y, 2009) показују да више од половине њих не прима МОП, јер не зна да постоји ова врста помоћи, један број (13%) има проблема са прикупљањем потребне документације, док неки и поред евидентног сиромаштва не задовољавају предвиђене критерије (8%), или су одбијени од стране надлежних органа. Као најчешћи разлози немогућности остваривања права на социјалну помоћ код старих у 2008. години наводе се приходи по члану домаћинства (36%), власнштво над земљиштем (28%), или пензија (8%) чији износ прелази законом утврђени „ниво социјалне сигурности". Индикативно је такође да половина сиромашних старих не зна зашто не задовољава критерије за остваривање права на МОП и не прима социјалну помоћ (A m i t y, 2009: 47—49).

Проблеми обезбеђења сигурне старости, ограничења пензијског система и програма социјалне помоћи, актуелизују расправе о потреби увођења социјалних пензија и других видова финансијске подршке старим лицима. Постојећу праксу на глобалном нивоу карактерише примена различитих решења у зависности од нивоа развијености, карактера важећег система социјалне сигурности, традиције, итд. У стручној литератури се социјалне пензије[10] разматрају у контексту смањења сиромаштва, при чему у великом броју држава постоји овај вид пензија (земље у развоју), односно давања којима се обезбеђује финансијска сигурност у старости (индустријски развијене земље). Висока стопа сиромаштва старих у Србији, несигурност корисника пензија и недовољан обухват социјалним давањима, представљају основне аргументе за увођење социјалних пензија које би се финансирале из буџета.

Дизајнирање социјалних пензија или других облика давања сиромашним старим лицима ваљало би, према мишљењу стручњака Светске банке, прилагодити специфичностима стања у појединим земљама. При томе се као посебно важни морају имати у виду следећи критерији: 1) какав је обим постојећег система социјалне помоћи; 2) колики је степен сиромаштва старих у односу на општу популацију; 3) каква је покривеност доприносном шемом. Земљама у којима постоји изграђен систем

[10] У готово истоветном значењу поред социјалних пензија користе се термини: cash transfers (готовинска давања), non-contributory pensions (бездоприносне пензије), social protection pension (пензије за социјалну заштиту), zero-pillars (нулти стуб), итд.

финансијске помоћи старима преко института социјалне помоћи, не препоручује се увођење социјалних пензија. Уколико је сиромаштво старих мање него код осталог дела популације, нема аргумената за увођење социјалних пензија, а у земљама где је покривеност доприносним пензијама велика, увођење социјалних пензија „није ургентно" (P a l a c i o s, S l u c h y n s k y, 2006: 33). Истраживања (A m i t y, 2009) показују да највећи број сиромашних старих (93%) у Србији сматра да је неопходно увођење социјалних пензија и да би њен просечан износ био око 12 500 динара.

ЛИТЕРАТУРА

R a d i v o j e v i ć, Biljana (2006). Karakteristike demografskog razvoja Srbije, y: *Socijalna politika u peocesu evropskih integracija*, Beograd: Fakultet političkih nauka.

V u k o v i ć, Drenka (2005). *Socijalna sigurnost i socijalna prava*, Beograd: Fakultet političkih nauka.

V u k o v i ć, Drenka, A v r a m o v i ć, Natalija, *Annual National Report 2009, Pensions, health and Long-term Care, Republic of Serbia*, European Commission, Gesellschaft für Versicherungswissenschaft und gestaltung e.V. (GVG), Koeln.

P e n e v, Goran (2007). *Projekcije stanovništva Srbije, 2002—2052. Pregled RS*. Br. 3/07.

M a t k o v i ć, Gordana, B a j e c, Jurij i dr. (2009). *Izazovi uvođenja obaveznog privatnog penzijskog sistema u Srbiji*, Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.

B a r o n i j a n, Hana David (2009). Siromaštvo među penzionerima i starim licima sa 65 i više godina, y: *Analiza karakteristika siromaštva u Srbiji*, Beograd: Vlada Republike Srbije — Tim potpredsednika Vlade za implementaciju SSS.

S a t a r i ć, Nadežda, R a š e v i ć, Mirjana, M i l o r a d o v i ć, Sanja (2009). *Oni ne mogu da čekaju* — Studija o siromašnim starijim licima u Srbiji, Beograd: Amity.

Pension Watch, — *Why social pensions are needed now* (2006). HelpAge International, http://www.helpage.org/researchandpolicy/pensionwatch

H o l z m a n, Robert , H i n z, Richard (2005). Old-age Income Support in the 21st Century: an International Perspective on Pension Systems and Reform, World Bank.

P a l a c i o s, Robert , S l u c h y n s k y, Oleksiy (2006). *Social Pensions, Part I: Their Role in the Overall Pension System*, SP Discusion Paper Np. 0601, World Bank.

Studija o životnom standardu, Srbija 2002—2007 (2008). Beograd: Republički zavod za statistiku.

Vitalni događaji u Republici Srbiji, 2007. Republički zavod za statistiku, Saopštenje br. 158. god. LVIII, 20. 06. 2008.

WHO (2007), Annual Report, www.who.int

Zdravlje stanovnika Srbije — analitička studija 1997—2007. Beograd: Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut".

OLD AGE AND POVERTY

by

Drenka Vuković

Summary

The process of demographic changes in Serbia is followed by discussions on the need to provide safety at old age and solve the problems of poverty and social exclusion of older citizens. In the current state there are no mechanisms that guarantee an adequate life standard at old age, the consequence of which is a high poverty rate, deteriorating health and limited access to social programs.

The results of the Survey on life standard from 2002 and 2007 show that poverty among population in general and pensioners has decreased, while the poverty risk among people older than 65 has increased twice. The restrictive methods of the reforms cause a change in the relation between the pensions and the earnings, so that more and more pensioners receive below average, i.e. minimal pensions. Not all old people are covered by pension insurance so that a significant number (around 400.000) does not have a safe monthly income at all.

The state program of financial aid is of modest size and does not provide help to all of the poor. Welfare aid decreases the risk of poverty, but it do not guarantee an adequate level of material security at old age. The low level of minimal and average pensions, the decline of participation in the average earnings and the strict criteria of the social security system have brought to awareness the necessity of „social pensions" and various help and support programs for the elderly.

UDC 364-053.9
314(497.11)
Оригинални научни рад

Јелена Стојилковић
Мирјана Девецић

ОДНОС БРОЈА ПЕНЗИОНЕРА И ЗАПОСЛЕНИХ У КОНТЕКСТУ ДЕМОГРАФСКОГ СТАРЕЊА У СРБИЈИ

САЖЕТАК: Однос броја пензионера и запосленог становништва је све значајније питање, јер пензионери добијају новчану накнаду из фонда у који уплаћује запослено становништво. Промене величине ова два контингента условљене су и демографским и социоекономским факторима. Док, с једне стране, расте контингент старих и корисника пензија, с друге се смањује контингент улазећих генерација у радну старост, али и могућности њиховог запошљавања. У раду ће се, поред стандардних показатеља старосне и економске зависности, користити подаци ПИО фонда од 1952. године до данас, за утврђивање тренда односа пензионера и запослених у Србији. Демографско старење, нерестриктивни закони и корупција утицали су да се број пензионера у последњих пола века повећа од 111 500, колико их је било 1952, на 1.279.000 у 2007. На овај однос ће се битно одразити пензионисање бројнијих baby boom генерација, као и продужетак очекиваног трајања живота старих лица. Број запослених на једног пензионера се повећавао у последњих пола века континуирано, да би данас број пензионера и запослених био скоро исти, што изазива озбиљне тешкоће у функционисању система пензионог осигурања и захтева дотације из буџета.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: пензионери, запослени, старење становништва

Демографску реалност у Србији одликује интензивно старење становништва, које је последица секуларног пада фертилитета, где су број живорођених као и стопа укупног фертилитета преполовљени у последњих пола века. Истовремено, очекивано трајање живота порасло је од 1953. до 2002. године са 58,7 на 69,7 за мушкарце и са 60,4 на 75 за жене, пре свега као последица смањења смртности одојчади, а тек мањим делом због пораста животног века старих. Осим смањивања фертилитета и промењених морталитетних услова, на старење становништва у Србији је утицала економска емиграција становништва у репродуктивном периоду и присилна имиграција становништва са старосно-полном структуром сличном домицилном становништву Србије. Захваљујући оваквим

демографским процесима дошло је до поремећаја у обиму и интерном саставу функционалних контингената.

Будући трендови демографског развоја ће свакако бити под утицајем старења становништва, а питање економске одрживости ће, између осталог, зависити од тога колико ће се успешно друштво изборити са овим проблемом. Демографски предуслов за економски просперитет је повољан однос броја економски активног и економски неактивног становништва. Радноспособни контингент, као демографски оквир из којег се формира активно становништво, у Србији је било у континуираном порасту од 1953. до 1981. године, затим у паду, али са готово константним уделом од 65% у укупном становништву. Међутим, највеће промене радног контингента се огледају у његовом старењу. Тако је удео старијих од 50 година, према наводима Пенева (Становништво и домаћинства према попису 2002, 2006) порастао са 15% с почетка послератног периода, на 25% почетком 21. века. С обзиром на смањен обим улазећих генерација у радни контингент, процес старења ће се наставити. За разлику од радног контингента који се трансформише под утицајем демографских фактора, промене у радној снази одржавају и социоекономске утицаје. Приметан пад активног становништва, такође, десио се након 1981. године, а осетно је смањење искоришћености мушког радног контингента. Криза с краја 20. века је додатно интензивирала редукцију активног, посебно запосленог становништва. С друге стране, економска категорија становништва, која је забележила најинтензивнији раст, су лица с личним приходом чији је удео у последњих пола века повећан са 2,9% из 1953, на 20,2% у 2002. години (граф. 1). У категорији лица с личним приходом најзаступљенији су пензионери, са чак 94,4%, док међу пензионерима доминирају они који су остварили право на старосну пензију. Стога је оправдано очекивати да упоредо са апсолутним и релативним порастом старог становништва долази и до пораста корисника пензија.

Однос броја пензионера и броја становника који обављају занимање и својим доприносима обезбедјују фонд за исплату пензија, све је значајније питање од виталног значаја. Наставак постојећих трендова демографског старења и старење радне снаге, однос улазећих и излазећих ге-

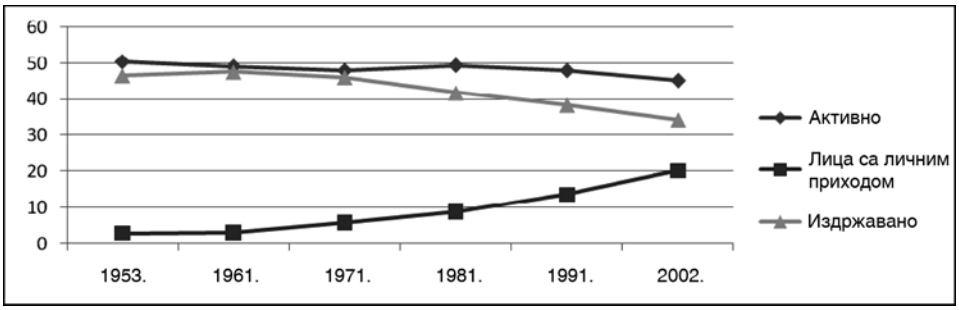

Графикон 1. — Структура становништва Србије према активности, 1953—2002.

Извор: Пописи становништва

нерација из радног контингента, указују да предстоји још већи дебаланс. На овај однос ће се посебно одразити старење и пензионисање бројнијих baby boom генерација и тиме изазвано подмлађивање старог становништва, као и евентуални продужетак очекиваног трајања живота старих лица, што утиче и на број корисника и на дужину коришћења пензије. Како се baby boom формално завршио 1953. године, треба очекивати нагли притисак на пензионе фондове у наредних десет година, али ће дебаланс радне снаге и пензионера бити трајнији проблем, с обзиром на демографско старење и проблеме запошљавања у земљи. Стога систем „pay as you go" који се код нас примењује, не може подржати будуће процесе и пораст броја пензионера без ангажовања буџетских средстава, која већ сада износе близу 15% друштвеног производа. Осим тога, он је веома осетљив на економске кризе, које су у Србији имале велике размере и током којих је дошло до смањивања броја запослених — непосредних финансијера пензионера.

На демографске оквире и процесе који отежавају финансијску снагу пензионог фонда указују и промене коефицијента старосне зависности старих и коефицијента економске зависности. Вредност првог коефицијента је порасла са 0,16 у 1981, на 0,25 према попису из 2002. Коефицијент економске зависности (овом приликом се посматрају лица с личним приходом у односу на економски активне особе) порастао је са 0,18 у 1981, на 0,44 колико је износио 2002.

Табела 1. — Коефицијент старосне зависности старих и економске зависности лица с личним приходом, 1981—2002.

	15—64	65+	Коеф. старосне зависности старих	Активна лица	Лица с личним приходом	Коефицијент економске зависности*
1981.	5098888	800183	0,16	3682893	656901	0,18
1991.	5138554	892977	0,17	3622897	1027035	0,28
2002.	5032805	1240505	0,25	3398227	1511816	0,44

Извор: Пописи становништва

У раду се истражује однос броја пензионера и запослених у периоду 1952—2007. Подаци о броју пензионера и броју запослених који се користе, узети су из ПИО фонда, те је неопходно истаћи специфичности и могућност аналитичке обраде постојећих података. ПИО фонд води редовну статистику о броју пензионера и њиховим карактеристикама. Међутим, подаци о броју запослених, који су преузети из публикације *Статистички годишњак* Републичког завода за статистику, али такође из статиситке ПИО фонда, не узимају у обзир лица запослена у приватном сектору. Она су уплаћивала доприносе у посебан фонд који није био део фонда запослених. Тек од јануара 2008. фондови запослених и самосталних делатности су спојени, а придружен је и фонд пољопривредних осигураника. Подаци о броју, динамици и структури запослених су добијени на основу једног месечног и два полугодишња извештаја. Подаци се добијају од Републичког завода за здравствено осигурање. За разлику од

месечног истраживања, које се спроводи на непотпуном обухвату, полугодишње се спроводи на пуном обухавату предузећа, установа и организација. Међутим, с обзиром на то да велики број мањих извештајних јединица не доставља полугодишњи извештај, почев од 1997, уведена је Анкета за допуну полугодишњег извештаја којом се обухватају јединице које нису доставиле полугодишњи извештај, а које имају до 50 запослених (Методолошке информације о истраживањима о засполенима и о зарадама запослених, 2005). Тако се у овом раду прате само корисници пензионог фонда запослених, а не фонда самосталних делатности и фонда пољопривредника, па приликом димензионирања наслоњене проблематике и презентирања аналитичких показатеља, треба имати на уму наведена методолошка ограничења, али узети у обзир да је најобимнији фонд запосленог становништва.

На основу кретања броја запослених, можемо да пратимо економски развитак наше земље у последњих пола века. Почев од педесетих година, када после Другог светског рата разрушена привреда хвата замах, примећујемо да је апсолутни број запослених у константном порасту све до краја осамдесетих година, што се подудара с трендовима кретања радног контингента и радне снаге, стасавањем бројнијих генерација за заснивање радног односа, и релативном стабилношћу привреде. Почетак деведесетих је обележен наглим падом броја запослених, што само одражава кризне године кроз које је прошло наше друштво, године економске блокаде, санкција, енормне инфлације, пропадања фирми и сиромашења. Проблем информалног сектора, настао у деведесетим, постоји још увек. Значајан број запослених не плаћа доприносе и самим тим угрожава функционисање система социјалног осигурања данас, али и у будућности када ће и сами изгубити економску улогу у друштву јер неће моћи да остваре право на пензију. Прелаз између два века је у знаку транзиционих промена током којих се пад броја запослених наставља али мирнијим темпом, да би последњих неколико година наговестиле стагнацију, односно блага варирања у распону од 1.780.000 до 1.800.000 (граф. 2).

За разлику од броја запослених, број пензионера је имао сталан узлазни ток. Демографско старење, нерестриктивни закони и корупција, утицали су да се број пензионера у последњих пола века повећа од 111.500, колико их је било 1952, на 1.279.000 у 2007. Укупан број пензионера је тек на почетку новог века успорио ритам пораста, као резултат реформи из 2001. и 2003, када су за три године повећане старосне границе за одлазак у пензију, али и прекида посла уз отпремнину а не пензионисањем (као једног од модела решавања проблема радне снаге у транзицији). Иако последњих неколико година, на основу постојећих података, трендови стагнирају, приметна је њихова потенцијална конвергенција. Индекс промене у односу на 1952, као базну годину, упадљиво одражава рапидно умножавање броја пензионера, више од једанаест пута. Док се бројчана разлика запослених и пензионера смањује, индекс промене првих је крајем осамдесетих година у паду, а пензионе-

ра у порасту (граф. 3). То кореспондира с годинама када су се појавили први дефицити у ПИО фонду.

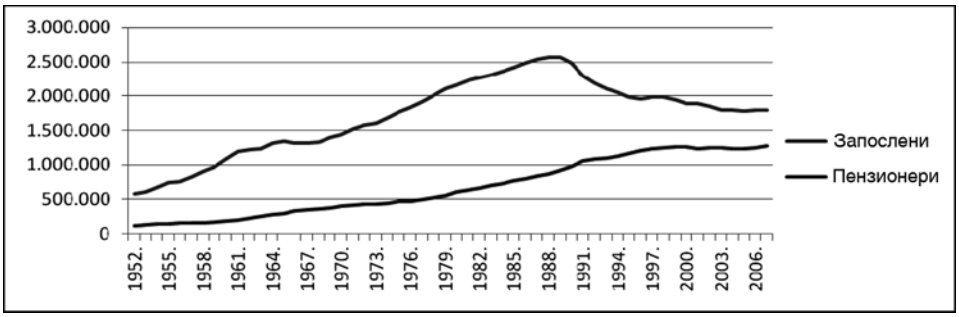

Графикон 2. — Кретање броја пензионера* и запослених у Србији, 1952—2007.

* Није укључен број пензионера фонда самосталних делатности и пољопривредника[1]
Извор: ПИО фонд

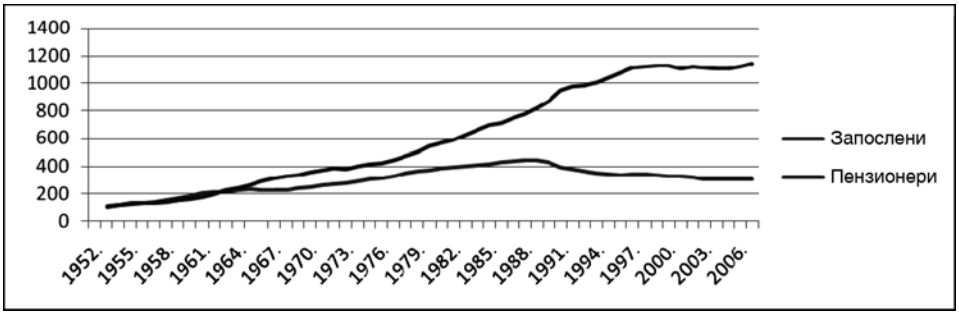

Графикон 3. — Индекс промене броја пензионера и запослених, 1952 = 100%

Извор података: ПИО фонд

Потпунији увид у динамику броја пензионера и разлоге енормног пораста даје интерни састав типова корисника пензија. Како су за потребе овог рада коришћени подаци ПИО фонда, у броју пензионера заступљени су не само старосни пензионери, већ и инвалидски и породични. Док су старосни у директној корелацији с демографским старењем, остале две категорије обухватају лица различите старосне доби. Однос старосних, инвалидских и породичних пензионера се током времена мењао (граф. 4). Од 1960. године удео породичних пензионера се кретао линеарно, док је удео инвалидских био већи од старосних све до средине деведесетих година. Овај апсурд показује да су у структури пензионера у великој мери учествовали и они који нису, „по дефиницији" стари. Старосни пензионери преузимају доминацију тек у последњој деценији прослог века и тек по подацима из 2008. прелазе 50% укупног броја оси-

[1] Сви наредни графикони, такође, односе се само на фонд запослених.

гураника ПИО фонда. Очигледно је да се пораст пензионера, иако се свакако може ставити у контекст старења становништва, не може a priori посматрати као непосредан резултат само демографског старења.

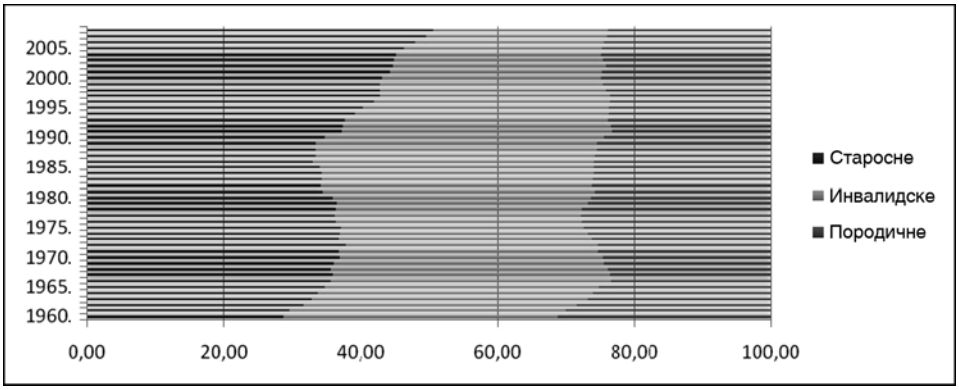

Графикон 4. — Удео старосних, инвалидских и породичних у укупном броју пензионера, 1960—2008.

Извор: ПИО фонд

Величина контингента пензионера, ни до сада, ни убудуће неће зависити само од демографских фактора, али најновија расподела типова осигураника указује да ће демографско старење имати много већи, ако не и доминантан утицај на раст пензионера у наредном периоду. Удео инвалидских пензионера у нашој земљи ће бити у опадању јер су реформе закона, поготово она из 2003, предвиделе значајне рестрикције када је ова категорија становништва у питању. Подаци из 2007. показују да је међу инвалидским пензионерима велики удео млађих од старосне границе за одлазак у пензију. Конкретно, 47% мушких и 43% женских корисника инвалидске пензије је млађе од 65 односно 60 година. Треба додати да је у већини земаља однос категорија корисника пензија значајно другачији, око 10% је инвалидских, старосних је између 60% и 80%, док су остали они који су стекли право на пензију као породични пензионери.

Према попису из 2002. било је 1240505 становника старијих од 65 година, а према подацима ПИО фонда у истој години је било 561306 старосних пензионера, односно, 45% становника Србије старијих од 65 година су били старосни пензионери. Треба имати на уму да је овај удео сигурно већи ако се у обзир узму и пензионери који су стекли пензију радом над сопственим средствима или у пољопривреди. Слична ситуација је била и 1991. године, када је било 44% старосних пензионера (395755) у старосном контингенту изнад 65 година (892977). Занимљив је податак да је 1981. било само 27% старосних пензионера(217218) у популацији старијој од 65 година (800183).

Најбитнији предуслов за несметано функционисање постојећег пензионог система је повољан однос броја запослених и пензионера. Број-

чани обим ове две категорије становништва се мењао временом и одражавао је процес демографске транзиције у нашем друштву (граф. 5). Дугорочно старење становништва, које је доминантна карактеристика демографског развитка наше земље, негативно утиче на овај врло осетљив баланс. Однос броја запослених и броја пензионера је претрпео велике трансформације у периоду од 1952. до 2007. Током педесетих година прошлог века, на једног пензионера је долазило око пет запослених, што говори о социоекономским приликама у нашој земљи у датом времену. Велики број запослених и мали број пензионера у то време су последица бројнијих генерација које су радиле, а рођене су између два светска рата, као и малог броја пензионера, јер је институционализација пензионог система била у зачетку с обзиром на промењене политичке околности. Еманципација жена је одиграла битну улогу у повећању броја запослених током наредног периода. Прву половину шездесетих година обележавао је још већи број запослених на једног пензионера (6:1). Од средине те деценије па до почетка осамдесетих, успоставља се линеарно кретање, које је варирало нешто испод четири запослена на једног пензионера. Током осамдесетих се десио нагли пад на око два запослена по пензионеру. Последње две деценије су обележене даљим смањивањем броја запослених у односу на пензионере, а последњи податак из 2007. показује однос 1,41:1 у корист запослених. Значајно је бројчано смањивање генерација које улазе у своје радноспособно доба, што је последица старења становништва, а свакако ће бити детерминанта будућих економских трендова.

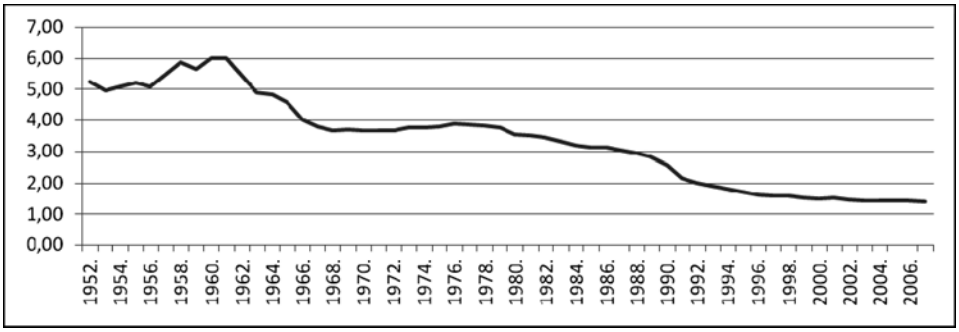

Графикон 5. — Број запследних на једног корисника пензије из ПИО фонда запослених, 1952—2007.

Извор: ПИО фонд

Битнији податак за ову тему, можда, јесте однос броја запослених и броја старосних пензионера, који показује још занимљивије релације када се посматрају из контекста демографског старења наше земље (граф. 6). Подаци о уделу старосних пензионера у укупном броју ове категорије становништва су доступни почев од 1960. до 2007. године. На почетку посматраног периода, број запослених на једног пензионера је прелазио 20, да би релативно брзо, до почетка седамдесетих био преполовљен.

Мали број пензионера у датом периоду не треба да чуди јер је и сам пензиони систем био у иницијалној фази, а пензионери су били становници који су преживели Балканске ратове и Први светски рат, односно припадници крњих генерација. Број запослених је био висок као последица социјалистичког начина управљања и свеопштег послератног ентузијазма. Социјална сигурност у социјалистичком друштву формално је била обезбеђена преко предузећа, односно радних организација. Држава је у суштини вршила расподелу укупних новчаних средстава и дистрибуирала их преко разних организационих форми везаних за формално радно ангажовање. За време социјализма, скоро сви облици радног ангажовања су били у радном односу, или су сведени на радни однос, што је значило да је скоро свима који се запошљавају било обезбеђено социјално осигурање (М а р к о в и ћ, 2004).

Наредни двадесетогодишњи период обележава врло повољан однос броја запосленог становништва према броју старосних пензионера, и константно се креће око 10:1. Велики број запослених се дугује бројнијим baby boom генерацијама, које су баш у овом периоду ушле у радноспособно доба. Тадашње несметано функционисање пензионог система је било демографска последица, па је велики број запослених плаћао ниске доприносе, а мали број пензионера примао пристојне пензије. Иако је стопа укупног фертилитета још од средине шездесетих година прошлог века испод нивоа потребног за замену генерација, с обзиром на дугорочност демографских процеса, тек деведесетих природни прираштај добија негативан предзнак, што коинцидира и са рапидним повећањем броја старосних пензионера и смањења броја запослених становника. Последњу деценију карактеришу врло негативни трендови када је у питању релација између броја запослених и старосних пензионера, и креће се између 3 и 4 запослена на једног старосног пензионера. Законске реформе које су утицале на смањење броја инвалидских пензионера у скорашњем периоду, као и константан удео породичних пензионера у укупном броју пензионера, значиће да у наредном периоду можемо оче-

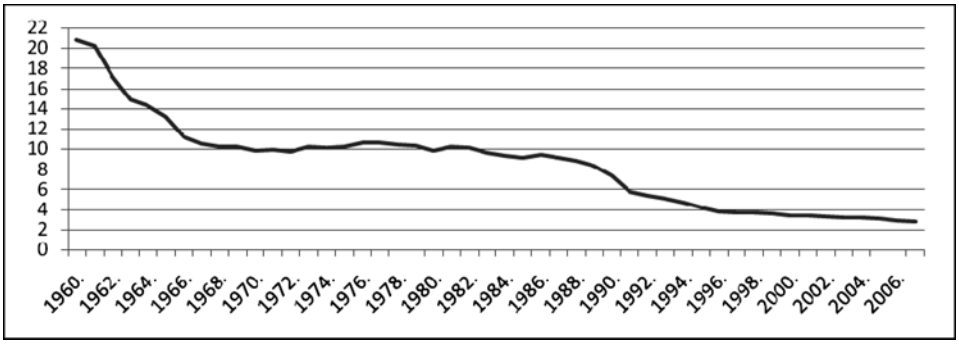

Графикон 6. — Број запослених на једног старосног пензионера, 1960—2007.

Извор: ПИО фонд

кивати повећање удела старосних пензионера, као и даље погоршање односа између њиховог броја и броја запослених.

Просечна старост жена које су остварилe право на старосну пензију у последњих 15 година је 56—57 година (са изузетком 1996. када је просечна старост износила 54 и 2002. када је била 58 година). Код мушкараца овај показатељ је 60—61 годину (изузетак је 1996. када је износио 58 година). Ако се упореди са законском границом за одлазак у пензију, примећује се да становници наше земље одлазе у пензију раније него што је законски прописано, па самим тим додатно оптерећују функционисање система пензионог осигурања, чиме се повећава број „младих" пензионера, који раније стичу бенифиције, а дуже их користе. Просечан број година радног стажа од 1994—2007. за жене је износио од 30—33 године, где је значајнији изузетак 2002. година, када је број година радног стажа био 35 година, што је била директна последица законских реформи. Код мушкараца се продужавају просечне године радног стажа и порасле су са 33 у 1994. на 37, колико су биле 2007. Пошто жене раније одлазе у пензију, а демографска законитост је да дуже живе, оне ће највероватније и већи број година користити пензију, па се полна структура пензионера намеће као све важнија тема.

И да не постоје тренутни проблеми у функционисању пензионог система и да је његово финансирање сада несметано, средњерочни и дугорочни проблеми у финансирању броја пензионера од стране запослених, јављали би се јер је старење становништва дугорочан процес који ће се интензивирати у будућности. Међутим, пораст броја пензионера још није достигао свој зенит јер ће пензионисањем популационо обимнијих baby boom генерација порасти и њихов број, док броју запослених тренутна економска криза никако не погодује.

ЛИТЕРАТУРА

М а р к о в и ћ, А. (2004). *Нови закон и пензијском и инвалидском осигурању*, Пројекат Министарства Науке, Индустрија, Београд.

М и ј а т о в и ћ, Б. (2008). *Капитализација пензијског осигурања у Србији*, Београд: Центар за либерално демократске студије.

Г р у п а а у т о р а (2006). П е н е в, Г. уредник, *Становништво и домаћинства према попису 2002*, Београд: Републички завод за статистику.

Методолошке информације о истраживањима о засполенима и о зарадама запослених (2005). Београд: Републички завод за статистику.

Статистички годишњак, 1998—2008, Београд: Републички завод за статистику.

RETIREES AND EMPLOYEES RATIO IN THE CONTEXT OF DEMOGRAPHIC AGEING IN SERBIA

by

Jelena Stojilković, Mirjana Devedžić

Summary

Retirees, as a group of economically inactive population, are especially important for future population trends, since their number is constantly growing. Our pension and disability insurance fund has a problem managing unfavorable socioeconomic trends and demographic reality, considering that the number of employees is steadily declining. Employee to retiree ratio has been affected by serious changes during the last half a century, and it declined from 5:1 in 1960s to 1,4:1 nowadays. This is a result of population ageing (life expectancy rising and dropping of total fertility rate) and unrestrictive law that allowed pensions to those who didn't deserve it (the share of disability retirees is significantly higher than that in other countries). An additional issue is the fact that baby boom generations are a few years away from the legal age acquired for the age pension. The data used in this paper are provided by the pension and disability fund.

UDC 364-053.9
Оригинални научни рад

Биљана Маричић

БУДУЋНОСТ СТАРЕЊА — ПРАВЦИ РАЗВОЈА СОЦИЈАЛНЕ ЗАШТИТЕ СТАРИХ ЉУДИ У ЗАЈЕДНИЦИ

САЖЕТАК: Савремени свет се суочава с чињеницом да је становништво све старије, што је постало лични, породични и друштвени проблем. Промене у демографској структури становништва (старење становништва, продужење животног века, ниска стопа наталитета, промене у породици) производе многе потешкоће и проблеме, изазове данашњице и отварају правце развоја услуга дугорочне бриге за старе у локалној заједници.

Садржајне оквире рада чини неколико питања која су се аутору учинила важним за референтну област интересовања: Демографска кретања и старење становништва; Потребе и квалитет живота старих људи у локалној заједници; Социјална заштита старих људи у локалној заједници — савремени одрживи интегрални модел у Темерину и шире; Могући правци развоја дугорочне неге и заштите у заједници; Значај, изазови и ризици одрживости социјалних услуга у заједници. Старење становништва и повећан удео старих у популацији изискује нова стратешка планирања, нова занимања и профиле, програме и услуге, прилагођене смештајне капацитете за старе и др., могуће правце деловања и конкретне активности и мере у локалној заједници.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: социјална заштита, стари људи, локална заједница, ванинституционална заштита, социјалне услуге

УВОД

Будућност старења је један од водећих друштвених феномена и изазова 21. века. Савремени свет суочава се с чињеницом да је становништво све старије, што је не само лични и породични проблем него и проблем друштва и непосредне локалне заједнице. Општедруштвене и социодемографске промене структуре становништва (старење становништва, продужење животног века, ниска стопа наталитета, промене у породици) покренули су бројне економске, социјалне, здравствене, стамбене и друге промене и проблеме старијих лица, њихових породица у заједници. Процес демографског старења становништва, повећање популације старих људи, продужење животног века, захтевају потребу озбиљни-

је организованије квалитетне заштите старих људи на нивоу локалне заједнице. Без обзира на степен угрожености, многи стари људи не прихватају постојеће резиденцијалне услуге заштите, пружајући отпор напуштању свог природног окружења. Паралелно, већина светских истраживања као и пракса социјалног рада са старима, показали су да различити облици збрињавања у природном и добро познатом окружењу значајније утичу на очување квалитета живота у старости. Поред осталог, живот у познатом и најмање рестриктивном окружењу предуслов је очувања менталног здравља. Страх од промене, и када је промена на боље, као и отежано прилагођавање измењеним условима, изазивају стресне реакције код старијих људи, њихово брзо психофизичко пропадање, које доводи и до убрзане и превремене смрти. Данас су држава и локалне заједнице приморани да воде одговарајућу политику како би ублажиле и предупредиле последице високе стопе старења становништва и вишедеценијски маргинализовани статус старијих људи у заједници. Популационо демографске промене, с друге стране, дугогодишњи занемарујући социо-економски и други статус старих људи у заједници, примораће многе општине и заједнице да се, пре или касније, озбиљније позабаве проблемом старих у природном окружењу.

ДЕМОГРАФСКИ АСПЕКТИ СТАРЕЊА СТАНОВНИШТВА

Популација старијег становништва убрзано расте и процес демографског старења становништва постаје глобални светски тренд. Србија се налази у поодмаклом стадијуму демографске старости и озбиљно прети да се приближи стадијуму дубоке демографске старости. Становништво Србије спада међу најстарије на свету. Друштвена дешавања (сиромаштво, ратови, масовни егзодус, смањење наталитета и морталитета) током последњих година утицали су да становништво Србије брже и више стари у односу на остале делове Европе и света. Поменута друштвена дешавања, демографски развој, промена у начину живота и промене у савременој породици (нестајање традиционалног начина живота, промена ставова и очекивања према породичним обавезама и збрињавању старих) условили су и другачији однос према најстаријој популацији.

Прогнозе су да ће човечанство знатно остарити у наредне четири деценије — да ће учешће особа старијих од 65 и више година обухватити до 30% од укупне популације, да ће старих људи до 2050. године бити више него деце и да ће број становника у градовима бити двоструко већи од броја становика на селу. Очекује се да ће у глобалним размерама, први пут у историји човечанства број људи старијих од 65 и више година премашити број деце узраста до 15 година.

КВАЛИТЕТ ЖИВОТА СТАРИХ ЉУДИ У ЛОКАЛНОЈ ЗАЈЕДНИЦИ

У недовољно развијеним друштвима и локалним заједницама као што су наше, све је већи раскорак између потреба старих људи и реал-

них могућности њиховог задовољења. У основи свих проблема старих леже њихове неостварене потребе. Стари људи у позним годинама, услед опадања способности и хроничних обољења, отежане адаптације, сиромаштва, самачког живота и изолације, нису у могућности да самостално остваре своје потребе без подршке породице, окружења, институција система, заједнице и друштва уопште.

У Темерину је током 2006—2007. године спроведено истраживање које је имало за циљ испитивање социодемографског, материјалног, здравственог и стамбеног статуса старих људи и њиховог задовољства пруженим услугама из програма помоћ у кући у оквиру пројекта „Старимо са осмехом", подржаног од стране Министарства рада и социјалне политике. Анализа добијених резултата овог истраживања Центра за социјални рад у општини Темерин, потврдила је хипотезу да су стари људи бројна и врло угрожена социјална група без адекватне социјалне, породичне, здравствене и друштвене бриге. Иако их највећи број живи у проширеним вишегенерацијским породицама, испитани стари људи немају адекватну заштиту.

У мултиетничкој и миграционој заједници, каква је Темерин, са приближно 30.000 становника, расте удео становништва старијег од 60 година, те општина Темерин почиње да личи на остале војвођанске средине. Старосно-структурне транзиције: према попису становништва, 1981. године регистровано је 2.993 (13,3%) становника старијих од 60 година, док је пописом (2002. године) регистровано 5.160 лица старијих од 60 година што чини удео од 18% укупне популације становништва општине. Значајно је да последњим пописом није обухваћен знатан број лица из категорије старих избеглих и прогнаних лица, који је, од пописа 2002. године стекао статус држављана Републике Србије. У претходним дешавањима, у Темерину је дошло до демографских поремећаја као последице миграционих кретања (у/из) општине. Најучесталији узроци постојања великог броја старачких домаћинстава су: с једне стране, миграције млађих чланова породица из општине у суседну Мађарску, и с друге велики број избеглих старих лица који су у миграцијама и дешавањима на просторима бивше државе избегли и интегрисали се у ову заједницу. Најугроженија социјална група старих у свету и код нас су стари људи који живе сами у својим кућама без адекватне заштите, који немају млађе чланове који би им пружили потребну подршку.

Анализом добијених резултата истраживања у односу на социјално демографске особине старих особа уопште, запажа се слична дистрибуција по социјалном и здравственом положају, материјалном и стамбеном статусу старе популације у друштву. Најчешћи идентификовани проблеми у животу старе популације у Темерину су сиромаштво, лош материјални статус и њихова социјална искљученост из заједнице. Као и у многим другим, мање или више развијеним срединама, сиромаштво међу старим људима изражено је и у Темерину. Најугроженије категорије старих су: стара лица без (адекватне) породичне бриге, стара лица која немају лична примања (живе испод нивоа социјалне сигурности) и стара лица која живе сама у старачким домаћинствима. Укупно 60% анкетира-

них старих лица има редовне приходе (пензија, инвалиднина, од тога 8% старих лица су корисници МОП-а, социјална новчана помоћ), 8% корисника прима додатак за помоћ и негу другог лица. Алармантно је да од укупног броја испитаних старих у Темерину, чак 32% испитаника живи без прихода, ослањајући се на породицу, пријатеље или комшије. Анализа резултата испитивања указује да 73% старих болује, истовремено, од једног или више оболења. Према подацима Дома здравља у Темерину најчешћи проблеми здравствене неге особа старије животне доби у локалној заједници су: хипертензија, хиперхолестеролемија, хипертриглицеридемија, статус пост IVC и друго. Најприсутније хроничне болести старих су: бронхитис, астма, дијабетес, дегенеративна оболења, психо-соматска оболења и др. Истраживање потврђује и то да се најстарија популација становништва доминантно ослања на породицу и суседе у решавању свакодневних проблема, а не на институције система. Највећи број испитаних старих људи (78%) живи у међугенерацијским породицама, док 22% испитаника живе сами у оквиру старачких домаћинстава (88% жена). Један од највећих проблема старих људи је усамљеност, самоћа и социјална изолација. Без обзира да ли живе сами или у породици, социјални контакти статистички значајно опадају с годинама. Социјална и емоционална изолација и усамљеност спадају у најзначајније факторе ризика лошег здравља и живота у старости. Интересантно је да међу анкетираним старим особама које су зависне од породице или које су изгубиле брачног друга и живе у самачким домаћинстима, доминирају жене. Старије жене су угроженије (сиромашније) од старијих мушкараца. Спроведено истраживање потврђује и чињеницу да старе особе желе да остатак живота проведу у својој кући што је дуже могуће, иако их велики број није способан да самостално води бригу о себи (да сам оде код лекара и сл.). Без обзира на степен угрожености, велики број старих људи још увек не прихвата збрињавање у постојећим установама социјалне заштите. Време транзиције и друштвених кретања произвело је велики број проблема код старих лица у многим заједницама у Војводини: сиромаштво и лош социјално-материјални статус, нарушено психо-физичко здравље, поремећеји породичних прилика и односа, самачки живот и социјалну изолацију, престанак професионалног и сваког другог рада, недостатак и недоступност културно-забавних, образовних и (ре)креативних активности, занемаривање и злоупотребу, насиље и дискриминација, свеопшту искљученост из друштвеног живота заједнице и друштва уопште.

Економски развој, начин живота и нарасле потребе становништва изискују нову организацију и планирање одвојеног живота младих од старих људи. Економска активност жена и повећана социјална и просторна мобилност у савременом друштву сузили су могућности традиционалног пружања помоћи остарелим родитељима. Променила се и перцепција у погледу интергенерацијске подршке и бриге за старе особе. Присутна дискриминација старих лица произилази из постојања различитих баријера у окружењу и у ставовима заједнице, а отежавају равноправно и ефективно учешће старих особа у друштву. Наиме, људи у тзв. трећем животном добу не мењају се са престанком радне активности.

Појава је присутна на ширем друштвеном али и породичном нивоу што указује да проблеми старих нису увек и по правилу узроковани променама у структури личности старих, него најчешће неискоришћеношћу њихових потенцијала, неадекватним положајем у друштву и општим односом социјалне околине и друштва према њима. Многи проблеми старих нису у природи старења него у неадекватној социјалној политици и самом односу друштва према положају старих у друштву и заједници. Проблем настаје када друштво спутава развој у последњим деценијама живота, запостављајући и губећи велике, искуствено стечене и потврђене потенцијале сопственог развоја. С продужењем људског живота расту и потребе за квалитетом живота, а тиме здравим и активним старењем. Најчешће препоруке за квалитетно и здраво старење, с којима се већина стручњака слаже су: умерена и здрава исхрана, физичка активност и избегавање фактора ризика (пушење, алкохолна пића, стрес), одржавање ведрине и животног оптимизма здравим стиловима живота. За успостављање физичке, социјалне и емоционалне равнотеже старих лица потребна је константна социјална рехабилитација у најширем смислу: од активног укључивања старијих у живот, подршке у свакодневном функционисању, до враћања општег угледа, достојанства и сигурности старих људи у заједници и друштву.

СОЦИЈАЛНА ЗАШТИТА СТАРИХ ЛИЦА У ЛОКАЛНОЈ ЗАЈЕДНИЦИ

Хумано и успешно старење подразумева старење у познатом, природном и најмање рестриктивном окружењу — социјалну укљученост и инеграцију у локалној заједници. Локална заједница мора бити довољно блиска појединцима и различитим групама који у њој задовољавају своје конкретне и различите потребе. Поред међусобне повезаности по принципу просторне блискости, људи у заједници су функционално и међусобно психосоцијално повезани и усмерени једни на друге. С друге стране, основни принцип социјалне сигурности старих особа треба да почива на прихватању и признавању доприноса који су ова лица имала у укупном развоју заједнице и друштва.

Стратешки правци развоја социјалне заштите обухватају процесе децентрализације социјалне заштите, јачање надлежности и одговорности локалне самоуправе у задовољавању потреба грађана у складу са специфичностима и потребама конкретне локалне заједнице. Смисао и циљ развоја социјалних услуга у локалној заједници је превенција настајања проблема, спречавање социјалне изолације и трајне зависности од социјалних служби и институција социјалне заштите. Ресурси сваке заједнице (сензибилирана локална самоуправа, развијене услуге помоћи и неге у кући, изграђени смештајни капацитети, активан рад невладиних организација и цивилних удружења, развијена волонтерска мрежа), могу се уз минимална улагања и интервенције ставити у функцију мреже услуга реформисаног система социјалне заштите. Међутим, данас се у многим

општинама не планирају и не издвајају средства за програмско финансирање из области социјалне заштите, нити се ефикасније и економичније управља истим. Такође, нису обезбеђени механизми праћења, контроле и евалуације спровођења права, услуга и развоја програма у надлежности локалних самоуправа од стране ресорног министарства, већ је то питање локалних коалиционих одлука. Превазилажење постојећих друштвених и демографских проблема старих лица у заједници могуће је остварити интензивнијим усаглашеним подстицањем и операционализацијом националних стратегија, успостављањем механизама контроле везаних за спровођење законских процедура на локалном нивоу, постављањем минимума стандарда, интензивнијом финансијском подршком, медијском промоцијом и др. Како недостају стимулативне мере за општине и градове, које обезбеђују права, услуге и програме у правцу стратешких промена развоја социјалне заштите старих лица, тако недостају и реперкусије и санкције за ненаменско коришћење средстава за социјалну заштиту. Ванинституционална заштита старих лица у заједници обезбеђује брзу, квалитетну и економичну заштиту конкретном кориснику уз истовремени останак у познатој средини, у сопственој кући и домаћинству, знатно економичније и јефтиније.

У свету се већ дуже време велика пажња посвећује развоју мреже најмање рестриктивних здравственосоцијалних услуга у домаћинству. Квалитетне услуге су територијално и функционално доступне сениорима и решавају њихове многобројне и комплексне проблеме са којима се свакодневно суочавају у кући, породици, на улици, у друштву. Постизање ефикаснијег система социјалне заштите, пружање и развој разноврсних и доступних локалних услуга и програма, има више предности у односу на институционалне облике збрињавања и смештаја и то: поштовање најбољег интереса корисника (услуге примерене потребама); обезбеђење доступности услуга (задовољавање потребе у средини у којој живе корисници и останак у природној средини); пружање услуга у најмање рестриктивном окружењу (разноврсност и економичност услуге и избор најмање рестриктивних услуга); обезбеђење партиципације и одговорности корисника (учешће корисника у доношењу одлуга о начину задовољавања потреба и одговорност корисника за избор и коришћење сопствених потенцијала); обезбеђивање повезаности, континуитета услуга и могућност избора услуга и пружаоца услуга, што омогућује задовољење потреба већег броја корисника у непосредној средини и окружењу.

РЕФОРМА СОЦИЈАЛНЕ ЗАШТИТЕ У СРБИЈИ — ЛОКАЛНИ ОДГОВОРИ У ТЕМЕРИНУ

Према демографским прогнозама, процес старења становништва имаће дубоке последице на живот појединца, заједнице и друштва у целини, због чега је потребно просторно и садржајно повезивање и синхроно деловање социјалних актера и социјалних услуга, користећи расположиве ресурсе заједнице за сигурно и квалитетно збрињавање у блиском и ма-

ње рестриктивном окружењу. Локална заједница мора бити гарант адекватне и квалитетне бриге о старима и ефикасног задовољавања њихових потреба.

С обзиром да међу најзначајније ризико-факторе убрзаног старења спадају лоше социо-материјалне прилике и усамљеност, важно је благовремено припремати услове за све демографске промене и нарастајуће потребе већег броја старих. Општина Темерин је отворено ушла у реформске процесе социјалне заштите и храбро се определила за увођење нових локалних програма и услуга у заједници. Последњих година реализовано је више одрживих социјалних услуга на локалном нивоу. Адекватна заштита старих захтева сталну, системску и координисану бригу и подршку свих система и успостављање интегралног модела социјалне заштите. Циљ интегралног модела заштите је плурализам извођача, координација активности (у процени, планирању, пружању и евалуирању услуга), уз партиципацију корисника, добро планирана организована политика заштите која треба коначно да обезбеди квалитет живота њених старијих грађана. У Темерину је, до пре неколико година у највећем степену била изражена искључиво брига за старе у оквиру породица. Данас се она све слободније замењује организованим мерама и услугама заштите, мањег или већег степена рестриктивности. Јединствен *интегрални модел социјалне заштите старих људи* у Темерину представља практичну примену стратешких принципа социјалне заштите и искуства у раду са старима кроз развој програма и услуга отворене и интегралне заштите и већи број повезаних услуга: а) социјално становање у заштићеним условима, б) програм Помоћ у кући в) програм ESViT, као и други превентивни програми и активности који су територијално и функционално доступни и прилагођени потребама најстаријих грађана у заједници (слика 1).

Слика 1. — Интегрални модел социјалне заштите старих лица у Темерину

У циљу квалитетне и целовите бриге и заштите старих лица у локалној заједници, потребно је гарантовати различите активности: од обезбеђења различитих *новчаних помоћи* (лечење, загревање, исхрану), различитих *комуналних субвенција* (плаћање комуналних трошкова, бесплатан превоз), *едукација и предавања* (ширење знања о здравственим, психолошким и социјалним аспектима старења и старости), *промотивних акција* (здравог живота, доживотног образовања), до *програма запошљавања старих* (чување деце, узгајање органске хране, хортикултуре и уређења, производња кућне радиности, узгајање животиња и сл.) *и других програмске активности* (нпр. обележавање месеца старих, снимање и емитовање филмова, сликарске колоније, изложбе), *смештајних капацитета* (социјално становање у заштићеним условима, геронто-куће) за старе у локалној заједници, *медијских акција* (информисање, сензибилисање средине, хуманитарне акције, дистрибуција пропагандног материјала, интернет портал), *истраживачких активности* и сл. За квалитетнији живот и успешно старење неопходно је проналазити замену за изгубљени посао, блиске особе и остати интегрисан у окружењу и друштву. За успостављање физичке, социјалне и емоционалне равнотеже старих лица у заједници потребна је стална интеграција и рехабилитација у најширем смислу: од активног укључивања старијих у живот, подршке у свакодневном функционисању до подизања самопоуздања, сигурности,осећања корисности до враћања општег угледа, достојанства и положаја старих људи у окружењу и друштву. Само када ствара и када је активан, човек има осећај да је неком потребан и користан — једино тада живи достојанствено и његов живот има смисла.

Многи европски градови данас инвестирају у будућност старења. С највишим индексом квалитета живота и најлепшом перспективом старења у Европи, град Беч представља најбољи пример интегралне организације целокупне заштите старих лица у окружењу. Социјални фонд града Беча успешно повезује услуге социјално-здравствене и стамбене заштите и виду одлично постављеног система мање рестриктивних услуга као што су: саветовалиште за негу и становање, услуге помоћ у кући, медицинска нега, храна на точковима, дневни боравак, служба кућне посете, тзв. „социјални позив”, мобилна нега и старање, смештај по принципу заједничких стамбених заједница, стационарна нега и старање, домови за негу и друге установе заштите старих лица са утврђеним процедуралним, персоналним и стандардима услуга.

Транзиција и све оно што она носи са собом јесте важан изазов и вишеструко утиче за процес старења људи у заједници. Висока стопа незапослености утиче на заједнички међугенерацијски живот двоструко: с једне стране, стари издржавају своје незапослене млађе укућане и не ретко њихова пензија представља једини извор прихода и с друге, одвојен живот и обезбеђење минималне егзистенције, оставља старе људе без адекватне породичне бриге и заштите. Продужењем људског живота потребно је и продужење радне способности у могућим границама. Политика запошљавања морала би стварати могућности за рад и пуноправно учешће старијих лица у друштву: стимулисање радне способности ста-

рих, побољшање радних услова, флексибилност пензионисања, постојање прилика за рад старијих радника као значајном ресурсу друштва. Продукти транзиције стварају нову структуру старе популације као што су: превремено пензионисана лица, „вишкови запослених" и лица остала без посла у позним годинама, лица у процесу преквалификације у старости (актуелно у француском систему преквалификације у позном добу) и сл. На ширем друштвеном плану у Србији долази до све већег несклада између повећаног броја пензионисаних старих људи и смањења броја радно активног становништва из чијег рада се обезбеђују финансијска средства за попуњавање пензионих фондова, исплату пензија и других видова социјалног обезбеђења старих (средства за финансирање установа и служби за старе).

У процесу социјалне рехабилитације старих, једнако важну улогу имају сви социјални актери: породица, социјално окружење, локалне организације и институције система: локална самоуправа, здравствена заштита, социјална заштита, породично-правна заштита појединца и породице, образовање, тржиште рада — запошљавање, пензијско-инвалидско осигурање, саобраћај, пореско-правни систем, становање, цивилна друштва, вршњачка група, приватни сектор, медији и друго. Повећањем видљивости проблематике старих особа, сензибилизацијом локалне заједнице и подизањем свести о њиховим потребама, значајно се доприноси смањењу социјалне искључености и уклањању баријера сваке врсте. Овакав модел је у функцији уклањања различитих баријера у окружењу и ставовима заједнице, у функцији стварања квалитета њиховог живота као и равноправног и ефективног учешћа старих у заједници.

ЗАКЉУЧАК

Квалитетно и успешно старење захтева сталну, системску и координисану бригу и подршку локалне заједнице и државе. Међутим, у већини локалних заједница недовољна је решеност локалних самоуправа и заједница за креирање савремене социјалне заштите за старе. У недостатку јасне визије и подршке, паралелизма у раду и расипања ресурса, процес децентрализације социјалне заштите на локалном нивоу тече споро и неусаглашено. Свака локална самоуправа директно или индиректно, доприноси квалитету живота својих грађана и за крајњи циљ има (не)задовољне грађане. Стога је неопходно да у локалној самоуправи постоји пре свега политичка воља, јасна визија социјалног развоја и социјалне политике, организационо, менаџерски и професионално-стручни потенцијал који треба да буду стављени у службу изградње модерних и ефикасних институција социјалне заштите, које могу да обезбеде квалитет живота њених грађана. За процес децентрализације, неопходно је ојачати људске и материјалне капацитете и рационализовати материјалне трошкове локалних самоуправа намењене социјалној заштити.

Друштвене промене и савремени демографски развој, промене савремене породице, допринеће већој потреби за бригом и негом старих у

будућности као неформалној подршци, породичној заштити. Искуства показују да ће се будућност старења заснивати на увођењу, развоју, ширењу и унапређењу ванинституционалне заштите, конкретних услуга који одговарају потребама конкретних људи — конкретне заједнице.

Изазов данашњице — будућност старења је значајан феномен и може се превазићи развијањем услуга дугорочне бриге за старије особе које омогућују заштиту у кући, домаћинству, улици и граду. Локалне заједнице, које се пре и адекватније припреме за решавање ових проблема, биће у могућности да их квалитетније, ефикасније и рационалније решавају када за то дође време.

ЛИТЕРАТУРА

Видановић, И. (2006). *Речник социјалног рада*, Београд.

Department of Economic and Social Affairs; Development in an Ageing World, United Nations, New York, 2007.

Жегарац, Н., Баркић, М. (2006). *Развој локалних услуга социјалне заштите*, Београд: Фонд за социјалне иновације и Међународно одељење за развој Велике Британије.

Козарчанин, Л. (1995). *Социјална рехабилитација у домовима за старе*, Београд: Удружење стручних радника социјалне заштите Републике Србије.

Манојловић, П. (1996). *Социјални рад и старост*. Београд.

Рашевић, М. (2004). *Демографска и социјална слика старења и старости у Србији*, Крагујевац.

Rainer, Münz (2008). *Das alternde und schrumpfende Europa — Die Bevölkerungsentwicklung in Mittel und Osteuropa*, Wien.

Сатарић, Н., Рашевић, М., Милорадовић, С. (2009). *Они не могу да чекају — Студија о сиромашним старијим лицима у Србији*, Београд: Снага пријатељства Amity.

THE FUTURE OF AGING — DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF SOCIAL PROTECTION OF THE ELDERLY IN THE COMMUNITY

by

Biljana Maričić

Summary

Modern world is confronted with the fact that population is getting older, which become a personal, family and social problem. Changes in the socio-demographic structure of the population (aging population, the raising of the life-span, low birth rates, changes in family) produce many difficulties and problems, the present challenges and create directions of services development of long-term care for the elderly in the local community.

Comprehensive framework consists of several questions which the author finds important for the relevant areas of interest: demographic trends and aging of population; needs and quality of life of elderly people in the local community; social protec-

tion of elderly people in the local community — a modern sustainable integrated model in Temerin and beyond; possible directions for the development of long-term care and protection in the local community; importance, challenges and risks of sustainability of social services in the community. Aging population and its increasing in the population requires a new strategic planning, professions and profiles, programs and services, housing for the elderly and other possible directions of action and activities in the local community.

UDC 364-22-053.9(497.11)
Оригинални научни рад

Мирјана Рашевић

О СТАРЕЊУ И СТАРОСТИ У СРБИЈИ

САЖЕТАК: Србија (ван подручја Косова и Метохије) је међу најстаријим популацијама на свету. Више од 950.000 лица у централној Србији и око 300.000 лица у Војводини, односно шестина обе популације, стара је 65 и више година. Секундарна анализа резултата репрезентативних истраживања, која су спроведена последњих година нам омогућава да одређеније издвојимо основне проблеме популације старих у Србији. То су сиромаштво и слаба институционална и инструментална подршка. Наиме, анкета о животном стандарду становништва је указала да је стопа сиромаштва старих лица висока (9,6%) и значајно виша од просечне (6,6%). Међутим, покривеност сиромашних старих људи материјалним обезбеђењем породице, најзначајнијом мером социјалне политике наше државе, је ниска услед неинформисаности потенцијалних корисника, тешкоћа везаних за прикупљање документације као и оштрих приходних и имовинских услова за стицање права на ову врсту социјалног трансфера. Не само да је ниска покривеност сиромашних старих људи материјалним обезбеђењем породице, већ је и, како указују истраживачки налази, висина овог социјалног примања мала. Истовремено интервјуи који су обављени са 826 лица са 70 и више година говоре да, мада су хронично оболеле чак четири од пет старих особа, највећи број испитаника процењује да је функционално способан да живи у сопственом домаћинству. Но, немалом броју старих, сваком четвртом лицу, је услед немоћи или здравствених проблема потребна помоћ других за свакодневни боравак у кући или изван ње. Испитаници се доминантно ослањају на породицу при решавању свакодневних проблема. Од породице се највише добија помоћ и подршка, независно да ли стара особа живи или не живи сама. Значајни носиоци подршке старим особама су и њихови пријатељи и суседи. Институције, међутим, имају маргиналну улогу у мрежи подршке старима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: старење становништва, стари људи, сиромаштво, ванинституционална заштита, Србија.

Србија (ван подручја Косова и Метохије) је међу најстаријим популацијама на свету. Више од 950.000 лица у централној Србији и око 300.000 лица у Војводини, односно шестина обе популације, стара је 65 и више година. Дубина процеса старења становништва се врло илустра-

тивно може сагледати анализом старосне структуре на нивоу мањих територијалних јединица. Чак 161 од 165 општина у централној Србији и Војводини, демографски посматрано, су старе. Старење становништва је дубоко законит процес настао, пре свега, услед хомогенизације репродуктивних норми на ниском нивоу и јасних препрека да се оне остваре, али и несумњивог смањења смртности становништва. Интензиван процес старења становништва Србије током 1990-их година је био узрокован, не само константним падом нивоа рађања, већ и специфичном старосном структуром миграционог салда (негативан миграциони салдо младог и млађег средовечног становништва). Секундарна анализа резултата репрезентативних истраживања која су спроведена последњих година нам омогућава да одређеније издвојимо основне проблеме популације старих у Србији. То су сиромаштво и слаба институционална и инструментална подршка.

СИРОМАШТВО СТАРИХ

Сиромаштво је озбиљан проблем популације старих у Србији. Наиме, репрезентативна анкета о животном стандарду становништва (Републички завод за статистику, 2007) спроведена средином 2007, године указала је да је стопа сиромаштва старих лица висока (9,6%) и значајно виша од просечне (6,6%). Такође, и ризик од сиромаштва код старих људи је већи, за преко 40%, од просека за становништво Србије. Битни налази овог истраживања су и да су старије жене сиромашније у односу на мушкарце исте старосне доби; највећу стопу сиромаштва, посматрано по образовању, имају стара лица без основне школе, најсиромашнији су стари у Југоисточној Србији, и висока стопа сиромаштва у руралним насељима је потврђена и за категорију старих.

С циљем да се више сазна о сиромашним старим људима у Србији, спроведено је репрезентативно истраживање октобра 2008. године (Сатарић, Рашевић, Милорадовић, 2009). Интервјуисана је 1.021 особа стара 65 и више година без личних примања или с месечним личним примањем мањим од 6.500 динара, са 107 узорачких тачака на територији Србије ван подручја Косова и Метохије. Подаци су прикупљани путем интервјуа типа лицем у лице, који су обављени у домаћинству испитаника на основу специјално израђеног упитника.

У узорку доминирају жене (74%), они који живе ван градских насеља (72%) и лица без формалног образовања или с непотпуном основном школом (73%). Даље, три петине анкетираних (59%) је старо од 65 до 74 године. Више од половине испитаника (56%) је у браку. Истовремено, сваки дуги испитаник (45%) је члан вишегенерацијске породице. Затим, половина интервјуисаних (48%) наводи пензију или приход од закупа као основни извор прихода. Такође, готово половина особа које су ушле у узорак (45%) има просечан месечни приход по члану домаћинства испод 4.000 динара. Треба истаћи да је 40% испитаника уплаћивало допри-

нос за пензионо и инвалидско осигурање. Сваки четврти испитаник, пак, има радни стаж.

Налази овога истраживања су потврдили и надоградили неке од резултата анкета које су се бавиле питањем сиромаштва и/или старим људима, укључујући и оне које су спроведене код нас. Истовремено је новим сазнањима проширен фонд знања о сиромашним старим људима у Србији. Тако је и ова анализа показала да постоји јака корелација између сиромаштва старих и њиховог образовног статуса. Наиме, сви испитаници који су ушли у узорак без формалног образовања су (27%), са непотпуном основном школом (46%) или, највише, са завршеном основном школом (27%).

Познато је да је економски статус појединца битна микро детерминанта индивидуалног здравственог стања. По правилу сиромашни људи су слабијег здравља. Објашњење треба тражити у мањим могућностима сиромашних да користе здравствену заштиту и примењују превентивне мере, али и у њиховом лошијем психичком статусу. Резултати овога истраживања су указали да чак 90% сиромашних старих особа у Србији пати од неког хроничног обољења, као и да у морбидитетном моделу сиромашних од 65 и више година доминирају болести чији је главни извор човек и његово ризично понашање.

Не само да је удео хронично оболелих међу сиромашним старима висок, већ је и виши од онога који је регистрован на нивоу од 81% међу општом популацијом особа старих 70 и више година (С а т а р и ћ, Р а ш е в и ћ, 2007). И додатно, сиромашни стари су у мањој мери способни за свакодневно функционисање и конзистентно у већој мери им је потребна помоћ других, у односу на општу популацију од 70 и више година. И то, без изузетка, за сваку од испитиваних активности важних за битисање у кући или локалној заједници, као што су одржавање личне хигијене, одржавање хигијене стана, исхрана, кретање по кући, кретање по граду, здравствена нега и превенција и социјални контакти.

Сиромашне старе особе се при решавању свакодневних проблема, од подршке за функционисање у домаћинству и ван њега до финансијске помоћи, доминантно ослањају на породицу. За свакодневно функционисање се чак 81% интервјуисаних узда у члана породице. Рођаци, комшије и пријатељи се далеко ређе наводе као извор помоћи (7%). Институције имају маргиналну улогу у мрежи подршке старима. Наиме, сиромашне старе особе којима је потребна помоћ за свакодневно функционисање се минимално ослањају на све побројане институције које потенцијално могу да им пруже подршку за битисање у кући или локалној средини, као што су здравствена установа, центар за социјални рад, хуманитарне организације (3%). Треба посебно истаћи да се 8% сиромашних старих који имају потребу за неким од испитиваних облика асистенције не ослања ни на кога.

Такође, породица и пријатељи пружају, пре свега, финансијску помоћ сиромашним старим особама. Преко 60% испитаника је изјавило да се и у том смислу ослања на породицу и пријатеље. Међу њима, сваки други ову врсту подршке оцењује као задовољавајућу. Финансијска по-

моћ од институција на државном или локалном нивоу или невладиних организација, и објективно мерена и субјективно процењена у односу на потребе испитаника, далеко је мања од оне коју сиромашна стара особа добија из непосредног окружења. Тако, материјално обезбеђење породице, најзначајнију меру социјалне политике Србије, прима само 6% анкетираних сиромашних старих, најчешће носилаца ове врсте помоћи.

Велики број одговора на питања из упитника потврдио је да су, регионално посматрано, најугроженији сиромашни стари у источној Србији. На пример, чак сваки пети хронично оболели сиромашни стари са овога подручја не узима редовно терапију. Или, међу сиромашним старима који живе у источној Србији регистровани су следећи удели везани за конзумирање млека, воћа и меса ређе од једном недељно (50, 38 и 52%, респективно). Но, само једна анкетирана сиромашна стара особа из источне Србије прима МОП.

Разлози ниске покривености сиромашних старих људи материјалним обезбеђењем породице су пре свега неинформисаност потенцијалних корисника, затим тешкоће везане за прикупљање документације као и оштри приходни и имовински услови за стицање права на ову врсту социјалног трансфера.

Тако, више од половине анкетираних (56%) који не примају материјално обезбеђење породице не зна ни да постоји ова врста помоћи намењена сиромашним лицима у Србији (графикон 1). Вероватно је број оних који нису информисани и већи, јер готово сваки пети испитаник, међу 94% оних који не примају МОП, није знао да одговори на пи-

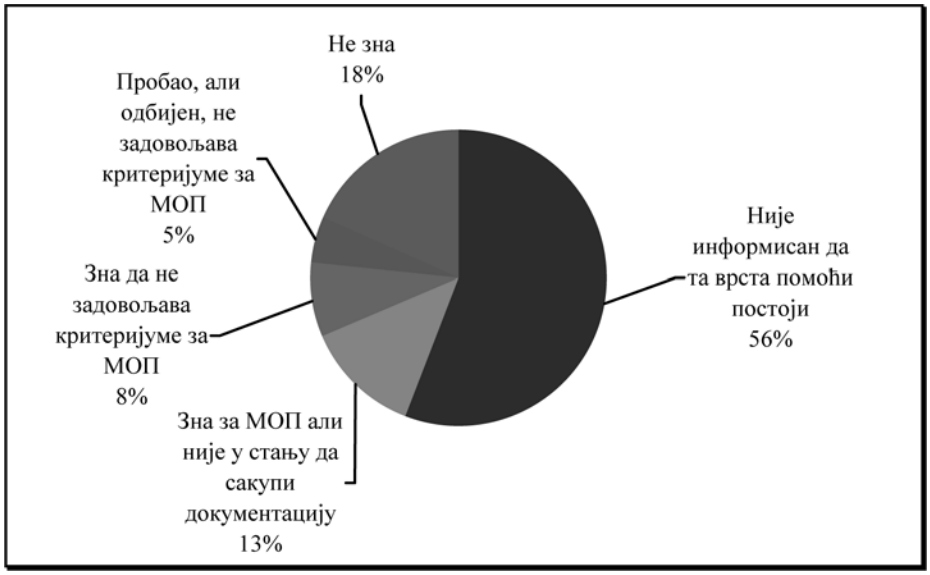

Графикон 1. — Да ли не примате материјално обезбеђење породице из једног од наведених разлога?

База: 94% испитиване популације

тање зашто не добија материјално обезбеђење породице. При томе су анкетари читали испитаницима унапред дефинисане различите могуће одговоре везане за разлог непримања МОП-а, међу којима је требало да се определе за један. Сиромашни стари током истраживања ретко нису могли да дају одговор на постављено питање, или нису знали одговор. Једини изузетак је управо ово питање. Даље, сваки осми сиромашни стари (13%), међу онима који не примају МОП, одговорио је да није у стању да сакупи документацију која се од њега тражи да би покушао да оствари ово право. Такође, сваки осми испитаник или зна да не задовољава прописане критеријуме за МОП (8%) или је одбијен при покушају да добије материјално обезбеђење породице (5%).

Битно је истаћи и то да сваки други испитаник (53%) који је одбијен при покушају да добије материјално обезбеђење породице не зна зашто не задовољава критеријуме за МОП. Остали који су аплицирали за ову врсту помоћи су одбијени, јер су власници земљишта веће површине од прописане (26%), односно имају већи приход по члану домаћинства него што је утврђена гранична вредност (20%).

Не само да је ниска покривеност сиромашних старих људи материјалним обезбеђењем породице, већ је и висина оваквог социјалног примања мала. Наиме, налази овог истраживања су јасно показали да особе са социјалним примањима као основним извором прихода спадају међу најугроженије сиромашне старе особе. Њихова процена здравственог стања, способност свакодневног функционисања, емоционални статус, квалитет живота и карактеристике домаћинства су сигнификантно лошије у односу на сиромашне старе са сопственим приходом, а исказане жеље су, чини се, најбоља илустрација дубоког сиромаштва. Тако готово сваки други анкетирани (48%) са социјалним примањем као основним извором прихода би, да има новца на располагању, прво купио храну, а сваки трећи (35%) лекове. Добијени резултати с једне стране указују на добар одабир оних који добијају социјалну помоћ, а с друге отварају питање: зар МОП не би морао у већој мери да смањи сиромаштво оних који га примају?

Као што је и очекивано, интервјуисани сиромашни стари су потребу за увођењем социјалних пензија оценили као веома велику, генерално посматрано, и са индивидуалног аспекта. На скали од 1 до 5, где 1 значи да је сасвим непотребно, а 5 сасвим неопходно увођење социјалних пензија, сваки девети испитаник се опредељује за највише две оцене. Када се генерално оцењује ова потреба, 93% сиромашних старих сматра да је неопходно или сасвим неопходно увођење социјалних пензија. Истовремено, на паралелно питање (оцените у којој мери сматрате да би Вама била потребна социјална пензија) 90% анкетираних се, такође, опредељује за оцену 4 или 5. Треба посебно напоменути да нису регистроване јасне разлике по овом питању у зависности од социодемографских карактеристика испитаника. Испитаници се у просеку залажу да износ социјалне пензије буде 12.539 динара. У контексту социјалних пензија битно је истаћи и да је готово сваки четврти сиромашни стари

допринос за пензионо и инвалидско осигурање уплаћивао мање од 15 година и отуда није остварио неопходан услов за личну пензију.

НЕРАЗВИЈЕНА ВАНИНСТИТУЦИОНАЛНА ЗАШТИТА СТАРИХ

Не само да је неадекватна институционална и инструментална помоћ и подршка сиромашним старим људима у Србији, већ она изостаје и када је реч о општој популацији старих. Резултати истраживања које је спроведено септембра 2006. године на узорку од 826 лица са 70 и више година (Сатарић, Рашевић, 2007), су показали да чак четири од пет старих особа пати од неког хроничног обољења. Потребе старих особа везане за медицинску и социјалну потпору се, међутим, боље могу сагледати из перспективе способности за свакодневно функционисање, него с аспекта учесталости патолошких лезија или симптома болести. Отуда је значајан налаз да највећи број испитаника процењује да је функционално способан да живи у сопственом домаћинству. Но, немалом броју старих особа је услед немоћи или здравствених проблема потребна помоћ других за свакодневно битисање у кући или изван ње. Навешћемо добијене резултате по учесталости опредељења старе особе за помоћ других у обављању различитих свакодневних активности.

Свакој трећој старој особи (36%) је потребна помоћ друге особе за прање, пеглање или чишћење стана;

Свакој трећој старој особи (36%) је потребна помоћ других за одлазак код лекара, плаћање рачуна, набавку потрепштина, коришћење превоза и слично;

Свакој трећој старој особи (34%) је потребна помоћ друге особе за одлазак у здравствену установу, набавку и узимање лекова;

Свакој четвртој старој особи (26%) је потребна помоћ везана за припремање хране или храњење;

Свакој четвртој старој особи (23%) је потребна помоћ за остваривање социјалних контаката, односно узимање учешћа у активностима заједнице;

Свакој седмој старој особи (15%) је потребна помоћ других за одржавање личне хигијене;

Свакој десетој старој особи (10%) је потребна помоћ за кретање по сопственом домаћинству.

Помоћ других особа за свакодневно функционисање је наглашено потребна у већој мери старим женама, особама старијим од 75 година, старима с ниским личним приходом и ниским приходом по члану домаћинства, онима који живе на селу и нарочито старима који имају неко хронично обољење (графикон 2).

Тако, по 40% хронично оболелих старих особа има потребу за помоћ око одржавања хигијене стана, кретања по граду и коришћења здравствене заштите и превенције. Готово свакој трећој старој особи са хроничним обољењем је потребна асистенција везана за исхрану, а сва-

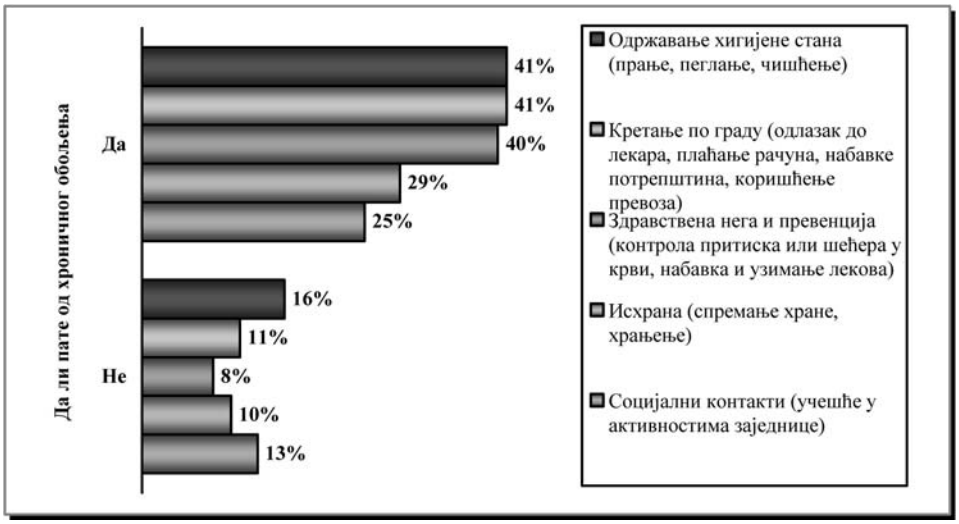

Графикон 2. — Да ли Вам је потребна помоћ друге особе за неку од наведених активности?

кој четвртој је потребна помоћ других за остваривање социјалних контаката, односно узимање учешћа у активностима заједнице. Сваком шестом испитанику који пати од хроничне болести неопходна је помоћ у одржавању личне хигијене, а сваком осмом асистенција приликом кретања по кући.

Старе особе којима је потребна помоћ у свакодневном функционисању се, у највећем броју случајева, њих 80%, ослањају на члана породи-

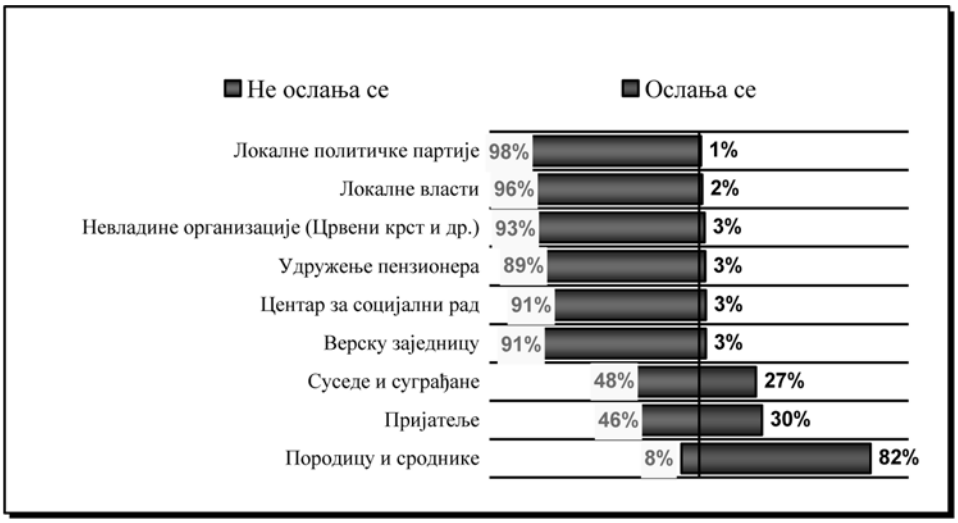

Графикон 3. — У којој мери се при решавању свакодневних проблема ослањате на следеће особе или институције?

це (графикон 3). Од породице се највише добија помоћ и подршка независно да ли стара особа живи или не живи сама. Значајни носиоци подршке из окружења старе особе су и њени пријатељи и суседи (ослања се 30%, односно 27% старих). Налази овога истраживања су показали да институције имају маргиналну улогу у мрежи подршке старима. Наиме, старе особе се на све побројане институције које потенцијално могу да им пруже подршку ослањају у распону између 1% и 3%.

Само 9% старих особа са 70 и више година користи неко од права/услуга/програма ванинституциоалне подршке. У већој мери то чине хронични оболели стари и испитаници са вишим приходом. Материјални статус старе особе доминантно условљава облик подршке коју испитаник користи. Испитаници вишег материјалног статуса чешће користе услуге и кућне медицинске неге и помоћи у кући и посећују клубове за старе.

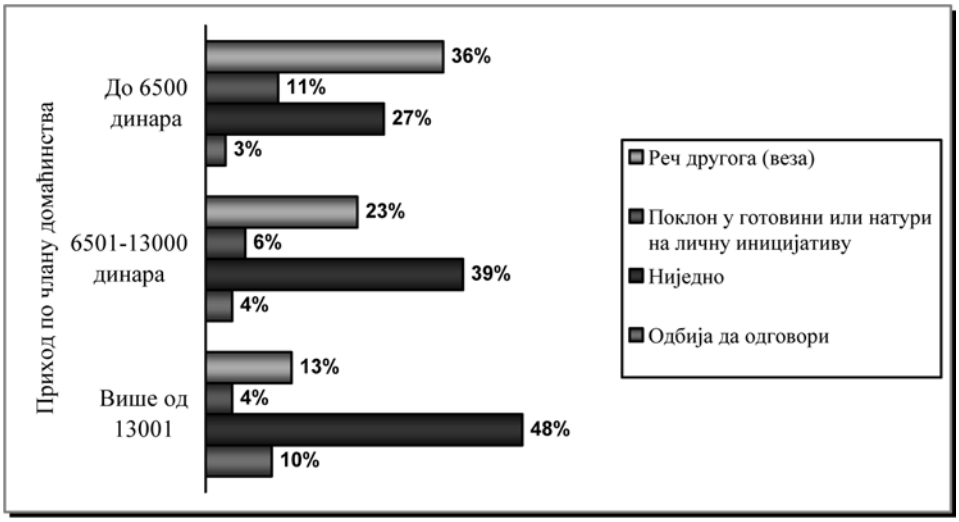

Графикон 4. — Да бисте постали корисник неког облика подршке, да ли се нешто од следећег очекује од Вас?

База: 91% испитиване популације

Велики број испитаника, при том, мада нема искуства, процес пријављивања и укључивања у неки од облика ванинституционалне подршке повезује с тешкоћама, нерегуларношћу и неприступачношћу. Тако, једна од четири старе особе верује да им је потребна веза, а готово сваки пети испитаник (18%) препорука да би постали корисник права/услуге/програма подршке. Такође, свака шеста стара особа сматра да се од ње очекује поклон у готовини или натури. Исто тако, један од шест испитаника верује да би дуго чекао на укључење у неки од облика подршке. Само 37% старих особа сматра да је довољно да испуњава основне критеријуме за пријем да би постао корисник права/услуге/програма ванинституционалне подршке. Сиромашни стари људи у већој мери пер-

ципирају затвореност приступа неком од облика подршке који су умногоме њима и намењени (графикон 4).

Раширено уверење о затворености различитих облика ванинституционалне подршке је свакако један од разлога релативно ниске заинтересованости старих особа за коришћење услуга везаних за свакодневно функционисање. Регистрована средња оцена заинтересованости за потенцијалне услуге се креће у распону од 1,7 (помоћ при одржавању личне хигијене, односно обезбеђивању исхране) до 3,1 (контрола крвног притиска и/или шећера у крви у стану испитаника). Неадекватна развијеност ванинституционалне заштите, поготово у сфери социјалне заштите, на локалном нивоу је други битан фактор недовољно изражених потреба старих људи у овој сфери. Тако, недавно снимање ситуације показује да у 46 општина у Србији (ван подручја Косова и Метохије не постоји организован облик помоћи у кући који је намењен старим људима (Р а ш е в и ћ, П е н е в, 2009). Штавише, у услуге помоћи у кући укључено је само 0,73% старијих од 65 година.

* * *

Препознавање потреба старих људи и омогућавање да се оне реализују је битан део политичког одговора на старење популације у сваком друштву, а поготово у друштву које се налази у процесу транзиције друштвено-економског система и суочава се с низом изазова и јасном ценом која је саставни део овога процеса. Од почетка транзиције у Србији је усвојено више докумената стратешког типа и законских решења релевантних за квалитет живота старих особа. Најзначајнији документи су *Стратегија за смањење сиромаштва* из 2003. године и *Национална стратегија о старењу од 2006. до 2015. године*. Обезбеђивање економске сигурности у старости и стварање услова да стари људи живе у породичном окружењу, односно сопственом домаћинству уколико немају породицу или се она из различитих разлога не може активирати, директно су препознати као важни циљеви деловања у оба документа. Први резултати су постигнути. Стопа сиромаштва лица од 65 и више година у Србији је преполовљена у временском периоду 2002—2007. година (Републички завод за статистику, 2007). Учињени су и помаци у развоју помоћи и подршке старима за живот у кући, јер је више него удвостручен број општина у Србији које имају развијене релевантне сервисе у последње две године (С а т а р и ћ, Р а ш е в и ћ, 2007, Р а ш е в и ћ, П е н е в, 2009). Но и поред тога, борба против сиромаштва старих и форсирање развоја кућне неге као основне форме за пружање дуготрајне помоћи и подршке старијим лицима остају приоритети у оквиру политичког одговора усмереног на задовољавање потреба особа у трећем и четвртом животном добу.

ЛИТЕРАТУРА

Матковић, Г., Мијатовић, Б. (2008). *Анализа утицаја државне финансијске подршке сиромашнима*, Београд: Центар за либерално демократске студије.

Републички завод за статистику Србије (2007). *Студија о животном стандарду 2002—2007*, Београд: РЗС.

Рашевић, М., Пенев, Г. (2009). *Општине Републике Србије: основни демографски, економски и социјални показатељи релевантни за популациону политику*, Београд: Друштво демографа Србије.

Сатарић, Н., Рашевић, М. (2007). *Ванинституцинална заштита старијих људи у Србији — јаз између потреба и могућности*, Београд: Amity.

Сатарић, Н., Рашевић, М., Милорадовић, С. (2009). *Они не могу да чекају: студија о сиромашним старијим лицима у Србији*, Београд: Amity.

Avramov, D., Maskova, M. (2003). *Active Ageing in Europe*, Council of Europe, Strasbourg.

Chawla, M., Betcherman, G., Banerji, A. (2007). *From Red to Grey: The „Third Transition" of Aging Populations in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, Word Bank, Washington.

Economist Intelligence Unit Report (2009). *Healthcare strategies for an ageing society*, The Economist, London.

Gidens, E. (2009). *Evropa u globalnom dobu*, Beograd: Clio.

Uhlenberg, P. (2009). *International Handbook of Population Aging*, Heidelberg: Springer.

United Nations (2006). *Population Ageing 2006*, New York: Department of Economic and Social Affairs, Population Division.

Waite, L. (2004). *Aging, Health and Public Policy*: Demographic and Economic Perspectives, Population Council, New York.

ON AGEING AND OLD AGE IN SERBIA

by

Mirjana Rašević

Summary

The Serbian population (exclusive of Kosovo and Metohia region) is among the oldest populations in the world. More than 950.000 individuals in the Central Serbia and about 300.000 individuals in Vojvodina, or one sixth of both populations are 65 plus. The findings of representative surveys carried out recently pointed out that poverty and poor institutional and instrumental support are the main issues of the elderly population in Serbia. The poverty rate among the elderly is high (9.6 percent) and significantly higher than average (6.6). In the meantime, the coverage of poor elderly in Serbia with material provisioning of the family (MPF), the most important measure of the state's social policy, is low due to lack of information of potential beneficiaries, difficulties in collecting all necessary documents as well as strict criteria in connection to means and income tests necessary for exercising the right on this social benefit. Not only that the MPF coverage of poor elderly is inadequate, the amount of this social benefit is also very low. Parallel interviews with 826 elderly persons of 70 and over de-

monstrate that, although four out of five elderly are chronic patients, the majority of respondents evaluates that they are capable of living in their own households. However, a substantial number of the elderly, every fourth, needs some kind of assistance services with a view to daily functioning at home or in local community. Respondents mainly rely on family in resolving daily problems. A family provides greatest help and support regardless of the fact that such elderly person lives alone or not. Significant factors of support to elderly are friends and neighbors of such persons. Institutions have only a marginal role in the elderly support network.

UDC 316.728-053.9(497.113)
Оригинални научни рад

Ержебет Ач-Николић
Соња Чанковић
Наташа Драгнић
Ивана Радић

ИСПИТИВАЊЕ ВАЛИДНОСТИ И ПОУЗДАНОСТИ WHOQOL-BREF УПИТНИКА ЗА ПОПУЛАЦИЈУ СТАРИХ У ВОЈВОДИНИ

САЖЕТАК: Процена квалитета живота старих особа има растући значај као последица све израженијег демографског старења становништва. Светска здравствена организација је креирала упитник WHOQOL-BREF за процену квалитета живота на основу резултата истраживања спроведених у 18 земаља. Циљ је утврдити валидност и поузданост српске верзије WHOQOL-BREF упитника за популацију старијих од 60 година. WHOQOL-BREF упитник је употребљен за процену квалитета живота на репрезентативном узорку н=199 особа смештених у Геронтолошком центру у Новом Саду. Утврђивање поузданости (интерне конзистентности) је анализирано применом Cronbach α коефицијента, а валидности корелацијом између скорова и индивидуалне перцепције квалитета живота и задовољства здрављем (конвергентна валидност). Поузданост података је била висока за сва четири домена (ранг Cronbach α од 0.68 за домен *Социјални односи* до 0.79 за домен *Физичко здравље*). Валидност је потврђена високом корелацијом сва четири домена (*физичко здравље, психолошко здравље, социјални односи* и *околина*) и индивидуалне перцепције квалитета живота ($p < 0.001$), као и индивидуалног задовољства здрављем ($p < 0.001$). Добијени резултати указују да је упитник WHOQOL-BREF (верзија на српском језику) валидан и поуздан инструмент за процену квалитета живота код старих особа. Резултати процене квалитета живота су компарабилни с резултатима добијеним у другим земљама у којима је коришћена одговарајућа верзија упитника WHOQOL-BREF.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: квалитет живота, поузданост, валидност, WHOQOL-BREF

УВОД

Процена квалитета живота старих особа има растући значај као последица све израженијег демографског старења становништва.

Процењено је да је 2000. године 10% светске популације било старости 60 и више година. Према пројекцији кретања броја становика, коју су дале Уједињене нације, опадање стопе фертилитета и морталитета ће довести до тога да ова вредност премаши 20% до 2050. године (1), односно, да ће до 2050. године свака пета особа на свету имати 60 или више година, а до 2150 године свака трећа особа ће бити стара 60 и више година (2).

Осамнаест од двадесет земаља на свету с највећим процентом старих су у европском региону Светске здравствене организације (СЗО). У тим земљама између 13,2% и 17,9% становништва је старије од 65 година (зрелост становништва). У наредних 20 година доћи ће до значајног пораста удела становништва ове старосне категорије, с најбржим порастом најстаријег становништва у већини земаља (старији од 80 година). У следећих 30 година, удео ове групе становништва (као део старијих од 65 година) ће порасти, у Европи као целини, од 22% до преко 30% (3).

Процењује се да ће 2050. године Западно-пацифички регион бројати више од 450 милиона старих. Пораст у Југоисточном азијском региону СЗО је још значајнији: у наредних пола века број особа старијих од 65 година ће се увећати 6 пута. Развој у ова два региона је, углавном, последица експлозивног пораста броја одраслих у Кини и Индији (4).

Становништво у Војводини спада у веома старо становништво, јер је зрелост становништва у 2007. години износила 16,1% (становништво је врло старо уколико је зрелост већа од 10%). У периоду 1953—2007. просечна старост се повећала за 9,1 годину, односно у 2007. години је износила 40,4 године (ако је већа од 30 година изражено је старење становништва). Индекс старости представља однос особа старих 60 и више година и особа старости 0 до 19 година. Вредност овог индикатора, већа од 0,4, указује да је у популацији присутан процес демографског старења. У Војводини је у 2007. години индекс старости износио 0,97, што је три пута више у односу на његову вредност средином прошлог века. У Војводини се очекивано трајање живота повећало на 69,1 годину за мушкарце и 75,5 година за жене, при чему је за жене већ остварен циљ Уједињених нација да очекивано трајање живота до 2015. године буде 75 година (5).

Међутим, постоје велике разлике у очекиваном трајању живота између земаља. У најмање развијеним земљама, мушкарци стари 60 година могу очекивати да ће живети још 15 година, а жене 17, док у развијенијим регионима очекивано трајање живота у шездесетој години је 19 година за мушкарце и 23 године за жене (2).

Најважнији задатак здравствене политике у XX веку је био продужење животног века, а у XXI побољшање квалитета живота. Данас се посебна пажња посвећује проблему мерења квалитета живота.

Квалитет живота и још специфичнији појам квалитет живота повезан са здрављем, односи се на физички, психолошки и социјални домен здравља, виђени као посебне области (или домени) који су под утицајем искуства појединца, веровања, очекивања и процена (6).

Док се потврђује важност перцепције појединца, постоји емпиријски доказ да већина људи има скуп заједничких вредности у вези с тим шта даје квалитет животу и шта чини важне ствари у животу, иако приоритети варирају у односу на социодемографске карактеристике људи. Истраживања показују да већина људи дефинише њихов квалитет живота, имајући у виду позитиван психолошки поглед и емоционално благостање, добро физичко и ментално здравље и физичку способност да раде ствари које желе, остваривање добрих односа са пријатељима и породицом, учествовање у друштвеним активностима и рекреацији, живот у сигурном суседству с добрим објектима и услугама, поседовања довољне количине новца и бити независан (7).

ЦИЉ

Циљ је утврдити валидност и поузданост српске верзије WHOQOL--BREF упитника (World Health Organization Quality of Life Questionnaire--BREF) за популацију старих 60 и више година.

ИНСТРУМЕНТ

Као инструмент истраживања за процену квалитета живота старих особа користио се упитник креиран од стране Светске здравствене организације.

Деведесетих година прошлог века WHOQOL група под покровитељством СЗО започела је пројект развоја општег инструмента за процену квалитета живота, који би се користио широм света. WHOQOL-100 упитник је створен истовремено у 15 међународних центара а читав процес развоја се састојао из неколико фаза. Прва фаза је подразумевала доношење сагласности са дефиницијом квалитета живота, као и успостављање прилаза међународној процени квалитета живота. Признање мултидимензионалне природе квалитета живота се одразило на структуру WHOQOL-100 упитника. У другој фази развоја, спроведено је истраживање концепта квалитета живота у 15 културно различитих центара да би се утврдила листа области/аспеката, које су центри који учествују сматрали важним за процену квалитета живота. У трећој фази развоја, питања из сваког центра су спојена у јединствену базу, а потом након пилот истраживања са упитником који је имао 236 питања (ставки), селектовано је 100 питања. Она су обухватала 4 питања из сваке од 24 области квалитета живота и 4 питања повезана са областима целокупног квалитета живота и општег здравља. На тај начин WHOQOL-100 омогућава детаљну процену сваке посебне области повезане с квалитетом живота. Међутим, у извесним случајевима се WHOQOL-100 показао као сувише дугачак за практичну примену, па је започето популационо истраживање WHOQOL-BREF, које би обезбедило кратку форму упитника за процену квалитета живота. Двадесет истраживачких центара, смештених у 18 земаља, укључили су податке и креиран је WHOQOL-BREF

упитник који се састоји од 26 питања. Да би се омогућило широко и свеобухватно истраживање укључено је једно питање из сваке од 24 области из WHOQOL-100 упитника. Уз то, такође, садржана су два питања из области целокупног квалитета живота и општег здравља (8).

Упитник се састоји из два дела:

1. Општи део обухвата личне податке о испитанику са укупно 6 питања (пол, старост, школска спрема, брачно стање, као и два питања везана за здравствено стање);

2. Други део упитника обухвата 26 питања, од тога прва два питања се односе на перцепцију појединца о квалитету живота и задовољство са сопственим здрављем, а осталих 24 припадају једном од четири домена:

а) физичког здравља (обављање свакодневних активности; зависност о медицинској помоћи; енергија и умор; мобилност; сан и одмор; бол и неугодност; радни капацитет);

б) психолошког здравља (физички изглед и појава; негативна и позитивна осећања; самопоуздање; концентрација);

в) социјалних односа (лични односи; социјална подршка; сексуална активност);

г) околине (новчани приходи; слобода, физичка сигурност и безбедност; доступност и квалитет здравствене заштите; стамбени услови; активности у слободном времену; прилике за добијање нових информација; транспорт).

Временска одредница за питања је „у последње две недеље”.

МЕТОД

Истраживање је спроведено на узорку н = 199 особа (анкетирано је 200 особа, а у коначну обраду је ушло 199 упитника, један упитник је елиминисан јер је недостајало више од 20% података), што чини 25% од укупног броја штићеника Геронтолошког центра у Новом Саду. Методом случајног избора у истраживање је укључена свака четврта особа са списка штићеника Геронтолошког центра која је задовољила критеријуме за укључивање у истраживање (особе старије од 60 година, испитаник је комуникативан и орјентисан у сва три правца, испитаник није смештен у стационарном делу центра).

Сва питања у оквиру домена су дата у петостепеној Ликертовој скали (Likert-scaled items). Након конвертовања скорова у распону 4—20, да би били упоредиви са WHOQOL-100, следи други метод трансформације који преводи скорове домена у скалу 0—100.

СТАТИСТИЧКА АНАЛИЗА

Евалуација употребљивости упитника као инструмента за оцену квалитета живота код старих особа је извршена на основу два критеријума: испитивањем валидности и поузданости упитника.

Валидност (ваљаност) означава колико добро упитник (или процедура мерења) мери оно што би требало да мери, тј. колико је мерило ефикасности студије. Можемо рећи да валидност представља степен тачности закључка који се може извући из измереног скора или шта резултат значи. Ако би валидност упоредили с пуцањем у мету она би означавала колико близу у просеку ће погодак доћи до мете.

Валидност се најчешће испитује на један од следећих начина:

— одређивањем коефицијента корелације, који представља степен повезаности информација добијених упитником са другим мерама за које је теоретски предвиђено да су у корелацији (конверегентна валидност)

— за дихотомна обележја поређењем са златним стандардом, одређивањем сензитивности (специфичности), тј. способности упитника, теста да издвоји све случајеве који имају специфично стање у односу на оне који га немају (критеријумска валидност).

Поузданост означава до које се мере метода мерења (тест) конзистентно и постојано понаша. Поуздано мерење значи да исти „метар" примењен на иста лица или предмете на исти начин, у разним временима мерења даје исте вредности, под условом да се сами објекти мерења не мењају у времену. Ако би поузданост симболички представили пуцањем у мету онда она представља степен дисперзије погодака. За оцењивање поузданости примењују се три методе:

— *Унутарпосматрачка (међупосматрачка) поузданост* се користи за процену степена до ког исти или различити оцењивачи/посматрачи дају конзистентну оцену истог феномена;

— *Поузданост поновљеног мерења (тест-ретест метода)* се користи за утврђивање поузданости подударања одговора у два или више мерења од стране једног или различитих истраживача;

— *Интерна конзистентност* представља доследност у давању одговора на постављена питања, тј. да ли они мере исту јединствену карактеристику. Тест је поузданији уколико су одговори на независне ставке корелирани међу собом. За оцену интерне конзистентности користи се коефицијент Кронбах алфа (*Cronbach* α) који се добија корелацијом једне половине одговора са другом. Вредности се крећу између 0 и 1, при чему блискост 1 означава високу поузданост теста. Не постоји слагање око тога шта је минимална прихватљива вредност за вредност алфа коефицијента. Један број аутора сматра 0.7 минималном прихватљивим нивоом за интерну конзистентну поузданост (9), док један број прихвата вредност $\alpha > 0.5$ као индикатор добре интерне поузданости (10). Најнижа прихватљива гранична вредност за алфа је по једном делу аутора 0.6 (11, 12, 13). Постоје и строжији критеријуми за минималну вредност коефицијента α (нпр. у клиничким истраживањима), што, такође, зависи од врсте истраживања и области у којој се примењује.

РЕЗУЛТАТИ

Социодемографске карактеристике узорка

Више од две трећине испитаника су жене (69.8%) што је значајно већи број у односу на број мушкараца. Више од половине испитаника је старости 80 и више година, што је значајно већи број у односу на остале категорије испитаника — сваки десети испитаник старости 60—69 година, 35.7% испитаника старости 70—79 година. Скоро три четвртине испитаника су удовци (73.4%), што је значајно већи број у односу на остале категорије испитаника (немају партнера, живе одвојено од партнера, у браку, растављени). Највећи број испитаника је без школе, или са завршеном основном школом (40.2%), а затим следе остале категорије испитаника (табела 1).

Табела 1. — Социодемографске карактеристике узорка

Карактеристике	N	%	χ^2	P[1]
Пол				
мушки	60	30.2	31.362	$p < 0.001$
женски	139	69.8		
Старост				
60—69	20	10.1		
70—79	71	35.7	58.864	$p < 0.001$
80 и више	108	54.3		
Брачно стање				
без партнера	13	6.5		
удата/ожењен	16	8.0		
живи одвојено од партнера	3	1.5	358.563	$p < 0.001$
растављен/а	21	10.6		
удовац/ица	146	73.4		
Образовање				
без школе, основна школа	80	40.2		
занат	31	15.6	29.010	$p < 0.001$
средња школа	49	24.6		
виша, висока ш.	37	18.6		

[1] p — ниво значајности за χ^2 тест

Валидност

Валидност је анализирана коришћењем мера конвергентне валидности, тј. корелације између скора за посматране домене и индикатора (мера) за које се теоретски сматра да су са њима у корелацији. У табели 2 приказане су вредности коефицијената корелације (Spirman ϱ) добијених скорова појединачних домена (физичко здравље, психолошко здравље, социјални односи, околина) са испитаниковом оценом квалитета

живота, као и задовољством сопственим здрављем. Важи да је ова повезаност високо значајна за све приказане коефицијенте ($p < 0.001$), чиме је потврђена валидност анализираних домена.

Табела 2. — Валидност домена: вредности коефицијента корелације скорова домена са оценом квалитета живота и задовољства здрављем

Домен	Оцена квалитета живота	Задовољство здрављем
Физичко здравље	0.50	0.66
Психолошко здравље	0.63	0.59
Социјални односи	0.37	0.41
Околина	0.50	0.49

Поузданост

Поузданост је у овом истраживању анализирана применом Кронбах алфа коефицијента где се препоручују минималне вредности од 0.6, да би се мерење сматрало поузданим.

У табели 3 су приказани скорови за четири домена (физичко здравље, психолошко здравље, социјални односи, околина), припадајуће ставке, њихове просечне вредности ± SD. Интерна конзистентност је анализирана применом Кронбах алфа коефицијента, који је приказан заједно са 95% интервалом поверења (CI). Вредност коефицијента α се креће од 0.68 за домен Социјални односи (95% CI: (0.55—0.77)), 0.73 за домен Околина (95% CI: 0.66—0.79), затим 0.78 за домен Психолошко здравље (95% CI: 0.72—0.82) и $\alpha = 0.79$ (95% CI: 0.73—0.83) за домен Физичко здравље. Како су вредности коефицијента α за сва четири посматрана домена изнад 0.6, можемо рећи да је задовољен критеријум поузданости посматраног упитника.

Табела 3. — Интерна конзистентност домена: физичко здравље, психолошко здравље, социјални односи, околина

Ставка	$\overline{X}$ ± SD	Cronbach α (95% CI)
(Ф1.0) Бол и неугодност	3.62 ± 1.31	
(Ф11.3) Зависност од лекова и медицинске помоћи	3.95 ± 1.20	
(Ф2.1) Енергија и умор	3.71 ± 1.06	0.79
(Ф9.1) Мобилност	3.50 ± 1.03	(0.73—0.83)
(Ф3.3) Сан и одмор	3.51 ± 1.15	
(Ф10.3) Активности свакодневног живота	3.60 ± 1.02	
Физичко здравље	66.31 ± 19.61	
(Ф4.1) Позитивна осећања	2.97 ± 1.92	
(Ф24.2) Духовност	3.38 ± 1.44	
(Ф5.3) Мишљење, учење, памћење и концентрација	3.91 ± 0.93	0.78
(Ф7.1) Телесни изглед и појава	4.23 ± 1.03	(0.72—0.82)
(Ф6.3) Самопоуздање	3.74 ± 1.04	
(Ф8.1) Негативна осећања	3.33 ± 1.30	

Психолошко здравље	65.11 ± 20.26	
(Ф13.3) Лични односи	3.86 ± 0.99	0.68 (0.55—0.77)
(Ф15.3) Сексуална активност	2.84 ± 0.95	
(Ф14.4) Социјална подршка	3.82 ± 0.97	
Социјални односи	65.65 ± 19.43	
(Ф16.1) Слобода, физичка безбедност и сигурност	3.61 ± 1.09	0.73 (0.66—0.79)
(Ф22.1) Физичка околина (загађење, бука, саобраћај, клима)	3.29 ± 1.19	
(Ф18.1) Финансијски приходи	3.58 ± 1.37	
(Ф20.1) Прилике за добијање нових информација и вештина	4.06 ± 1.06	
(Ф21.1) Учествовање и могућности за рекреацију/активности у слободном времену	3.73 ± 1.29	
(Ф17.3) Кућни амбијент	4.07 ± 0.87	
(Ф19.3) Здравствена и социјална заштита: приступачност и квалитет	3.86 ± 0.85	
(Ф23.3) Транспорт	3.58 ± 1.01	
Околина	67.85 ± 16.16	

ДИСКУСИЈА

Циљ рада је био да се испита валидност и поузданост српске верзије WHOQOL-BREF упитника за популацију старих 60 и више година на узорку од 199 корисника Геронтолошког центра у Новом Саду.

Валидност је испитивана одређивањем коефицијената корелације (Spirman ϱ) добијених скорова појединачних домена (физичко здравље, психолошко здравље, социјални односи и околина) са испитаниковом оценом квалитета живота, као и задовољством сопственим здрављем.

Процена испитаника о квалитету живота је најзначајније повезана са доменом психолошког здравља, а потом истог значаја следе домен околине и физичког здравља. Испитујући валидност WHOQOL-BREF упитника, група истраживача СЗО је у свом извештају дала резултате, који такође истичу снажну повезаност укупне процене квалитета живота са психолошким доменом, а затим са доменом околине (14).

Добијени резултати показују да је задовољство сопственим здрављем најзначајније повезано с доменом физичког здравља, што одговара резултатима СЗО (14).

Такође, у истраживању које се бавило психометријским карактеристикама пољске верзије упитника закључено је применом регресионе анализе да је процена квалитета живота снажније повезана са психолошким факторима, комбинованим са различитим социјалним, факторима околине и физичким факторима, док је задовољство здрављем примарно повезано са физичким факторима (15).

За процену поузданости у овом истраживању је анализирана интерна конзистентност применом Кронбах алфа коефицијента. Добијене вредности коефицијента а су за три домена изнад 0.7. Најнижа вредност (0.68) је за домен социјалних односа. Истраживања у свету су дала сличне резултате. Вредности изнад 0.7 се бележе код свих домена осим за

домен социјалних односа (14, 15, 16, 17, 18). Могуће објашњење за ниже вредности Кронбах алфа коефицијента за домен социјалних односа је мали број питања (укупно 3) у оквиру домена (13,14).

ЗАКЉУЧАК

Добијени резултати указују да је упитник WHOQOL-BREF (верзија на српском језику) валидан и поуздан инструмент за процену квалитета живота код старих особа. Резултати процене квалитета живота су компарабилни с резултатима добијеним у другим земљама у којима је коришћена одговарајућа верзија упитника WHOQOL-BREF.

ЛИТЕРАТУРА

1. World Health Organization. Gender, Health and ageing. Geneva:World Health Organization; 2003.
2. United Nations. Programme on Ageing. [cited 2009 September 25]. Available from: http://www.un.org/esa/socdev/ageing/popageing.html.
3. World Health Organization.Health21: the health for all policy framework for the WHO European Region. Copenhagen; World Health Organization; 1999.
4. WHO Centre for Health Development.World Atlas of Ageing. Kobe: World Health Organization; 1998.
5. Arsić, M., Martinov Cvejin, M., Radić, I., Harhaji, S. (2008). Vitalno-demografska situacija u Vojvodini. U: Jevtić M., editor. *Zdravstveno stawe stanovništva Autonomne Pokrajine Vojvodine 2007. godine*. Novi Sad: Institut za javno zdravqe Vojvodine; p. 8—22.
6. Testa, M. A., Simonson, D. C. Assessment of quality of life outcomes. N Eng J Med. 1996; 334 (13): 835—840.
7. Bowling, A. Measuring Health. 3rd ed. Berkshire: McGraw-Hill; 2005.
8. The WHOQOL Group. Development of the World Health Organization WHOQOL--BREF Quality of Life Assessment. Psychological Medicine. 1998; 28: 551—558.
9. George, D., Mallery, P. SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference. 11.0 update (4th ed.). Boston: Allyn & Bacon. 2003.
10. Cronbach, Q. (1951). Coefficient alpha and the internal structure of tests. Psychometrika. 16: 297—334.
11. Churchill, G., Peter, P. (1984). Research design effects on the reliability of rating scales: a meta-analysis. Journal of Marketing Research. HH¡: 360—75.
12. Hair, J. E., Anderson, R. E., Tatham, R. L., Black, W. C. (1998). *Multivariate data analysis*. 5th ed. Upper Saddle River, W: Prentice-Hall.
13. Huh, J., Delorme, D. E., Reid, L. N. (2006). Perceived third-person effects and consumer attitudes on prevetting and banning DTC advertising. Journal of Consumer Affairs. 40 (1): 90.
14. Skevington, S. M., Lotfy, M., O'Connell, K. A. (2004). The World Health Organization's WHOQOL-BREF quality of life assessment: Psychometric properties and results of the international field trial A report from the WHOQOL Group. Quality of Life Research. 13: 299—310.
15. Jaracz, K., Kalfoss, M., Baczyk, G. (2006). Quality of life in Polish respondents: psychometric properties of the Polish WHOQOL-Bref. Scand J Caring Sci. 20: 3: 251—260.

16. Nedjat, S., Montazeri, A., Holakouie, K., Mohammad, K., Majdzadeh, R. Psychometic properties of the Iranian interview-administered version of the World Health Organization's Quality of Life Questionnaire (WHOQOL--BREF): A population-based study. Available from: htpp://www.biomedcentral.com/1472-6963/8/61/prepub.
17. Hei-Fen, H., Wen-Miin, L., Yun-Ning, C., Mau-Roung, L. (2003). Suitability of the WHOQOL-BREF for community-dweling older people in Taiwan. Age and Ageing. 32 (6): 593—600.
18. Chachamovich, E., Trentini, C., Fleck, M. (2007). Assessment of the psychometric performance of the WHOQOL-BREF instrument in a sample of Brazilian older adults. International Psychogeriatrics. 19: 4: 635—646.

ASSESSMENT OF VALIDITY AND RELIABILITY OF THE WHOQOL-BREF QUESTIONNAIRE FOR THE ELDERLY POPULATION IN VOJVODINA

by

Eržebet Ač-Nikolić, Sonja Čanković, Nataša Dragnić, Ivana Radić

Summary

Assessment of qality of life in older people has become increasingly important as a result of ageing of the population. World Health Organization created the WHOQOL--BREF questionnaire for quality of life assessment based on results obtained from surveys carried out in 18 countries. The aim of this paper is to determine validity and reliability of the serbian version WHOQOL-BREF questionnaire for the population older than 60 years. The WHOQOL-BREF questionnaire was used for quality of life assessment on the representative sample of 199 persons who live in Retirement home in Novi Sad. Reliability (internal consistency) was assessed through Cronbach ggga coefficient and validity by correlation between scores and individual's overall perception of quality of life and individual's overall perception of their health (convergent validity). Reliability was high for all four domains (Cronbach ggga ranges from 0.68 Social relationships to 0.79 Physical health domain). Validity was confirmed with a high correlation of all four domains (Physical health, Psychological, Social relationships and Environment) and individual's overall perception of quality of life ($p < 0.001$) and also with individual's overall perception of their health ($p < 0.001$). The results indicate that WHOQOL--BREF questionnaire (Serbian version) is valid and reliable quality of life instrument for older people. The results of the quality of life assessment are comparable with results obtained in other countries with suitable language version of the WHOQOL--BREF.

UDC 364.65-22-053.9(497.11)
Оригинални научни рад

Радмила Вићентијевић

СТАРЕЊЕ СТАНОВНИШТВА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И БЕОГРАДА КРОЗ ПРИЗМУ ОДНОСА СТАРОСНЕ СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА И СТАРОСНЕ СТРУКТУРЕ ЧЛАНОВА ДОМАЋИНСТАВА

САЖЕТАК: Најважнију демографску структуру представља старосни састав становништва. Резултати пописа становништва спроведених на територији Републике Србије указују да се држава Србија по старости свога становништва убраја у једну од најстаријих држава. У последњих педесет година забележен је константан пад броја младог, као и константан пораст старог становништва. И док је осамдесетих година број младих од 0—14 година био двоструко већи од броја лица старијих од 65 година, како на републичком нивоу тако и у граду Београду, последњи попис становништва, спроведен 2002. године, забележио је по први пут већи број становника старијих од 65 година у односу на популацију у старости од 0—14 година. Просечна старост становништва Републике порасла је са 35,8 година на 40,3, док је у Београду, који се одувек сматрао градом младости, забележено повећање просечне старости са 34,9 година на 40,4. Индекс старења повећао се са 0,51 (Република Србија), односно 0,41 (Београд), на 1,01 (Република Србија), односно 1,07 (Београд).

У Републици Србији и граду Београду, за нешто више од 50 година, просечна величина домаћинстава смањила се за више од једног члана, повећао се број самачких домаћинстава за 5,5%, а учешће појединих старосних група у структури чланова домаћинстава на специфичан начин указује на тежину демографске ситуације у Србији и граду Београду. Скоро 83% домаћинстава у централној Србији нема ниједно дете предшколског узраста, а међу домаћинствима која имају децу у старости до 7 година, преовлађују она с једним дететом. У истом периоду повећао се број домаћинстава која у свом саставу имају чланове старије од 64 године, тако да је таквих домаћинстава 2002. године било око 39%.

435491 домаћинство у Србији, односно свако пето домаћинство води се као СТАРАЧКО и САМАЧКО.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: становништво, просечна старост, домаћинство, просечна величина домаћинства, Србија, Београд

СТАРЕЊЕ СТАНОВНИШТВА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И БЕОГРАДА КРОЗ ПРИЗМУ ОДНОСА СТАРОСНЕ СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА И СТАРОСНЕ СТРУКТУРЕ ЧЛАНОВА ДОМАЋИНСТВА

Најважнију демографску структуру представља старосни састав становништва. Резултати пописа становништва спроведених на територији Републике Србије указују да се држава Србија убраја у једну од најстаријих држава по старости свога становништва. У последњих педесет година забележен је константан пад броја младог, као и константан пораст старог становништва. И док је осамдесетих година број младих од 0—14 година био двоструко већи од броја лица старијих од 65 година, како на републичком нивоу тако и у граду Београду, последњи попис становништва, спроведен 2002, забележио је по први пут већи број становника старијих од 65 година у односу на популацију у старости од 0—14 година (табела 2).

Просечна старост становништва Републике порасла је са 35,8 година на 40,3, док је у Београду, који се одувек сматрао градом младости, забележено повећање просечне старости са 34,9 година на 40,4. Индекс старења повећао се са 0,51 у Републици Србији, односно 0,41 у Београду, на 1,01, односно 1,07 (табела 1).

Табела 1. — Становништво по вредности показатеља демографске старости

Старосна група	Удео у укупном становништву (%)			Вредности показатеља демографске старости	
	Свега Србија	Свега Београд		Србија	Београд
	1981.			1981.	
Укупно	100,0	100,0	Просечна	35,8	34,9
0—14	20,7	20,2	До 20 година (%)	27,6	26,2
15—44	43,2	45,8	До 40 година (%)	56,9	58,4
45—64	25,4	24,9	Стари 60 + год. (%)	14,1	11,2
65+	10,8	8,32	Индекс старења	0,51	0,41
	1991.			1991.	
Укупно	100,0	100,0	Просечна	37,7	37,3
0—14	19,4	17,9	До 20 година (%)	26,1	24,2
15—44	42,7	42,9	До 40 година (%)	54,5	52,3
45—64	26,0	27,9	Стари 60 + год. (%)	18,8	16,0
65+	11,9	9,9	Индекс старења	0,72	0,55
	2002.			2002.	
Укупно	100,0	100,0	Просечна	40,3	40,4
0—14	15,8	14,5	До 20 година (%)	22,4	20,9
15—44	40,4	40,9	До 40 година (%)	49,0	55,4
45—64	27,2	28,3	Стари 60 + год. (%)	22,6	21,6
65+	16,7	17,4	Индекс старења	1,01	1,07

Табела 2. — Становништво по великим старосним групама и полу Србија (без КМ) и Београд, 1981, 1991. и 2002. године

Старосна група	Удео у укупном становништву				Удео у укупном становништву		
	Свега	Мушко	Женско		Свега	Мушко	Женско
	СРБИЈА			1981.	БЕОГРАД		
Укупно	7460224	3664388	3795836		1470073	717699	752374
0—14	1535909	788656	747253		297057	153581	143476
15—44	3213817	1617139	1596678		673468	329439	344029
45—64	1885071	895459	989612		365400	176772	188628
65+	800183	351473	448710		122343	52267	70076
				1991.			
Укупно	7548978	3691336	3857642		1602226	775362	826864
0—14	1449913	744193	705720		286193	147202	138991
15—44	3194666	1606346	1588320		686583	332999	353584
45—64	1943888	932794	1011094		399900	191782	208118
65+	892977	373597	519380		158434	66424	92010
				2002.			
Укупно	7498001	3645930	3852071		1576124	747854	828270
0—14	1176761	604258	572503		228925	117545	111380
15—44	3006930	1509397	1497533		644292	313380	330475
45—64	2025875	985322	1040553		446715	207351	239364
65+	1240505	524630	715875		247029	104628	142401

Напомена: За 1981. и 1991. становништво у земљи, а за 2002. становништво у земљи и лица на раду у иностранству до једне године („нови” концепт).

Старосна група	Удео у укупном становништву				Удео у укупном становништву		
	Свега	Мушко	Женско		Свега	Мушко	Женско
	СРБИЈА			1981.	БЕОГРАД		
Укупно	100.0	100.0	100.0		100.0	100.0	100.0
0—14	20.7	21.6	19.8		20,2	21,3	19,1
15—44	43.2	44.3	42.2		45,8	45,9	45,7
45—64	25.4	24.5	26.2		24,9	24,6	25,1
65+	10.8	9.6	11.9		8,32	7,3	9,3
				1991.			
Укупно	100.0	100.0	100.0		100.0	100.0	100.0
0—14	19.4	20.4	18.5		17,9	19,0	16,8
15—44	42.7	43.9	41.5		42,9	42,9	42,8
45—64	26.0	25.5	26.4		27,9	24,7	25,2
65+	11.9	10.2	13.6		9,9	8,6	11,1
				2002.			
Укупно	100.0	100.0	100.0		100.0	100.0	100.0
0—14	15.8	16.7	15.0		14,5	15,7	13,4
15—44	40.4	41.7	39.1		40,9	41,9	40,0
45—64	27.2	27.2	27.2		28,3	27,7	28,9
65+	16.7	14.5	18.7		15,7	14,0	17,2

Процесом старења захваћено је становништво оба пола. Интензивнији процес старења одвијао се брже код женског становништва о чему

говоре индикатори (удео старих, удео младих, просечна и медијална старост, индекс старења) да је женско становништво демографски старије од мушког.

Сагледавањем старосне пирамиде, основа пирамиде је шира на мушкој страни него на женској, што је из биолошких разлога у реду (више рођених дечака него девојчица), али се у старости од 45 година и више старосна пирамида шири код женског становништва, што је пре свега резултат диференциране смртности по полу (очекивано трајање живота при старости од 45 година износила је по последњем попису за мушкарце 27,7, а за жене 32,0 година). Према истом попису, удео женског становништва међу старијим становништвом је за 30% виши него код мушког (табела 3).

Табела 3. — Просечна старост становништва и индекс старења по полу. Србија (без КиМ), 1981, 1991. и 2002.

Показатељ	Свега	Мушко	Женско
		1981	
Просечна старост (године)	35.8	34.8	36.8
Медијална старост (године)	34.1	32.9	35.5
Индекс старења [(65+)/(0—14)]	0.52	0.45	0.60
		1991	
Просечна старост (године)	37.7	36.6	38.8
Медијална старост (године)	37.2	36.1	38.4
Индекс старења [(65+)/(0—14)]	0.62	0.50	0.74
		2002	
Просечна старост (године)	40.3	39.0	41.5
Медијална старост (године)	40.7	39.2	42.1
Индекс старења [(65+)/(0—14)]	1.05	0.87	1.25

Показатељи старења становништва исказују се и код сагледавања структуре домаћинстава.

На формирање просечне величине домаћинстава на територији централне Србије, али и на територији Војводине утиче низ међусобно корелисаних фактора. Доказано је да највећи утицај на величину домаћинстава има наталитет, а позитивно корелисани су и бруто стопа репродукције, стопа смртности одојчади, стопа природног прираштаја, ... С падом вредности наведених показатеља, опада и просечна величина домаћинстава, односно за протеклих 50 година просечна величина домаћинства на територији централне Србије и Београда смањила се за једног члана (табела 4).

Табела 4. — Просечан број чланова домаћинства

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
Република Србија	4,23	4,14	3,76	3,50	3,30	3,24	2,97
Централна Србија	4,54	4,44	3,97	3,63	3,43	3,35	3,01
Војводина	3,61	3,50	3,31	3,18	3,00	2,94	2,85
Београд	—	—	—	3,0	2,9	3,1	2,77

Пад просечне величине домаћинстава на територији централне Србије резултат је деловања независних варијабли и то: просечне старости становништва; стопе наталитета; стопе нупцијалитета; удела активних жена у не пољопривредним делатностима; процента неписмених жена; старост жене при склапању првог брака.

И док је педесетих година XX века број чланова домаћинстава у просеку износио 4,23, 1948. године, односно 4,14, 1953. године, просечан број чланова домаћинстава у Републици Србији у 2002. години износио је 2,97 чланова, а у граду Београду 2,77.

Табела 5. — Број општина према просечној величини домаћинстава

Централна Србија	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
испод 3 члана	7	5	7	8	34
3—3,9	26	67	89	100	79
4—4,9	60	37	17	6	4
5—5,9	17	6	3	2	—
6 и више чланова	7	2	1	1	—

У последњих пола века у централној Србији, али и у већим градовима од којих је најкарактеристичнији град Београд, старење становништва је имало неспорно најважнију улогу. Наиме с порастом просечне старости становништва, растао је и број старачких домаћинстава од којих већину чине самачка домаћинства. У Републици Србији скоро 39% домаћинстава има у свом саставу чланове старије од 64 године, а 435.491 домаћинство се води као старачко-самачко 2002. године (графикон 1).

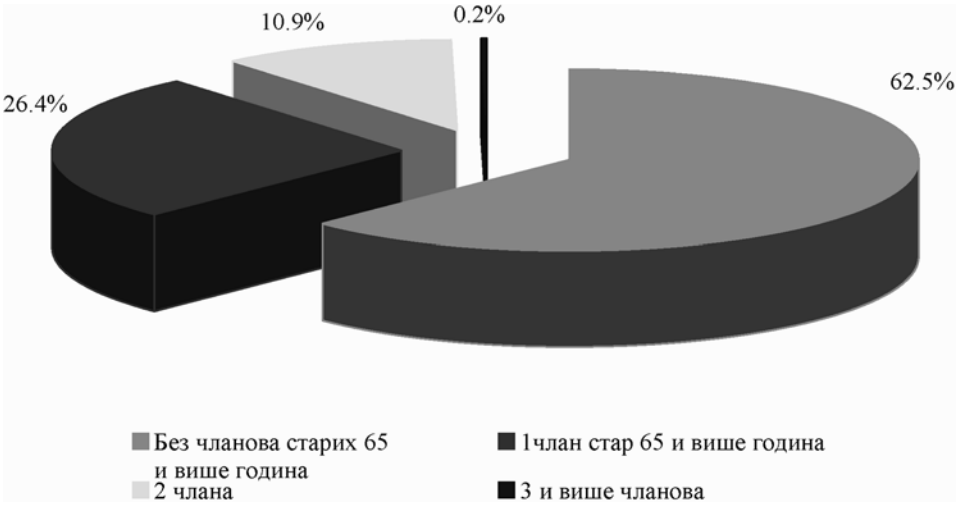

Графикон 1. — Процентуално учешће домаћинстава с чланом домаћинства старијим од 65 година

Табела 6. — Домаћинства без чланова млађег узраста

		Без деце до 7 година старости	Без деце до 14 година старости	Без чланова до 27 година старости
Република Србија	1991	80,1	62,1	40,7
	2002	84,9	70,5	47,1
Централна Србија	1991	79,7	61,3	39,2
	2002	84,8	70,3	46,8
Војводина	1991	81,2	64,1	44,5
	2002	85,3	70,9	47,8

Скоро 85% домаћинства у Србији нема ниједно дете предшколског узраста у свом саставу, а међу домаћинствима која имају децу до 7 година старости преовлађују она са једним дететом (11%). Свако пето домаћинство имало је децу у старости од 7—14 година, а око 36% домаћинстава има једног члана у старости од 15—27 година (графикон 2).

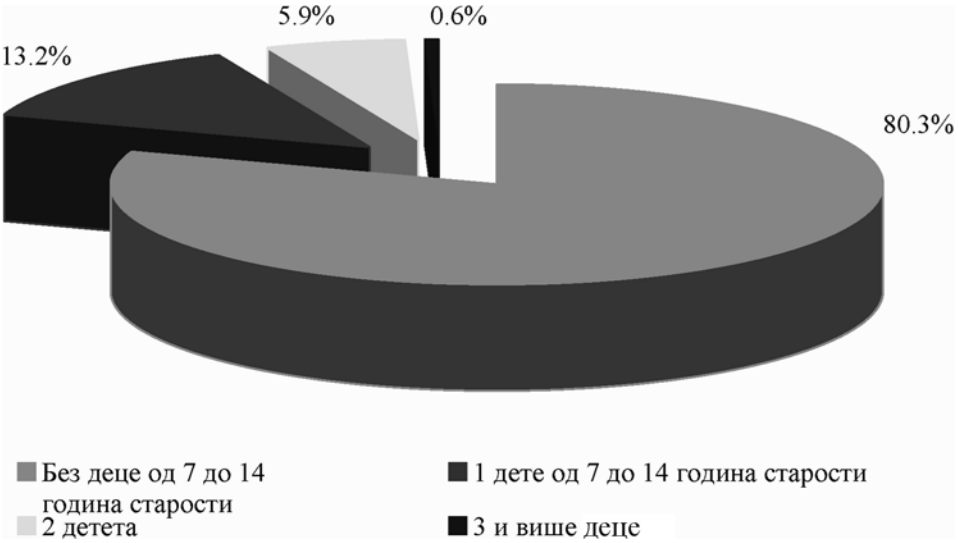

Графикон 2. — Процентуално учешће домаћинстава са чланом домаћинства у старости до 14 година

Сигурно је да ће у наредним годинама домаћинства у Републици Србији трпети знатне промене које ће се огледати у следећем:

1) с порастом животног стандарда повећаваће се број самачких домаћинстава, како с младим тако исто и са старим становништвом;

2) посебно ће овој појавом бити изложена мања сеоска насеља у којима ће се наставити са опадањем, како броја, тако и просечне величине домаћинстава.

ЛИТЕРАТУРА

РЗС (2003). *Попис становништва 2002*, Књига 2. Пол и старост, Београд: Републички завод за статистику Србије.

РЗС (2004). *Попис становништва 2002*, књига 9. Упоредни преглед броја становника: 1948, 1951, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002, Београд: Републички завод за статистику Србије.

РЗС (2004). *Попис становништва 2002*, књига 17. Породице према типу и броју деце, Београд: Републички завод за статистику Србије.

РЗС (2005). *Попис становништва 2002*, књига 18. Домаћинства и породице, Београд: Републички завод за статистику Србије.

AGING OF THE POPULATION OF THE REPUBLIC OF SERBIA AND BELGRADE THROUGH THE PRISM OF THE RELATION OF THE AGE STRUCTURE OF THE POPULATION AND THE AGE SRUCTURE OF HOUSEHOLD MEMBERS

by

Radmila Vićentijević

Summary

The most important age structure represents an age structure of population. The results of census which was held on territory of the Republic of Serbia show that the Republic of Serbia is considered to be among the countries with the oldest population. In the last fifty year's time there was registered a constant decrease in number of young people, and constant increase in number of old people. During the period of the 80s, a number of young people from 0—14 years old was twice larger than the number of people older than 65, on the republic and the city of Belgrade's level, in the last census held in 2002 for the first time there was noticed a higher amount of people older than 65 related to population in an age from 0—14. An average old age of people in the Republic has grown from 35.8 to 40.3, and in Belgrade, which was always considered as a city of youth, it is noticed an increase in average old age from 34.9 to 40.4 years of age. Index of aging increased from 0.51 in the Republic of Serbia, 0.41 in Belgrade, to 1.01 or 1.07.

In the Republic of Serbia and the city of Belgrade, for more than 50 years, the average size of household became smaller for more than one member, a number of single man households has increased for 5.5%, and participation of some old age groups in a structure of household members in a specific way shows a difficult demographic situation in Serbia and the city of Belgrade. Almost 83% of households in Central Serbia don't have even one pre-school child, and among households which have children at the age of 7, one child households form the majority. In the same period the number of households with members older than 65 has increased, so households like this in 2002 formed about 39%.

Out of 435491 households in Serbia, every fifth household is named as OLD AGE HOUSEHOLD and SINGLE MAN HOUSEHOLD.

UDC 364-053.9(4)
Оригинални научни рад

Јанко Дрча

СОЦИЈАЛНА ЗАШТИТА СТАРИХ — ЕВРОПСКЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ

САЖЕТАК: Европа, у којој је процес демографског старења најизразитији (од 25 земаља са најстаријим становништвом у свету, 24 су из Европе) препознала је и бројним документима дефинисала своју политику и однос према проблемима стерења становништва, положају и правима старих лица, па самим тим одредила се и према социјалној заштити ових лица. Посебно је уочено да ће до 2030. године број 80-огодишњака бити удвостручен, а то, између осталог, неминовно носи захетеве за повећаном негом (општом и медицинском) и даљим развојем различитих облика социјалне и здравствене заштите ових лица. Због тога у земљама ЕУ планирају значајно повећање учешћа трошкова за социјалну заштиту у БДП земље и развој свих постојећих и заснивање нових облика социјалне заштите старих. Њихов циљ је јасан: старима треба омогућити да остану активни чланови друштва, да воде достојанствен живот и да играју активну улогу у јавном, социјалном и културном животу, да слободно бирају свој стил живота и да воде независан живот у свом породичном окружењу и да им се гарантује да у животу у институцијама социјалне заштите имају одговарајућу подршку и поштовање, као и да учествују у доношењу одлука које се односе на услове живота у институцији. Због тога се инсистира на подизању друштвене свести и унапређивању научних сазнања о потреби поштовања високог нивоа грађанских и социјалних права и слобода старих особа, развоју свих, а посебно разноврсних ванинституционалних облика социјалне заштите, развоју инклузивног друштва и инклузије старих особа, обезбеђивању високог квалитета живота старих лица, развијању инергенерацијске солидарности, развоју превенције и мера и поступака за ублажавање неповољних утицаја средине, мултидисциплинарном приступу, финансијској одрживости и децентрализацији система.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: социјална заштита старих, демографско старење, европска социјална политика

Дужан сам да на самом почетку изнесем неколико напомена. Најпре, морам рећи да у једном оваквом раду није могуће проговорити о свим актуелним тенденцијама у области социјалне заштите старих лица у Европи, пре свега због тога што су оне бројне и што су разнолике по

државама. Због тога ћу указати само на неке тенденције општијег карактера за које верујем, не само да дају основну слику тренутног стања у Европи него су и од значаја за правце развоја социјалне заштите старих лица у нас. Ради прецизности, треба истаћи и то да су неке од тих тенденција везане за цео систем социјалне заштите па самим тиме и за заштиту старих лица, а неке се односе непосредно на стара лица.

Наравно, све те тенденције су присутне и прате процес демографског старења, који је увелико захватио Европу и најизразитији је управо у њој. И то је њена специфичност. Можда због тога и има суштинске симболике у томе да неки Европу и данас називају „Старим светом". Демографи кажу да Европа стари много брже него други континенти и региони света. То, можда, најочитије потврђује податак да од 25 земаља са најстаријим становништвом у свету, 24 земље су из Европе. Међу њима је и Србија на високом четвртом месту. Уочавајући важност овог проблема за свој укупан економски, социјални и цивилизацијски развој Европска унија је у бројним сопственим одлукама и прихватањем докумената међународне заједнице[1] прецизирала своју политику и однос према проблему старења становништва, положају и правима старих лица.

Забринутост Европе због појаве брзог старења свог становништва, озбиљног нарушавања међугенерацијске равнотеже и веома сложених и тешких дугорочних последица, које оно собом носи је и због тога што ће процес успостављања те равнотеже бити и тежак и дуг, а од њега пресудно ће зависити позитивна перцепција ЕУ и поверење у њену просперитетну будућност. Због тога ЕУ у својој тзв. Зеленој књизи под насловом *Суочавање с демографским променама и нова солидарност међу генерацијама* дефинише три правца своје акције ради постизања те равнотеже: улагати у младе, пружити више подршке породици и охрабрити старије генерације да остану активне. На тај начин могло би се постићи „више социјалне кохезије, ојачати поверење у будућност и повећати господарски учинак Европе".[2]

Подаци о старењу становништва Европе потврђују исте или сличне тенденције какве се јављају и у другим крајевима где се старење становништва убрзано одвија. Овде неће бити речи о тим тенденцијама (повећање удела старих особа у укупној полулацији, повећању старих преко 80 година, броја стогодишњака и појави феминизације контингента старих, повећању просечног животног века, проблемима материјалне и социјалне сигурности старих и др.).

---

[1] Реч је о следећим документима: Документа Прве светске скупштине о старењу (Беч, 1982) *Међународни план акција на подручју старења*; Резолуције УН (46/91) *Начела Уједињених нација за старије људе*; Докумената Друге светске скупштине о старењу (Мадрид 2002) *Мадридска декларација* и *Мадридски интернационални план активности 2002*; *Регионалне стратегије за имплементацију Мадридског интернационалног плана активности о старењу 2002* (Економска комисија УН за Европу-УНЕЦЕ); *Преглед активности о старењу у Европи* (Европски одбор за социјалну кохезију Вијећа Европе 2004); *Европска конвенција о правима човека* (Веће Европе); *Европска социјална повеља* и *Ревидирана европска социјална повеља*; Европске *Ревидиране стратегије социјалне кохезије* (2004) и др.

[2] Социјална ситуација у ЕУ 2005—2006, *Ревија за социјалну политику*, Загреб, бр. 1/2009.

Очито је да је због изразитости ових тенеденција и бројних неповољних проблема који се отварају, Европа не само приморана него и животно заинтересована да понуди и пронађе адекватне одговоре на бројне изазове и проблеме, које јој директно или посредно ствара проблем демографског старења становништва. Дабоме, мора се имати у виду да је лепеза тих последица веома широка и да се не тиче само проблема старих лица. Најчешће се те последице и неповољни утицаји испољавају на подручју социјалне политике и запошљавања, укључујући и социјалну заштиту, затим се испољавају на подручје здравља и здравствене заштите, у миграционим кретањима, у остваривању политике једнаких могућности за жене и мушкарце, затим у области образовања, стручног усавршавање и система целоживотног образовања, али и у другим областима.[3]

Управо због тога проблем односа према старим особама Европска унија сагледава у склопу целовите социјалне политике, као интегрални део социјалних проблема друштва. Европска унија очекује да ће до 2030. године бити удвостручен удео врло старих особа (+ 80) у укупном становништву, а то ће као последицу законито имати значајно повећање захтеве за свакодневном општом и медицинском негом и разноврсним облицима и мерама социјалне и здравствене заштите. То је, може се са сигурношћу рећи, једна од најзначајнијих тенеденција којом се ЕУ већ сада суочава. Али, тај процес се не дешава изоловано, сам за себе. Прате га појава нуклеаризације породице, појава смањивања броја деце уопште али и броја деце која живе у истом домаћинству са старима, што објективно значи, да су све мање могућности пружања услуга помоћи и подршке, односно збрињавања старих унутар породице. При томе, те услуге деца неће моћи пружити старијим члановима своје породице због професионалних разлога, просторне удаљености или других фактора.

Из те тенденције законито израста опредељење које се већ сада уочава, а још изразитије ћемо се с њим суочити у будућности — потребом и нужношћу снажаног развоја услуга професионалне социјалне заштите у целини, односно професионализације услуга збрињавања старих лица. Та тенеденција ће посебно бити изражена у земљама у којима је професионална социјална заштита старих лица неразвијена и где се помоћ и подршка старим особама, углавном, пружа лаички унутар породице. Очито је, дакле, да у периоду који је пред нама у ЕУ али то исто, можда још и више важи за нашу земљу, мора доћи до даљег развоја професионалног рада у остваривању организоване бриге о старима. То, дабоме, отвара пуно нових питања о којима овде неће бити посебно речи. Мисли се на стварање законских и других правних претпоставки, нормати-

---

[3] *Исто*, стр. 69. Резултатима истраживања су потврђене бројне важне промене у обрасцима понашања и вредносним оријентацијама младих, посебно оне промене које су везане за заснивање породице: број бракова се смањује, бракови се заснивају у каснијој доби, број развода је у порасту, број домаћинстава са самохраним родитељима се повећава од којих је једна трећина изложена сиромаштву и социјалној депривацији, боравак деце у родитељском дому се продужава, повећава се број партнерских односа назван кохабитација, повећава се број самаца и др.

ва и стандарда пружања ових услуга, али и на отварање могућности за равноправним учешћем јавног, приватног, профитног и непрофитног сектора у овој области, па све до реформисања целокупног система стручног образовања и оспособљавања кадрова за ове потребе.

Већ само ово што је поменуто показује и подразумева да се социјалној заштити старих лица мора прићи с пуном озбиљношћу, а имајући у виду сву сложеност, мултидисциплинарност и друштвену важност овог проблема. Али, ни то није тако једноставно учинити у ЕУ из више разлога.

Без обзира на чињеницу да ЕУ све више поприма елементе једне специфичне државне заједнице, јер су чланице пренеле на њу део свог суверенитета, треба на самом почетку рећи да јединствен систем социјалне заштите уопште, па тако и систем социјалне заштите старих лица у ЕУ не постоји нити се таквом циљу, бар за сада, тежи. То, истина, не значи да и таквих заговарања нема. Она су, чак и све гласнија, али за сада су ипак недовољно утицајна. Став ЕУ је да је изградња система и остваривање бриге о старима надлежност и обавеза сваке државе чланице.

Све то показује да у пракси, бригу о старима у Европи карактерише велика разноликост и шаренило система. И по томе је данашња Европа специфична. Упркос тим разликама општа је тежња свих европских земаља да се тај систем реформише, унапреди и постане ефикаснији. То је, такође, једна од важних тенденција развоја социјалне заштите у Европи данас. Неки аутори (Госта Еспинг-Андерсен) све европске ситеме сврставају у три групе, а ту класификацију изводе из три типа или врсте социјалних држава које постоје у Европи (либерална, социјал-демократска и конзервативно-корпоративна), док други аутори (Бошко Мијатовић и др.) овим системима додају још два, такође по много чему специфична: медитерански и источноевропски.

Разлике између ових система су одиста велике, а односе се, између осталог, на то да ли је систем универзалистички или не, односно обухвата ли целу популацију старих или не, постоји ли колективно обезбеђење социјалне сигурности, на које особе се односи и примењује систем, ко је дужан да брине и сноси социјалне ризике, шта је циљ социјалне политике земље, да ли је нагласак на услугама или трансферима (помоћи), да ли постоје или не постоје развијене мреже социјалне заштите, каква је улога породице, колики је степен солидарности у друштву, да ли је систем социјалне заштите старих лица децентрализован или није, како се и са коликим учешћем у бруто друштвеном производу земље финансирају права из ове области и др. Наравно, ове разлике су настале из различитих пракси и историјског развоја система у појединим земљама или групама земаља, али и због различитих уставних концепата уређења појединих земаља. Највеће сличности са нашим системом нпр. могу се наћи у системима социјалне заштите бивших југословенских република, што је сасвим разумљиво.

Европска унија разликује проблеме који настају на плану индивидуалног процеса старења и проблеме који настају због процеса демограф-

ског старења становништва. Програми за њихово превазилажење имају у виду обе ове димензије.

То се очито испољило у дефинисању и доношењу неколико стратешких докумената међу којима је, када је индивидуални план у питању, најважнија ревидирана, односно измењена Европска социјална повеља (1997). У овој Повељи, поред општих права грађана на социјалну заштиту, социјалну помоћ, коришћење служби социјалне заштите и др. у члану 23. регулисано је право старих особа на социјалну заштиту. Тим чланом се дефинише да земље чланице ЕУ самостално или у сарадњи с приватним или јавним организацијама треба да креирају и подстакну мере чији циљ треба да буде:

1. Омогућавање старијим особама да остану активни чланови друштва колико год је то могуће (путем адекватних ресурса како би могли да воде достојанствен живот и да играју активну улогу у јавном, социјалном и клутурном животу, и путем пружања информација о услугама, могућностима и погодностима, које старим особама стоје на располагању);

2. Омогућавање старима да слободно бирају свој стил живота и да воде независан живот у свом породичном окружењу, онолико дуго колико то желе и могу (обезбеђивањем услуга смештаја у складу с потребама и здравственим стањем старих, као и да им се омогући помоћ у адаптирању на те услове и обезебђивањем одговарајуће здравствене заштите и рада служби потребних старим због њиховог здравственеог стања) и

3. Гарантовањем старим особама да се у животу у институцијама одговарајуће подршке поштује њихова приватност и обезбеди учешће у доношењу одлука које се односе на услове живота у институцији.

Без обзира на општи карактер ових опредељења сасвим је јасно да су она окренута решавању проблема насталих из бројних промена које у животу јединке уноси индивидуални процес старења (одлазак у пензију, тешкоће у психофизичком функционисању, повећани ризици од болести и инвалидности, финансијска зависност, самоћа и усамљеност, редукција односно смањивања социјалних контаката, губитак блиских особа и др.). Решавање ових проблема није могуће без неопходне подршке и помоћи породице, али и организоване подршке локалне и шире друштвене заједнице, као и учешћа невладиног, приватног, профитног и непрофитног сектора и развијању мреже облика и остваривање разноврсних мера социјалне заштите све с основним циљем да се очува и унапреди квалитет живота старих лица. Није случајно да се данас старење сматра предиктором смањења квалитета живота старих лица, али и предиктором њиховог сиромаштва. За све друштвене чиниоце се, стога, поставља основи задатак и циљ: како унапредити живот старих и како им помоћи да што дуже остану самостални и активни, како спречити појаву њихове маргинализације и како им омогућити, како је то још у Бечу 1982. године на Првој међународној конференцији о старењу и Плану акција утврђено „један задовољан, испуњен и достојанствен живот” у тој животној доби.

Остваривање тих циљева, на неки начин, значајно отежавају неке општије и за ЕУ специфичне демографске тенеденције. Једна од њих је и повећање броја старачких самачких домаћинстава у Европи и смањивања броја домаћинстава у којима старе особе живе заједно са својом децом. Овај тренд је највише изражен у нордијским државама, док је у неким медитеранским земљама, где је удео старих који живе у кохабитацији са својом децом, тај проценат већи. Тенденција повећања броја самачких старачких домаћинстава, најчешће настала као израз жеље ових лица да остану у својим кућама (становима), рађа и подстиче тренд својеврсног „друштвеног осамљивања" старих лица. У развијенијим и богатијим земљама се јавља специфичан узрок тој појави — сеоба старих лица у средине у којима је живот јефтинији и квалитетнији, као и њихова тежња да остану независни и не оптерећују децу бригом о себи. У нашим условима ретки су примери да неко старо лице прода или заложи нпр. стан како би обезбедио пристојан квалитет живота у старости, како би из тога финансирао смештај у дом, одселио у неки други крај, отишао на село или нешто слично. У развијеном свету је то, ипак, другачије. И то је такође једна видљива тенденција.

Други друштвени проблем јесте феномен социјалне искључености старих особа, односно феномен њихове друштвене маргинализације. Истраживања показују да је тај феномен посебно изражен у ЕУ зато што је у треће животно доба пристигла тзв. *bebi-bum* генерација, односно генерација која је рођена између 1945. и 1965. године и која је по много чему заиста специфична. За ову генерацију је истраживањима утврђено нпр. да је мање везана за своју заједницу од ранијих генерација и да је тиме у већем ризику да постане социјално искључена, затим да је њихова социјална мрежа и по квалитету и по квантитету сиромашнија, да су социјални контакти површнији, мања је потреба за припадањем комшилуку и завичају и сл. Због тога, водећи рачуна о пристизању ове генерације у треће животно доба, неки аутори (M o n n i e r, 2007) истичу да ће се смјештајни капацитети у институционалној социјалној заштити старих лица морати повећати чак за 60% до 100%. Други аутори скрећу пажњу на јеноставну чињеницу да пристизање *beb-bum* генерације у треће животно доба природно „у позитивној корелацији с порастом овисности о туђој помоћи и њези"... и да све то „захтијева друштвену мобилизацију у циљу прилагодбе и изградње потребне инфраструктуре и 'архитектуре социјалних права' старих".[4]

Све су то довољно снажни разлози да се у земљама ЕУ, и оним земљама које су у процесу друштвене транзиције и на путу учлањења у ЕУ покушавају реформисати постојећи системи социјалне заштите старих лица, изградити националне стратегије и дефинисати мере како би се проблему старења становништва и унапређивању положаја и квалитета живота старих лица пришло што целовитије, мултидисциплинарно и у

---

[4] Цитирано према Ž g a n e c, Nino i sar. (2008). Trendovi u skrbi za osobe starije životne dobi u Republici Hrvatskoj i zemljama Europske unije, *Revija za socijalnu politiku*, Zagreb, br. 2, 178.

складу с опредељењима и основним циљевима политике ЕУ. Жели се ићи у сусрет повећању популације старих лица и повећању њихових реалних потреба, проблема и интереса које треба задовољити. Утолико пре јер је реч о визији европског друштва које ће бити прихватљиво за све узрасте. Због тога се нпр. у земљама чланицама ЕУ планира да се до 2050. године повећају јавни трошкови за решавање проблема старења и старости на 3,4% бруто друштвеног производа. Шта такво опредељење значи можда набоље показује податак да је учешће БДП у ЕУ за те намене у 2004. године износило 0,5% (то је у Немачкој 2004, износило 0,3; Шведској 2,6%; Великој Британији 1% и др.). То је за ЕУ повећање за скоро седам пута. И то је, такође, важна тенденција.

Међу земљама ЕУ постоје системске разлике у приступу проблемима старења становништва. Али, исто тако постоје и велике системске разлике у односу на веома велики актуелни, али и, дугорочно гледано, још већи проблем — проблем обезбеђивања услуга дуготрајне неге старих особа. Однос према овом питању је један од фундаменталних проблема заснивања и реформе социјалне заштите за наредни период у свакој земљи понаособ и у свим заједно. Можда се у односу на ово питање на синтетички начин испољава једна од најважнијих тенденција односа према старим лицима у ЕУ.

Део земаља ЕУ има веома активан и одговоран однос према овом питању. Тако нпр. у Аустрији, Финској и Холандији је уведен систем осигурања за дуготрајну негу као засебан вид осигурања. У Белгији и Француској су неки елементи тог осигурања укључени и у обавезно здравствено осигурање, док је у Немачкој то уведено као 5. ступ система социјалне сигурности и он је фактички одвојен од система здравстевног осигурања. У нордијским земљама (Данска, Норвешка, Шведска и Финска) уведен је децентрализован модел свих, па и ових, услуга социјалне заштите с циљем да се оствари висок степен задовољства корисника пруженим услугама, висок квалитет услуга и да се афирмишу флексибилне методе њиховог пружања.

Очито је да је однос према праву старих лица на дуготрајну негу једно од питања по којима ће се распознавати и разликовати социјална заштита појединих земаља у будућности и која ће битно опредељивати сам систем социјалне заштите старих лица.

Сасвим је природно да је све то утицало и на различит укупан институционални обухват, односно смештај лица у установама социјалне заштите. Раније се баратало податком да је у Европи просечан обухват старих лица домским смештајем око 4% популације старих. Према подацима из 2003. године, у земљама ЕУ институционалним смештајем просечно је обухваћено 5,1% укупног броја старих лица. У Словенији, нпр. домским смештајем је обухваћено 5,5%, у Енглеској 3,1%, док у Србији тај проценат износи негде око 0,5% популације старих изнад 65 година живота. Сасвим је јасно да један од статешких праваца развоја социјалне заштите у Европи, али и у нашој земљи мора бити даљи развој домског смештаја старих лица.

Очито је да се у ЕУ под притиском реалних проблема изазваних процесом демографског старења становништва покушавају развити и не-

ки други програми. И то је, такође, једна специфична развојна тенденција социјалне заштите старих лица у Европи. То се пре свега односи на развој разноврсних облика становања намењених искључиво старим особама. Тако, нпр. у Великој Британији је развијен читав систем различитих нивоа подршке и бриге за старе (породичне зграде, апартмани са високим нивоом самосталности, наменски грађени станови за старе у зградама са заједничким просторијама, обезбеђивање одређених сервисних услуга овим лицима, домови за смештај старих лица, групе стамбених зграда за старе или у једној згради група станова за старе и др). У Немачкој се то своди на две групе објеката за смештај старих: домове, који по опремљености и услугама које пружају могу бити врло различити и на становање у наменским становима за старе у којима им се пружају бројне сервисне услуге. Богатство ових облика и системски постављење разлике међу њима омогућују да се прошири могућност задовољавања потреба старих лица како то њима одговара, али и да се у остваривање тих концепција укључе и бројни други друштвени фактори. Ми у нашој земљи нисмо ни започели с практичном и теоријском разрадом таквих концепција. И у томе је Европа далеко испред нас.

У пракси социјалне заштите старих у ЕУ веома је видљива тенденција да се и систем социјалне заштите постави, негде делимично а негде у целини, на тржишним основама. Видљива је та тендеција чак и у нордијским државама. Жели се, заправо, да се терет финансирања и одговорности са државе, све више или у целини пренесе на породицу и самог корисника. Због тога се у финансирању ових трошкова уводи пракса стављања хипотеке на некретнине, повећано учешће сродника и сл. То су, такође, неке тенденције које се све више шире у ЕУ. Упркос таквим тендецијама ипак, још увек је карактеристика праксе појединих земаља чланица ЕУ, системски утврђена, да са високим учешћем држава учествује у финансирању трошкова, нпр. домског смештаја корисника (Мађарска, Словачка).

Један од великих проблема остваривања политике социјалне заштите старих лица је осигурање доступности, квалитета и финансијске одрживости здравствене заштите старих лица као социјалне групације али посебно ове заштите старих лица која су обухваћена институционалним видовима социјалне заштите. Став и политика ЕУ, дефинисана посебно у документу СЗО из 2002. године („Active ageing: a policy frameworke”) је да се, када су у питању стари, превасходно мора ићи на превенцију болести и промоцију здравља с циљем да се постигне најбољи могући квалитет живота што дуже и за што већи број старих лица. Промоција здравог и активног старења је кључ осигурања равноправног положаја старих у друштву. Али пракса остваривања здравствене заштите старих у ЕУ је веома различита. Учешће здравствених фондова у финансирању трошкова домског смештаја је у Словенији 40%, Холандији 80%, а у нашој земљи свега око 8%. Та разноликост је, такође, и проблем и специфично обележје социјалне заштите старих лица у европским земљама.

Ако бисмо, на крају овог излагања, синтетички казали шта то карактерише ситуацију у ЕУ данас када је социјална заштита старих у питању, онда се може рећи да су то:

а) повећан, наглашен интерес целокупне јавности (друштвене, стручне и политичке) за положај старих у друштву. Тај интерес је различито мотивисан и узрокован (демографске промене и њихове последице на индивидуалном и друштвеном плану, већи јавни трошкови и др.);

б) подизање друштвене свести и унапређивање научних сазнања о потреби поштовања високог нивоа грађанских и социјалних права и слобода старих особа;

ц) евидентна су настојања о изградњи или „европеизацији социјалног модела" социјалне заштите и бриге о старим лицима у којима су веома важна опредељења развоја ванинституционалних облика социјалне заштите у оквиру којих се нарочито инсистира на облику „помоћ у кући";

д) најважнији правци развоја бриге о старима у ЕУ су везани за заговарање инклузивног друштва и инклузије старих особа, високог квалитета живота старих лица, развијање инергенерацијске солидарности, превенцију и ублажавање неповољних утицаја средине, мултидисциплинаран приступ, финасијка одрживост и децентрализација система.

Указујући на неке трендове развоја социјалне заштите старих лица у ЕУ поставља се основно питање шта је од свега тога важно за нас и наш систем социјалне заштите. Стратегија реформе социјалне заштите, па у складу с тим и реформе социјалне заштите старих лица, уважавала је неке од ових опредељења, али неке од тих проблема није ни евидентирала. Мислимо да је то учињено доста неселективно и недовољно усаглашено са ситуацијом, стањем, резултатима и изграђеношћу социјалне заштите старих лица у нашој земљи с једне старне, и са потребама популације старих у нас и општим европским тенденцијама с друге стране. Није решење наших проблема само у развоју ваниституционалих облика заштите, којих свакако нема довољно, и чији значај је веома велик. Морамо развијати, према реалним потребама и интересима старих особа, све постојеће облике заштите; морамо развити бројне нове облике и створити нове могућности да се потребе старих на најбољи начин и у складу с њиховим интересима, правима и слободама, задовоље; треба изградити, за наше услове и специфичности, оптималан и довољно флексибилан систем који ће у пуној мери уважавати потребу и омогућити међугенерацијску солидарност, обезбедити достојанство и потребан квалитет живота старих лица, њихову укљученост у друштво, јачање улоге и одговорности породице, али и свих других друштвених субјеката (држава, ужа и шира заједница, невладин, профитни и непрофитни сектор и др.) у бризи о старима и гарантовати системски засновано и организовано пружање, висок квалитет и економску одрживост разноврсних услуга овим лицима.

ЛИТЕРАТУРА

Влада Србије (2006). Национална стратегија о старењу, Београд, www.breadoflife.org.rs.

Gosta Esping-Andersen (2001). Kakva socijalna država za XXI stoljeće? *Revija za socijalnu politiku*, Zagreb, br. 3/2001.

Д р ч а, Јанко (2006). Старење становништва и социјална заштита старих у Војводини, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 121/2006, Нови Сад: Матица српска.

Evropski odbor za socijalna prava: Zaključci: Nadzor nad primjenom Evropske socijalne povelje u Hrvatskoj, Revija za socijalnu politiku, Zagreb, br. 2/2008.

Ž g a n e c, Nino (2008). Socijalna skrb u Hrvatskoj — smjerovi razvoja i reformi, *Revija za socijalnu politku*, Zagreb, br. 3.

Ž g a n e c, Nino, R u s a c, Silvija, L a k l i j a, Maja (2008). Trendovi u skrbi za osobe starije životne dobi u Republici Hrvatskoj i u zemljama Evropske unije, *Revija za socijalnu politku*, Zagreb, br. 2.

Измењена Европска социјална повеља, www.coe.int

Komisija evropske zajednice: Socijalna stuacija u Evropskoj uniji 2005—2006: Pregled, *Revija za socijalnu politiku*, Zagreb, br. 1/2009.

М и ј а т о в и ћ, Бошко (2005). *Социјална политика на локалном нивоу у Европској унији*, Београд: Центар за социјално-либералне студије, Радни документи бр. 7.

SOCIAL PROTECTION OF THE OLD-EUROPEAN TENDENCIES

by

Janko Drča

Summary

Europe, in which the process of demographic aging is the most expressive one (from 25 countries with the oldest population in the world, 24 are from Europe), recognized and defined the numerous documents of its policy and attitude towards the problems of aging population, position and rights of older persons, and therefore the social protection of these persons. It is particularly noted that in the year 2030 the number of 80 — year-old people will be doubled, and that, among other things, inevitably carries an increased demand for care (general and medical) and further development of various forms of social and health care of these people. Therefore, the EU countries are planning significant increases in participation costs for social protection in the country's GDP and development of all existing and establishing new forms of social protection of older persons. Their goal is clear: to enable the elderly to remain active members of society, to live a dignified life and to play an active role in public, social and cultural life, to freely choose their style of life and to live independent lives in their family environment, to guarantee life for elderly people in the institutions of social protection were thay would have adequate support and respect and possibility to participate in decisions concerning living conditions in the institution. That is why it insists on raising public awareness and improving the scientific understanding of the need to respect the high level of civil and social rights and freedoms of older persons, especially the development of various non-institutional forms of social care, inclusive social development and inclusion of elderly, providing a high quality of life at old age, developing inter-generational solidarity, development of prevention measures and actions to mitigate adverse environmental impacts, the multidisciplinary approach, financial sustainability, and decentralization of the system.

UDC 364.65=22-053.9(497.6 Republika Srpska)
Оригинални научни рад

Љубо Лејир

БРИГА О СТАРИМ ЛИЦИМА У СИСТЕМУ СОЦИЈАЛНЕ ЗАШТИТЕ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

САЖЕТАК: Све већи број старих у укупној популацији становништва, намеће потребу тражења адекватног модела организоване друштвене бриге о старим лицима. Значајан број старих обезбјеђује своју социјалну сигурност управо у систему социјалне заштите. Функционалан и одржив систем социјалне заштите подразумијева примјену ефикасних модела и техника управљања заснованих на теоријским поставкама савременог менаџмента. Улога и значај менаџмента заштите старих лица у систему социјалне заштите постаје тема од велике важности, како за теоретичаре, тако и за стручњаке и практичаре у области социјалне заштите.

У овом истраживању анализиране су функције менаџмента и улога менаџера у управљању социјалном заштитом старих на примјеру система социјалне заштите Републике Српске. Децентрализован систем, какав постоји у Републици Српској, доноси низ организационих проблема који упућују на неопходност примјене теоријских поставки менаџмент процеса. Резултати који су добијени емпиријском анализом указују на бројне недостатке и препреке у остваривању социјалне заштите старих у систему социјалне заштите Републике Српске, који су плод управо недовољног и неконзистентног примјењивања основних елемената менаџмент процеса. Препоруке које су произашле из ове анализе указују на шансе и могућности унапређења тог система и бржег развоја нових облика заштите примјеном теоријских поставки менаџмента.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: менаџмент, социјална заштита, систем социјалне заштите, социјална заштита старих, менаџмент социјалне заштите старих, процес старења, демографско старење, установе социјалне заштите, центри за социјални рад, локална заједница

УВОД

Старење становништва постао је доминантан процес и главна карактеристика демографских кретања савременог свијета, а посебно развијених друштава. Према званичним подацима УН, преко 10% лица у свијету данас је старије од 60 година. У наредних 50 година тај ће се

број удвостручити, што ће директно утицати на друштвено-економски развој многих земаља. Најразвијеније земље свијета већ данас се сусрећу са посљедицама које произлазе из оваквих демографских процеса. Нагли раст броја лица која зависе од помоћи других и којима су неопходни системи друштвене и економске подршке доноси велике проблеме и ризике системима социјалне сигурности, нарочито пензионом, здравственом и систему социјалне заштите.

Очекивани животни вијек у развијеним земљама све више се помјера према горњим границама, што директно утиче на структуру потреба корисника и структуру неопходних услуга, које системи треба да пруже тим лицима како би се њихове потребе задовољиле. Продужавање просјечног животног вијека („старење одозго"), с једне стране, и опадање фертилитета („старење одоздо"), с друге стране, утиче на погоршавање односа између младе, радне, и старе, пензионерске популације, што је један од главних узрока пропадања пензионих система (П у љ и з, 2005: 178). С обзиром на то да је становништво главни носилац економског и сваког другог развоја друштва, сасвим су разумљиви каузални односи између демографског и друштвено-економског развоја. Могло би се рећи да демографска кретања директно утичу на функционисање и одрживост укупног друштвеног система. Укупна социјална политика савременог доба „...под снажним је утицајем демографског фактора" (Г а в р и л о в и ћ, 2005: 109).

Једно од најдраматичнијих упозорења на посљедице старења становништва дато је у познатој студији Свјетске банке „Averting the Old Age Crisis" из 1994. године (P u l j i z, 2000). Аутори студије, пишући о посљедицама старења становништва, посебно су упозорили на потребу реформе пензионог система и потребу његовог креирања по моделу „више ступова". Бисмарков пензиони систем, који се заснива на старосном и инвалидском осигурању, као јединому ступу пензионог система, не може више одговорити на нарасле потребе финансирања све већег броја пензионера. Како би друштво предуприједило колапс најзначајнијег система социјалне сигурности старих лица, неопходно је изнаћи нове моделе организовања пензионог система како би се обезбиједила социјална сигурност ових грађана. Међутим, управо због саме структуре проблема и природе кризе постојећег пензионог система, будућа рјешења ће се неминовно наслањати и на подршку других система, међу којима је систем социјалне заштите најдоминантнији.

Босна и Херцеговина и Република Српска су пред реформама пензионих система који су засновани управо на инструкцијама експерата Свјетске банке, а сама реформа претпоставља увођење, поред досадашњег — основног, још два ступа пензионог осигурања — допунско и добровољно осигурање. Без обзира на предвиђене реформе значајан дио социјалне сигурности старим лицима и даље ће се обезбјеђивати у системима социјалне заштите, посебно оним лицима која остају ван система пензионих осигурања.

ПРОЦЕС ДЕМОГРАФСКОГ СТАРЕЊА СТАНОВНИШТВА У БиХ И РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Становништво Босне и Херцеговине у периоду послије Другог свјетског рата развијало се убрзано. У периоду пописа између 1948. и 1991, број становника порастао је за преко 70%. Према проведеном попису из 1948. године, у БиХ је живјело 2,563.767, а 1991. године 4,364.574 становника. Контингент старог становништва је, у периоду од 1948. до 1971. године, готово три пута брже растао него што је био пораст укупног броја становника (Ж и в к о в и ћ, Х а ц и ј а л и ћ, 1977: 10). Најинтезивнији раст становника, старијих од 60 година, забиљежен је у периоду од 1981. до 1991. године. У том периоду удио ове старосне групе у укупном становништву БиХ повећао се за 5%. Укупан удио старих људи преко 60 година у БиХ, према попису из 1991. године био је 13,2%, док је 1981. године тај удио износио 8%. Најбржи пораст је забиљежила старосна група преко 75 година (П а ш а л и ћ, и др., 2006: 28). Тренд повећања броја старих лица наставио се и у посљедњих петнаестак година, на шта су, осим уобичајених демографских фактора, утицала и ратна збивања која су донијела одређене губитке у контингенту становника млађе и средње доби, чиме се повећао удио старих лица. Исељавање и размјештање становништва унутар и ван територије БиХ имало је посредан утицај на демографске показатеље. Подаци о броју исељених из БиХ током рата и у периоду непосредно након његовог завршетка, крећу се од 400 хиљада до милион становника. Без обзира на степен тачности изнесених података, неспорно је да је процес миграција у БиХ значајно утицао на укупан процес демографског старења.

Када се упоређују подаци из пописа становништва, који су проведени од 1948. до 1991. године, уочава се континуирано повећање удјела старих лица у укупној популацији становништва БиХ. У 1991. години овај је удио прешао границу од 12%, границу која се сматра границом „демографске старости" једног друштва (W e r t h e i m e r - B a l e t i ć, A., 1982: 250). Према процјенама Агенције за статистику, у БиХ је у 2008. години живјело 15% лица старијих од 65 година. Просјечна старост у БиХ 1981. износила је 28,7 година, да би 1991. године износила 33 године, што је за три године више од границе када се сматра да једно друштво улази у стање демографске старости (W e r t h e i m e r - B a l e t i ć, A., 1982: 250).

Демографски развој БиХ до 1991. године карактерисали су одређени дисфункционални процеси. „Процес демографске транзиције условио је извјесне поремећаје (неравномјерна насељеност, депопулација, емиграција, смањење природног прираштаја, структурне промјене и интезивирање процеса старења становништва), који су присутни у свим развијеним земљама" (П а ш а л и ћ, и други 2006: 32). Утицај тих процеса, са одређеним модификацијама, присутан је и данас. Становништво БиХ наставило је и даље да демографски стари.

Република Српска дијели сличну или готово исту демографску судбину као и цијела БиХ. Према процјенама, у посљератном периоду

(1996—2004), она је имала знатно мањи број становника него што је то било евидентирано пописом 1991. године, „...што је посљедица интезивног расељавања становништва, процеса избјеглиштва, емиграције у иностранство, ратног морталитета и смањења стопе природног прираштаја" (П а ш а л и ћ и други, 2006: 33). Подаци Републичког завода за статистику показују да је на подручју Републике Српске 1996. године живјело укупно 1.391.593 становника. Тај се број постепено увећавао, тако да је 2004. године износио 1.471.529. Међутим, посљедњих неколико година уочена је тенденција стагнирања броја становника.

Повратак расељених лица и избјеглица у Републику Српску, нажалост, није позитивно дјеловао на заустављање процеса демографског старења. Напротив, лица која се враћају на своја пријератна пребивалишта у правилу су стара лица, која често нису радно активна и чије адекватно збрињавање изискује додатне напоре друштвене заједнице. Највећи број тих лица враћа се у рурална подручја, чиме се још више усложњава обезбјеђивање адекватне материјалне сигурности, здравствене и социјалне заштите. Село је посебно демографски осјетљиво. Депопулација села, која је данас присутна у Републици Српској, још више долази до изражаја када се узме у обзир старосна структура оних који данас живе у селима. Најбројнији становници данашњег села управо су стара лица, била она домицилна, избјегличка или повратничка.

Према подацима из 2004. године, који су добијени на основу проведене анкете Републичког завода за статистику (ХБС истраживање) и који могу послужити само као извори за пројекцију демографских модела, удио лица која су старија од 65 година у укупном контингенту становништва Републике Српске био је 15,5% (Републички завод за статистику, 2008). Према подацима Агенције за статистику БиХ, у Републици Српској крајем 2007. године живјело је 18,45% становника старијих од 65 година (R o n c a t i, T o n o n i, 2008). На основу истих извора, процјењује се да је просјечна старост у Републици Српској у 2004. години износила чак 40,1 годину, док је индекс старења 77,8. У односу на стање из 1991. године (тада се то односило на цијелу БиХ), када је вриједност индекса старења износила 41,9, увећање је скоро дупло (П а ш а л и ћ и др., 2006).

СИСТЕМ СОЦИЈАЛНЕ ЗАШТИТЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Основе система социјалне заштите Републике Српске дефинисане су, прије свега, Законом о социјалној заштити, али и другим документима који директно или индиректно утичу на функционисање ове области. Тренутно важећи закон о социјалној заштити донесен је давне 1993. године (*Сл. гласник РС*, 1993). У међувремену, претрпио је двије измјене и допуне које нису суштински извршиле и његово редефинисање. Од других законских и подзаконских аката, који утичу на дефинисање система социјалне заштите у Републици Српској, треба издвојити области које дефинишу Закон о локалној управи и самоуправи, Породични закон,

Закон о дјечијој заштити, општинске одлуке о проширеним правима, партиципацији невладиног сектора у провођењу мјера социјалне заштите и др.

Функционисање система социјалне заштите може се посматрати кроз анализу начина организовања, нивоа одговорности и начина одлучивања, рада установа социјалне заштите, проводљивости законских процедура, реализације и доступности права и услуга, финансирања система и слично. Као носиоце социјалне заштите Закон одређује Републику и градове/општине. Обавеза је носилаца да подстичу развој социјалне заштите, организовано раде на остваривању њених циљева, обезбјеђују остваривање права утврђених наведеним законима, укључујући и финансирање тих права, установљавају и друга права и прописују услове за њихово остваривање, обезбјеђују средства и оснивају установе ради реализације права.

Законом о управи и локалној самоуправи дефинисано је да се општина, преко својих органа, брине о задовољењу потреба грађана у социјалној заштити. Општине оснивају центре за социјални рад који обављају послове социјалне заштите. На нивоу Републике, системом социјалне заштите управља Влада, која путем Министарства здравља и социјалне заштите, који обавља управне и стручне послове из ове области. Иако децидно не дефинише дјеловање приватног и невладиног сектора у овој области, систем социјалне заштите подржава њихово активно укључивање.

Организовање и функционисање система социјалне заштите заснива се на дјеловању установа социјалне заштите (јавних служби). Социјалне службе (јавне установе социјалне заштите) у Републици Српској јесу центри за социјални рад, социјалне установе за смјештај и збрињавање корисника, различити центри за услуге и дневна збрињавања, установе за рехабилитацију и друге.

Досадашњи трендови институционалног збрињавања лица којима је неопходна цјелодневна брига и заштита, смањује се и уступају своје мјесто тзв. ванинституционалним облицима бриге. У посљедње вријеме, у форми одлука о проширеним правима, све више се отварају дневни центри за лица која имају различите потребе условљене својим социјалним положајем. Највећи број дневних центара усмјерен је према старим лицима и дјеци у стању социјалне потребе (дјеца с посебним потребама, дјеца са неприхватљивим друштвеним понашањима и сл.).

Основне карактеристике система социјалне заштите Републике Српске јесу: висок ниво децентрализованости, подијељена одговорност између Републике и локалних заједница, самосталност нижих организационих јединица у планирању, провођењу и финансирању социјалне заштите, рестриктивност према корисницима, партиципативност корисника у остваривању права, партнерство јавног, невладиног и приватног сектора (мјешовити систем), значајан удио неформалних елемената (породична и сусједска солидарност), и увезаност система социјалне и дјечије заштите.

Према проведеном истраживању Министарства здравља и социјалне заштите, идентификовани су кључни и актуелни проблеми у функционисању система социјалне заштите Републике Српске који, највећим дијелом, произлазе из некозистентно проведене и нејасно дефинисане децентрализације: слаба информисаност корисника социјалне заштите о надлежностима система и правима која произлазе из Закона, недовољна средства за подмиривање права корисника, неразвијен јединствен методолошки механизам идентификације социјално угрожених становника, недовољна информисаност о компетенцијама система социјалне заштите, мали ресурси невладиног сектора који третира област социјалне заштите, тешкоће око утврђивања обавеза сродника у поступцима утврђивања права, потреба за оперативним базама података за корисничке групе, непостојање дугорочних и средњорочних програма развоја социјалне заштите на нивоу општине и на нивоу Републике (стратегије, акциони планови), неразвијен систем социјалне сигурности, недефинисан концепт проширених права социјалне заштите, недостатак концепта превенције у социјалној заштити која би се усмјерила на превенцију уласка у стање социјалне потребе, недефинисаност јединствених стандарда и критерија за пружање услуга" (*Стање и перспективе развоја система социјалне заштите у Републици Српској*, 2008: 51).

ОРГАНИЗАЦИОНИ ОКВИРИ ЗАШТИТЕ СТАРИХ ЛИЦА У СИСТЕМУ СОЦИЈАЛНЕ ЗАШТИТЕ РС

Заштита старих лица у систему социјалне заштите Републике Српске дефинисана је Законом о социјалној заштити. Елементи који дефинишу социјалну заштиту ових лица јесу критерији одређивања корисника, врсте права, услуга и институција. Старо лице као корисник права и услуга социјалне заштите дефинисано је у Закону о социјалној заштити као „пунољетно старо лице без породичног старања", које је старије од 65 година (мушкарац) или 60 година (жена). Начелно, свако старо лице може се појавити као корисник било ког права намијењеног за „пунољетна лица", наравно, ако испуњава критерије остваривања тог права. Рестрикције се уводе код испуњавања услова за остваривање појединих права. Код остваривања права на „сталну новчану помоћ" генерално је уведен имовински цензус, тако да то право може остварити веома мали број старих лица. Такође, обавеза издржавања од стране ближих чланова породице, према Породичном закону, може представљати разлог због кога неко лице не може бити корисник овог, али и других права социјалне заштите.

Права према Закону о социјалној заштити, која су намијењена и старим лицима јесу: новчана помоћ, додатак за помоћ и његу другог лица, помоћ у кући, смјештај у установу социјалне заштите или смјештај у другу породицу, једнократна новчана помоћ, здравствено осигурање корисника и услуге социјалног рада.

Право на новчану помоћ може користити лице неспособно за рад, које нема властитих прихода и које нема сродника који су обавезни да га издржавају. Ово право може остварити и лице које живи у породици, уколико породица не остварује приходе веће од нивоа социјалне сигурности. Уколико ово право користи старо лице, то говори о његовом изузетно тешком материјалном и социјалном положају.

Право на додатак за помоћ и његу другог лица јесте право које није везано за имовински цензус. То право могу остварити лица чије је стање потребе за његом и помоћи другог лица оцијењено од стране стручне комисије као стање којем је такав вид услуге неопходан. Ни законом, а ни правилником, није јасно дефинисана потреба која је проузрокована искључиво дегенеративним процесима старости. Ово право више је намијењено лицима с инвалидитетом, мада је у корисничкој популацији значајан удио старих лица.

Право на помоћ у кући остварују стара и изнемогла лица која нису у стању да се о себи старају. Ово право је препознатљиво по томе што се услуге креирају непосредно према конкретним и индивидуалним потребама сваког лица и гдје је предвиђена партиципација корисника. У провођењу ових услуга значајно се укључују невладине организације као партнери центрима за социјални рад.

Право смјештаја у другу породицу („хранитељство”) имају лица која имају право на смјештај у установу, а циљ коришћења овог права је у јачању процеса деинституционализације збрињавања корисника, тј. фаворизовање збрињавања у непосредном животном окружењу самих корисника. Стара лица се не појављују често као корисници овог права, јер обавезе ближих сродника проистекле из Породичног закона онемогућавају остваривање истог.

Смјештај у установу социјалне заштите представља још увијек „најпопуларнију мјеру” којом се проводи брига о старим лицима у систему социјалне заштите. Право на ову услугу, поред осталих корисника, имају „пензионер и друго остарјело лице које због неповољних здравствених, социјалних, стамбених и породичних прилика није у могућности да живи у породици, односно у домаћиству” (Закон о социјалној заштити, *Службени гласник РС*, бр. 5/93, 15/96. и 110/03). Сходно тако дефинисаним критеријумима, смјештај у установу социјалне заштите остварује се упућивањем старог лица у одговарајућу установу, у којој се обезбјеђује збрињавање (становање, исхрана, одијевање, њега, помоћ и старање) и здравствена заштита у складу са посебним прописима, радно-окупационе, културно-забавне и рекреативно-рехабилитационе активности и услуге социјалног рада.

Установе социјалне заштите које пружају услуге и омогућавају реализацију права намијењених старим лицима су: центри за социјални рад, дом за пензионере и стара лица, геронтолошки центар, центар за услуге и дневно збрињавање и дом за одрасла инвалидна лица.

Центри за социјални рад су основне установе у систему социјалне заштите у Републици Српској и на њима почива организација и функционисање овог система у целини. У Републици Српској постоје 44

центра за социјални рад, док је 18 општина формирало службе социјалне заштите унутар општинске администрације, најчешће са једним или два запосленика, које обављају само основне дјелатности социјалне заштите базиране искључиво на рјешавању првостепених управних предмета по основу Закона о социјалној заштити, Породичног закона и Закона о дјечијој заштити. У 2007. години у центрима за социјални рад и службама за социјалну заштиту било је запослено укупно 473 радника, од чега је 265 или 56% стручних радника високе и више стручне спреме, а 208 или 44% особља других квалификација који обављају административне и помоћне послове.

Дом за пензионере и стара лица својим корисницима обезбјеђује становање, исхрану, његу, здравствену заштиту, културно-забавне, рекреативне, окупационе и друге услуге. У Републици Српској постоје три дома овога типа који смјештају кориснике (Бања Лука, Приједор и Источно Сарајево). Дом за пензионере у Требињу формално не припада систему социјалне заштите, већ се налази у систему пензионо-инвалидског осигурања, али корисници, начин смјештаја и провођења стручног рада потпуно су идентични као и у ова три дома која су у систему социјалне заштите. У овим домовима се збрињавају и тежи случајеви дементних старих лица, чије је обезбјеђивање социјалне заштите најзахтјевније. Таквих лица је скоро половина од укупног броја збринутих у овим установама, што говори о неопходности дефинисања нових услуга намијењених њима. Укупно у овим установама је смјештено око 800 корисника. У посљедње вријеме, дошло је до изванситемског оснивања неколико мањих домова за стара лица у приватном власништву која се региструју у складу са законима који не третирају област социјалне заштите. Тренутно важећим Законом о социјалној заштити није предвиђено оснивање оваквих установа у приватној својини, па, самим тим, не постоје ни подзаконска акта, а ни обавеза издавања сагласности за почетак рада, дефинисање услова и процедура за њихово оснивање и рад.

Центар за услуге и дневно збрињавање корисника обезбјеђује различите социјалне услуге појединцима, породицама и групама. Широка је лепеза услуга које су предвиђене да се пружају у овим центрима: дневни боравак, савјетовање, радна окупација, заштићено запошљавање, њега и помоћ у кући, хранитељство, социјална рехабилитација, интеграција, ресоцијализација, заштићено становање и СОС телефон. Овако широко дефинисан дјелокруг рада ових центара онемогућио је конзистентан приступ у развоју ових установа. Дневни центри за стара лица развили су се само у већим градским центрима (Бања Лука и Требиње) и пружају услуге дневног боравка који се заснива на концепту социјализације тих лица. Треба нагласити да неке од дјелатности, које су предвиђене радом ових центара, у својим активностима, обављају невладине организације (удружења грађана), које, често уз сарадњу са центрима за социјални рад, настоје учинити што доступнијим кориштење тих услуга већем броју старих лица.

Геронтолошки центар је установа социјалне заштите намијењена старим корисницима која треба да се бави пружањем широког спектра

различитих услуга, не само услуга социјалне заштите. Иако предвиђен Законом о социјалној заштити, у Републици Српској до сада није основан ниједан центар овога типа.

Стара лица су смјештена и у домовима за одрасла инвалидна лица, али је њихов третман конципиран на социјалним потребама узрокованим стањем онеспособљености и инвалидитета, а не потребама проузрокованих стањем старости. У Републици Српској постоје два таква дома која су, прије свега, намијењена збрињавању лица с менталном ретардацијом. У ова два дома (Вишеград, Приједор) смјештено је нешто више од сто старих лица доби преко 65 година.

АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ И МОГУЋИ ПРАВЦИ ДЈЕЛОВАЊА

Истраживање (Л е п и р, 2009) које је проведено у оквиру последипломског студија „Менаџмент у социјалном раду", којим су анализирани елементи управљања (менаџмента) социјалном заштитом старих лица у систему социјалне заштите, указало је на актуелне проблеме и могуће правце дјеловања у циљу унапређења ове области у Републици Српској. Теоријском анализом и емпиријским показатељима утврђено је актуелно стање, те пракса у начину остваривања функција и улога менаџмента у овој области, диференцирани су структурални елеменати и процеси који дефинишу улогу менаџмента у социјалној заштити и заштити старих у том систему.

Константовано је да је заштита старих лица специфична област социјалне заштите и представља цјелину за себе. Велики број корисника, врсте услуга које су искључиво намијењене старим лицима, специјализиоване установе социјалне заштите за стара лица, посебни модели стручног рада са корисницима и њиховим породицама, висок ниво издвајања за организовање и пружање социјалних услуга, често цјеложивотна зависност од услуга социјалне заштите за велики број корисника, чини социјалну заштиту старих лица посебним спецификумом унутар цјелокупне области социјалне заштите. У Републици Српској још није препозната посебност ове области, а тиме нити друштвена потреба валоризовања социјалне заштите старих путем доношења стратешких праваца дјеловања, провођења истраживања потреба корисника, доградње законске регулативе и сл.

Обезбјеђивање социјалне сигурности за старо становништво, у већини земаља Европе, проистиче из рада и привређивања, тј. пензионо-инвалидског осигурања. У Босни и Херцеговини и Републици Српској, значајан број старих присиљен је да изворе социјалне сигурности тражи у систему социјалне заштите. Велики број корисника права из пензионо-инвалидског осигурања није у стању да по основу тих примања обезбиједи свој социјални минимум већ и они постају корисници права и услуга система социјалне заштите.

Организовање заштите старих лица у Републици Српској одвија се у систему социјалне заштите који се заснива на пружању услуга у уста-

новама социјалне заштите основаних превасходно у јавном (државном) сектору. У постојећем законодавном оквиру овог система, међу корисницима су и стара лица, а домови за пензионере и старе препознати су као установе социјалне заштите намијењене за њихов трајни смјештај. Путем центара за социјални рад, чији су оснивачи јединице локалне самоуправе, остварују се готово све услуге социјалне заштите намијењене старима. Учешће приватног и невладиног сектора у организовању услуга социјалне заштите ове категорије безначајно је и недовољно присутно као системско искуство у Републици Српској. Немогућност јавног сектора да одговори на нарасле потребе социјалне заштите старих, уз истовремено одсуство приватног и невладиног сектора, представља кочницу развоја укупне заштите старих лица.

Носиоци система социјалне заштите у Републици Српској су општине, које путем свога буџета, установа и институција организују и проводе социјалну заштиту грађана, па тако и старих лица. Република, преко Министарства здравља и социјалне заштите има надлежност за доношење законских решења, прописивање услова и стандарда за оснивање установа за трајни смјештај корисника и дефинисање процедура провођења социјалне заштите и контроле. Овако децентрализован систем социјалне заштите за заштиту старих има својих предности, али и мана. Предности се огледају у томе да се врста и карактер услуге може најадекватније одредити управо на нивоу локалне заједнице, тамо гдје корисник испољава и остварује своје основне животне потребе и гдје менаџери, који се брину о социјалној заштити на нивоу локалне заједнице, најбоље познају индивидуалне потребе корисника. Тиме се поштује основно право корисника на остваривање социјалне заштите у свом непосредном окружењу („еколошки принцип”). Недостаци овако децентрализованог система леже у чињеници, која је потврђена и овим истраживањем да се социјална заштита, а тиме и заштита старих, неуједначено проводи и да зависи од достигнутог нивоа сензибилитета менаџера и институција локалне власти за потребе старих, те економских и финансијских могућности општина. Та неуједначеност доноси проблеме у управљању читавим системом социјалне заштите, а тиме и проблеме у обезбјеђењу једнаке заштите старих на подручју цијеле Републике. Осим тога, због неспремности локалних заједница да издвајају већа средства за богатију и кавлитетнију заштиту старих, децентрализован систем социјалне заштите не обезбјеђује адекватну заштиту старих, ни по врстама, ни по садржају, ни по квалитету

Основна структура процеса управљања системом социјалне заштите Републике Српске темељи се на законским надлежностима у њеном организовању, а чине је менаџери који руководе надлежним органима и службама локалне самоуправе, институцијама и установама, инспекцијско-надзорним службама које остварују контролу функција менаџмента. Сви они имају кључну одговорност у менаџменту социјалне заштите. Међутим, процес управљања међусобно није повезан, па као такав ствара низ недоумица око питања улога и надлежности у провођењу поје-

диних социјално заштитних мјера и јединственог функционалног дјеловања.

Социјалном заштитом старих лица на нивоу локалне заједнице управљају представници извршне и законодавне власти (начелници општина и предсједници скупштина), док је оперативно управљање функција начелника одјељења за друштвене дјелатности и директора центара за социјални рад, односно служби социјалне заштите, тамо гдје нису основани центри. Начелници одјељења и директори центара за социјални рад планирају, организују и проводе мјере социјалне заштите чиме обезбјеђују социјалну заштиту грађана на подручју општине. Док су директори центара за социјални рад најангажованији менаџери социјалне заштите на подручју локалне заједнице, који су едуковани и имају искуства у креирању и провођењу активности из области социјалне заштите, дотле начелници одјељења за друштвене дјелатности, под чијом надлежношћу дјелују центари и који битно утичу на њихово финансирање, неадекватно врше менаџерске функције, нису едуковани, немају искуства у овој области и уопште не дјелују у креирању непосредних услуга социјалне заштите намијењених корисницима. Оваква ситуација оставља простор за маргинализацију центара за социјални рад, њихових директора као менаџера и укупне социјалне заштите као области.

Планирање је једна од најзначајнијих функција менаџмента, уопште, па тако и менаџмента социјалне заштите старих лица. У проведеном истраживању анализиран је ниво заступљености планирања у раду менаџера, као предуслов развијености социјалне заштите старих. Добијени резултати у овом истраживању говоре да планирање заштите старих лица у оквиру система социјалне заштите није стална и координирана активност свих актера. Већина менаџера под планирањем подразумијева искључиво доношење годишњих планова установа у којим раде, што указује на недовољно познавање, праве функције планирања у управљању социјалном заштитом старих лица. Веома се ријетко, или готово никако, не проводе активности планирања финансијских средстава за потребе старих лица приликом креирања општинских буџета. Примјена планирања није заступљена у свим општинама на исти начин, што указује на недостатак управљања системом социјалне заштите у цјелини, а тиме и заштитом старих. Посебно је лоша ситуација у креирању стратешких планова заштите старих лица. Само мали број општина утврђује стратешке планове уопште а посебно у области социјалне заштите. Заштита старих се не препознаје као приоритетни сегмент социјалне заштите локалне заједнице. И тамо гдје постоје стратешка документа општине, не постоје стратешка опредјељења за заштиту старих. Непостојање стратешких опредјељења у овој области говори да се управљање проводи неконзистентно, без јасног циља и визије куда систем треба да иде, како би испунио основне задатке свог постојања. Дефинисање визије у овој области, као темељне одредница стратешког планирања, није препознато чиме се додатно друштвено маргинализују грађани старије животне доби.

Начин обезбјеђивања финансијских средстава пресудно утиче на функционисање и одрживост управљања социјалном заштитом уопште, па тиме и заштитом старих. Проблем финансирања заштите старих лица детерминисан је проблемима који произилазе из присутног децентралистичког модела управљања системом социјалне заштите. Заштита старих лица у финансијском смислу дијели судбину укупне социјалне заштите у Републици Српској. Финансијски богатије и економски снажније општине издвајају више средстава за провођење социјалне заштите грађана, па тиме и за потребе заштите старих лица, али се не може са сигурношћу одбацити став да област финансирања није условљена и сензибилитетом самих менаџера. Наиме, приликом креирања општинских буџета, поред финансијских параметара који указују на могућности општинских буџета, од утицаја је и приоритизација која често зависи од сензибилности начелника одјељења за друштвене дјелатности или начелника општине. Остварена добра комуникација између директора центра за социјални рад и оба поменута функционера (начелника) може допринијети да финансирање социјалне заштите старих лица буде један од приоритета у креирању годишњих буџета општине. У начелу, може се констатовати да реализација финансирања социјалне заштите старих лица није искључиво плод финансијских могућности општине, већ и достигнутог нивоа осјетљивости за потребе старих лица, посебно када се узме у обзир да и општине које имају већу економску снагу из необјашњивих разлога не обезбјеђују одрживо финансирање социјалне заштите старих.

Кључну улогу у организовању социјалне заштите старих лица на нивоу локалне заједнице имају центри за социјални рад и службе социјалне заштите. Службе социјалне заштите су нижи организациони облици, а центри за социјални рад представљају основне професионалне установе социјалне заштите које имају кључну одговорност у праћењу потреба, истраживању и планирању социјалне заштите на подручју општине. У Републици Српској двије трећине општина има основане центре за социјални рад што представља добру основу за обезбјеђивање квалитетне социјалне заштите старих, али је њихово непостојање у једној трећини општина озбиљан системски недостатак. Поред тога, и тамо гдје постоје центри за социјални рад, структура запослених стручних радника у већини њих није задовољавајућа. Укупно више од половине центара за социјални рад исказује мањак стручних радника. Само мали број центара у својој организацији је препознао потребу посебног дефинисања позиције стручног сарадника који би се искључиво бавио проблемима социјалне заштите старих лица у локалној заједници. Само су три центра за социјални рад успјела организовати услуге дневног центра за старе, што додатно говори о непостојању довољно изграђене свијести за проширење и подизање квалитете услуга намијењених старим лицима. Веома мали број општина и установа социјалне заштите имали су искуства у организовању успјешне заједничке сарадње с корисничким удружењима старих.

На нивоу Републике формиране су установе социјалне заштите намијењене трајном збрињавању старих лица. Тренутно постоје четири

установе за трајно збрињавање старих лица. Њихова организациона структура, у погледу стручног кадра није повољна. Незнатан је број стручних радника из области социјалне заштите тако да су те установе подређене више услугама здравственог његовања, док су услуге социјалне заштите маргиналне у укупном третману корисника што говори у прилог потврде хипотетичког става да су садржаји постојећих услуга намијењени старим лицима сиромашни и нису прилагођени индивидуалним потребама корисника и не планирају се у сарадњи с породицама или староцима корисника, што је један од доминантних задатака социјалног рада у установи, али и у заједници.

Резултати проведеног истраживања говоре да се систем социјалне заштите Републике Српске одликује одсуством разноврсних организационих облика, дефицитарношћу услуга и одсуством развијених партнерских односа и добре координације у задовољавању потреба старих лица.

Вођење представља функцију менаџмента, у чему улога менаџера долази највише до изражаја. Способности и личне карактеристике менаџера управо се очитују у функцији вођења. Функцију вођења у социјалној заштити старих лица менаџери различито остварују. Она подразумијева обученост и сензибилност менаџера у овој области до нивоа улоге лидера. Овај ниво улога остварују само директори центара за социјални рад, који су се наметнули својом едукованошћу, способношћу и сензибилношћу, како унутар своје установе, тако и у јавности локалне заједнице. Међутим, да би дошло до побољшања положаја старих није довољно имати само менаџера — лидера, неопходно је покренути социјалне акције у том правцу чији би носиоци били управо исти ти менаџери. Истраживање је показало да управо у овом сегменту недостаје потребна сарадња и координација међу органима и носиоцима социјалне заштите. Друга препрека доброг остваривања функције и улоге вођења у социјалној заштити старих лица, налази се у чињеници да су актуелни менаџери система социјалне заштите у општинама недовољно едуковани и немају искуства у области менаџмента људских ресурса. Менаџери се не баве довољно развојем људских ресурса што се да закључити из чињенице да немају програме управљања људским ресурсима којима треба да планирају, одабирају, запошљавају, развијају и мотивишу особље у овом систему.

Функција контроле представља механизам који повезује све остале функције менаџмента у једну цјелину. Као функција менаџмента, контрола представља надзор над оним шта је учињено, у овом случају, какви су ефекти услуга социјалне заштите које су пружене корисницима. Проведено истраживање је показало да се под функцијом контроле, какву тренутно познаје систем социјалне заштите, подразумијева израда класичних годишњих извештаја о раду установа социјалне заштите који се упућују надлежним општинским органима, а у којима се уопште, или веома мало говори о заштити старих. Министарство здравља и социјалне заштите веома ријетко проводи стручни надзор над радом установа, а инспекцијски надзор се остварује само на нивоу провођења управног поступка.

Резултати добијени овим истраживањем указују на сву комплексност, недостатке и препреке у остваривању менаџмента социјалне заштите старих у систему социјалне заштите Републике Српске. Да би се постигло унапређење ове области неопходно је боље препознавање потреба старих, организовање нових и разноврснијих облика заштите, обезбјеђивање веће доступности и обухвата старих услугама социјалне заштите.

ЛИТЕРАТУРА

Гавриловић, А. (2005). *Социјална политика*, Бања Лука: Филозофски факултет.

Лепир, Љ. (2009). *Улога менаџмента у систему социјалне заштите старих лица у Републици Српској*, магистарски рад, Сарајево: Факултет политичких наука.

Пашалић и други (2006). *Демографски развој и популациона политика Републике Српске*, Бијељина: Младост.

Puljiz, V. i drugi (2005). *Socijalna politika*, Zagreb: Pravni fakultet.

Puljiz, V. (2000). *Organizacija socijalne zaštite u Evropskoj uniji*, časopis Revija za socijalnu politiku, br. 3, Zagreb.

Република Српска у бројкама (2008). публикација, Бања Лука: Републичког завода за статистику.

Roncati, R., Tononi, A. M., (2008). *Bosna i Hercegovina u brojkama 2008*, publikacija, Sarajevo: Agencija za statistiku BiH.

Стање и перспективе развоја система социјалне заштите у Републици Српској (2008): Информација, Бања Лука: Министарство здравља и социјалне заштите.

Закон о социјалној заштити, Службени гласник РС, бр. 5/93, 15/96. и 110/03.

Werheimer-Baletić, A., (1982), Demografija, stanovništvo i ekonomski razvitak, *Informator*, Zagreb.

Живковић, М., Хаџијалић, Х. (1977). *Стари људи у СР Босни и Херцеговини*, Сарајево: Завод за унапређење домаћинства.

CARE OF THE ELDERLY PERSONS IN THE SYSTEM OF SOCIAL PROTECTION IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

by

Ljubo Lepir

Summary

The number of the elderly in the overall population is increasing, which poses a need to seek an adequate model of organizing social care of the elderly. Most of them get social safety through the social welfare system. A functional and sustainable social welfare system requires application of efficient management and technique models based on the theoretical premises of contemporary management. The role and the importance of old people's protection in a social welfare system is becoming a topic of great importance both for theoreticians and the practitioners in the social sector area.

This research analyzes the management functions and the roles of managers in running social protection of the elderly in the example of the social welfare system in the Republic of Srpska. A decentralized system, such as the one existing in the Republic of Srpska, brings along a number of organizational problems which points out to a need to apply the theoretical bases of managerial processes. The results obtained via empirical analyses indicate a number of deficiencies and obstacles in the implementation of social protection of the elderly in the social welfare system of the Republic of Srpska which are result of the insufficient and inconsistent application of the basic managerial elements. The obstacles emerging from this analysis indicate that there are chances and opportunities to improve the system and enhance the development of new forms of protection by applying managerial theories.

UDC 316.356.2(497.1)„1970/2005”
Оригинални научни рад

Сњежана Мрђен

ЕТНИЧКИ МИЈЕШАНИ БРАКОВИ НА ПРОСТОРУ БИВШЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ, 1970—2005. ГОДИНА

САЖЕТАК: Анализа етнички мијешаних бракова на простору бивше Југославије, проматраних у раздобљу 1970—2005, показује да је након 1990. године у свим бившим југославенским републикама и покрајинама (осим у Црној Гори) деградација међуетничких односа утјецала на смањење интеретничких веза, особито почетком 1990-их година. И даље се издваја Војводина (иако је након 1990. присутан тренд смањивања) као простор с највишим удјелом егзогених бракова (око 25%), док је Косово и Метохија простор с најнижим удјелима тијеком цијелог проматраног раздобља. Најизразитије промјене након 1990. догодиле су се у Хрватској, гдје је удио етнички мијешаних бракова смањен с 19% на око 7%, што је, углавном, одраз промјене понашања већинске групе према етничким браковима. Најотворенију групу су на простору бивше Југославије до 2001. године чинили Срби у Војводини, а послије Црногорци, с високим постотком међуетничких бракова (више од 15%), док остале већинске групе карактеризира одређена затвореност у склапању бракова с другим националностима. Што се тиче разлика између мушкараца и жена према етнички мијешаним браковима, произлази да су жене у начелу ендогамније него мушкарци, односно да рјеђе склапају брак изван своје националне групе, него мушкарци. Особито је то видљиво код Црногорки у Црној Гори.

Када се проматра ступањ интеретничких брачних веза између мањинских националности с већинскима, произлази да није било великих промјена. У начелу, ступањ интеграције је виши, односно интеретничке везе су чешће између оних националности које су културолошко-религијски и језично ближе. Супротно томе, тијеком цијелог проматраног раздобља врло је изразита сегрегација између националности које припадају различитим културно-религијским круговима, што је посебно изражено у Македонији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: етнички мешани бракови, бивша Југославија, егзогамија, сегрегација, националност

Бројни социолози сматрају да су етнички мијешани бракови најбољи показатељ изравних релација између различитих етничких група.[1]

[1] Појмови етнички мијешани брак, етнички хетерогени, интеретнички, егзогамија — једнозначни су, а означавају брак склопљен између особа које припадају двјема различи-

Они показују ступањ интеграције и социо-културне хомогенизације или, обрнуто, сегрегације између група (B o t e v, 1994).

Након распада СФРЈ формирале су се нове државе које су постале етнички хомогеније услијед великих миграција проузрочених ратним догађањима и у којима се статус националних мањина промијенио у односу на бившу државу.

Циљ овога рада јест анализа кретања етнички мијешаних бракова у новонасталим државама на подручју бивше Југославије тијеком 15 година (1990—2005). Међутим, за разумијевање актуалног стања потребно је сагледати кретања до 1990. године, те ће стога бити приказано кретање бракова од 1970. године у бившим републикама и покрајинама, а само за СФРЈ од 1950. године.

Треба напоменути да, у погледу статистичких података, за раздобље које се приказује постоји одређена непокривеност. Односи се то на Словенију гдје службена статистика након 2001. године не прати етничке бракове стога што већи број грађана није хтио одговорити на питање о етничкој припадности.[2] За Косово и Метохију постоје подаци само до 1997. године. За Босну и Херцеговину недостају подаци за раздобље 1991—1995. за Федерацију БиХ, а за Републику Српску за раздобље 1991—1997.

ЕТНИЧКИ МИЈЕШАНИ БРАКОВИ У СФРЈ ДО 1990. ГОДИНЕ

У цјелини, удио хетерогених, односно етнички мијешаних бракова у СФРЈ био је од 1950. до 1990. године у сталном у порасту (ако изузмемо нека раздобља, нпр. 1950—1955, 1965—1970). Тако је 1950. године било склопљено 15.700 етнички мијешаних бракова или 8,6% укупно закључених. Четрдесет година послије (1990) тај је број износио 19.815, односно 13,5% (графикон 1).[3] Или, 1950. године склопљен је један брак између различитих националности према једанаест бракова истих националности, док је тај број 1990. године износио један према седам. Управо је те године, када се СФРЈ распала, удио интеретничких веза био највиши од када се прате статистички подаци.

Ако направимо варијанту кретања етнички мијешаних бракова у „виртуалној Југославији" (након 1990. године), односно ако збројимо интеретничке бракове на свим територијима бивше Југославије, произлази да је након 1990. године почело нагло смањивање удјела међует-

---

тим националностима. Супротно, хомогени или ендогамни брак, односно хомогамија, означава брак склопљен између особа исте националности.

[2] Будући да је удио интеретничких бракова „непознатих националности" у укупним егзогамним браковима у Словенији био врло висок (између 50% и 80% у раздобљу од 1992. до 1994, а више од 80% од 1995. до 1998. године), Словенија/Словенци је проматрана без ове категорије.

[3] У раздобљима 1950—1953, 1956—1965. и 1970—1990, од укупно склопљених бракова у СФРЈ (5.984.492), било је 709.673 егзогамних, што значи да су се односили на нешто више од 1.400.000 особа.

ничких брачних веза, са 13,5% (1990) на 9,4% (1996). Од тада, егзогамија се креће око 10%, а 2005. године пала је на разину од само 9%, као што је било половицом педесетих година.

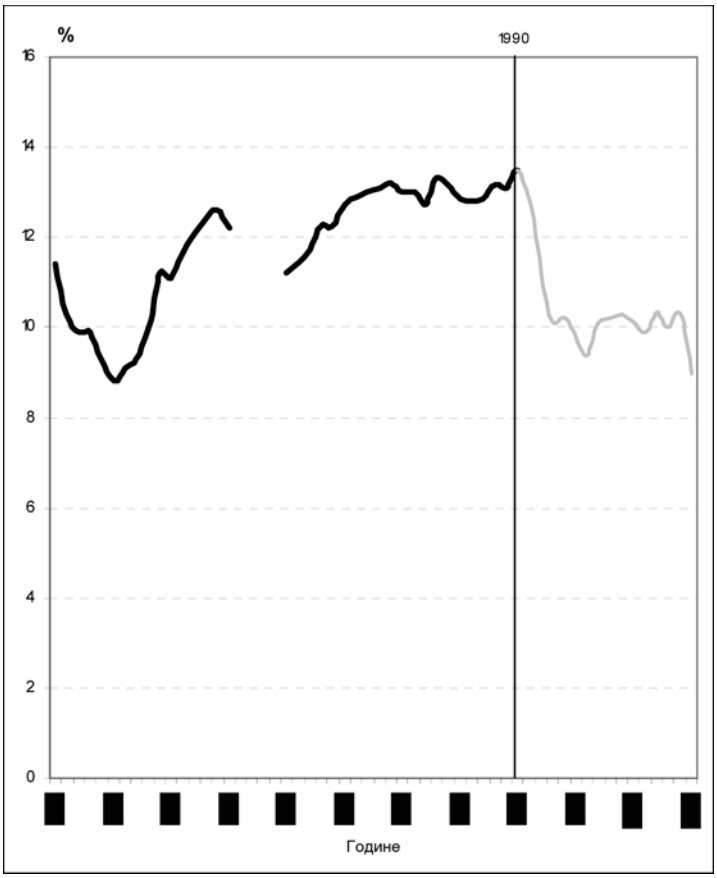

Графикон 1. — Кретање етнички мијешаних бракова у бившој и виртуалној Југославији, 1950—2005.

Извор: *Демографска статистика* 1950—1970. СФРЈ, Београд; 1970—2005. год. као у табели 1.

ЕВОЛУЦИЈА ЕТНИЧКИ МИЈЕШАНИХ БРАКОВА НАКОН 1990. ГОДИНЕ У БИВШИМ ЈУГОСЛАВЕНСКИМ РЕПУБЛИКАМА И ПОКРАЈИНАМА

До 1990. године, највећи удио интеретничких бракова био је у Војводини: више од 25% од укупно склопљених бракова, док се у свим осталим просторима удио кретао испод 20% (табела 1, графикон 2). Међу тим подручјима могу се издвојити простори у којима је егзогамија од 1970. до 1990. године била у порасту или стабилна, али с различитим

вриједностима (Хрватска, Црна Гора, Србија укупно, централна Србија, Босна и Херцеговина, Словенија) и простори у којима се удио етнички мијешаних бракова, уз мање осцилације, константно смањивао (Македонија, Косово и Метохија). Тренд смањивања особито је био изражен на Косову и Метохији.

Што се тиче еволуције етнички мијешаних бракова у државама насталим на простору бивше Југославије, хомогамија/ендогамија је почетком 1990-их година постала основна карактеристика понашања у интеретничким односима (осим у Црној Гори), након тога се стабилизира на одређеној разини, али нижој него је то било прије 1990. године. Чак се и у Војводини (која се кроз цијело проматрано раздобље издвајала као подручје у СФРЈ с константним порастом егзогамије) смањио удио етнички мијешаних бракова након 1990. године. Постотни удио бракова који су закључени између мушкараца и жена различитих националности био је 2005. године нижи него 35 година раније, односно 1970. године. Однос је 22,4% према 24%.

У Црној Гори је још половицом 80-их година забиљежен тренд повећања склапања бракова између различитих националности и присутан је све до данашњих дана (уз мање осцилације). 2002. године досегнута је највиша разина од када се ови подаци прате статистички (1956): склопљено је 21% етнички мијешаних бракова. Може се претпоставити да је политичка ситуација почетком 90-их година у тој републици, која је у односу на остале, била политички најмирнија, утјецала на међусобне односе различитих народности. Осим тога, етнички састав је од 1991. године у Црној Гори знатно промијењен. Односи се то у првом реду на удио Црногораца и Срба: док је удио првих смањен са 61,9% (1991) на 43,2% (2003), удио других је истих година повећан са 9% на 32%. Може се претпоставити да је етничка хетерогеност Црне Горе утјецала на укупно повећање егзогамије. Овдје треба напоменути да није ријеч о класичној промјени етничке структуре Црногорци/Срби, него је она резултат промјене у изјашњавању (P a r a n t, P e n e v, R e m i k o v i ć, 2008). Управо стога је тешко предвидјети колико је изјашњавање о националности у виталним догађајима било постојано и колико је у хетерогеним браковима „стварних хетерогених бракова". То је, без сумње, питање које захтијева дубљу анализу за будући рад.

Најинтензивније смањење удјела интеретничких бракова забиљежено је у Хрватској, гдје је у само 3 године удио етнички мијешаних бракова смањен са 19% (1990) на 9% (1993). Тренд смањења наставио се и идућих година те је 2002. године забиљежен најнижи удио: мање од 5%, што је успоредиво с Косовом и Метохијом (половицом 1990-их). Узрок томе дијелом је промјена етничке структуре у Хрватској,[4] а дијелом и промјена понашања већинске националности према етнички хомогеном/хетерогеном браку.

---

[4] Удио Хрвата у укупном броју становника Републике Хрватске повећао се са 78% (1991) на 89,7% у (2001), док је удио Срба смањен са 12,2% (1991) на 4,5%. (2001).

Графикон 2. — Етнички мијешани бракови у бившим југославенским републикама и покрајинама, 1970—2005.

Извор: Као табела 1.

У Србији као цјелини, иако је након 1991. године смањен удио интеретничких веза као на осталим просторима бивше Југославије, може се рећи да кроз цијело проматрано раздобље она осцилира између 10% и 14%, са (случајним или не) падом у 2005. години на најнижу разину од 1970. године (10%).

У централној Србији, гдје је још 1991. године забиљежено повећање хетерогамије, идућих је неколико година примјетан тренд смањивања, те се од тада вриједности устаљују између 8% и 10%. Но у посљедњој проматраној години разина егзогамије пала је испод 6%.

За Босну и Херцеговину недостају подаци за раздобље 1991—1995. (Федерацију БИХ), односно 1991—1997. за Републику Српску, те се не може закључити колико је брзо било смањење удјела интеретничких веза. Међутим, 1996. године удио етнички мијешаних бракова у Федерацији БиХ износио је као на Косову и Метохији (мање од 5%). Након 1998. године, од када постоје подаци и за Републику Српску, удио егзогамије је лагано повећан те осцилира око 7%.

Што се тиче Словеније, кретање интеретничких бракова до 1990. године осцилирало је око 10%, те је након тога дошло до пада на 6,5% 1995. године. Од тада (изузевши 1998. годину) егзогамија показује тренд пораста, те 2001. године износи више од 16%.

На Косову и Метохији и у Македонији, након 1990. године, настављен је пад хетерогамије која је била наставак процеса од раније, да би половицом 1990-их година дошло до стабилизирања тренда; на Косову и Метохији на разину испод 5% (што је најниже од свих бивших југославенских простора), а у Македонији на разини између 6% и 7,5% с тенденцијом повећања у посљедње двије проматране године.

ЕТНИЧКИ МИЈЕШАНИ БРАКОВИ ВЕЋИНСКИХ НАЦИОНАЛНИХ ГРУПА

Тренд кретања удјела егзогамних бракова већинских националности (најбројније групе) углавном одражава стање територија гдје је одређена

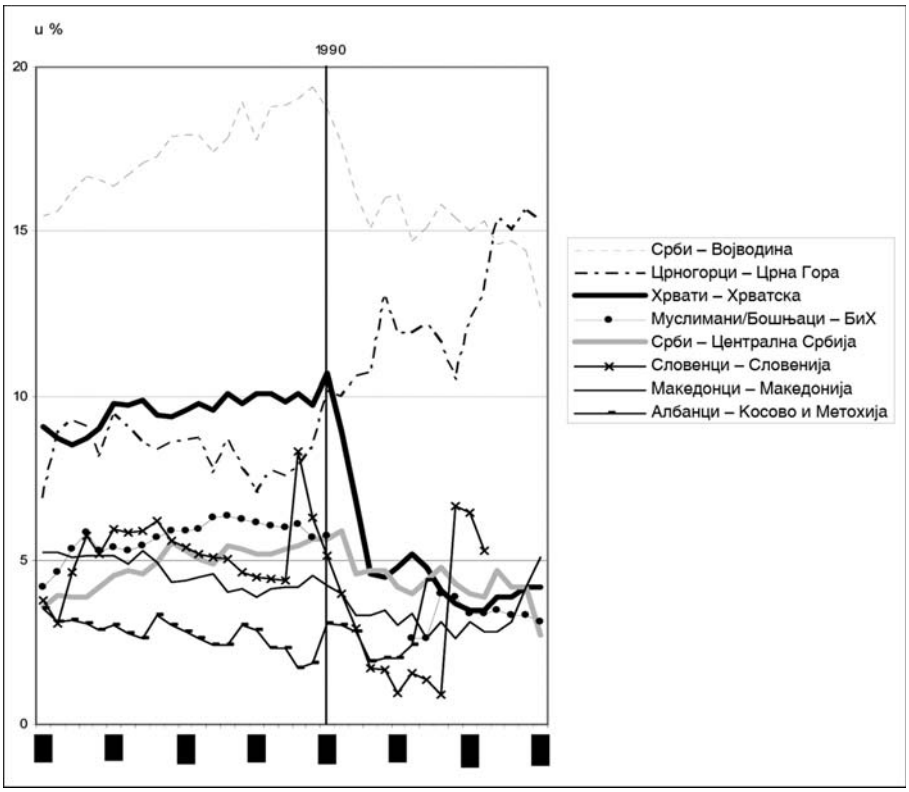

Графикон 3. — Етнички мијешани бракови већинских националности у бившим југославенским републикама и покрајинама, 1970—2005.

Извор: као табела 1.

националност најбројнија, а оно се одражава у смањивању интеретничких веза након 1990. године (графикон 3).

Разлика произлази једино у разини, односно постотном удјелу хетерогених бракова, који су нижи код националних група у односу на њима одговарајуће територије. Односно, већинске националности су ендогамније него њихов матични простор.

Најотворенију групу су од 1970. до 2001. године чинили Срби у Војводини, иако је након 1990. године дошло до наглог смањивања броја бракова Срба с припадницима осталих националности. Половицом 90-их година егзогамија се стабилизирала на разини од 15%, али је након 2001. године уочљив пад, тако да су Срби 2005. године постали затворенија група него што су то били почетком седамдесетих година.

Код осталих већинских националности (Хрвати у Хрватској, Македонци у Македонији, Срби у централној Србији, Албанци на Косову и Метохији, Муслимани/Бошњаци у БиХ), уочљиво је затварање у оквире групе након 1990. године, те је удио бракова склопљен с припадницима друге националности мањи од 5% од укупно склопљених бракова.

Најизразитије промјене у односу према етнички мијешаном браку видљиве су код Хрвата у Хрватској, код којих је након 1990. мање од 5% Хрвата склопило брак изван своје групе, док је прије 1990. године тај постотак износио око 10%, што указује на изразито затварање унутар етничке групе. Врло велике промјене видљиве су и код Словенаца у Словенији; вриједности су пале са 8% (1998) на мање од 1%, десет година касније, а затим је дошло до повећања на разину изнад 16%.

Црногорци су једина група на простору бивше Југославије код којих удио етнички мијешаних бракова од краја осамдесетих година (осим у раздобљу 1995—1999) константно расте, те они од 2002. године чине најотворенију групу на простору бивше Југославије: од укупно склопљених бракова Црногораца/Црногорки 2006. године, више од 15% их је било склопљено с припадником друге етничке групе. Треба нагласити раније споменуту напомену о знатном смањењу броја становника црногорске националности.

Из графичког приказа (графикон 4)[5] етнички мијешаних бракова према сполу најбројнијих/већинских националности произлази да је тренд кретања интеретничких бракова према сполу симетричан, с том разликом да су жене, без обзира на то о којој је националности ријеч, ендогамније него мушкарци (осим Словенки у одређеним раздобљима и Хрватица у раздобљу 1990—1997), односно да рјеђе склапају брак изван своје етничке групе. Особито је то видљиво код Црногорки у Црној Гори, код којих је тијеком цијелог проматраног раздобља удио хетерогених бракова знатно нижи (између 2% и 12%) него код Црногораца код којих је хетерогамија изразито висока (између 10% и 20%), те од 2002. године највиша на простору бивше Југославије.

Најнижи удио егзогамних бракова тијеком цијелог проматраног раздобља забиљежен је код Албанки на Косову и Метохији: мање од 3% бракова склопљено је с неком другом националности.

---

[5] *Извор*: као у табели 1.

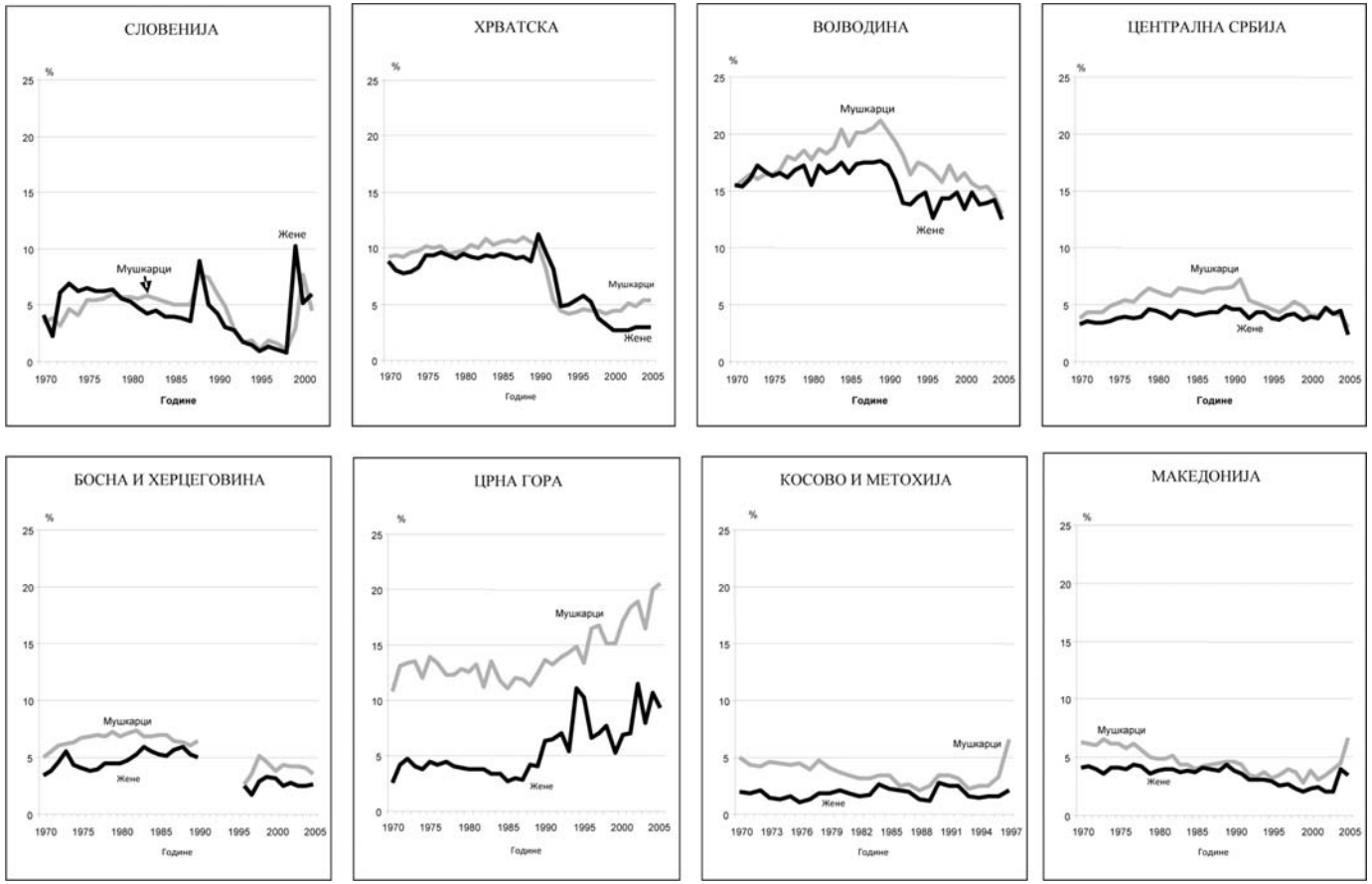

Графикон 4. — Етнички мијешани бракови већинских националности (према сполу) у бившим југосл. републикама и покрајинама, 1970— 2005. год.

Највеће промјене понашања према етнички мијешаним браковима након 1990. године догодиле су се у Хрватској. Хрватице су у раздобљу 1990—1997. склапале нешто више бракова изван своје националне групе него Хрвати мушкарци. Од тада се ступањ егзогамије креће само око 3%, показујући тиме затварање у оквире групе.

Разлика у постотном удјелу етнички мијешаних бракова између Срба и Српкиња у Војводини и у централној Србији од 1990. године изразито се смањује, тако да су посљедњих година вриједности готово изједначене, показујући тиме да разлике у понашању према етнички мијешаним браковима између жена и мушкараца, нема.

ИНДЕКС ХОМОГАМИЈЕ ИЗМЕЂУ ВЕЋИНСКИХ И МАЊИНСКИХ НАЦИОНАЛНОСТИ

На графикону 5 приказано је кретање етнички хетерогених бракова између већинске и неких мањинских националности, како би се видио ступањ етничке блискости/удаљености између тих двију група. При анализи је кориштен индекс хомогамије (**H**) (Hutchinson, 1957) чије се вриједности могу кретати од –1 (одговара егзогамији) до +1 (одговара комплетној ендогамији).

С обзиром на вриједности индекса уочава се различит ступањ интеграције мањинских националности с већинском, који се може подијелити у неколико група:

Прву групу чине простори у којима кроз цијело проматрано раздобље постоји релативно висок удио бракова (индекс X је испод 0,5) између већинске националности и мањина, који је повећан након 1990. године; случај је то у Словенији између Словенаца и Хрвата и Словенаца и Срба (након 1990. године), у Војводини између Срба и Хрвата, у централној Србији између Срба и Црногораца који медју проматраним националностима показују највећи ступањ интеграције на простору бивше Југославије, те у Македонији између Македонаца и Срба код којих је ступањ интеграције такођер висок.

Другу групу чине простори гдје су вриједности индекса H више од 0,9 тијеком цијелог проматраног раздобља, те указују на врло високу сегрегацију односно ендогамију која се тиче интеретничких односа између већинских и мањинских националности: у централној Србији између Срба и Муслимана и Срба и Албанаца, у БиХ између Муслимана/Бошњака и Хрвата и Муслимана/Бошњака и Срба, у Црној Гори између Црногораца и Муслимана те Црногораца и Албанаца, на Косову и Метохији између Албанаца и Срба, а у Македонији између Македонаца и Албанаца, Македонаца и Турака те Македонаца и Рома. Изразито висок индекс хомогамије између већинске националности и мањина указује на то да се бракови између ових група склапају врло ријетко. Посебно је то изражено у Македонији, гдје су вриједности индекса готово 1, што указује на потпуну ендогамију/хомогамију.

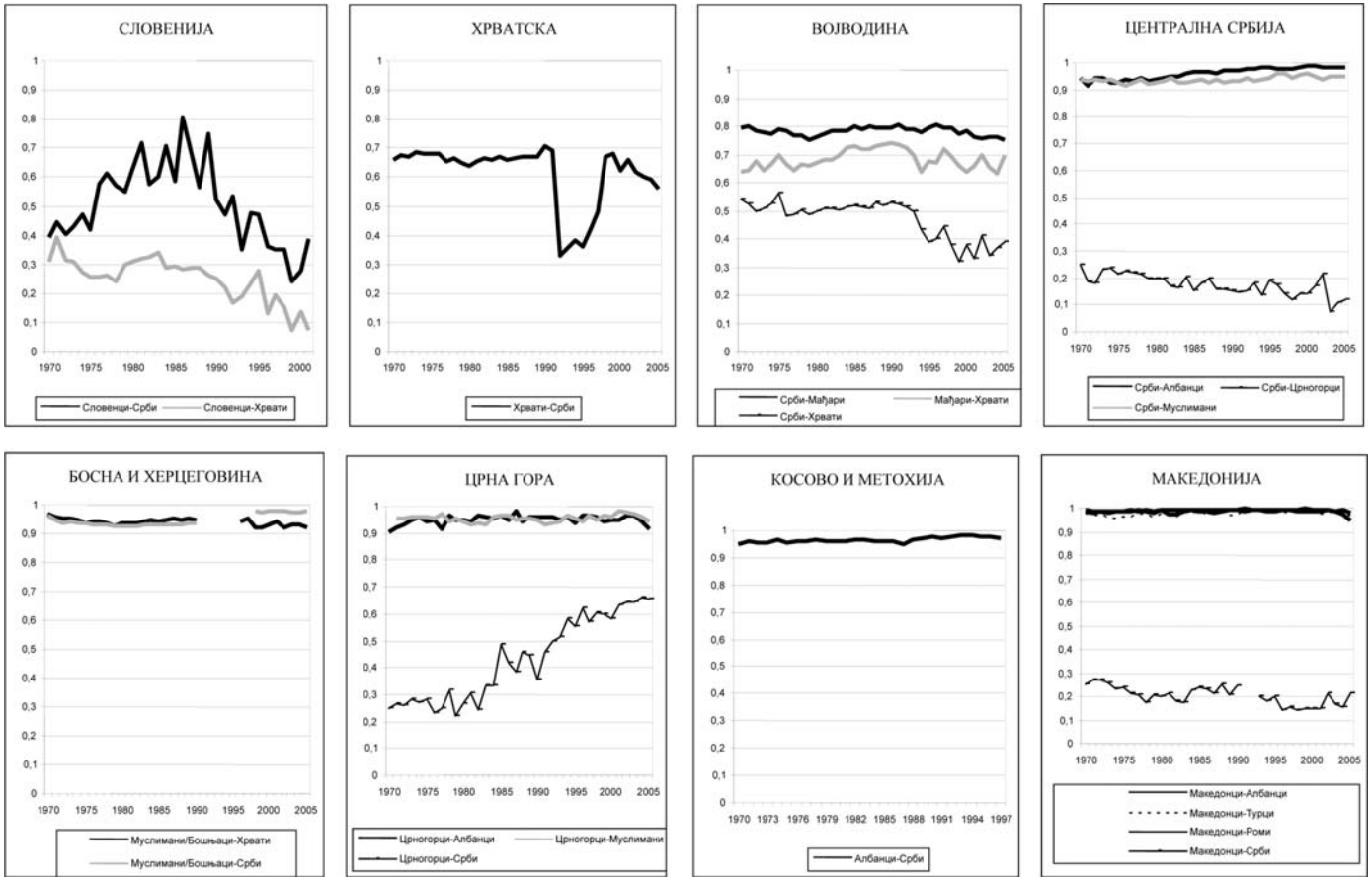

Графикон 5. — Индекс хомогамије (X) између већинских и мањинских националности у бившим југосл. републикама и покрајинама, 1970—2005. год.

Трећу групу чине националности код којих је дошло до повећања хомогамије након 1990, или је то само наставак тренда који је почео раније. Случај је то у Црној Гори између Црногораца и Срба.

Као засебне цјелине могу се издвојити Хрватска и Војводина. У Хрватској је ступањ хомогамије/хетерогамије између Хрвата и Срба, ако се изузме раздобље од 1992. до 1997. године, остао готово исти као прије 1990. године, с малим назнакама повећања егзогамије. У Војводини, индекс хомогамије између Мађара и Срба, те Мађара и Хрвата креће се у вриједностима око 0,7, односно 0,8, што је више у односу на разину индекса који показује удио међуетничких веза између Срба и Хрвата у истој покрајини, посебно након 1990. године, када је вриједност индекса износила мање од 0.4.

Из наведенога графикона може се закључити да се бракови склапају чешће између националности које су културолошко, религијски, језично и хисторијски сличније. Супротно, етничка сегрегација је изразито висока између националности које припадају различитим културно-религијским круговима.

Табела 1. — Удио етнички мијешаних бракова (у %) у бившим југославенским републикама и покрајинама, 1970—2005. година

Године	Босна и Херцеговина*	Црна Гора	Хрватска	Македонија	Словенија	Србија			
						Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1970.	8.8	12.7	15.3	9.7	7.6	11.2	7.1	24.0	7.8
1971.	9.5	15.3	15.2	10.2	6.4	11.8	7.7	24.7	8.1
1972.	10.0	15.5	14.9	9.4	9.3	12.1	7.7	25.9	7.8
1973.	11.3	14.7	15.2	9.9	11.6	12.2	7.9	26.9	7.6
1974.	10.5	13.7	15.8	9.7	10.4	12.4	8.4	26.5	7.0
1975.	10.6	15.2	16.7	9.8	11.8	12.5	8.9	25.6	6.9
1976.	9.7	14.7	17.0	9.3	11.6	12.9	9.2	26.4	6.7
1977.	11.3	14.1	17.2	9.7	11.9	12.8	9.0	26.7	6.4
1978.	11.7	13.7	16.4	9.0	12.2	13.3	9.5	27.3	7.4
1979.	12.0	13.9	16.4	7.9	11.4	13.9	10.5	27.7	7.3
1980.	12.0	13.9	16.7	8.1	11.2	13.3	10.1	27.5	6.7
1981.	12.0	13.8	17.1	8.3	10.9	13.0	9.7	27.3	6.1
1982.	12.4	12.2	16.6	8.1	10.7	12.5	9.3	27.0	5.7
1983.	12.8	14.3	17.6	7.2	10.5	13.4	10.3	27.5	5.9
1984.	12.7	12.4	17.0	7.4	10.0	13.5	10.1	28.0	7.0
1985.	12.2	11.4	17.5	7.0	9.5	13.1	9.9	27.2	6.7
1986.	12.2	12.3	17.3	7.4	9.7	12.9	9.7	28.1	5.6
1987.	12.1	12.6	17.3	7.6	9.6	12.9	10.1	28.2	5.2
1988.	12.0	12.7	17.7	7.7	10.0	12.7	10.3	28.4	4.5
1989.	11.6	13.9	17.3	8.2	11.1	13.1	10.8	28.5	4.5
1990.	11.6	16.6	19.1	7.8	11.2	13.4	10.8	28.2	6.7
1991.	...	15.8	16.8	6.6	9.0	13.4	11.2	27.0	6.4
1992.	...	16.3	12.9	5.6	8.9	11.4	8.6	25.3	6.3
1993.	...	17.1	9.0	6.0	8.3	11.1	9.1	24.8	4.5
1994.	...	19.0	8.9	6.2	8.8	11.5	8.9	26.8	4.6
1995.	...	17.9	9.2	5.9	6.5	10.8	8.0	25.9	4.6
1996.	4.9	17.8	9.7	6.5	9.9	10.6	7.9	24.4	5.0

1997.	5.2	19.7	9.0	7.5	9.9	12.1	8.7	25.4	4.6
1998.	7,3	17.3	7.9	7.2	7.6	13.8	9.4	26.3	...
1999.	7,9	17.1	7.4	6.1	15.5	13.2	8.3	26.2	...
2000.	7,4	18.8	7.1	7.1	13.9	12.7	8.0	25.7	...
2001.	7,4	18.8	7.2	6.1	16.3	12.8	8.0	25.7	...
2002.	7,3	20.8	4.7	6.2	...	13.7	9.6	25.0	...
2003.	7,3	19.0	7.7	6.4	...	13.0	8.6	25.3	...
2004.	6,8	20.1	8.2	8.0	...	13.2	8.9	24.9	...
2005.	6,8	18.1	8.4	8.4	...	10.1	5.5	22.4	...

* Подаци за раздобље 1996—1997, су само за Федерацију БиХ; 1998—2001. за Федерацију и РС; 2002—2005. за Федерацију, РС и Дистрикт Брчко.

Извор: *Демографска статистика*, 1970—1990. Савезни завод за статистику, СФРЈ, Београд.
Природно движење на населението во Република Македонија, Статистички преглед за год. од 1991—2005. Република Македонија, Завод за статистику.
Prebivalstvo Slovenije 1991—2001. Statistični urad Republike Slovenije.
Prirodno kretanje stanovništva, Tab. 4 DEM za 1991—2005. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.
Демографска статистика, 1991—2005. Републички завод за статистику Србије.
Dokumentacione tabele Monstata Crne Gore, 2002—2005.
Agencija za statistiku BIH; *Bilten-Statistički podaci*, Agencija za statistiku BiH, Podružnica/Ekspozitura Brčko;
Демографска статистика 1998—2005. Републички Завод за статистику, Република Српска.

ЛИТЕРАТУРА

B o t e v, Nikolai (1994). Where east meets west: Ethnic intermarriage in the former Yugoslavia, 1962 to 1989. *American Sociological Review*, 59 (3), 461—477.

H u t c h i n s o n, Bertram (1957). Some Evidence Related to Matrimonial Selection and Immigrant Assimilation in Brazil. *Population Studies*, 2, November 1957, 149—156.

M r d j e n, Snježana (1996). La mixité en ex Yougoslavie. Intégration ou ségrégation des nationalités. *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, 3, Septembre 1996, 103—144.

M r d j e n, Snježana (2000). *Structures démographiques, nationalités et territoires en ex-Yougoslavie (1945—1990).* Thèse de Doctorat en Démographie et Sciences Sociales, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales. Paris.

M r d j e n, Snježana (2000). Les mariages inter-ethniques en ex-Yougoslavie. *Démographie des Balkans/Balkan Demographic Papers*, Année 2000, vol. 1.

P a r a n t, A., P e n e v, G., R e m i k o v i ć, S. (2008). Les Monténégrins au Monténégro: majoritaires hier, minoritaires demain?, AIDELF, Colloque de Québec: *Démographie et culture*.

P e t r o v i ć, Ruža (1985). *Etnički mešoviti brakovi u Jugoslaviji*. Beograd, FF, ISI.

P e t r o v i ć, Mina (1997). Etnički homogeni i etnički heterogeni brakovi u Srbiji. *Teme*, XX, 3—4, Jul—Decembar, 1997, 265—276.

Izvori statističkih podataka: Navedeni u tablici 1.

ETHNICALLY MIXED MARRIAGES IN THE AREA OF THE FORMER YUGOSLAVIA (1970—2005)

by

Snježana Mrđen

Summary

Analysis of ethnically mixed marriages in the Former Yugoslavia, for the period 1970—2005, shows that after 1990 in all former Yugoslav republics and provinces (except Montenegro) degradation of inter-ethnical relationships induced a fall of inter--ethnical relations, especially at the beginning of 1990. Vojvodina is still singled out (even if there is a decreasing trend after 1990) as a territory with the highest share of exogam marriages (around 25%), while Kosovo and Metohia represent a territory with the lowest shares during the entire period of observation.

The most exceptional changes after 1990 occurred in Croatia where the share of ethnically mixed marriages decreased from 19% to around 7% which was mostly a reflection of changes in behaviour of the majority group towards ethnically mixed marriages. The group that was most „open" on the territory of the Former Yugoslavia were the Serbs in Vojvodina until 2001 and after that the Montenegrins, with the highest percentage of interethnic marriages (more than 15%) while all other majority groups are characterized by certain reticence in marrying other nationalities. Concerning the differences between men and women towards ethnically mixed marriages, it shaws that women are, in general, more endogam than men, meaning that they seldom marry outside their group. This is especially characteristic for the Montenegrin's women in Montenegro.

When observing the degree of interethnic relations between minority groups and the majority group, it follows that there have not been any changes. In general, degree of integration is higher, meaning that the inter-ethnic relations are more frequent between nationalities that are closer in cultural, religious and linguistic way. Unlike that, during all the period of observation, there is a highly marked segregation between nationalities that belong to different cultural and religious circles, which is especially emphasised in Macedonia.

UDC 314(497.11)
Оригинални научни рад

Милка Бубало-Живковић
Тамара Ковачевић
Бојан Ђерчан

ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ВОЈВОЂАНСКИХ НАСЕЉА У ГРАВИТАЦИОНОЈ ЗОНИ БЕОГРАДА

САЖЕТАК: Већину насеља која се налазе у првој гравитационој зони већих градских центара, карактерише бржи раст броја становника, што доводи и до демографских промена у тим насељима. Главна карактеристика ових насеља је да она, углавном, представљају спаваонице, односно становништво овде борави, а своје радне активности обавља у великим градским центрима. Највеће демографске промене последњих деценија су се догађале у насељима која су у гравитационој зони Новог Сада, посебно у оним која су у гравитационој зони Београда. Међутим, од свих насеља која су у гравитационој зони Београда, насеља у старопазовачкој општини имају највећи пораст броја становника као последицу близине Београда. Пораст броја становника је последица механичког прилива становништва, а природно кретање је истих карактеристика као и у осталим насељима у Војводини. Највећи пораст броја становника, а тиме и демографске промене су у насељима која су лоцирана уз Дунав, или су на значајним саобраћајницама, као што је у општини Стара Пазова пут ка Новом Саду и Суботици.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Београд, миграције, Стара Пазова

УВОД

Услед изузетног географског положаја, Београд је у време ратних дешавања губио своје становништво, да би у време мира био атрактивна тачка за његово поновно насељавање. Послератни развитак Београда карактерише велики прилив досељеника. Након рата, од пописа 1948. до 1981. године, Београд је годишње повећао популацију за 25.335 лица. Готово три четвртине тог броја су резултат досељавања, а не природног прираштаја. Од 1981. до 2002. године повећање броја становника београдског подручја је знатно мање и износи само 8.027 становника годишње. Повећању броја становника у послератном периоду знатно је допринела изградња Новог Београда. У овом делу је од 1948. године пове-

ћан број становника са 9.195 на 225.575, по попису 2002 (Ђ у р и ћ, 1987/88) године (ако се посматра методологија пописа 2002. године онда је повећање било нешто мање). Поред Новог Београда, Земун је, такође, забележио знатан раст броја становника. После рата ту је живело 57.847 становника, а популација је до 1981. године повећана до 197.981 лица. У периоду, када је био највећи пораст броја становика у београдској регији, од 1948. до 1981. године, шумадијски и банатски делови су знатно мање повећали своју популацију.

Гравитационе зоне на простору Војводине проучавали су Бранислав Букуров, Корнел Ђере и Слободан Ћурчић. По Браниславу Букурову, гравитациона зона Београда обухвата део општине Инђија, општине Пећинци и Стара Пазова. На простору Баната захвата општину Опово и један део општине Панчево (Б у к у р о в, 1970). Корнел Ђере каже да је у Војводини највећа контактна зона она која припада гравитационом подручју Београда. По њему, она обухвата општине Стара Пазова, Пећинци и делове општина Инђија и Рума. Ако се Панчево посматра као члан београдске урбане агломерације, онда и читаво панчевачко гравитационо подручје припада београдској поларизационој сфери (Ђ е р е, 1982).

Простор Војводине, који припада београдском гравитационом подручју, је друга по величини зона концентрације становништва, после новосадског подручја, како је констатовао Слободан Ћурчић у раду о променама броја становника Војводине, које су регистроване пописом 1981. године. Он у овом реду помиње и неколико локалних гравитационих центара, и то Инђија, Стара Пазова, Ковачица и град Панчево (Ћ у р ч и ћ, 1982). Ћурчић је тиме овде проширио гравитациону зону Београда и на делове општине Ковачица.

Исти аутор је у даљем проучавању гравитационих зона војвођанских градова извршио извесне измене код београдске гравитационе зоне. У сремском делу гравитациона зона захвата старопазовачку и део инђијске општине, докле са северне стране допире и гравитациона зона Новог Сада. Инђија је насеље локалног значаја које привлачи становништво околних насеља, а у исто време емитује емигранте ка већим градовима и значајним гравитационим центрима, и Новом Саду и Београду. У Банату гравитациона зона Београда обухвата општине Панчево и Опово и насеље Чента у зрењанинској општини (Ћ у р ч и ћ, 2004).

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОД РАДА

На основу изнесених проучавања простора Војводине и гравитационих зона на њеној територији, а и на основу теренског истраживања, аутори су анализирали демографске карактеристике становништва целе инђијске општине, иако њен крајњи северни део (насеља Бешка, Крчедин, Чортановци и Марадик) гравитира ка Новом Саду. Потом су анализиране општине Стара Пазова и Пећинци на простору Срема, а у Банату општине Панчево и Опово.

За анализу демографских карактеристика коришћени су подаци досадашњих пописа, као и подаци из Урбанистичког завода за податке о катастарској површини насеља, да би се могао израчунати размештај становништва. Поред кретања броја становника и његовог размештаја у раду су анализиране још неке демографске карактеристике, природно и механичко кретање становништва, средња старост и домаћинства.

НЕКЕ ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Промена броја и територијални размештај становника

Након Другог светског рата, на територији ових пет општина живело је 160105 становника, међутим 63,4% ове популације је живело на простору општина Панчево и Стара Пазова. Најмањи број становника је на територији општина Опово и Пећинци, свега 19,4%. У првом међупописном периоду, након Другог светског рата, већина општина је имала раст броја становника, једино је пад забележен у општини Пећинци. Значајнији пораст броја становника је био у општинама Стара Пазова и Пећинци, за око 10%. У насељима ових општина значајније повећање популације је било само у центрима општина и у насељу Нова Пазова, у старопазовачкој општини. У међупописном периоду 1953—1961. године општине Инђија, Стара Пазова и Панчево су имале подједнак популациони раст, што показују и индекси (табела 2). Број становника је опао у општини Опово, док је општина Пећинци имала минималан раст (103,9). Поред центара општина већи раст броја становника у овом периоду је био у насељима Бешка (135,3) и Љуково (120,4) из инђијске општине, затим Нова Пазова (180,7) из старопазовачке општине, потом Качарево (132,1) и Старпево (132,0) из општине Панчево. У овом међупописном периоду је био најзначајнији пораст броја становника, на посматраном подручју. На то повећање највише је утицао послератни развој индустрије на простору Београда, али и Новог Сада. Као што је наведено на почетку, цела инђијска општина не гравитира Београду. Сам центар општине гравитира и Београду и Новом Саду, док споменуто насеље Бешка, које је имало значајнији пораст броја становника, у највећој мери гравитира Новом Саду. Известан број становника ради и школује се у Београду, али због лошије саобраћајне везе с Београдом и због близине Новог Сада и добре саобраћајне повезаности (воз и аутобус) становништво највише гравитира ка Новом Саду. У периоду 1961—1971. година и даље су општине Инђија, Стара Пазова и Панчево имале популациони раст, само мањи него у претходном периоду. Од 48 насеља, која припадају овом посматраном подручју, свега је 18 насеља имало пораст броја становника, док је у претходном међупописном периоду 34 насеља имало популациони раст. Популација је бројно највише повећана у Старчеву (134,8), Панчеву (131,9), Инђији (132,3), Војки (125,3) и Пећинцима (120,2). У наредних десет година свих пет општина су имале пораст броја становника. Најинтензивнији је био у општини Стара Па-

зова (120,9). Насеље Нови Бановци је удвостручило своју популацији, а поред овог насеља знатан раст броја становника је био и у насељима Нова Пазова (145,3), Стара Пазова (117,7) и Стари Бановци (119,9). У свим насељима панчевачке општине порастао је број становника, а у насељу Пећинци ланчани индекс је био 131,3. То је период интензивног пресељавања становништва из села у град и у веће регионалне центре, те долази до насељавања и терена близу Београда. То је посебно карактеристично за општину Стара Пазова. Осамдесетих година је дошло до стишавања миграционих процеса, што је изазвано и почетком економске кризе. У општини Опово је опао број становника, док су остале општине имале пораст, али знатно мањи него до тада. Насељавање Нових и Старих Бановаца је и даље настављено, тако да су индекси 155,8 (Нови Бановци) и 118,9 (Стари Бановци). Деведесетих година долази до интензивног пресељавања становништва из бивших република СФРЈ. Избегло становништво је највише насељено у општинама Инђија и Стара Пазова, тако да је овде и већи пораст броја становника. Сва насеља инђијске општине су увећала своју популацију, а највише насеља Љуково (136,4) и Нови Сланкамен (116,1). Љуково је колонистичко насеље, у које су досељени колонисти након Другог светског рата, а Нови Сланкамен је био насељен, већином, становницима који су припадали хрватској етничкој скупини, али је грађанским ратом током деведесетих година исељен известан број Хрвата, а досељени су Срби из Хрватске (Бубало, 1996).

Табела 1. — Промена броја становника у периоду 1948—2002. година

Општине	Површина	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
Инђија	384,26	27559	29287	36484	40530	44151	44185	49609
Опово	202,73	12256	12305	11848	11515	11541	11384	11016
Панчево	756,65	70943	76283	93744	110780	123791	125261	127162
Пећинци	487,01	18800	18567	19289	18490	19284	20077	21506
Ст. Пазова	281,1	30547	33352	41036	43477	52566	57291	67576
Укупно	2111,75	160105	169794	202401	224792	251333	258198	276869

Извор: Републички завод за статистику, Упоредни преглед броја становника и домаћинстава, књига 9, 2004.

На основу базног индекса видимо колико је повећање, односно смањење броја становника у периоду 1948—2002. година. У инђијској општини највећи раст броја становника је био у самом центру општине (338,3), и у Љукову (248,1). Насеља Нови Сланкамен, Стари Сланкамен и Нови Карловци су имали пад броја становника, иако више гравитирају Београду, али је лоша саобраћајна повезаност. Порастао је број и у насељима која више гравитирају ка Новом Саду (Бешка 171,0 и Чортановци 244,5). У пећиначкој општини је порастао број становника за (114,4), а највише у Пећинцима (208,4) и Шимановцима (177,9). Због близине Београда и саобраћајне повезаности, лагано расте број становника у овим насељима, а изградња индустријских постројења на територији шимано-

вачког атара ће, свакако, условити и даљи раст броја становника. Општина Стара Пазова је, захваљујући близини Београда, више него удвостручила број становника. Базни индекс у насељима Нови Бановци (697,8), Нова Пазова (395,6), Стари Бановци (270,5) и Стара Пазова (202,8) има изузетно високе вредности.

Општина Опово, иако је у близини Београда и у његовој гравитационој зони, изгубила је становништво. Базни индекс је износио 89,9.

Готово исти пораст броја становника, у посматраном периоду, имале су општине Панчево и Инђија. Центар општине је имао популациони раст за један и по пут, Старчево је удвостручило, а Качарево је за око 50% повећало број становника. Нека насеља, као Иваново, је преполовило своју популацији.

Табела 2. — Ланчани индекси за период 1948—2002. година и базни индекс 2002/1948. година

Општине	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2002/1948.
Инђија	—	106,3	124,6	111,1	108,9	100,1	112,3	180,0
Опово	—	100,4	96,3	97,2	100,2	98,6	96,8	89,9
Панчево	—	107,5	122,9	118,2	111,7	101,2	101,5	179,2
Пећинци	—	98,8	103,9	95,9	104,3	104,1	107,1	114,4
Ст. Пазова	—	109,2	123,0	105,9	120,9	109,0	118,0	221,2

Територијални размештај становништва је управо сразмеран са бројем становника. Пошто је анализа броја становника урађена детаљно, овде ћемо констатовати колике су вредности густине становништва. Општина Стара Пазова има највећу густину становника (240,4 ст/км^2). Насеља Нова Пазова и Нови Бановци су, по подацима пописа 1948. године, имали између 257,4 и 151,0 ст/км^2. До пописа 2002. године густина је прешла 1000 ст/км^2, тако да је у Новим Бановцима износила 1053,8 ст/км^2, а у Новој Пазови 1018,1 ст/км^2. Знатно мање становника по јединици територије је у Инђији (560,8 ст/км^2), Панчеву (581,7 ст/км^2) и Старој Пазови (288,3 ст/км^2). У седам насеља густина је до 150 ст/км^2, а у свим осталим насељима је испод 100 ст/км^2.

Табела 3. — Територијални размештај становништва у периоду 1948—2002. година (ст/км^2)

Општине	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
Инђија	71,7	76,2	94,9	105,5	114,9	115,0	129,1
Опово	60,5	60,7	58,4	56,8	56,9	56,2	54,3
Панчево	93,8	100,8	123,9	146,4	163,6	165,5	168,1
Пећинци	38,6	38,1	39,6	38,0	39,6	41,2	44,2
Ст. Пазова	108,7	118,6	146,0	154,7	187,0	203,8	240,4
Укупно	75,8	80,4	95,8	106,4	119,0	122,3	131,1

Територијални размештај становништва је један од добрих показатеља да у гравитационом подручју Београда на простору Војводине долази до значајније акумулације становништва на простору општине Стара Пазова и делимично у панчевачкој општини. Свакако да је загађеност

ваздуха један од негативних фактора који утичу на интензивније насељавање панчевачке општине.

Природно и механичко кретање становништва

Кретање броја становника је последица природног и механичког кретања становништва. Природни прираштај је опадао током целог посматраног периода, тако да је до 2001. године достигао најниже вредности, и то негативне у свим општинама. Најниже вредности су забележене на простору општине Опово, где су вредности стопа наталитета доста сличне као и у другим општинама, али су стопе морталитета знатно више (16,8‰) — (табела 4). Најповољнија ситуација је на простору општине Стара Пазова, што је последица високих вредности стопа природног прираштаја у Новој Пазови. Утицај Београда је за то значајан и огледа се кроз имиграционе токове који подмлађују старосну структуру становништва насеља и тако утичу на природно кретање. Утицај је највећи у Новој Пазови, а опада с удаљеношћу, те је слабији у Старим и Новим Бановцима и Старој Пазови. У општинама Инђија и Панчево је, такође, опадање стопе природног прираштаја, али и код њих се примећује да околна насеља гравитирају најпре центру општине, па онда Београду. У насељима која су ближе центру општине, спорије је опадање стопа природног прираштаја, него код насеља која су удаљенија и која су лошије саобраћајно повезана са самим центром општине.

Табела 4. — Просечне стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја у међупописним периодима од 1961. до 2002. године (у ‰)

Општине	Стопе наталитета				Стопе морталитета			
	1961—70.	1971—80.	1981—90.	1991—02.	1961—70.	1971—80.	1981—90.	1991—02.
Инђија	15,9	14,5	13,4	10,9	8,2	8,8	10,5	13,9
Опово	13,6	13,0	13,0	11,3	10,8	11,7	12,7	16,8
Панчево	16,3	16,4	13,6	11,1	8,9	8,9	9,7	13,4
Пећинци	17,2	11,9	13,3	11,2	10,5	9,5	11,0	14,2
Ст. Пазова	15,6	15,5	14,4	11,2	8,6	8,5	9,6	12,0

Општине	Стопе природног прираштаја			
	1961—70.	1971—80.	1981—90.	1991—02.
Инђија	7,7	5,7	2,9	—3,0
Опово	2,8	1,3	0,3	—5,5
Панчево	7,4	7,5	3,9	—2,3
Пећинци	6,7	2,4	2,3	—3,0
Ст. Пазова	7,0	7,0	4,8	—0,8

Извор: ДЕМ-1 и ДЕМ-2, Покрајински завод за статистику, Нови Сад

Миграције

Аутохтоно становништво доминира у општинама Пећинци и Опово, у панчевачкој општини је готово подједнак број аутохтоног и мигрантског становништва, док је у инђијској и старопазовачкој општини већинско мигрантско становништво. Положај ових општина утиче тако да су мигранти заинтересованији за њих и да је веће имигрирање на њихове територије. Поред овог фактора, колонизација након Другог светског рата је, такође, утицала на већи број миграната у те две општине.

Табела 5. — Аутохтоно и мигрантско становништво по попису 2002. године

Општине	Број становника	Аутохтоно становништво		Мигранти	
		Број	%	Број	%
Инђија	49609	21130	42,6	28479	57,4
Опово	11016	11888	55,3	9618	44,7
Панчево	127162	31398	46,5	36178	53,5
Пећинци	21506	6752	61,3	4264	38,7
Ст. Пазова	67576	63441	49,9	63721	50,1

Извор: Републички завод за статистику, Миграциона обележја, књига 8, 2004.

Са развојем саобраћаја и саобраћајних средстава сигурно је да ће ове две општине бити још привлачније за становнике који раде у Београду или Новом Саду. Може се очекивати и већи прилив миграната, у обе општине. Поред старопазовачке, која је ближа Београду и инђијска општина је све привлачнија јер је подједнако удаљена и од Београда и Новог Сада, а сама има значајан напредак последње деценије.

Средња старост

Смањење природног прираштаја има за последицу опадање броја млађег становништва, повећање старијег и пораст средње старости укупног становништва. Средња старост становништва овог подручја има исте токове, као и у целој Војводини. Од 1971. године је константно опадање средње старости, тако да је порасла од око 32 године 1971, на скоро 40 година 2002. године. Најмлађе становништво је у стропазовачкој општини (38,3 године), и то у њеном насељу Војка (37,6 година)

Табела 6. — Средња старост становништва у периоду 1971—2002. године

Општине	1971.	1981.	1991.	2002.
Инђија	32,2	34,2	36,4	39,7
Опово	35,6	37,3	38,5	39,9
Панчево	32,4	33,7	36,1	38,9
Пећинци	33,7	35,2	36,6	39,1
Ст. Пазова	33,0	33,0	34,8	38,3

Извор: Кицошев, С., Бубало, М. (1999). Структуре становништва. У монографији *Становништво Срема*; Кицошев, С., Бубало-Живковић, М., Ивков-Џигурски, А. (2005). *Становништво Баната*; Републички завод за статистику, *Пол и старост*, књига 2, Београд.

Инђијска општина је 1971. године имала најмлађе становништво, међутим, до 2002. године са Оповом њено становништво је најстарије на анализираном подручју.

Домаћинства

У периоду 1948—2002. година повећан је број домаћинстава у свим општинама, У општини Инђија је удвостручен број домаћинстава, док је у општинама Панчево и Стара Пазова то повећање и знатно веће (два и по до три пута).

Табела 7. — Број домаћинстава и просечан број чланова по домаћинству по пописима 1948. и 2002. године

Општине	Број становника	Број домаћинстава		Просечан број чланова по домаћинству	
		1948.	2002.	1948.	2002.
Инђија	49609	7133	15888	3,9	3,1
Опово	11016	4353	6796	4,3	3,2
Панчево	127162	7580	21413	4,0	3,2
Пећинци	21506	2884	3502	4,2	3,1
Ст. Пазова	67576	19073	43503	3,7	2,9

Извор: Републички завод за статистику, Упоредни преглед броја домаћинстава 1948—2002, књига 10, Београд 2004.

Просечан број чланова по домаћинству је опао. Најмањи просек је у општини Стара Пазова, што је карактеристика великих градских средина. Породице имају једно или ниједно дете и, углавном, су усмерени на посао.

ЗАКЉУЧАК

У општини Стара Пазова је највећи утицај Београда, и то у насељима Нова Пазова, Нови Бановци, Стари Бановци и Стара Пазова. Утицај главног града ка инђијској општини слаби и због близине Новог Сада. Панчево је гравитациони центар за себе, због развијене индустрије, али у сфери гравитационе зоне Београда. Да је мања концентрација загађеног ваздуха сигурно би насеља панчевачке општине била интересантнија за досељавање. Општине Опово и Пећинци и поред близине Београда имају лошу демографску слику. Главни разлог за то је њихов лош положај, а код општине Пећинци и лош квалитет земљишта и близина подземних вода, тако да је земљиште често под водом.

ЛИТЕРАТУРА

Б у б а л о, М. (1996). *Демографске промене у Новом Сланкамену до 1995.* Зборник радова Института за географију, бр. 26, Нови Сад: Природно-математички факултет, стр. 75—87.

Ђ у р и ћ, В. (1987/88). *Миграциони токови ка београдској микрорегији. Зборник радова*, Природно-математички факултет Универзитета у Београду, Институт за географију, св. XXXIV, стр. 71—79.

Б у к у р о в, Б. (1970). *Гравитационе сфере војвођанских градова.* Отисак из споменице у част новоизабраних чланова Српске академије наука и уметности, књига 44, Београд.

ДЕМ-1 и ДЕМ-2, Покрајински завод за статистику, Нови Сад.

Ђ е р е, К. (1981). *Гравитациона подручја војвођанских регионалних центара. Зборник радова Института за географију*, бр. 11, Нови Сад: Институт за географију, ПМФ, стр. 81—86.

К и ц о ш е в, С., Б у б а л о, М. (1999). Структуре становништва. У монографији *Становништво Срема*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Институт за географију, ПМФ.

К и ц о ш е в, С., Б у б а л о - Ж и в к о в и ћ, М., И в к о в - Ц и г у р с к и, А. (2005). *Становништво Баната.* Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство.

Ђ у р ч и ћ, С. (1982). *Промене броја становника Војводине, регистроване пописом 1981. године. Зборник радова Института за географију*, бр. 11, Нови Сад: Институт за географију, ПМФ, стр. 67—79.

Ђ у р ч и ћ, С. (2004). *Насеља Баната — географске карактеристике.* Нови Сад: Матица српска.

Републички завод за статистику (2004). Упоредни преглед броја становника и домаћинстава, књига 9.

Републички завод за статистику (2004). Миграциона обележја, књига 8.

Републички завод за статистику, Упоредни преглед броја домаћинстава 1948—2002. и станова 1971—2002. година (2004). књига 10, Београд.

Републички завод за статистику, Пол и старост, књига 2, Београд.

DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF THE SETTLEMENTS IN VOJVODINA IN THE ZONE GRAVITATING TO BELGRADE

by

Milka Bubalo-Živković, Tamara Kovačević, Bojan Đerčan

Summary

In the municipality of Stara Pazova, the greatest influence of Belgrade in the settlements Nova Pazova, Novi Banovci, Stari Banovci and Stara Pazova. Impact of capital to the municipality of Inđija is weak due to the proximity of Novi Sad. Pančevo is the gravitational center for itself, developed for industry. If the air pollution was lower, Pančevo municipelity would certainly be interesting for immigration. Municipalities Opovo and Pećinci despite the proximity of Belgrade have a bad demographic picture.

UDC 331.56(497.113)
Оригинални научни рад

Милана Пашић
Анђелија Ивков-Џигурски
Александра Драгин

НЕЗАПОСЛЕНОСТ КАО ЈЕДАН ОД ВОДЕЋИХ ПРОБЛЕМА ДЕПОПУЛАЦИЈЕ У ПОГРАНИЧНИМ ОПШТИНАМА БАНАТА[1]

САЖЕТАК: Погранично подручје Баната чини девет банатских општина. Граниче се са Румунијом и у односу на Војводину заузимају крајњи источни, периферни положај. Општа демографска ситуација у пограничним подручјима Баната је доста неповољна, а један од водећих проблема је и велика стопа незапослености. Да би се побољшала демографска слика у тим подручјима неопходно је дати одређене предлоге за њихову ревитализацију. Проблем незапослености могао би се регулисати, пре свега, израдом дугорочног плана, а потом и његовом реализацијом у неколико фаза и оно што је веома важно је правилно планирање свих предвиђених делатности на више различитих нивоа. Резултати истраживања, које је вршено у периоду од јануара 2007. до октобра 2008. године, показују да је број незапослених лица на крају посматраног периода у свим пограничним општинама Баната смањен у односу на почетак 2007. године. Општина Бела Црква има највећи проценат незапослених лица, док општине Чока и Нови Кнежевац имају најмањи удео незапослених у укупном становништву своје општине. Према структури незапослених лица, доминирају старије категорије с нижим степеном образовања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: демографске транзиције, Србија, Банат, незапосленост

УВОД

Број становника у пограничним подручјима Баната прати стални тренд опадања, што најбоље илуструју резултати последњих пописа из 2002. године. Опште одлике општина и насеља у пограничним деловима

[1] Рад је део пројекта (Уговор пројекта ЕВБ: 146017Д/КОЕФ=1) *Демографске транзиције у Србији* који финансира Министарство науке и технолошког развоја и пројекта (Уговор пројекта 114-451-01084) *Израда програма за ревитализацију депопулационих пограничних подручја Баната* који финансира Покрајински секретаријат за науку и технолошки развој.

Баната су изразито неповољне. Карактерише их депопулација, која је последица ниског природног прираштаја, старосне структуре становништва, емиграционих процеса и високе стопе незапослености (Вуксановић *et al.*, 2004). Природни прираштај је негативан, и та тенденција се наставља, а присутан је и тренд трајног одсељавања. Округ није атрактиван и привлачан за досељавање из других крајева, а ни млађе генерације становника не показују велику жељу да остану на овом подручју. Најчешћи разлози за то могу се тражити у непостојању перспективе за бољи стандард, квалитетнији живот и бољу и извеснију будућност. Велики број незапослених и мале могућности за отварање нових радних места, само су један у низу проблема који су довели до депопулације у пограничним деловима Баната.

На основу резултата овог истраживања могу се утврдити одређене смернице које би утицале на смањење броја незапослених лица на овом подручју. Такође, могу се одредити најугроженије старосне и образовне групе на које посебно треба обратити пажњу приликом прављења и спровођења посебних регионалних програма.

ЗАПОСЛЕНОСТ КАО КОМПОНЕНТА ДРУШТВЕНОГ РАЗВОЈА

Географија компаративно истражује различите просторне проблеме, један такав истраживачки проблем је просторна структура незапосленог становништва (Шећибовић, 1993). Запосленост, као компонента привредног развоја, а истовремено и показатељ достигнутог степена економске развијености, представља један од сталних и приоритетних циљева развоја (Миљуш, 1975). Незапосленост је проблем са којим се сусреће велики број земаља у последњих десетак година, и зато је ово проблем који не треба да решавају само политичари већ друштво у целини (Gomes, Gomes da Silva, 2009). Јасно је да свака мера има и предности и мане и да свака од њих испоставља и трошкове: финансијске, политичке, грађанске...Велики временски распон који постоји између примењених мера и очекиваних резултата додатно отежава борбу против депопулације. Доносиоци мера су политичари чији је мандат обично краћи од времена које је потребно да мере покажу резултате. Због тога они избегавају да се заложе за улагање великих финансијских средстава, чија ће се оправданост можда показати тек након 20—25 година (Ђурђев, 2006). Велики проценат незапослености треба да изазове озбиљну забринутост, јер она утиче на нарушавање економског благостања, смањење привредне производње, на смањење људског капитала, доводи до повећања криминала и изазива социјалну нестабилност (Kingdon, Knight, 2004). Доказ који потврђује да је незапосленост велики проблем широм света је истраживање које је спроведено у 73 државе света у периоду 2000—2003. година, и које указује на повећање броја незапослених с тенденцијом пораста незапослености женске популације (Feldmann, 2009). Незапосленост и миграције становништва савремене су економско-географске и социјалне појаве. Незапосленост

као негативна појава трајнијег је постојања и има дубље узроке и последице економског и социјалног обележја (Ч в о р о, 1982). Питање запослености није само локални проблем, већ и проблем читаве државе, због тога о њему воде бригу политички и други фактори, а дају му значај и научне институције. За овај проблем се све више интересују географи који се труде да научним документовањем допринесу решавању истог проблема (Л у т о в а ц, 1982).

ПОСЛЕДИЦЕ ДУГОРОЧНЕ НЕЗАПОСЛЕНОСТИ И МОГУЋНОСТИ ЊИХОВОГ РЕШАВАЊА

Услед дугорочне незапослености јављају се многе последице које утичу на психичко и физичко стање појединца. Резултати многих истраживања у свету показују да дугорочна незапосленост изазива и здравствене поремећаје, и да запослена лица имају знатно мање психичких поремећаја у односу на незапослена лица (G r a e t z, 1993, K i v i m a k i *et al.*, 2003). Психолошка узнемиреност је веома озбиљан проблем нарочито код незапослених младих лица, и она може довести до разних социјалних и психолошких проблема. Незапослена лица подложна су стресу, упадају у депресивна стања и лако се одају конзумирању дувана, алкохола и других забрањених супстанци (B j a r n a s o n, S i g u r d a r d o t t i r, 2003). Негативни ефекти незапослености могу имати веома трајне последице на појединца у његовом каснијем тражењу запослења. Досадашња истраживања показала су да дуготрајна незапосленост у почетном стадијуму грађења каријере има великог утицаја на касније запошљавање (B u r g e s s *et al.*, 2003). После дугог тражења посла, појединац губи самопоуздање, јавља се осећај мање вредности, и долази до губитка ентузијазма. Такође, постоје студије случаја, које испитују повезеност између незапослености и покушаја самоубистава (F e r g u s s o n *et al.*, 2007), и оне потврђују да су велики проценти оних који покушају самоубиство управо незапослена лица. Веома занимљива студија рађена је у Шведској на тему да ли болест и дуже одсуствовање с радног места повећавају ризик од незапослености (H e s s e l i u s, 2007). Резултати овог истраживања потврдили су да су особе које су биле дуже времена на боловању у опасности да остану без посла, што је противно свим моралним начелима.

С обзиром на то да је читаво погранично подручје Баната мултиетничко и да на овом простору живи велики проценат националних мањина, један од фактора који може утицати на смањење процента незапослености је и добро познавање, како матерњег, тако и језика средине. Студија случаја која је рађена у Финској, показује да је мањи проценат незапослених лица која су из Шведске, али живе и раде у Финској и веома добро говоре фински језик, у односу на лица која живе и желе да раде у Финској, али говоре само шведски језик (S a a r e l a, F i n n a s, 2003). Као занимљив податак јавља се и чињеница да и величина насеља може имати утицаја на трајање незапослености. Наиме рађена су истра-

живања која су указала на то да лица која живе у већим насељима лакше проналазе послове (Detang-Dessendre, Gaigne, 2009), али их чешће и мењају, због већег избора и могућности за напредовањем.

Постоји више могућности за ревитализацију депопулацијом погођених подручја. С обзиром на то да се велики проценат становништва у пограничним подручјима Баната бави пољопривредом, једно од решења може се пронаћи у побољшању стања у пољопривреди. Посебне предности имају агротехничке мере, пре свега наводњавање, као и производња поврћа на отвореном и затвореном простору (Ромелић, Томић, 1992). Јачање локалног и регионалног идентитета кроз развој и промоцију специфичних брендова један је од начина којим се омогућава промоција локалне културе и наслеђа (Bessière, 1998). Развој туризма и угоститељства је битан предуслов ублажавања проблема незапослености на овим просторима, јер они својим развојем активирају читав систем других комплементарних делатности, решавајући овај проблем на нивоу веће просторне целине него што то на први поглед изгледа (Ивков *et all.*, 2007). Одсуство јаке привреде, нарочито у сеоским срединама, мора се надоместити достојним алтернативама. Пуни историје и традиције, створене радом многобројних генерација мушкараца и жена, рурални региони пружају богато наслеђе као јак културни идентитет. Локална култура је извор активности и може бити предност и важан фактор за економски развој одређеног простора (AEIDL, 1994). Сувенири као део туристичког продукта могу да допринесу повећању запослености локалног становништва. Бављење старим занатима и израдом предмета од вуне, дрвета, трске, сламе, и сл. који се могу продати туристима, остварује се додатни приход који увећава доходак сеоског домаћинства. На тај начин се део омладине може задржати на селу и тако посредно спречити демографско пражњење (Ивков *et all.*, 2007). Иако младо и радно активно становништво представља приоритет, треба укључити и старије категорије становништва да допринесу развоју, у складу са њиховим могућностима. Позитивани примери виђени су у Москви, Јапану као и у многим западно-европским земљама, где је у великом броју музеја и галерија запослено искључиво старије становништво (углавном жене). Њихов задатак је да седе у изложбеним просторијама, чувају експонате од непримерених посетилаца и да пружају основне информације, ако посетиоци то од њих траже. Ово је изузетно лак посао који може бити прилагођен и лицима с лакшим инвалидитетом. На овај начин смањује се број незапослених лица преко 50 година старости, што је уједно и категорија лица која се најтеже запошљава.

Посебно треба повести рачуна о могућностима израде више различитих програма запошљавања:

— програм запошљавања инвалида;

— регионални програми;

— програми самозапошљавања;

— програми стручног оспособљавања приправника, волонтера и практиканата;

— програми ослобађања послодаваца од плаћања једног дела доприноса за лица која су старија од 45 или 50 година живота;

— едукација за оснивање и вођење малог бизниса;

— едукација за активно тражење посла (писање CV-а, пропратног писма ...);

— организовање курсева из информатике, енглеског језика, књиговодства ... (И в к о в - Ц и г у р с к и *et all.*, 2010).

Спровођењем ових програма у великој мери могао би се смањити проценат незапослености у пограничним општинама Баната.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Праћење и сагледавање стања броја незапослених лица на пограничном простору Баната спроведено је у периоду од јануара 2007. године до октобра 2008. године, у општинама Нови Кнежевац, Чока и Кикинда, Нова Црњ, Житиште, Сечањ, Пландиште, Вршац и Бела Црква. У истраживању су учествовала сва радно активна и способна лица. Подаци су преузимани од Националне службе за запошљавање, а затим су сумирани и статистички обрађивани.

Основне методе коришћене приликом прикупљања и обраде података и анализе резултата су: историјски метод (писана документација, статистички подаци, истраживање резултата сродне тематике), статистичка обрада истражене литературе и другог материјала, квантитативна и квалитативна анализа садржаја, компаративни метод.

Мапа 1. — Положај банатских пограничних општина у односу на земље у окружењу

АНАЛИЗА ЗАПОСЛЕНИХ И НЕЗАПОСЛЕНИХ ЛИЦА У ПОГРАНИЧНИМ ОПШТИНАМА БАНАТА

Према Закону о запошљавању и осигурању за случај незапослености (*Службени гласник РС*, бр. 71/03) незапослено лице је свако лице од 15 до 65 година живота, способно и одмах спремно да ради, које није заснивало радни однос или на други начин остварило право на рад, а које се води на евиденцији незапослених и активно тражи запослење (Подаци Националне службе за запошљавање Кикинда, 2008).

Разлика између стварног и приказаног броја настаје као последица више елемената, јер се лица бришу са евиденције ове службе из више разлога:

1. Уколико се не јављају редовно Националној служби за запошљавање;
2. Уколико се не одазову на позив Националне службе за запошљавање;
3. Уколико се не одазову послодавцу коме су упућени на разговор;
4. Уколико одбију посао без оправданих разлога;
5. Уколико се лица баве неким послом који није у потпуности легалан и нису пријављени.

Табела 1. — Број незапослених у пограничним општинам Баната за период од јануара 2007. до децембра 2007. године

Месец/година	I/07.	II/07.	III/07.	IV/07.	V/07.	VI/07.	VII/07.	VIII/07.	IX/07.	X/07.	XI/07.	XII/07.
Нови Кнежевац	1344	1347	1366	1348	1293	1274	1185	1117	1139	1150	1147	1159
Чока	1455	1406	1399	1404	1400	1393	1303	1302	1251	1281	1275	1171
Кикинда	8250	8056	8314	8266	8185	7669	7441	7486	7534	7598	7424	7265
Нова Црња	2622	2670	2652	2671	2662	2625	2707	2731	2813	2830	2825	2821
Житиште	2961	3012	3019	2973	2988	2910	2847	2800	2869	2926	2972	2875
Сечањ	2695	2595	2240	2162	2121	2023	1912	1899	1930	1922	2011	1845
Пландиште	1512	1911	1908	1789	1592	1549	1565	1611	1656	1701	1521	1515
Вршац	8337	8182	8077	7746	7615	7262	7173	7169	7276	7089	7020	6947
Бела Црква	4148	3835	3650	3681	3348	3465	3341	3365	3506	3620	3526	3628

Извор: Национална служба за запошљавање, Кикинда, Зрењанин, Панчево. Стање од I 2007. до XII 2007.

Табела 2. — Број незапослених у пограничним општинам Баната за период од јануара 2008. до октобра 2008. године

Месец/година	I/08.	II/08.	III/08.	IV/08.	V/08.	VI/ 08.	VII/08.	VIII/08.	IX/08.	X/08.
Нови Кнежевац	1177	1154	1228	1253	1257	1166	1235	1084	1070	1086
Чока	1186	1189	1294	1357	1327	1240	1233	1214	1152	1160
Кикинда	7540	7700	7843	7990	7529	7252	7463	7109	6986	7013
Нова Црња	2856	2831	2667	2669	2753	1998	1872	1879	1813	1604
Житиште	2911	2930	2964	2782	2806	2788	2639	2614	2434	2565
Сечањ	1918	1975	1860	1895	1767	1854	1881	1889	2022	2004
Пландиште	1513	1503	1503	1467	1373	1373	1306	1325	1350	1297
Вршац	7062	7033	6885	6750	6637	6461	6367	6243	6255	6215
Бела Црква	3547	3535	3459	3442	3385	3342	3346	3384	3342	3323

Извор: Национална служба за запошљавање, Кикинда, Зрењанин, Панчево. Стање од I 2008 до X 2008.

Структура запослених у општини Нови Кнежевац. У општини Нови Кнежевац доминира становништво које се бави пољопривредом и удео овог становништва у општини је 39,2%. На другом месту по уделу у општини је становништво које је запослено у прерађивачкој индустрији (23,2%). На трећем месту у општини са 9,1% је трговина с пратећим садржајима (Републички завод за статистику, 2004).

Структура незапослених лица у општини Нови Кнежевац. Закључно са 31. 10. 2008. године у општини Нови Кнежевац било је 1086 незапослених лица, што чини 13,2% радно способног становништва ове општине.

Ако посматрамо број незапослених у општини Нови Кнежевац од јануара 2007. године па закључно са октобром 2008. године (табеле 1 и 2) уочавамо да број незапослених постепено опада од јануара до августа 2007. године. Од августа 2007. до јула 2008. године број незапослених је релативно уједначен с постепеним повећањем. Од јула 2008. године број незапослених лица знатно је смањен и он у септембру износи 1070 лица. На основу приложеног видимо да је број незапослених на крају посматраног периода за скоро 20% мањи него у јануару 2007. године.

Структура запослених у општини Чока. У општини Чока доминира становништво које се бави пољопривредом и удео овог становништва у општини је 48,4%. На другом месту по уделу у општини је становништво које је запослено у прерађивачкој индустрији (21,2%), док је на трећем месту у општини са 6,6% трговина са пратећим садржајима, државна управа и социјално осигурање (Републички завод за статистику, 2004).

Структура незапослених лица у општини Чока. Закључно са 31. 10. 2008. године у општини Чока је било 1160 незапослених лица, што чини 13,5% радно способног становништва ове општине.

Број незапослених у општини Чока, за период од јануара 2007. године до октобра 2008. године (табеле 1 и 2) показује да је број незапослених лица у опадању и да је навећи број лица забележен на почетку посматраног периода. Од фебруара до априла 2008. године број незапослених лица расте, а потом поново почиње да опада, и на крају посматраног периода показује позитивно стање, односно најмањи број незапослених лица.

Структура запослених у општини Кикинда. У општини Кикинда доминира становништво које је запослено у прерађивачкој индустрији (33,5%). На другом месту по уделу у општини је становништво које се бави пољопривредом (18,1%). На трећем месту у општини је трговина, с пратећим садржајима са 10,9% (Републички завод за статистику, 2004).

Структура незапослених лица у општини Кикинда. Закључно са 31. 10. 2008. године у овој општини је било 7013 незапослених лица, што чини 16% радно способног становништва.

Број незапослених у општини Кикинда у периоду од јануара 2007. до октобра 2008 (табеле 1 и 2) показује да број ових лица варира и да је

најећи број незапослених забележен у марту 2007. године. Од марта до децембра 2007. године број незапослених је у опадању. На почетку 2008. године уочава се пораст броја незапослених и овај тренд задржава се до априла када број незапослених поново почиње да опада. На крају посматраног периода број незапослених лица износи 7013, што је за 1237 лица, односно 15% мање него у јануару 2007. године.

Структура запослених у општини Нова Црња. У општини Нова Црња доминира становништво које се бави пољопривредом и удео овог становништва у општини је 52,7%. На другом месту по уделу у општини је становништво које је запослено у прерађивачкој индустрији (16,0%). На трећем месту у општини је трговина с пратећим садржајима са 8,7% (Републички завод за статистику, 2004).

Структура незапослених лица у општини Нова Црња. Закључно са 31. 10. 2008. године у општини Нова Црња је било 1604 незапослена лица, што чини 21,2% радно способног становништва ове општине.

Број незапослених у општини Нова Црња, за период од јануара 2007. године до октобра 2008. (табеле 1 и 2) показује повољну ситуацију. Број незапослених је био најнижи на крају посматраног периода, односно у септембру 2008. године. Број незапослених је у 2007. години био релативно уједначен, са незнатним опадањима и порастима, да би од маја 2008. био у сталном опадању, што пружа наду да ће се овакав тренд и задржати. Највеће смањење броја незапослених забележено је у периоду између маја и јуна 2008. године, када је овај број смањен за чак 755 лица, односно за 27%.

Структура запослених у општини Житиште. У општини Житиште доминира становништво које се бави пољопривредом и удео овог становништва у општини је чак 50%. На другом месту по уделу у општини је становништво које је запослено у прерађивачкој индустрији (21,1%), док је на трећем месту са 7,1% трговина, с пратећим садржајима (Републички завод за статистику, 2004).

Структура незапослених лица у општини Житиште. Закључно са 31. 10. 2008. године у општини Житиште је било 2565 незапослених лица, што чини 21% радно способног становништва ове општине. По незваничним подацима тај проценат је још већи.

Ако посматрамо број незапослених у општини Житиште од јануара 2007. године, па закључно са октобром 2008. (табеле 1 и 2) уочава се релативно повољна ситуација. Број незапослених је био најнижи на крају посматраног периода, тј. почетком септембра 2008. године. Број незапослених је у 2007. години варирао, с незнатним опадањима и порастима, да би од марта 2008. био у сталном опадању, што даје наду да ће се овакав тренд задржати и надаље.

Структура запослених у општини Сечањ. У општини Сечањ доминира становништво које се бави пољопривредом и удео овог становништва у општини је 47,3%. На другом месту по уделу у општини је становништво које је запослено у прерађивачкој индустрији (17,5%), док је на трећем месту у општини трговина, с пратећим садржајима са 7,9% (Републички завод за статистику, 2004).

Структура незапослених лица у општини Сечањ. Закључно са 31. 10. 2008. године у општини Сечањ је било 2004 незапослених лица, што чини 20,3% радно способног становништва ове општине.

Број незапослених у општини Сечањ у периоду од јануара 2007. до октобром 2008 (табеле 1 и 2) показује веома променљиву ситуацију. Наиме, број незапослених је на почетку посматраног периода био највећи и јануара 2007. године он је износио чак 2695 лица. Од тада, па све до краја 2007. године, уочава се знатан пад броја незапослених, када је забележен и најмањи број незапослених лица. Од јануара 2008. године број незапослених се мењао с незнатним повећавањима и смањењем броја незапослених, и на крају посматраног периода овај број износи 2004 незапослена лица, што је за 82 лица (4%) више у односу на исти период прошле године.

Структура запослених у општини Пландиште. У општини Пландиште доминира становништво које се бави пољопривредом и удео овог становништва у општини је 37,4%. На другом месту по уделу у општини је становништво које је запослено у прерађивачкој индустрији (16,0%), док је на трећем месту у општини са 8,0% трговина, с пратећим садржајима (Републички завод за статистику, 2004).

Структура незапослених лица у општини Пландиште. Закључно са 31. 10. 2008. године у општини Пландиште је било 1297 незапослених лица, што чини 15,9% радно способног становништва ове општине.

Број незапослених у општини Пландиште за период од јануара 2007. године до октобра 2008 (табеле 1 и 2) показује релативно повољну ситуацију. Број незапослених је био најнижи на крају посматраног периода, односно у септембру 2008. године. Број незапослених је у првој половини 2007. години био релативно неуједначен, са знатним опадањима и порастима, да би од октобра 2007. године био у сталном опадању, што пружа наду да ће се овакав тренд и задржати. На крају посматраног периода, односно у октобру 2008. године број незапослених износио је 1297 лица, што је за 404 лица, односно за 24% мањи него у истом периоду прошле године.

Структура запослених у општини Вршац. У општини Вршац доминира становништво које је запослено у прерађивачкој индустрији са 28,1%. На другом месту по уделу у општини је становништво које се бави пољопривредом са 23,3%, док је на трећем месту по уделу у општини становништво које је запослено у трговини са 12,1% (Републички завод за статистику, 2004).

Структура незапослених лица у општини Вршац. Закључно са 31. 10. 2008. године у општини Вршац је било 6215 незапослених лица, што чини 17,7% радно способног становништва ове општине.

Ако посматрамо број незапослених у општини Вршац од јануара 2007. године па закључно са октобром 2008 (табеле 1 и 2) уочава се веома повољна ситуација. Број незапослених је најнижи на крају посматраног периода, односно октобра 2008. године. Од почетка 2007. године број незапослених лица је у благом али сталном опадању, тако да је број ових лица за непуне две године смањен за 2122 лица, односно за 25%.

Структура запослених у општини Бела Црква. У општини Бела Црква доминира становништво које се бави пољопривредом и удео овог становништва у општини је 41,2%. На другом месту по уделу у општини је становништво које је запослено у прерађивачкој индустрији (12,1%), док је на трећем месту у општини трговина с пратећим садржајима са 9,5% (Републички завод за статистику, 2004).

Структура незапослених лица у општини Бела Црква. Закључно са 31. 10. 2008. године у општини Бела Црква је било 3323 незапослених лица, што чини 25,5% радно способног становништва ове општине.

Број незапослених у општини Бела Црква у периоду од јануара 2007. до октобром 2008 (табеле 1 и 2) показује повољну ситуацију. Наиме, број незапослених је на почетку посматраног периода био највећи и јануара 2007. године он је износио чак 4148 лица. Од тада па до јула 2007. године уочава се знатан пад броја незапослених, када је број лица опао на 3341 лице, односно смањен је за око 20%. Од јула до децембра 2007. године број незапослених се незнатно повећавао, да би с почетком 2008. године поново почео да опада и на крају посматраног периода овај број износио 3323 незапослена лица, што је за 825 лица (20%) мање у односу на јануар 2007. године.

ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА

На основу изнетих података видимо да је проценат незапослених лица у односу на укупну популацију у испитиваним општинама доста велики, али да је ситуација у већини пограничних општина релативно повољна, јер се проценат незапослених лица не повећава, већ је у тренду благог опадања. Разлог који објашњава смањење броја незапослених лица, нажалост, нису новоотворена радна места, већ брисање незапослених лица са евиденције због нередовног јављања или своје сопствене воље.

Велики број лица налазио се на евиденцији Националне службе за запошљавање само да би остварио право на здравствену заштиту. С обзиром на чињеницу да од 2007. године незапослена лица, да би остварила право на здравствену заштиту, не морају бити на евиденцији Националне службе, врло је могуће да је и то један од узрока смањења броја незапослених са евиденције Националне службе за запошљавање.

Подаци Националне службе зе запошљавање показују да према годинама старости готово у свим испитиваним општинама доминирају лица у старосној групи 41—50 година. Општине Пландиште, Вршац и Бела Црква, издвајају се као општине у којима доминира незапослено становништво у старосној гатегорији 31—40 година. Најмањи удео у укупном броју незапослених имају особе до 18 година старости, јер је највећи број ове старосне групе још увек на школовању. Структура незапослених лица према степену образовања показује да је највећи проценат лица са I степеном стручне спреме, а потом следе лица са III и IV степеном стручне спреме. Оно што је изузетно позитивно у већини пограничних

општина је мали удео незапослених лица с вишим степеном стручности од V до VIII степена. Општина која се по овом критеријуму посебно истиче је Кикинда, која има знатан удео лица са вишим степеном стручности, од V до VIII степена (Према подацима Националних служби за запошљавање, Кикинда, Зрењанин, Панчево за период I/2007—X/2008).

ЗАКЉУЧАК

У ситуацији када депопулација карактерише већину пограничних општина Баната, нужно је залагање за увођењем мера популационе политике на општинском нивоу. Стабилизацији демографског стања допринело би и заустављање одсељавања с територија општина. Остварење овог циља првенствено ће зависити од привредног развоја, односно од могућности да се младом, школованом становништву понуде одговарајућа радна места. Проблеми демографског развоја неће нестати преко ноћи па је нужно прилагођавати се негативним демографским трендовима. Иако се у посматраном периоду у испитиваним општинама број незапослених лица не повећава, проблему ионако великог броја незапослених мора се приступити веома детаљно. Све општине у пограничном делу Баната имају више од 10% незапосленог становништва у односу на укупно радно способно становништво тих општина. Посебно се издвајају општине Нови Кнежевац и Чока које имају најмањи удео незапослених са око 13% и општина Бела Црква, као општина са највећим уделом (25,5%) незапосленог становништва. Резултати истраживања показују да код незапослених доминира старије становништво са нижим степеном образовања, за које је генерално и најтеже наћи запослење. Проблем незапослености на подручју пограничних општина Баната могао би се регулисати пре свега израдом дугорочног плана, а потом и његовом реализацијом у неколико фаза и оно што је веома важно је правилно планирање свих предвиђених делатности на више различитих нивоа. Све постојеће садржаје треба планирати пре свега на општинском нивоу. Треба водити рачуна, да у њихову реализацију буду укључени становници локалне заједнице и то свих старосних структура. Овакво укључивање свих генерација ће имати вишеструки значај. Пре свега радно активном незапосленом становништву ће бити пружена могућност да привређује (израда сувенира и производа домаће радиности...).

У циљу смањења и ублажавања високе стопе незапослености, филијале Националне службе за запошљавање спровеле су многе програмске активности као што су развој предузетништва и програми самозапошљавања. Осим сарадње с послодавцима, неопходна је и сарадња с локалном самоуправом, чији је циљ смањење броја незапослених у окружењу. То је пре свега сарадња са Регионалном привредном комором, начелницима округа и председницима свих општина. Транзиција је учинила своје и огроман број радника, који су остали без посла по разним основама упућени су на тржиште рада. Велики број незапослених последица је приватизације великог броја предузећа. Позитивних ефека-

та приватизације је веома мало, док су они негативни у пуној мери дошли до изражаја. Транзиција има економску и социјалну цену. Новац добијен продајом акција или исплатом отпремнина технолошким вишковима, најчешће није удружен и усмерен у производњу, већ је утрошен на различита добра. Погранична подручја нису атрактивна за досељавање из других крајева. Лица из других средина која се пријављују на евиденцију су место боравка променила превасходно из породичних разлога. Више и високо образована лица, која спадају у категорију „млађих", теже пресељењу у веће економске центре у потрази за послом. При томе су спремни да привремено обављају и послове с нижим степеном стручне спреме, који су знатно боље плаћени него у локалној средини. С друге стране, приметна је заинтересованост за наставак образовања, не ретко и за последипломске студије, јер појединци у томе виде начин за превазилажење периода незапослености.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ ПОДАТАКА

AEIDL, (1994): Culture and rural development. *LEADER Magazine* 8. http://www.rural-europe.aeidl.be/rural-en/biblio/culture/art05.htm.

Augusto Reis Gomes, F., Gomes da Silva, C. (2009). Hysteresis versus NAIRU and convergence versus divergence: The behavior of regional unemployment rates in Brazil. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, Volume 49, Issue 2, Pages 308—322.

Bessière, J. (1998). Local development and heritage: traditional food and cuisine as tourist attraction in rural areas. *Sociologia Ruralis*, Volume 38, Pages 21—34.

Bjarnason, T., Sigurdardottir, J. T. (2003). Psychological distress during unemployment and beyond: social support and material deprivation among youth in six northern European countries. *Social Science & Medicine*, Volume 56, Issue 5, Pages 973—985.

Burgess, S., Propper, C., Rees, H., Shearer, A. (2003). The class of 1981: the effects of early career unemployment on subsequent unemployment experiences. *Labour Economics*, Volume 10, Issue 3, Pages 291—309.

Čvoro, J. (1982). Geografija tercijarnih delatnosti Hercegovine — zakoni i faktori razvitka. Doktorska teza, Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet.

Détang-Dessendre, C., Gaigné, C. (2009). Unemployment duration, city size, and the tightness of the labor market. *Regional Science and Urban Economics*, Volume 39, Issue 3, Pages 266—276.

Ђурђев, Б. С. (2006). Изазови депопулације. *Зборник Матице српске за друштвене науке*. Свеска 121, стр. 11—17. Нови Сад: Матица српска.

Feldmann, H. (2009). The unemployment effects of labor regulation around the world. *Journal of Comparative Economics*, Volume 37, Issue 1, Pages 76—90.

Fergusson, D. M., Boden, J. M., Horwood, J. L. (2007). Unemployment and Suicidal Behavior in a New Zealand Birth Cohort: A Fixed Effects Regression Analysis. *Crisis: The Journal of Crisis Intervention and Suicide Prevention*, Volume 28, Issue 2, Pages 95—101.

Gandhi Kingdon, G., Knight, J. (2004). Unemployment in South Africa: The Nature of the Beast. *World Development*, Volume 32, Issue 3, Pages 391—408.

Graetz, B. (1993). Health consequences of employment and unemployment: Longitudinal evidence for young men and women. *Social Science & Medicine*, Volume 36, Issue 6, Pages 715—724.

H e s s e l i u s, P. (2007). Does sickness absence increase the risk of unemployment? *Journal of Socio-Economics*, Volume 36, Issue 2, Pages 288—310.

I v k o v, A., D r a g i n, A., K o v a č e v i ć, T., Đ u r đ e v, B., I v a n o v i ć, Lj. (2007). Influence of Tourism on the Employment in Vojvodina. *Geographica Pannonica.* Volume 11, Pages 54—58.

I v k o v - D ž i g u r s k i, A., B u b a l o - Ž i v k o v i ć, M., L u k i ć, T., D r a g i n, A., I v a n o v i ć, Lj., P a š i ć, M. (2010). *Demografski razvoj pograničnih opština Banata u drugoj polovini XX veka*. Novi Sad: Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo i Pokrajinski sekretarijat za nauku i tehnološki razvoj.

K i v i m ä k i, M., E l o v a i n i o, M., K o k k o, K., P u l k k i n e n, L., K o r t t e i n e n, M., T u o m i k o s k i, H. (2003). Hostility, unemployment and health status: testing three theoretical models. *Social Science & Medicine*, Volume 56, Issue 10, Pages 2139—2152.

L u t o v a c, M. (1982). Uslovi za zapošljavanje stanovništva Crne Gore u poljoprivredi, maloj privredi i privređivanju na bazi ličnog rada. *Glasnik Srpskog geografskog društva*, sveska LXII — br. 2, str. 37—45. Beograd.

M i l j u š, J. (1975). Shvatanja i pogledi na ulogu zaposlenosti u privrednom razvoju. Poseban otisak iz časopisa *Ekonomist*, broj 2.

Подаци Националне службе за запошљавање Кикинда (2008).

Подаци Националне службе за запошљавање Зрењанин (2008).

Подаци Националне службе за запошљавање Панчево (2008).

Републички завод за статистику (2004). Попис домаћинстава и станова у 2002. *Становништво.* Делатност пол. Књига 6. Београд.

R o m e l i ć, J., T o m i ć, P. (1992). Neke mogućnosti revitalizacije seoskih naselja u pograničnim područjima Vojvodine. *Zbornik radova Geografskog fakulteta PMF*, sveska 40, str. 83—87, Beograd.

S a a r e l a, J., F i n n ä s, F. (2003). Unemployment and native language: the Finnish case. *Journal of Socio-Economics*, Volume 32, Issue 1, Pages 59—80.

Š e ć i b o v i ć, R. (1993). Komparativna ekonomsko-geografska analiza nezaposlenosti u prigradskim opštinama Novog Sada i Beograda. *Zbornik radova Geografskog fakulteta Univerziteta u Beogradu*, sveska 41, str. 43—51. Beograd.

V u k s a n o v i ć, G., Đ u r đ e v, S. B., I v k o v, A. (2004). The Province of Vojvodina in the Vicinity of EU Regions. A General Comparison of Human Resources with the Emphasis on (Un)employment. *Geographica Pannonica.* Volume 8, Pages 29—32.

UNEMPLOYMENT AS ONE OF THE LEADING PROBLEMS OF DEPOPULATION IN BORDER MUNICIPALITIES OF BANAT

by

Milana Pašić, Anđelija Ivkov-Džigurski, Aleksandra Dragin

Summary

Bordering area of the Banat region consists of nine municipalities. These municipalities border with Romania and have the furthest, periferal eastern position in Vojvodina. Demographic situation of this area is generally not favourable and one of the main problems is high unemployment rate. In order to improve the current demographic situation, it is necessary to offer certain proposals for revitalisation. The unemployment

rate could be changed with a long-term plan and its realisation conducted in several stages. What needs to be taken into account is proper planning of all activities at different levels. A reserch study conducted in the period from January 2007 to October 2008 shows that all bordering municipalities of Banat decreased the number of unemployed people in relation to the beginning of the year 2007. Municipality Bela Crkva has the highest percent of the unemployed, whereas Čoka and Novi Kneževac have the lowest percentage. The unemployed people are mainly older categories with a lower level of education.

UDC 314(497.113)„1869/2002”
Оригинални научни рад

Љубица Ивановић
Бранислав С. Ђурђев

ПРОМЕНА БРОЈА СТАНОВНИКА ШАЈКАШКЕ У ПЕРИОДУ 1869—2002. ГОДИНА

САЖЕТАК: Демографски процеси и тенденције у кретању становништва убрајају се у базичне друштвене процесе, који се изражавају различитим демографским показатељима. Промена броја становника у Шајкашкој резултат је вишедеценијског варирања стопе наталитета, старења становништва и кретања морталитета, који су условљени низом историјских, друштвено-економских, културних, образовних, али и локалних и породичних чинилаца. Од 1869. до 2002. године број становника је порастао за 34.029 лица.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: становништво, Шајкашка, природни прираштај, миграције

УВОД

Шајкашка заузима простор између Дунава, Тисе и Великог канала укупне површине од 877,4 km^2. Обухвата укупно четрнаест насеља Јужно-бачког округа и то: Вилово, Гардиновце, Лок, Мошорин, Тител и Шајкаш (општина Тител), затим Госпођинце, Ђурђево, Жабаљ и Чуруг (општина Жабаљ), Будисаву, Кађ и Ковиљ (општина Нови Сад) и Надаљ (општина Србобран).

Сталном насељавању овог подручја, умногоме су помогле природно-географске прилике.

Територија некадашњег Шајкашког батаљона[1] у целини је низијска. Највиши предео је Тителски брег, с просечном надморском висином од 120 м, нешто ниже је лесна тераса са 83 м, док је најнижи предео алувијална раван Дунава и Тисе са 71 м надморске висине. Ово подручје се одликује умереноконтиненталном климом.

[1] Шајкашки батаљон био је значајна снага речне флоте Хабзбуршке монархије. Име му је настало од речи „шајка” како су звали чамац, а војници на шајкама звали су се Шајкаши

Поред токова две велике реке, Дунава и Тисе, на територији Шајкашке протичу и две мале: Јегричка и Црна бара, односно Велики канал. На овом простору постоји и мноштво активних и напуштених речних токова, рукаваца, језера, бара и мочвара. За време високих водостаја, све ово је била јединствена хидрографска површина, док су се за време суша смењивали језера, баре и мочваре с пространим ливадама и пашњацима. Приобални делови ових хидрографских површина имали су веома густу вегетацију. Поред храстових шума и шибља, доста је било високе и ниске барске вегетације, трске, сите, врбе и тополе. У условима обилне хране, у овим пределима су живели разни инсекти, гмизавци, дивље животиње, велики број птица, и др. Водена подручја обиловала су разним врстама риба (Група аутора, 1971).

ПРОЦЕНЕ БРОЈА СТАНОВНИКА ШАЈКАШКЕ ПРЕ 1869. ГОДИНЕ

Пручавајући доступну грађу о историји насеља Шајкашке може се доћи до значајних података о становништву и домаћинствима ове области и много пре него што нам то пружа званична статистика. На основу података до којих су дошли Сечански и Поповић (1952) могуће је одредити бројно кретање становништва појединих насеља Шајкашке још од 1699. године. Попис из те године спровела је државна власт после ослобађања од Турака, и то с намером да се утврди шта и коме је народ плаћао док је био под Турцима. Том приликом забележен је број старешина породица, ожењених мушкараца (браће и синова), и њихов покретни и непокретни иметак (Поповић, 1952). И касније пописе становништва вршила је државна управа, с циљем прикупљања података о сваком домаћинству, и то из чисто фискалних разлога (Сечански, 1952). Како попис из 1792. односно 1793. године садржи податке о броју домова и душа, а ови претходни само о броју домова, становништво Шајкашке у XVIII веку израчунато је на основу просечног броја чланова домаћинства за свако насеље. По овим прорачунима у насељима Шајкашке (Вилово, Гардиновци, Госпођинци, Жабаљ, Кађ, Ковиљ, Лок, Мошорин, Шајкаш, Тител, Чуруг) 1769. године живело је око 8.474 становника, док је тачан број становника ових насеља (укључујући још и Ђурђево), 1793. године износио 13.675.

У наредних пет деценија становништво Шајкашке увећало се за 15.559 становника (табела 1) (Хегедиш и Чобановић, 1991).

Табела 1. — Број становника Шајкашке (1769—1847)

Година пописа	Број становника	Индекси броја становника	
		базни	ланчани
1769.	8.474*	100,0	100,0
1773.	9.658*	114,0	114,0
1786.	11.571*	136,5	119,8
1793.	13.675	161,4	118,2
1798.	14.339	169,2	104,9
1802.	14.939	176,3	104,2
1815.	22.032	260,0	147,5
1847.	29.234	345,0	132,7

Извор: Поповић (1952); Сечански (1952); Хегедиш и Чобановић (1991)
* *процене*

ЗВАНИЧНИ ПОПИСИ СТАНОВНИШТВА

На основу званичних пописа становништва, могуће је највероватнијe пратити бројно кретање становништва. Године 1869. мађарска државна статистика извршила је комплексан попис становништва на овим просторима. То је година првог званичног пописа обављеног према тадашњим потребама. Од ове године, пописи становништва организују се, отприлике, сваке десете године, односно вршени су 1869, 1880, 1890, 1900. и 1910. године. Значи, у Бачко-бодрошкој жупанији бивше Угарске обављено је укупно пет пописа становништва.

После пописа 1910. године избио је Први светски рат (1914—1918), а после рата основала се Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Између два светска рата југословенски пописи су обављени 1921. и 1931, док је трећи 1941. године остао незавршен због избијања Другог светског рата (1941—1945). Након Другог светског рата пописи становништва обављени су 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002. године. Поред података о броју становника, ови пописи садрже и податке о броју домаћинстава, низу биолошких, социо-економских и интелектуалних структура. На основу ових пописа који дају поуздане податке, могуће је извршити детаљне анализе броја становника Шајкашке од 1869. до 2002. године.

КРЕТАЊЕ БРОЈА СТАНОВНИКА ШАЈКАШКЕ ОД 1869. ГОДИНЕ И ОСНОВНИ ФАКТОРИ

Према подацима пописа становништва, током посматраног периода број становника Шајкашке, највећим делом је имао позитиван тренд раста. У време првог пописа 1869. године у Шајкашкој живело 33.326 становника, а у време последњег 67.355 становника. Пораст је био 34.029 житеља, дакле, број становника се удвостручио (102,1%).

Повећање шајкашке популације у овом периоду није било равномерно (табела 2).

Табела 2. — Промене броја становника Шајкашке (1869—2002)

Година пописа	Број становника	Индекси броја становника	
		базни	ланчани
1869.	33.326	100,0	100,0
1880.	38.086	114,3	114,3
1890.	47.562	142,7	124,9
1900.	53.768	161,3	113,0
1910.	57.680	173,1	107,3
1921.	59.149	177,5	102,5
1931.	59.714	179,2	101,0
1948.	52.623	157,9	86,5
1953.	53.474	160,5	101,6
1961.	57.408	172,3	107,4
1971.	58.482	175,5	101,9
1981.	61.956	185,9	105,9
1991.	61.540	184,7	99,3
2002.	67.355	202,1	109,4

Извор: Субић (1981), Букуров (1983); Букуров (1986); Бугарски (1994); РЗС (2004)

Највећи порасти (рачунато у релативним вредностима) забележени су између 1880. и 1890. као и између 1869. и 1880. године. У посматраном периоду раст становнишва имао је два пута негативну вредност, и то између 1931. и 1948, и између 1981. и 1991. године.

Како би што боље сагледали бројно кретање становника Шајкашке од 1869. до 2002. године, извршићемо анализу свих међупописних периода и видети који су то фактори и када утицали на поједина стања популације свих четрнаест шајкашких насеља.

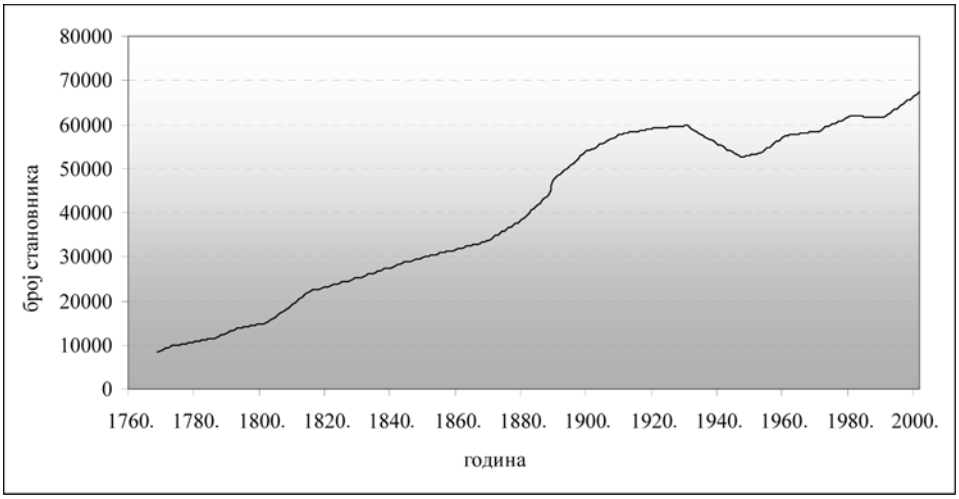

Графикон 1. — Промене броја становника Шајкашке (1769—2002)

Извор: Поповић (1952); Сечански (1952); Хегедиш и Чобановић (1991); Субић (1981), Букуров (1983); Букуров (1986); Бугарски (1994); РЗС (2004)

У првој међупописној декади (1869—1880) становништво Шајкашке се просечно годишње увећавало за 1,3%. У овом периоду забележен је пораст од укупно 4.760 лица. На основу података о природном прираштају (табела 3), види се да је стопа износила 3,4‰, док је њен удео у порасту броја шајкашке популације учествовао са свега 27,6%. Са преосталих 72,4% учествовале су миграције (табела 4). У то време на подручју Шајкашке, као и читаве Војводине, започеле су миграције становништва Аустроугарске монархије у Сједињене Америчке Државе и друге прекоморске земље. Наиме, у Војводини је тада продрла тржишна привреда на коју тек развојничени граничари и ослобођени кметови још нису навикли. То је довело до масовног осиромашења, великих социјалних промена и миграција (Ћ у р ч и ћ, 1979, 631). Тачан удео појединих догађаја у демографским кретањима тешко је установити.

После 1880. године број становника Шајкашке нагло расте. У међупописној декади 1880—1890. становништво Шајкашке забележило је пораст броја становника највећег интензитета у читавом посматраном периоду. Том приликом у Шајкашкој је пописано 47.562 лица, а просечан годишњи популациони раст у овој декади износио је 2,5%, односно 948 становника годишње. Популација Шајкашке се, дакле, увећала за 9.476 лица. У исто време, посматрајући територију читаве Бачке, становништво се увећавало годишње за свега 1,3% (Г р у п а а у т о р а, 2006). То је време после исушивања ритова и врло интензивног насељавања Мађара и других, као радника који су требали да обрађују те нове ораничне површине. Овај процес се наставио и у наредној декади (Б у к у р о в, 1983). Стопа природног прираштаја у овом периоду износила је 8,61‰, док је просечна годишња стопа миграционог салда имала највећу вредност у читавом посматраном периоду и износила је 13,8‰.

Први попис становништва у XX веку обављен је 1900. године. И у овој декади (1890—1900) становништво бележи пораст за 6.206 лица. Просечан годишњи раст становништва био је релативно слабији него у претходном периоду, и износио је 1,3%. Стопа природног прираштаја износила је 6,2‰ и она је у повећању броја становника Шајкашке учествовала са 51,5%, док је просечна годишња стопа миграционог салда износила 5,9‰, те су миграције у овом периоду мање допринеле повећању броја становника, него у претходна два периода када су имале доминантну вредност (графикон 3).

Табела 3. — Стопа природног прираштаја становника Шајкашке (1869—2002)

Међупописни период	Број рођених	Број умрлих	Природни прираштај	Стопа природног прираштаја (‰)
1869—1880.	15.184	13.871	1.313	3,4
1880—1890.	15.424	11.857	3.567	8,6
1890—1900.	19.225	16.031	3.194	6,2
1900—1909.	25.269	18.434	6.920	максимум 12,5
1910—1920.	20.946	18.227	2.719	4,3
1921—1930.	21.838	16.430	5.408	9,1
1931—1947.	22.963	20.898	2.065	2,1
1948—1952.	6.003	4.032	1.971	7,5
1953—1960.	7.979	5.128	2.851	6,5
1961—1970.	7.946	5.289	2.657	4,6
1971—1980.	8.254	6.018	2.236	3,7
1981—1990.	8.204	7.121	1.083	1,8
1991—2002.	9.162	10.493	—1.331	минимум —1,7

Извор: Матрикуле рођених и умрлих (1869—1895), Матичне књиге рођених и умрлих (1895—1970), Статистички годишњаци (1971—2002)

На почетку XX века становништво Шајкашке се повећавало искључиво услед великог природног прираштаја. Попис из 1910. године био је последњи који је извршен у оквиру Аустроугарске монархије. Укупан број становника, који је њиме забележен био је 57.680. Просечан годишњи пораст становништва у међупописној декади 1900—1910. година износио је свега 0,7%. Становништво Шајкашке у овом периоду забележило је највећу вредност природног прираштаја у целом посматраном периоду (графикони 2а и 2б), и она је износила 12,5‰. Разлика између природног прираштаја и стварног пораста броја становника износи

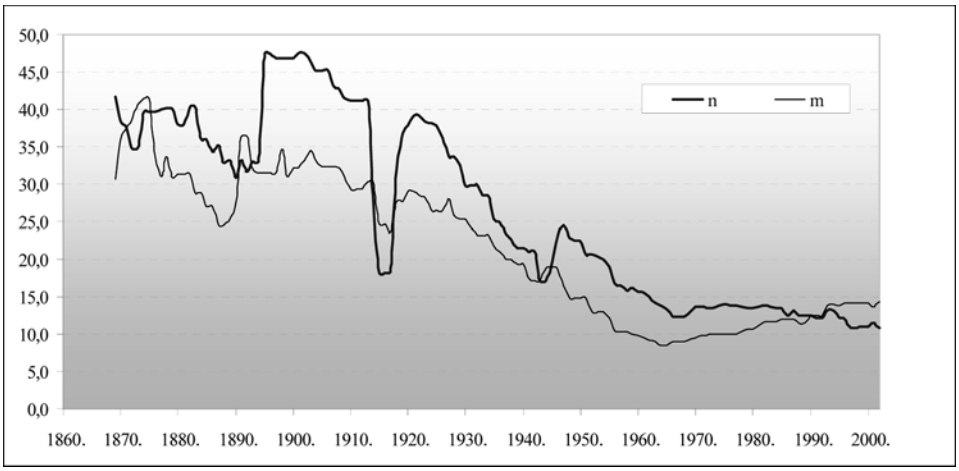

Графикон 2а. — Стопа наталитета и морталитета Шајкашке (1869—2002) у ‰

Извор: Матрикуле рођених и умрлих (1869—1895), Матичне књиге рођених и умрлих (1895—1970), Статистички годишњаци (1971—2002)

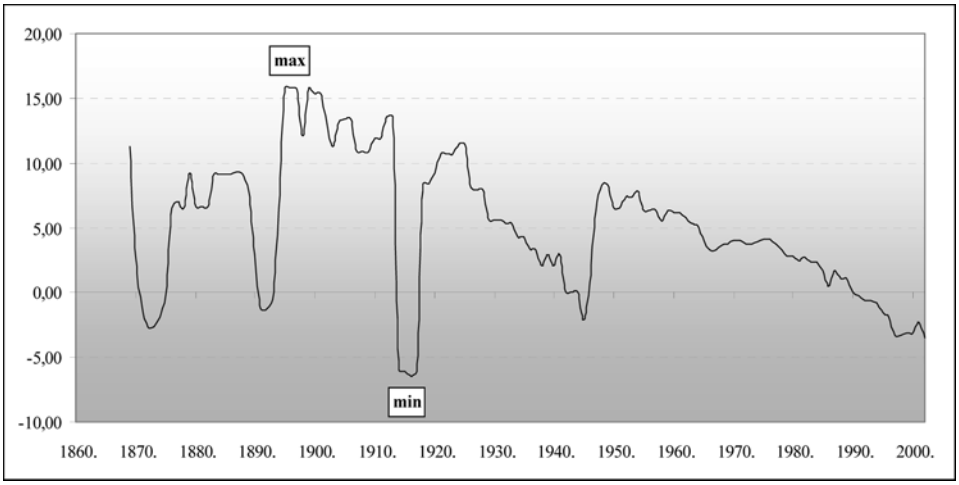

Графикон 2б. — Стопа природног прираштаја Шајкашке (1869—2002) у ‰

Извор: Матрикуле рођених и умрлих (1869—1895), Матичне књиге рођених и умрлих (1895—1970), Статистички годишњаци (1971—2002)

3.008, односно миграциони салдо је истовремено био негативан за тих 3.008 лица.

Овако висока вредност негативног миграционог салда није карактеристика само насеља Шајкашке, него је то процес везан за читаву државу. Аустроугарска је у то време била на другом месту у Европи по броју емиграната, одмах после Италије. Разлоге масовног исељавања становништва, највише у прекоморске крајеве (посебно САД и Аргентину), треба тражити у продирању индустрије и тржишне привреде, што је стварало велике вишкове радне снаге, поготово у пољопривреди. Овај процес одвијао се све до почетка Првог светског рата. Узроци ове емиграције су искључиво социјално-економске природе, пошто Бачку масовно напуштају и Мађари и Немци, тада „владајући" народи (К и ц о ш е в, Б у б а л о - Ж и в к о в и ћ, И в к о в, 2006, 26).

Услови живота у Војводини у време Првог светског рата, а тиме и у насељима Шајкашке, битно су се изменили. Држава је ступила у рат и становништво је било захваћено мобилизацијом која је раздвајала супружнике, ометала склапање бракова и смањила могућност рађања. Део мушкараца пребегао је у суседну Србију или се, избегавајући војну обавезу, крио по шумама.

Рат је погоршао и услове за привређивање и материјални положај становништва (Ћ у р ч и ћ, 1979). У периоду 1910—1921. година у Шајкашкој је рођено укупно 20.946 деце, од тога је 7.367 (35%) рођено у току Првог светског рата (1914—1918). Природни прираштај у ратним годинама имао је негативну вредност (–4‰). Међутим, ако посматрамо цео међупописни период природни прираштај је ипак позитиван, мада знатно смањен у односу на претходни период (4,27‰). Нарочито је био висок до године почетка рата.

У овој декади популација Шајкашке је, и поред ратних услова, забележила позитиван тренд раста становништва. Овај пораст иако је износио у просеку годишње свега 0,2%, довео је до тога да попис из 1921. године бележи 1.469 лица више. Овако мало повећање раста објашњава се и негативним миграционим салдом од –1.250 становника (табела 4). Када је Војводина припала Краљевини Југославији, дошло је до исељавања Мађара и Немаца у новоформиране матичне државе и то, углавном, представника администрације и војске нестале државе (Аустроугарске монархије), као и једног мањег дела интелигенције и велепоседника. У исто време, долази до усељавања Срба и других Јужних Словена из Мађарске и других делова Краљевине СХС, највише из Србије (Група аутора, 2006).

Табела 4. — Допринос природног прираштаја и миграција промени броја становника

период	укупна промена	апсолутни допринос		релативни допринос	
		прираштаја	миграција	прираштаја	миграција
1869—1880.	4.760	1.313	3.447	27,6%	72,4%
1880—1890.	9.476	3.567	5.909	37,6%	62,4%
1890—1900.	6.206	3.194	3.012	51,5%	48,5%
1900—1910.	3.912	6.920	—3.008	сав+	...
1910—1921.	1.469	2.719	—1.250	сав+	...
1921—1931.	565	5.408	—4.843	сав+	...
1931—1948.	—7.091	2.065	—9.156	сав+	...
1948—1953.	851	1.971	—1.120	сав+	...
1953—1961.	3.934	2.851	1.083	72,5%	27,5%
1961—1971.	1.074	2.657	—1.583	сав+	...
1971—1981.	3.474	2.236	1.238	64,4%	35,6%
1981—1991.	—416	1.083	—1.499	сав+	...
1991—2002.	5.815	—1.331	7.146	...	сав+

Извор: Израчунато на основу података из Матрикула рођених и умрлих (1869—1895), Матичних књига рођених и умрлих (1895—1970) и Статистичких годишњака (1971—2002)

Од 1921. до 1931. године број становника Шајкашке повећао се за 565 лица, односно пописом из 1931. године регистровано је 59.714 становника. У међупописном периоду 1921—1931, популација Шајкашке се просечно годишње повећавала за 0,1%. Овај период карактерише велики пад миграционог салда (–4.843) и знатно повећање природног прирашаја у односу на претходни период. Природним путем становништво се увећало за 5.408 лица.

Велике промене код шајкашке популације изазвао је Други светски рат. Негативне последице рата које се огледају кроз погоршане материјалне услове живота, лошију здравствену заштиту становништва, одлагање склапања бракова, раздвајање супружника, што на крају смањује наталитет и повећава морталитет, биле су много веће него у претходном рату (Ћурчић, 1979, 633). Нагло опадање становништва у периоду 1931—1948, свакако пада у четири ратне године. За време окупације, тачније 1942. године, спроведени су прави прогони српског живља. Тада

је стрељано, вешано или у Тису сатерано на стотине и хиљаде Срба из многих села јужне Бачке (Б у к у р о в, 1983, 32).

Године 1942. забележен је најмањи природни прираштај у целом посматраном периоду. Износио је чак –13,0‰. Како је у осталим годинама овог међупописног периода већим делом био позитиван, средња стопа природног прираштаја у овом периоду била је 2,1‰.

У периоду између пописа из 1931. године и почетка Првог светског рата (1941) поново је дошло до снажније емиграције са ових простора. Њен главни покретач била је аграрна пренасељеност. Највише становника исељавало се у ваневропске државе (САД, Аргентина, Канада и друге), док су од европских најпривлачније биле Француска, Немачка и Белгија. Наравно, један део исељеника враћао се назад у завичај (К и ц о ш е в, Б у б а л о - Ж и в к о в и ћ, И в к о в, 2006).

Током рата миграциона кретања становништва била су масовна. Поред масовног усељавања Мађара из Румуније, Херцеговаца и других, принудно су исељавани Срби, Јевреји, Цигани, колонисти и сви сарадници ослободилачког покрета. Испред терора окупатора, део становништва побегао је у друге делове земље (Ђ у р ч и ћ, 1979). Најмасовнија миграција у овом периоду било је принудно исељавање Немаца и њихових савезника пред крај рата.

Колико су миграције утицале на промену броја становника у периоду 1931—1948. година говори нам податак да је миграциони салдо износио –9.956. Дакле, просечна годишња стопа миграционог салда имала је најмању вредност током читавог периода (–10,4‰).

Велики демографски значај има колонизација јужнословенског становништва из планинских и ратом опустошених крајева у равничарске

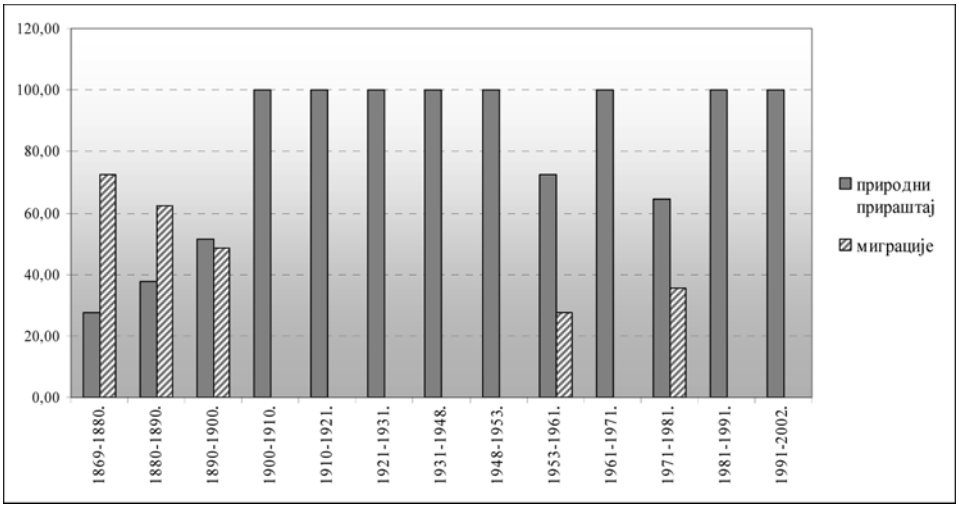

Графикон 3. — Допринос природног прираштаја и миграција промене броја становника (у %)

Извор: Израчунато на основу података из Матрикула рођених и умрлих (1869—1895), Матичних књига рођених и умрлих (1895—1970) и Статистичких годишњака (1971—2002)

пределе, на конфискована имања исељених и улогорених Немаца, као и на она која су добијена новом аграрном реформом. Ово планско пресељавање становништва отпочело је по завршетку рата и трајало је све до 1948. године (Кицошев, Бубало-Живковић, Ивков, 2006).

Следећи попис становништва извршен је 1953. године и тада је у Шајкашкој живело 53.474 становника. У међупописном периоду 1948—1953. популација се увећавала по просечној годишњој стопи од 0,3%. Миграциони салдо је знатно ублажен, али и даље негативан, док се природни прираштај повећао за 5,4‰ у односу на претходни период.

У годинама између 1953. и 1961, становништво се повећало за 7,4%, и по попису из 1961. године у Шајкашким насељима живело је укупно 57.408 лица. На пораст популације утицали су и природни прираштај и миграције становништва. Стопа природног прираштаја износила је у просеку 6,5‰. Масовна усељавања аграрног становништва у Војводину, а тиме и у Шајкашку, била су најинтензивнија између 1950. и 1960. године. Ова усељавања, Шајкашкој су донела више становника него колонизација. О томе сведочи и позитиван миграциони салдо од 1.083 становника. Просечна годишња стопа миграционог салда у овом периоду износила је 2,4‰.

После 1960. године ова усељавања постају све ређа из неколико разлога. Мигранти су регрутовани, углавном, из реда радника, који су овамо претходно долазили да обављају сезонске послове у пољопривреди. Како су механизација и хемизација елиминисали из пољопривредних радова највећи део сезонаца, полако се прекида веза емигрантских подручја са Шајкашким насељима, а истовремено оживљавају локалне миграције управљене од сеоских ка градским насељима и селима у њиховој непосредној близини. Ова појава је карактеристична за то време на читавом подручју Војводине (Ћурчић, 1979).

Пописом из 1971. године на територији Шајкашке забележено је укупно 58.482 становника. У току међупописне декаде 1961—1971, пораст становништва Шајкашке је знатно успорен и на просечном нивоу износио је свега 0,2%. Природни прираштај је наставио да опада, а миграциони салдо је опет достигао негативну вредност, из напред наведених разлога. Још један од разлога негативног миграционог салда у овом периоду јесте одлазак становништва на привремени рад у иностранство. Радници су најчешће одлазили и запошљавали се у развијеним земљама Западне и Северне Европе. Мањи број одлази и у Канаду, Сједињене Америчке Државе и Аустралију. Ове миграције свакако да имају привремени карактер, мада се дешавало да се поједини радници тамо стално настањују и заувек напуштају своју домовину.

Године 1981. на територији Шајкашке бележи се укупно 61.956 становника. Током међупописне декаде 1971—1981. број становника се увећавао по просечној годишњој стопи од 0,6%. Повећању броја становника Шајкашке за 3.474 лица допринеле су позитивне вредности природног прираштаја и миграционог салда. Природни прираштај у овом периоду износио је 3,7‰, дакле, у односу на претходне периоде наставио је да опада, али ипак доприноси повећању броја становника са 64,4%, док

преосталих 35,6% приписујемо миграционим кретањима. Просечна годишња стопа миграционог салда у овој декади износила је 2,1‰.

У наредној декади 1981—1991, долази до још већег пада природног прираштаја услед смањења вредности наталитета. Популација Шајкашке бележи по други пут пад, али овог пута за свега 416 становника. По попису из 1991. године у насељима Шајкашке живело је 61.540 становника. Миграциони салдо имао је негативну вредност (–1.499). И у овом периоду на демографску слику шајкашке популације значајно је утицао одлазак становништва на рад у иностранство.

У последњем међупописном периоду 1991—2002. број становника Шајкашке повећао се за чак 5.815 лица (годишње просечно за 0,9%), иако је по први пут у читавом посматраном периоду просечна годишња стопа природног прираштаја била негативна (–1,7‰). Шајкашка је 2002. године бројила укупно 67.355 становника. Узрок популационог раста налази се у миграционим процесима на овом подручју. Као и читаво подручје Војводине, тако и насеља Шајкашке, у овом периоду карактерише велики прилив избеглица из Хрватске, Босне и Херцеговине, па и Косова и Метохије. Миграциони салдо у овом периоду износио је 7.146, док је просечна годишња стопа истог износила 10,3‰.

Природни прираштај од 1992. године има константно негативну вредност и, како године пролазе, овај негативан тренд све је израженији. Године 2002. стопа природног прираштаја износила је –3,5‰.

ЗАКЉУЧАК

Посматрано у целини, Шајкашку област карактерише стални пораст броја становника. Једини периоди када су бележени падови бројности популације били су између 1931. и 1948. и незнатно између 1981. и 1991. године. Укупан пораст Шајкашке популације од првог пописа 1969. до последњег из 2002. године износио је 34.029 становника.

На почетку посматраног периода, тачније у прве две декаде, на повећање броја становника, највећи утицај имале су миграције. Међутим, на каснији тренд раста утицао је природни прираштај становништва, који је све до 1992. године имао позитивне вредности, изузимајући период Првог и Другог светског рата. У последњем међупописном периоду опет се као доминантан утицај јавља имиграција становништва у ове крајеве. Како је природни прираштај последњих петнаестак година константно негативан, тако се страхује од депопулације Шајкашке области.

Свакако да постоје разлике у кретању броја становника у појединим насељима која припадају овој области. Мања насеља као што су Вилово, Гардиновци, Лок, Мошорин и Надаљ одликују се депопулацијом, док она већа, као што су Кађ, Шајкаш, Ковиљ, као и општинска средишта Тител и Жабаљ бележе сталан раст своје популације. Разлози за овакво стање постоје, и свакако да ће они бити предмет будућих демографских анализа овог подручја јужне Бачке.

ЛИТЕРАТУРА

Б у к у р о в, Бранислав (1983). *Општина Жабаљ*, Нови Сад: Природно-математички факултет, Институт за географију.

Б у к у р о в, Бранислав (1986). *Географска монографија општине Тител*, Нови Сад: Војвођанска академија наука и уметност.

Г р у п а а у т о р а (1971). *Шајкашка природа краја*, Нови Сад: Војвођански музеј — Матица српска.

К и ц о ш е в, Саша, Милка, Б у б а л о - Ж и в к о в и ћ, Анђелија, И в к о в (2006). *Становништво Бачке*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Природно--математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.

Матрикуле рођених и умрлих за период 1869—1895. Месне канцеларије Вилово, Гардиновци, Лок, Мошорин, Тител, Шајкаш, Госпођинци, Ђурђево, Жабаљ, Чуруг, Будисава, Кађ, Ковиљ, Надаљ.

Матичне књиге рођених и умрлих за период 1895—1970. Месне канцеларије Вилово, Гардиновци, Лок, Мошорин, Тител, Шајкаш, Госпођинци, Ђурђево, Жабаљ, Чуруг, Будисава, Кађ, Ковиљ, Надаљ.

П о п о в и ћ, Душан (1952). *Срби у Бачкој до краја осамнаестог века (историја насеља и становништва)*, Београд: Етнографски институт.

Републички завод за статистику (2004). *Попис становништва, домаћинстава и станова 2002 Упоредни преглед броја становника 1948—2002, подаци по насељима и општинама*, Београд.

С е ч а н с к и, Живан (1952). *Пописи становништва Бачке током осамнаестог века — грађа за историју насеља и становништва*, Београд: Етнографски институт.

С у б и ћ, Радослав (1981). *Општина Србобран*, Нови Сад: Природно-математички факултет, Институт за географију.

Ђ у р ч и ћ, Слободан (1979). *Промена броја становника Војводине током последњих сто година*, Зборник радова Природно-математичког факултета 9, Нови Сад: Универзитет у Новом саду.

Статистички годишњаци (1971—2002)

Х е г е д и ш, Антал, Катарина Ч о б а н о в и ћ (1991). *Демографска и аграрна статистика Војводине 1767—1867*, Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за историју; Пољопривредни факултет, Институт за економику пољопривреде и социологију села.

CHANGE IN THE NUMBER OF INHABITANTS OF ŠAJKAŠKA IN THE PERIOD FROM 1869 TO 2002

by

Ljubica Ivanović, Branislav S. Đurđev

Summary

Demographic processes and tendencies of the population movement represent basic social determinants which are presented by various demographic indicators. The change in the number of inhabitants in Šajkaška is the result of multi-decade variation in the birth rate, population aging process and mortality movement, which all are conditioned by a series of historical, socio-economical, cultural, educational as well local and family factors. The total number of individuals rose for 34.029 in the period between 1869 and 2002.

UDC 314(497.113)
Оригинални научни рад

Анђелија Ивков-Џигурски
Милка Бубало-Живковић
Милана Пашић

ПРОМЕНЕ БРОЈА СТАНОВНИКА БАНАТА КРАЈЕМ XX ВЕКА, СА ОСВРТОМ НА ПОГРАНИЧНЕ ОПШТИНЕ[1]

САЖЕТАК: Промене бројности банатске популације су биле честе, јер су се смењивали периоди демографског и привредног просперитета с периодима рецесије и депопулације. Крупне демографске промене изазиване су: сеобама народа, бројним ратовима, епидемијама и истребљивањем, стихијским и организованим миграцијама, променама држава и државних граница, различитим економским променама, индустријализацијом, урбанизацијом и др. Неки од наведених демографских фактора деловали су позитивно, а неки негативно на бројчано стање банатске популације.

Пограничко подручје Баната чини девет банатских општина. У раду је дата детаљна анализа пограничних општина Баната: Нови Кнежевац, Чока, Кикинда, Нова Црња, Житиште, Сечањ, Пландиште, Вршац и Бела Црква, како би се дефинисало тренутно стање у овим општинама.

Промене броја становника у пограничним општинама Баната посматране у последња четири пописа у свим општинама бележе тенденцију смањења. Извршена је детаљна демографска анализа која обухвата промене броја становника, структуре становништва, домаћинства, природно кретање и миграциона кретања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Војводина, Банат, погранична подручја, становништво, демографска транзиција.

УВОД

Први веродостојнији податак о бројном стању популације Баната потиче из 1495. године и процењује се да је на овом подручју живело између 43.000 и 49.000 становника.

[1] Рад је део пројекта (Уговор пројекта ЕВБ: 146017Д/КОЕФ=1) *Демографске транзиције у Србији* који финансира Министарство за науку и технолошки развој и пројекта (Уговор пројекта 114-451-01084) *Израда програма за ревитализацију депопулационих пограничних подручја Баната* који финансира Покрајински секретаријат за науку и технолошки развој

Први, донекле савремени попис становништва, извршен је на територији Баната 1787. године. Нажалост, овај попис није спроведен на читавој територији данашњег југословенског Баната. Њиме није регистровано становништво које је тада насељавало Банатску војну границу, али се укупан број житеља на територији данашњег Баната може проценити на око 150.000 до 160.000 лица. Према статистичким реконструкцијама које је сачинио фон Енгел, на територији нашег Баната живело је 1787. године 156.940 лица (Von Engel, 1797).

Следећи значајнији попис датира из 1836. Том приликом у Банату је регистровано чак 365.072 лица. Последњи попис из времена Хабзбуршке монархије и аустријске превласти у Банату извршен је 1857. године. Том приликом је на читавој територији нашег Баната пописано 424.292 становника (Kocsis, Kicošev, 2004).

Први попис под окриљем статистичке службе Угарске извршен је 1869. године. Тај попис може се сматрати, у правом смислу, првим савременим пописом становништва на територији Баната. Што је још важније, од тада су се пописи становништва вршили сваких десет година по истоветној методологији, па је могућност њихове компарације веома велика. Тим првим мађарским пописом забележено је 473.128 становника Баната (Кицошев, 1998).

Према последњем попису, с краја XIX века (1890) на овом подручју је живело 516.715 становника.

Прва половина XX века и пописи спроведени 1900, 1910, 1921, 1931, 1948, 1953. и 1961. године указују на пораст броја становника. У читавом овом периоду уочен је пад само након Првог светског рата, али и поновни пораст по завршетку рата, те, број становника 1961. достиже 655.868 (Кицошев, Бубало-Живковић, Ивков, 2006).

Након тога број становника бележи раст све до 1991. године, да би у последња два пописа било забележено смањење.

ПРОМЕНЕ БРОЈА БАНАТСКЕ ПОПУЛАЦИЈЕ ПРЕМА ПОДАЦИМА ПОСЛЕДЊА ЧЕТИРИ ПОПИСА

Пописом из 1971, на територији Баната забележено је 666.559 лица. Током међупописне декаде 1961—1971. пораст становништва Баната нагло је успорен и тада се кретао на просечном нивоу од 0,2% годишње. Пописом из 1981, у Банату је регистровано 672.684 лица. То је највећи број становника забележен у читавом посматраном периоду. Током међупописне декаде 1971—1981, број становника се увећавао по просечној годишњој стопи од свега 0,1%.

Табела 1. — Промене броја становника Баната (1971—2002)

Година пописа	Број становника	Базни индекс	Ланчани индекс	Просечан годишњи пораст (у индексним поенима)
1971.	666.559	200,2	101,6	0,2
1981.	672.684	202,1	100,9	0,1
1991.	648.611	194,9	96,4	—0,4
2002.	616.202	185,1	95,0	—0,5

Извор: Републички завод за статистику, 2004. Попис становништва 2002. Упоредни преглед броја становика 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002. Подаци по насељима. Београд.

Претпоследњим пописом становништва из 1991. године забележена је квантитативна регресија банатске популације. Депопулација је овај пут била знатно динамичнија него у претходна два случаја када је била на нивоу стагнације, пошто се у међупописној декади 1981—1991 број становника Баната смањивао по просечној годишњој стопи од 0,4%. Овакве тенденције настављене су и у међупописном периоду 1991—2002. пошто је број становника опао на 616.202, односно на ниво од пре пола века. У последњем међупописном периоду број становника Баната се просечно годишње смањивао за 0,5% (Кицошев, Бубало-Живковић, Ивков, 2006).

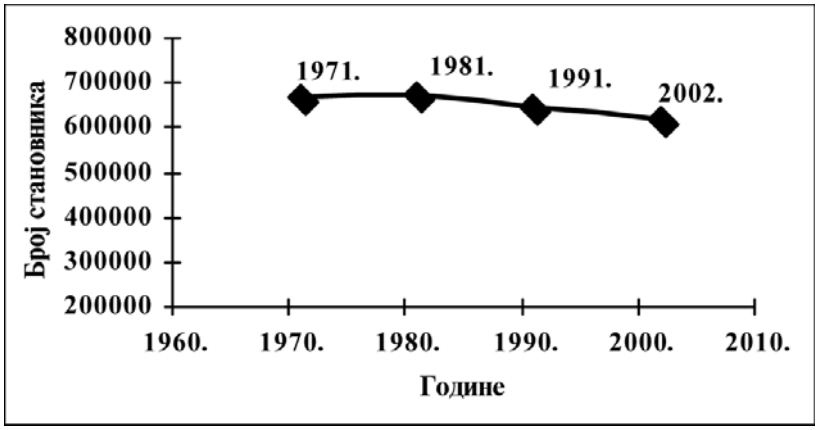

Графикон 1. — Промене броја становника Баната у периоду 1971—2002.

Извор: Републички завод за статистику, 2004. Попис становништва 2002. Упоредни преглед броја становика 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002. Подаци по насељима. Београд.

ПРОМЕНЕ ДРУГИХ ДЕМОГРАФСКИХ ПОКАЗАТЕЉА, ОД ЗНАЧАЈА ЗА ПРОМЕНЕ БРОЈА СТАНОВНИКА

У погледу *образовне структуре* Банат у читавом посматраном периоду има већи удео неписмених него Војводина, али има исти тренд смањења броја и удела неписмених као она. У погледу школске спреме у Банату се уочава позитиван тренд повећања броја становника са завршеним вишим нивоима образовања, што може знатно утицати на даљи развој ових општина, јер је веома важно да образоване структуре становништва остају у овим општинама и својим знањем, умењем и новим идејама доприносе њиховом даљем развоју.

Највећи пад броја неписмених за читав период бележе две пограничне општине: Нова Црња и Сечањ (са 10,3%), док најслабији пад удела неписмених у укупном становништву бележи општина Нови Кнежевац с падом од 5,0% (И в к о в, 2004а). Пад броја неписмених је веома значајан јер само писмено и образовано становништво може допринети просперитету заједнице.

Смањење броја становника Баната је директно утицало и на константан пад *броја бракова* како у Банату, тако и у Војводини уопште. У периоду од 1971—2002. године број бракова у Банату се смањио за скоро 50%, а у Војводини за 45% (И в к о в, 2003), што ће свакако даље утицати на смањење наталитета, а самим тим и броја становника Баната. Овај податак је веома забрињавајући, јер указује на константно смањење броја бракова на подручју Баната и Војводине, што је углавном последица страха младих да заснују породицу услед лоше материјалне ситуације, али исто тако и прихватања ванбрачних заједница као нове особине нупцијалитета развијених земаља, пре свега западноевропских и северноевропских (И в к о в, Ђ у р ђ е в, 2001).

Раст *броја домаћинстава* у Банату био је највећи одмах после Другог светског рата и трајао је до почетка 70-их година. Ова појава се јавља као последица уситњавања великих пољопривредних домаћинстава, проузрокована аграрном реформом и спонтаним дељењем у оквиру великих домаћинстава.

На подручју Баната се у три пограничне општине уочава иста динамика промене броја домаћинстава као и Банату уопште (И в к о в, 2004). У пет општина (Житиште, Нова Црња, Нови Кнежевац, Пландиште и Чока) забележена је нешто другачија слика, јер је уочен пад броја домаћинстава у декади 1971—1981; док је само у Кикинди у једној пограничној општини, уочен константан раст броја домаћинстава од 1948. године до данас.

ПОГРАНИЧНЕ ОПШТИНЕ БАНАТА

Погранично подручје Баната чини 9 банатских општина, а оне су, почев од северозапада ка југоистоку: Нови Кнежевац, Чока, Кикинда, Нова Црња, Житиште, Сечањ, Пландиште, Вршац и Бела Црква. Ове општине граниче се са Румунијом и заузимају 4.265 км^2 или 2/5 (43,3%)

територије Баната и скоро 1/5 (19,8%) Војводине. Највећу површину има општина Вршац 800 км², а најмању Нова Црња, 273 км² (Републички завод за статистику, 2004: 15).

Карта 1. — Положај банатских пограничних општина

Аутор: Ковачевић Т., 2008.

Банатске општине чине источну половину војвођанског Баната и имају у односу на Војводину крајњи источни, периферни положај, који је још постао периферније уласком Румуније у Европску унију. Због тога географски положај пограничних општина са Румунијом генерално није повољан (И в к о в - Ц и г у р с к и, 2009).

КРЕТАЊЕ БРОЈА СТАНОВНИКА ПОГРАНИЧНИХ ОПШТИНА БАНАТА

Промене броја становника пограничних општина Баната посматране у време последња четири пописа (1971, 1981, 1991. и 2002) у свим општинама имају тенденцију смањења од првог до последњег посматраног пописа.

Уочава се да је код свих општина тај број смањен од 1.000 па чак до 6.000 становника. Код свих општина смањење је константно, изузев у случају Кикинде и Вршца. У општини Кикинда број је имао по пописима из 1981. и 1991. године тенденцију пораста, да би се по последњем попису опет смањио, док је у Вршцу то забележено само у једном попи-

су (1981), након чега је број у опадању. Како се управо ове две општине и највећи градски центри у пограничном подручју, то није изненађујуће.

Табела 2. — Број становника и индекси броја становника пограничних општина по пописима 1971—2002.

					Ланчани индекс			Базни индекс
	1971.	1981.	1991.	2002.	1981/1971.	1991/1981.	2002/1991.	2002/1971.
Н. Кнежевац	16.509	15.026	13.591	12.975	91,02	90,45	95,47	78,59
Чока	18.364	16.653	15.118	13.832	90,68	90,78	91,49	75,32
Кикинда	68.915	69.864	69.112	67.002	101,38	98,92	96,95	97,22
Н. Црња	18.298	16.270	14.252	12.705	88,92	87,60	89,15	69,43
Житиште	29.684	25.579	21.964	20.399	86,17	85,87	92,87	68,72
Сечањ	21.938	19.501	17.866	16.377	88,89	91,62	91,67	74,65
Пландиште	17.882	16.138	13.813	13.377	90,25	85,59	96,84	74,81
Вршац	60.528	61.005	54.552	54.369	100,79	89,42	99,66	89,82
Б. Црква	25.450	25.690	21.845	20.367	100,94	85,03	93,23	80,03

Извор: Републички завод за статистику, 2004. Попис становништва 2002. Упоредни преглед броја становика 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002. Подаци по насељима. Београд.

С обзиром да се пописи раде орјентационо сваке десете године, ове податке треба узети са извесном резервом, јер сигурно промене броја становника у међупописним периодима нису биле континуиране, што се може утврдити детаљнијом анализом миграционих кретања.

Табела 3. — Процентуални удео становништва пограничних општина у становништву Војводине

	1971.	% удео у Војводини	1981.	% удео у Војводини	1991.	% удео у Војводини	2002.	% удео у Војводини
Н. Кнежевац	16.509	0,85	15.026	0,74	13.591	0,67	12.975	0,64
Чока	18.364	0,94	16.653	0,82	15.118	0,75	13.832	0,68
Кикинда	68.915	3,53	69.864	3,43	69.112	3,43	67.002	3,30
Н. Црња	18.298	0,94	16.270	0,80	14.252	0,71	12.705	0,63
Житиште	29.684	1,52	25.579	1,26	21.964	1,09	20.399	1,00
Сечањ	21.938	1,12	19.501	0,96	17.866	0,89	16.377	0,81
Пландиште	17.882	0,92	16.138	0,79	13.813	0,69	13.377	0,66
Вршац	60.528	3,10	61.005	3,00	54.552	2,71	54.369	2,68
Б. Црква	25.450	1,30	25.690	1,26	21.845	1,08	20.367	1,00
Укупно	279.539	14,3	267.707	13,2	244.104	12,1	233.405	11,5

Извор: Републички завод за статистику, 2004. Попис становништва 2002. Упоредни преглед броја становика 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002. Подаци по насељима. Београд.

Анализирајући удео становништва пограничних општина у укупном становништву Војводине уочава се да је код свих општина уочен пад. Тако је удео становништва општине Кикинда (која је имала највећи удео

током читавог периода) у укупном становништву покрајине Војводине опао са максималних 3,53% у 1971, на 3,30% у 2002. години.

Најдрастичнији пад забележен је у општинама Житиште (пад од 0,52%) где је удео становништва општине у укупном становништву покрајине Војводине опао са максималних 1,53% у 1971, на 1,00% у 2002. години и општини Вршац (пад од 0,42%) где је удео становништва општине у укупном становништву покрајине Војводине опао са максималних 3,10% у 1971, на 2,68% у 2002. години

ПРИРОДНА КОМПОНЕНТА ПРОМЕНЕ БРОЈА СТАНОВНИКА

Праћење природног кретања становништва Баната могуће је тек од почетка XX века. Раније, током XVIII и XIX века, није било систематског и методолошки усаглашеног евидентирања рађања становништва, па су могућа само фрагментарна истраживања на основу црквених књига. Ипак, на основу кретања броја становника може се закључити да природни прираштај у Банату никада није имао висок ниво. Оваква констатација произлази из чињенице да се број становника нагло повећавао само у периодима велике имиграције, док у периодима када није било знатнијег досељавања, односно када је главни фактор промене броја становника био природни прираштај, број становника је слабије растао.

Први податак о природном кретању банатског становништва може се наћи у мађарској статистици за период 1900—1910. Тада је у Торонталској жупанији, која је обухватала највећи део данашњег југословенског Баната, природни прираштај износио 9,2‰ (MSKO, 1913). У односу на околне регионе тадашње Угарске, становништво Баната се већ тада одликовало релативно малим природним прираштајем. После Другог светског рата природно кретање становништва може се пратити по насељима од 1963. године, пошто се тек од тада живорођени региструју према насељу у којем станује мајка, а умрли према месту становања покојника. Период 1971—1980. карактерише пад стопе природног прираштаја на свега 2,7‰, што је последица готово пропорционалног смањења стопе наталитета и повећања стопе морталитета. До значајних промена дошло је и на нивоу општина, односно дошло је до поларизације на осам општина са позитивним и осам општина са негативним природним прираштајем. Од пограничних општина позитиван природни прираштај и даље су имале општине: Кикинда (4,0‰), Бела Црква (3,7‰) и Вршац (2,0‰), а негативан се јавио у општинама: Сечањ (–1,0‰), Чока (–1,6‰), Пландиште (–2,2‰), Нови Кнежевац (–2,3‰), Житиште (–2,9‰) и Нова Црња (–3,1‰). Интересантно је да се у овом периоду стопа природног прираштаја у општини Бела Црква повећала у односу на претходни период, што је посебан феномен.

У посматраном периоду 1981—1990, природни прираштај банатске популације постаје негативан (–0,2‰). Овакав развој природног крета-

ња становништва последица је нешто мањег пада вредности наталитета и знатно динамичнијег раста вредности морталитета. Број општина с позитивним природним прираштајем смањује се на шест. Од пограничних само су две: Кикинда (0,9‰) и Бела Црква (0,2‰). Негативан природни прираштај бележе остале општине: Вршац (–1,1‰), Сечањ (–2,4‰), Пландиште (–4,5‰), Нови Кнежевац (–4,6‰), Нова Црња (–4,7‰), Чока (–4,9‰) и Житиште (–6,1‰).

Уочава се да у овом периоду општина Вршац прелази у категорију општина с негативим природним прираштајем.

У последњем посматраном периоду 1991—2000, природни прираштај и даље наставио да опада, односно његове негативне вредности су постепено расле (–4,8‰).

Број општина са позитивним природним прираштајем у последњем посматраном периоду се смањује на само једну општину — Зрењанин. Све пограничне општине бележе негативан природни прираштај: Бела Црква (–3,5‰), Кикинда (–3,8‰), Вршац (–4,3‰), Сечањ (–7,8‰), Нови Кнежевац (–8,4‰), Нова Црња (–8,7‰), Чока (–8,8‰), Пландиште (–8,9‰) и Житиште (–9,2‰).

Највише вредности стопа природног прираштаја забележене су на почетку посматраног периода, када је износила 5,7‰, а најниже вредности на крају периода, тачније 2000. године, –7,0‰. Код појединих општина (Житиште) чак и –9,2‰.

Последње године у посматраном периоду, 2001, стопа природног прираштаја је нешто виша и износила је –5,6‰. На овакав ток стопе природног прираштаја утицала је и избегличка популација. Међутим, утицај избеглица на повољнији ток стопа природног прираштаја ће бити краткорочан, ако не дође до побољшања животних услова.

МЕХАНИЧКА КОМПОНЕНТА ПРОМЕНЕ БРОЈА СТАНОВНИКА

Као равничарска регија, Банат је током скоро читаве историје био имиграцијско подручје. Посебно су се значајније имиграције становништва поклапале с периодима мира и економског развоја. Међутим, у време ратова становништво се често повлачило из незаштићене низије у околна планинска подручја.

Банат је представљао значајан колонизациони регион у Југославији још од 1918. године, односно од распада Аустроугарске и стварања Краљевине СХС. Колонизација Баната између два рата отпочела је већ 1919. године, као и аграрна реформа. Трајала је с променљивим интензитетом све до 1941. Овом колонизацијом у Банату су у периоду 1918—41, основана 42 нова насеља, на већ наведеним поседима, а на основу посебних правних прописа (Г а ћ е ш а, 1972).

Крај Другог светског рата донео је огромне демографске промене. Одмах по завршетку рата (1945), нове југословенске власти започеле су другу организовану и масовну колонизацију Војводине. Том приликом,

око 80.000 људи насељено је у Банату до 1948 (Ђ у р ђ е в, 1995). Имигранти су и овај пут били већином Срби, али и делом Македонци, Словенци итд. Циљ ове колонизације можда је мање била промена етничког карактера Војводине, а више збрињавање велике масе становништва из ратом опустошених и пасивних крајева. Током саме колонизације било је појава повратних миграција, јер се неки колонисти нису могли адаптирати на нове животне услове. Са овим миграцијама замењена је скоро једна трећина дотадашње банатске популације.

После организованог насељавања које је окончано 1948. године, започиње стихијско досељавање. Досељеници су били углавном лица која су овде имала већ колонизоване рођаке, којима су се они прикључивали. Истовремено, покренут је процес индустријализације земље, који је био у духу комунистичке идеологије претварања сељака у раднике. Због тога отпочињу и масовне миграције на релацији село—град.

Упоређујући мушкарце и жене уочава се да, иако су жене чешћи мигранти на краће дистанце, у банатским селима до 50-их година XX века су мого покретљивији били мушкарци, а од 50-их година жене (И в к о в, Ђ у р ђ е в, Ћ у р ч и ћ, 2003).

На простору Јужног Баната (посебно у румунским селима) средином седамдесетих веома велики број људи, пре свега младих одлази на привремени рад у иностранство (САД, Швајцарска, Аустрија). Највећи број се никада није вратио, што је веома утицало на промену старосне структуре овог насеља и на старење његовог становништва (И в к о в, Д р а г и н, К о в а ч е в и ћ, 2007).

Период 1971—1980. година карактерише негативан миграциони биланс банатске популације, али сада са нешто нижим вредностима: –10.866 лица или –1,7%. Само су две општине имале позитиван миграциони биланс (Панчево 4.221 или 3,6% и Зрењанин 3.353 или 2,5%), а све остале, самим тим и све пограничне негативан: Вршац (–761 или –1,3%), Бела Црква (–694 или –2,7%), Кикинда (–1.842 или –2,7%), Нова Црња (–288 или –5,2%), Нови Кнежевац (–1.124 или –7,1%), Пландиште (–1.362 или –8,0%), Чока (–1.437 или –8,2%), Сечањ (–2.226 или –10,7%) и Житиште (–3.315 или 12,0%).

Од укупно 173 насеља која су издвојена пописом из 1981, у Банату њих 28 имало је позитиван миграциони биланс (К и ц о ш е в, 1996), од чега седам припада пограничним општинама.

Претпоследњи период који је могуће анализирати је између 1981. и 1990. Негативан миграциони биланс и даље је присутан, а у односу на претходни период његове вредности су се повећале: –22.519 лица или –3,3%. У овом периоду више ниједна банатска општина нема позитиван миграциони биланс, али су његове негативне вредности сада нешто ниже: Кикинда (–722 или –1,0%), Сечањ (–616 или –3,2%), Вршац (–2.150 или –3,6%), Чока (–600 или –3,8%), Нови Кнежевац (–559 или –3,9%), Пландиште (–868 или –5,7%), Нова Црња (–1.008 или –6,5%), и Бела Црква (–2.035 или –8,2%). Од укупно 176 банатских насеља, издвојених пописом 1991. године, осамнаест је имало позитиван миграци-

они биланс (К и ц о ш е в, 1996), од којих девет припада пограничним општинама.

У последњем посматраном периоду 1991—2000, вредност миграционог салда је доживела велике промене, односно његове негативне вредности су прешле у позитивне. Разлог за то је био велики прилив избеглица из Хрватске, Босне и Херцеговине, па и Косова и Метохије.

По попису 1991. све општине (сем општине Опово) имају мањи апсолутни број досељеника у односу на 1971. Међутим, због већег смањења броја становника од броја досељеника у неким општинама је дошло до пораста удела имиграната у укупном броју становника и то у следећим општинама: Алибунар, Житиште, Ковачица и Нови Кнежевац, од чега видимо да су две пограничне.

Велики проценат миграната у укупном броју становника је забележен у шест општина, од којих су четири пограничне: Пландиште (46,1%), Сечањ (45,2%), Вршац (44,7%) и Бела Црква (40,4%).

До 2002. године није дошло до пораста апсолутног броја мигранта у банатским општинама. Једино општина Нови Кнежевац бележи мали пораст броја миграната, док је у другима број опао. Релативни број је или делимично порастао или је стагнирао што је резултат смањења укупне популације у општинама (К и ц о ш е в, Б у б а л о - Ж и в к о в и ћ, И в к о в, 2006).

ОПШТИНЕ КИКИНДА И ЖИТИШТЕ КАО КАРАКТЕРИСТИЧНИ ПРИМЕРИ

Као што је раније наведено удео становништва општине Кикинда, као *највеће пограничне општине* у укупном становништву покрајине Војводине опао је с максималних 3,53% у 1971, на 3,30% у 2002. години. Последњи пописи показују да, уколико се настави овим темпом становништво Кикинде ће се преполовити за 246 година. Ово је далеко лошија слика од оне која је забележена после пописа 1981. године, када су резултати указивали на то да ће се становништво Кикинде преполовити за 640 година. У овој општини се налази пет пограничних насеља: Банатско Велико Село, Кикинда, Мокрин, Наково и Нови Козарци. Сва насеља, осим Кикинде бележе пад становништва у периоду 1971—2002. година. Највећи пад је забележен у насељу Мокрин, где је број становника смањен за 1.410 становника за читав период или 45,5 на годишњем нивоу. Негативна стопа је забележена код свих насеља (наравно, осим Кикинде), а њена највећа вредност је у насељима Нови Козарци (–0,96‰) и Мокрин (–0,69‰). У насељу Кикинда забележен је раст од 4.359 становника, а стопа раста износи 0,35‰.

Удео становништва општине Житиште у укупном становништву покрајине Војводине опао је са максималних 1,52% у 1971, на 1,00% у 2002. години. Ово је и *највећи пад међу пограничним општинама*. Последњи пописи показују да се тенденција депопулације успорава и да, уколико се настави овим темпом становништво Житишта ће се преполовити

за 124 године. Ово је знатно боља слика од оне која је забележена после пописа 1981. године, када су резултати указивали на преполовљење становништва Житишта за свега 45 година (резултат привидног подмлађивања становништва доласком избегличке популације). Нешто боља ситуација у односу на 1981. годину није, нажалост, резултат повећања становништва природним путем, већ механичким, услед доласка знатног броја избеглих и прогнаних лица на подручје Житишта током 1990-их година. У овој општини се налазе три погранична насеља: Мађа, Српски Итебеј и Хетин. Сва насеља бележе пад становништва у периоду 1971—2002. година. Највећи пад је забележен у насељу Српски Итебеј, где је број становника смањен за 1.653 становника за читав период, или 53,3 на годишњем нивоу. Негативна стопа је забележена код свих насеља, а њена највећа вредност је у насељу Хетин (–2,40‰).

ЗАКЉУЧАК

На основу резултата пописа становништва, током посматраног периода број становника Баната је непрекидно растао, изузев краћих интервала када је стагнирао: 1869—1880 и 1910—1921. Између 1981. и 1991, а поготово између 1991. и 2002. године дошло је до релативно већег пада броја становника.

У време првог пописа становништва (1828) у Банату је живело 332.874 становника, а у време последњег (2002) 616.202 становника. Пораст броја становника за посматрани период (1828—2002) износи 283.328 или 46,01% популације. Просечан годишњи пораст броја становника Баната у посматраном периоду износи 1.628 лица.

Од средине осамдесетих година и вредности природног прираштаја постају негативне, па банатска популација улази у процес депопулације.

Посебно лоша ситуација је у пограничним општинама Баната које у укупној банатској популацији чине 11,5% становништва, а најкритичнија ситуација забележена су у општини Житиште.

У наредном периоду број становника Баната могао би се повећати само ако дође до значајније имиграције становништва, што је веома мало вероватна могућност. Томе у прилог иде и чињеница да број становника није порастао и поред доласка одређеног броја избеглица и изградње неколико избегличких насеља у Банату. Ово говори да је остварену позитивну вредност миграционог салда далеко надмашила негативна вредност природног прираштаја. Далеко је, дакле, вероватније супротно демографско кретање, јер с обзиром на старосну структуру аутохтоног становништва треба очекивати интензивирање процеса депопулације ове регије.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ ПОДАТАКА

Ђ у р ђ е в, Б. (1995). *Послератно насељавање Војводине*. Нови Сад: Матица српска.
Г а ћ е ш а, Н. (1972). *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1919—1941*. Нови Сад: Матица српска.

И в к о в, А. (2003). *Брачно понашање становништва у Банату*, Војводини и одабраним земљама. Тематски зборник радова *Регионални развој и демографски токови балканских земаља*, Ниш: Универзитет у Нишу, Економски факултет, стр. 317—323.

И в к о в, А. (2004). *Промене у структури и величини домаћинстава и породица Баната у периоду 1948—1991.* Тематски зборник радова *Регионални развој и демографски токови балканских земаља*, Ниш: Универзитет у Нишу, Економски факултет, стр. 443—451.

И в к о в, А. (2004а). *Промене у образовној структури становништва Баната (1961—2002)*. Зборник радова *Еколошка истина 2004*, Организациони одбор „Еколошке истине 2004". Борско језеро. Стр. 575—579.

И в к о в, А., Д р а г и н, А., К о в а ч е в и ћ, Т. (2007). *Карактеристике нупцијалитета румунског становништва у Банату на примеру села Локве. Зборник радова* # 57. Београд: САНУ. Pp. 175—183.

И в к о в, А., Ђ у р ђ е в, Б. (2001). Нупцијалитет и диворцијалитет Баната. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 110—111, Нови Сад: Матица српска. Стр. 203—213.

I v k o v, A., Đ u r đ e v, B., Ć u r č i ć, S. (2003). *Nuptiality of Romanian population in Banat in village Lokve*. The 5th edition of The Regional Conference of Geography „Geographic researches in the Carpatian-Danube space". The reconsideration of the geographic approach in the context of globalization. West University of the Timisoara, Faculty of Chemistry-Biology-Geography, Department of geography, Timisoara., Timisoara. Page. 373—381.

И в к о в - Ц и г у р с к и, А. и други (2009). *Програм за ревитализацију депопулационих пограничних подручја Баната*. Рукопис. Нови Сад: Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство и Покрајински секретаријат за науку и технолошки развој.

К и ц о ш е в, С., Б у б а л о - Ж и в к о в и ћ, М., И в к о в, А. (2006). *Становништво Баната*. Нови Сад: ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство.

K i c o š e v, S. (1996). *Migrations in the Yugoslav Banat*. Határon innen — határontúl, Nemzetközi földrajzi tudományos konferencia, Szeged, pp. 433—441.

К и ц о ш е в, С. (1998). *Популациони пораст Баната*. Зборник Матице српске за друштвене науке 104—105, Нови Сад: Матица српска, стр. 129—144.

K o c s c i s, K., K i c o š e v, S. (2004). *A Vajdaság mai területének etnikai térképe*. Budapest: MTA.

MSKO (1913). *1901—1910. Évi népmozgalma községenkint*. A Magyar Szent Korona Országainak, Budapest.

Републички завод за статистику (2004). Општи подаци, Општине у Србији, Република Србија, Београд, 15.

Републички завод за статистику (2004). Попис становништва 2002. Упоредни преглед броја становика 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002. Подаци по насељима. Београд.

V o n E n g e l, J. Ch. (1797). *Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer I.* Halle, pp. 17—181.

CHANGES IN THE NUMBER OF THE POPULATION OF BANAT AT THE END OF THE 20th CENTURY WITH A REWIEW ON THE BORDER MUNICIPALITY

by

Anđelija Ivkov-Džigurski, Milka Bubalo-Živković, Milana Pašić

Summary

The changes in the population number of Banat were frequent, because the periods of demographic and economic prosperity were followed by the periods of recession and depopulation. Major demographic changes were caused by moving of people, wars, epidemics and extinction, elemental and organized migrations, changes of countries and their borders, different economical changes, industrializations, urbanizations etc. Some of these demographic factors have a positive effect, and some of them have a negative effect on the present state of Banat population.

Border region of Banat consists of 9 municipalities. The main aim in the article is a detailed analysis of border municipalities in Banat: Novi Kneževac, Čoka, Kikinda, Nova Crnja, Žitište, Sečanj, Plandište, Vršac and Bela Crkva in order to define the present condition.

The changes in the population number of border regions in Banat, obtained in the last four censuses, have shown that all municipalities record a decreasing trend. The paper made a detailed demographic analysis, which comprises changes in the population number, population structure, households, population growth and migrations.

UDC 314(497.11)
Оригинални научни рад

Девецић Мирјана

КОНТРОВЕРЗЕ ДЕМОГРАФСКОГ РАЗВИТКА ПЧИЊСКОГ ОКРУГА

САЖЕТАК: Пчињски округ је административна целина коју, поред чињенице да се граничи с Бугарском, Македонијом и КиМ, карактерише и низ демографских особености и екстрема. У оквиру централне Србије, ово је сигурно простор са најхетерогенијим националним саставом и тиме условљеним разликама у транзицији фертилитета и темпу демографског старења. Скоро 90% Албанаца из Србије сконцентрисано је у Пчињском округу, као и више од 40% Бугара. Смањивање поларизације демографског развоја Србије на макро и мезо нивоу (ако се посматра територија без КиМ), као и све мање разлике на релацији село—град, учиниле су да овај простор изразитих интра и интеррегионалних демографских диференцијација (у просторном и структурном смислу), постане веома специфичан. Тако се на овом релативно малом подручју налази општина са највишим фертилитетом и најмлађим старосним саставом у Републици, чак пет стадијума демографске старости у само седам административних целина, општине с највећом и најмањом међународном миграцијом, концентрација општина с највећим стопама маскулинитета, општине које предњаче у уделима неписмених, општине без атеиста, општина у којој су Српкиње оствариле проширену репродукцију, итд. Заједничка карактеристика демографски хетерогеног простора је неразвијеност и сиромаштво, које се није на исти начин манифестовало на целој територији, већ је модификовано културолошким факторима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: демографски развитак, Пчињски округ, поларизација, екстремне вредности демографских показатеља

Пчињски округ на југоистоку Србије одликује низ специфичности у оквиру свих сегмената популационе динамике и структурних карактеристика становништва, због чега се ова административна целина диференцира у односу на остали простор Републике. У оквиру округа региструје се доста екстремних вредности демографских показатеља и истовремено уочавају различити, понекад опречни или атипични демографски токови, као и они чији значај на нивоу Републике опада. Унутаррегионална диференцијација развитка становништва је, углавном, етнички утемеље-

на и због политичке нестабилности тражи специфична развојна решења. Контроверзност почива и на чињеници да толике разноликости отежавају регионално планирање и развој, да се у оквиру округа налази копнена зона безбедности, те да етничка неравнотежа и тензија, као и различита тежишта политичких утицаја слабе моћ имплементације стратешких докумената за подстицање развоја. Док су културолошки фактори разлог диференцијације, социоекономски фактори представљају факторе хомогенизације округа. У раду се указује на специфичности и спорна питања демографског развитка, изазвана супротностима у развоју становништва, поларизацију, али и одступања од „патерна" демографског развоја који откривају јаке утицаје „неетничких" фактора. Резултати демографске анализе, поред наведеног, указују и на вишеузрочност истих демографских последица, која се објашњавају различитим демографским механизмима, и стога захтевају разнородне акције ревитализације подручја.

Дугогодишња структурна и просторна демографска поларизација, због чега је Србија важила за земљу у којој су се на релативно малој територији повремено испољавали толико супротни демографски процеси да су представљали европске размере, у последњој деценији 20. века је ослабила. Тако су разлике, које су се у Србији раније уочавале на макро, мезо и микронивоу, сада редуковане на мању територију, а посебно су изражене и сконцентрисане у Пчињском округу, где се у оквиру седам општина испољавају све контроверзе диференцијалног демографског развитка. Специфичност овог округа, између осталог, почива на његовој мултикултуралности, периферности, неразвијености и пограничности, што на први поглед изгледа као заједнички именитељ већине пограничних крајева. Међутим, на овој територији, свака од наведених карактеристика има такође своје специфичности.

Погранични положај округа је јединствен јер се базира на присуству три границе различитог карактера, односно различите културне и економске размене и сарадње, и гравитационих утицаја (с Македонијом, Бугарском и КиМ). Тип и „пропустљивост" границе, њихова баријерност или контактност, њихова трансформација, међудржавни односи и друштвено-економска развијеност суседа били су окосница демографских процеса Пчињског округа. Од седам општина, шест су пограничне, а три општине имају два суседа.

Глобалне карактеристике овог краја су економска неразвијеност и изразито сиромаштво. Неквалитетна инфраструктурна опремљеност и лоша унутаррегионална саобраћајна повезаност чине да упркос проласку коридора 10 кроз територију округа, она важи за периферну. Територија Пчињског округа се третира као функционална зона Врања, с обзиром да је развој индустрије овом центру обезбедио гравитациону снагу и утицај у деагграризацији и дерурализацији подручја. Транзициона криза ослабила је индустрију краја, која је била дугогодишња развојна формула. У последње две деценије десио се значајан пад народног дохотка, када је, примера ради, општина Владичин Хан изгубила више од 70% свог дохотка. На основу Закона о недовољно развијеним подручјима Републике

Србије[1] четири од седам општина је сврстано у категорију најнеразвијенијих. Ранг позиција општина према коригованом народном дохотку по становнику 2005. године ставља их на зачеље. Изузетак је Врање, које је, мада испод републичког просека, знатно надмашивало остале општине округа, доходак је варирао од 37.6% републичког просека у Сурдулици до само 14.8% у Прешеву. Подручје југоисточне Србије издваја се као најугроженије и у Стратегији за смањивање сиромаштва у Србији, у којој су коришћени вишедимензионални сетови показатеља сиромаштва. Највећи део територије Пчињског округа је брдскопланинског карактера што повећава баријерност граница и уз последице економске транзиције, етничку неповерљивост и политичку осетљивост, дефинише развојне препреке и отежава ревитализацију овог простора и ефикаснију политику регионалног развоја.

Табела 1. — Национални састав становништва 2002. године*

	Срби	Албанци	Бугари	Роми	Југословени	Неопредељени
Пчињски округ	64.58	24.07	3.73	5.30	0.23	0.92
Босилеград	13.17	0	70.86	0	2.90	11.34
Бујановац	34.14	54.69	0.08	8.93	0.00	0.11
Владичин Хан	93.76	0	0.23	4.72	0.10	0.73
Врање	93.02	0.01	0.40	5.32	0.13	0.43
Прешево	8.55	89.10		0.92	0	0.05
Сурдулица	82.35	0.01	4.52	9.55	0.48	1.42
Трговиште	98.49	0.08	0.19	0	0.00	0.44

* Приказане су већинске групе. Разлику до 100% чине остали и непознати.
Извор: Попис становништва 2002. године

Основни фактор диференцијације демографског развитка општина Пчињског округа је етничка разноликост, а контроверзност се огледа у максималним концентрацијама три етницитета. Скоро 90% укупног албанског становништва из централне Србије је сконцентрисано у општинама Прешево (50.4%) и Бујановац (38.4%). Босилеград је општина у којој живи више од трећине Бугара из Србије, који чине већину општинске популације (70.9%). Босилеград бележи и један од највећих удела неопредељених (11.3%). У четири општине је значајан удео ромске популације: Врању и Владичином Хану око 5%, а у Сурдулици и Бујановцу близу 10%. У општинама Врање и Владичин Хан Срби чине више од 90% становништва, док се за Трговиште може рећи да је етнички хомогена општина са 98.5% српског становништва. Изразиту доминацију једне етничке групе има и Прешево са 89.1% албанског становништва, док је у Бујановцу етнички састав хетерогенији, али и даље с већинским уделом Албанаца — 54.7%. За овај округ се сигурно може рећи да унутар централне Србије представља целину са најхетерогенијим националним саставом.

[1] Закон је важио до 2005. године. С обзиром да нови није донет, у раду се дају подаци за 2005. годину према једном од тада важећих критеријума.

Контроверзу везану за укупну динамику становништва отвара промена методологије последњег пописа. Стопе пораста израчунате по подацима нове методологије потврђују познато демографско правило да је депопулација логичан пратилац неразвијених крајева. С изузетком Врања, где се бележи пораст по ниској стопи испод два промила, у свим осталим општинама присутно је опадање становништва различитог интензитета, два до шест пута веће него у централној Србији. По старој методологији, у општинама Бујановац и Прешево пораст становништва постоји и даље, и то по стопама већим него у претходним периодима. Посматрано на тај начин, диференцијација промене броја становника у општинама Пчињског округа је и даље изузетно велика, јер је распон стопа у последњем међупописном периоду од –13.24 до 18.87 промила. Већина насеља припада емиграционом типу, који је по типологији Фригановића назван изумирањем и који говори о „перспективама" периферних и брдскопланинских села. Пораст становништва остварују, углавном, насеља лоцирана уз магистрални правац, као и насеља уз границу са КиМ у општини Бујановац.

Табела 2. — Стопе просечног годишњег пораста становништва

	48—53	53—61	61—71	71—81	81—91	91—02с	91—02н
Босилеград	9.70	—9.07	—5.95	—19.74	—19.75	—13.24	—14.1
Бујановац	13.12	7.43	10.80	7.02	5.31	8.15	—7.7
Влад. Хан	7.71	0.71	—3.29	0.83	—0.73	—2.11	—4.92
Врање	10.33	5.29	9.95	13.34	4.72	2.76	1.79
Прешево	10.24	10.38	11.68	12.16	13.71	18.87	—4.0
Сурдулица	16.57	—11.28	—9.71	—8.72	—8.66	—4.8	—8.95
Трговиште	2.71	—9.79	—13.71	—33.83	—22.12	—10.34	—10.1

Извор: РЗС, Попис становништва, одговарајуће године
Напомена: Претпоследња колона је дата према старој, а последња према новој методологији пописа.

Суштинске разлике тренда кретања укупног становништва у две општине у зависности од методологије пописивања, указују на велики обим емиграције у иностранство, која се крајем 20. века интензивирала. Удео лица на боравку у иностранству достигао је 2002. у Прешеву 27.3%, сврставајући га у пет општина Србије са најизраженијим феноменом међународне емиграције. С друге стране, у општини Трговиште је последњим пописом утврђен републички минимум од 0.4%. Међутим, Прешево и Трговиште имају заједничку миграциону карактеристику, а то су висок удео аутохтоног становништва преко 70%, по чему су међу водећих осам општина у централној Србији. Ако се овоме дода да је негативан биланс исељених и досељених у последњем међупописном периоду сврстао Бујановац и Прешево међу седам општина с најнижим стопама просечног годишњег миграционог салда, тиме се у миграционим специфичностима Пчињског округа открива низ екстрема, дијаметралних разлика и контроверзи.

За разлику од становништва Бујановца и Прешева које се исељавало у иностранство, већина становништва округа је учествовала претежно у локалним и регионалним пресељавањима, који су и даље доминантан тип миграција у округу, мада њихов значај у Републици опада. Дугогодишња емиграција становништва је изразита на целој територији округа. Позитиван просечан годишњи миграциони салдо од 60-их година до данас остварен је само у општини Врање и то у међупописном периоду 1971—81, периоду успона индустрализације у централном насељу тј. функционалном центру округа. Све општине карактерише висок удео домицилног становништва, било да се ради о општинама с великом уделом младих, где се високим фертилитетом обезбеђује бројно аутохтоно становништво, или општинама са изразитим депопулационим тенденцијама.

Табела 3. — Просечне годишње стопе природног прираштаја

	1961—71.	1971—81.	1981—91.	1991—2002.
Босилеград	7.75	3.96	—3.55	—7.76
Бујановац	19.70	17.52	14.61	12.15
Влад. Хан	7.71	5.13	2.77	—1.74
Врање	23.95	8.94	6.92	2.80
Прешево	22.98	21.66	20.81	20.29
Сурдулица	11.29	6.98	3.34	—1.60
Трговиште	16.09	6.47	2.38	—1.20

Извор: Пописи становништва и витална статистика, одговарајуће године
* Приликом израчунавања за период 1991—2002. коришћени су подаци о укупном становништву према старој методологији да би се ускладили са претходним периодима.

Док миграционе особености административних целина округа указују и на сличности и на разлике просторне мобилности, природно обнављање становништва је фактор диференцијације.

У најновијем периоду негативан природни прираштај постаје заједничка одлика готово свих општина у централној Србији и Војводини,[2] а регионалне разлике, које никад нису биле мање, дефинишу по „дубини" и интензитету биолошке депопулације. Ретке општине са позитивним прираштајем профилисане су на основу етничког састава становништва и на њему утемељених репродуктивних модела. Етнодемографска диференцијација тог типа условила је да је у Пчињском округу присутна поларизација која је некада била типична на макрониво у.

Мада су стопе просечног годишњег природног прираштаја у свим општинама у континуираном паду, темпо је различит, а у Прешеву би се, у поређењу са осталим општинама, готово могао назвати стагнантним. Републички максимум стопе у последњем међупописном периоду остварен је у овој општини, и једино у њој прелази вредност преко 20 промила. Бујановац је други у Србији по релативној величини природног прираштаја, што говори о још демографских екстрема унутар овог малог подручја. Превагу рођених над умрлим још увек има и општина

[2] У 2007. само је осам општина имало позитиван прираштај.

Врање где је због присуства полифункционалног центра и већег степена урбанизације становништво у репродуктивном узрасту заступљеније.

Пчињски округ је простор највећих диференцијација фертилитета у Србији. Јасна разлика нисконаталитетних и високонаталитетних општина постојала је током целог посматраног периода. Привремено повећање плодности почетком новог века, које је евидентирано на републичком нивоу и протумачено одлагањем рађања током кризе, овде је очигледно само у високофертилитетним пограничним општинама. Тако је године 2001. у Прешеву стопа наталитета износила 37.1 промила, што је више од вредности остварених током шездесетих година. Поларизација наталитета након 2004, почиње да се ублажава и стопе наталитета у Бујановцу се приближавају републичком просеку, док је општа плодност у Прешеву и даље двоструко већа него у нижефертилитетним општинама, али су стопе наталитета за 10 промила мање него средином деведесетих. Транзиција плодности, евидентирана и код албанске популације на КиМ, наговештава да је опадање стопа последњих година у Бујановцу и Прешеву, можда почетак демографског преображаја и новог тренда репродукције. Остале општине округа, у односу на ове две, имају готово уједначено кретање наталитета, посебно током деведесетих година. Међу њима Врање и даље има највише стопе с обзиром на повољнији старосни састав и „мање дестимулишуће" факторе рађања.

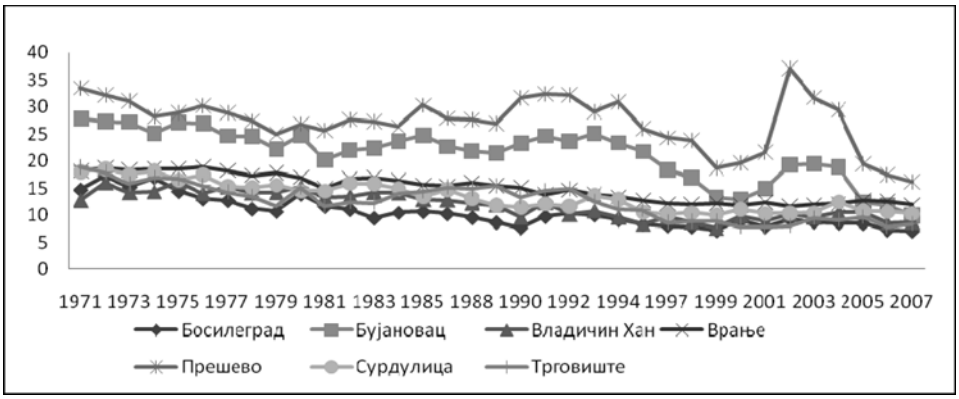

Граф. 1. — Стопе наталитета у периоду 1971—2007.

Поред специфичности поларизације плодности унутар округа, интересантна је диференцијација плодности становништва Пчињског округа у односу на остали део републике. Контроверзност у области плодности откривају подаци о стопама укупног фертилитета и подаци о кохортном фертилитету. Почетком деведесетих година Трговиште је била једина општина у Србији са доминацијом српског становништва у којој се остваривала проширена репродукција, да би током кризне деценије просечан број деце по жени опадао брже него у претходном двадесетогодишњем периоду.

Према попису 2002, завршни фертилитет жена које су тек изашле из фертилног периода (жене старости 50—54 године), у четири општине

(Прешево, Бујановац, Трговиште и Босилеград) је изнад, а у остале три близу границе која обезбеђује проширену репродукцију чиме одступају од преовлађујуће репродуктивне форме осталих општина у Србији, где је СУФ испод 1.89. Висок фертилитет у Трговишту и Босилеграду, међутим, представља реткост у односу на остале територије насељене српским и бугарским становништвом, које је на глобалном нивоу нискофертилитетно и не остварује замену генерација. У овим општинама се ради о традиционалном моделу репродукције, одсуству модернизације и контроле рађања, руралном моделу живљења и слабом образовном нивоу женског становништва, с обзиром да се ради о генерацији жена рођених непосредно након Другог светског рата.

Старосни и полни састав становништва је резултанта процеса природног кретања и миграција, те прати све уочене особености, диференцијације, екстреме... Тако се на овој малој територији налази најмлађа општина, општина с једном од најстаријих популација у Србији, као и две од четири општине у централној Србији у којој је удео старих мањи од 10%. Удео младог становништва се креће од 14.8% до 32.3%, удео старог од 7.5% до 22.7%, а индекс старења од 0.24 до 1.54, при чему се Прешево и Босилеград јављају као полови. У најстаријој општини становништво старије од 80 година учествује са 3.3%, што је двоструко више од републичког просека и указује на процес старења старих. И поред великих варијација старосне структуре унутар округа, и присуства чак пет стадијума демографског старења у седам административних целина, у односу на остатак централне Србије Пчињски округ је релативно млад. У њему је Прешево које још није достигло праг демографске старости, а чак четири општине нису дошле до, у Србији најраспрострањеније, фазе дубоке демографске старости. С аспекта стадијума демографског старења овај регион је сигурно најхетерогенији и најконтроверзнији.

Табела 4. — Старосни састав општина Пчињског округа у 2002. години

	0—14	%	15—64	%	65+	%	Индекс
Босилеград	1470	14.80	6095	61.37	2257	22.73	1.53
Бујановац	11753	27.14	26328	60.80	4315	9.96	0.37
Влад. Хан	3714	15.67	15813	66.71	4054	17.10	1.09
Врање	16095	18.44	59278	67.91	11240	12.88	0.70
Прешево	11031	32.35	20523	58.80	2634	7.55	0.24
Сурдулица	3707	16.71	14617	65.87	3631	16.36	0.98
Трговиште	1235	19.38	3915	61.44	1131	17.75	0.92

Извор: РЗС, Попис становништва 2002. године
Напомена: Разлика до 100% су лица непознате старости

Листу „демографских рекорда” у Пчињском округу допуњује податак да је од 25 општина с доминацијом мушког становништва у централној Србији, највише сконцентрисано у овом региону, при чему је Трговиште општина с највећом стопом маскулинитета у Републици. Новија истраживања проналазе корелацију неразвијености и вишка мушког становништва али Прешево, контроверзом да има превагу женског ста-

новништва, иако је с највишим наталитетом и најмлађом популацијом, отвара питање утицаја миграција мушкараца у иностранство, раздвојених домаћинстава, и локалних фактора у модификацији очекиваних ефеката природног кретања.

Демографске потенцијале округа дефинише велики удео неписменог (7.3%) и неквалификованог становништва. Стопа неписмености је само у општини Врање мања од 6%, а Трговиште је са 11.8% неписмених међу три „најнеписменије" општине у Србији. Велико учешће неписменог становништва и у другим општинама два до три пута надмашују републички просек. Посебну тежину овом феномену даје податак да у општини Бујановац скоро четвртину неписмених чине они који су рођени у време обавезног основног школовања. Најповољније квалификације има становништво општине Врање где је сконцентрисано 53% целокупног кадра са вишим и високим образовањем из Пчињског округа.

У погледу економске активности, специфичности округа и унутаррегионалне опречности најприсутније су у активностима женског становништва. У Трговишту је она међу највећима у Србији (43.3%), а у општинама са већинским албанским становништвом — међу најнижима и два пута мања (20.8% у Прешеву и 25.9% у Бујановцу). Бројан контингент младих у високофертилитетним општинама, који је објективно ван активности, повећава учешће издржаваног становништва. Додатно, традиционализам ових средина, који редукује активност жена, као и методолошка непрецизност њихове активности у пољопривреди, због чега се пописују као домаћице, формира изузетно велики удео издржаваних –59.7%, у Прешеву и 52.7% у Бујановцу.

Ове две општине и Трговиште интересантне су и по питању вероисповести. Иако најновији попис говори о ниским уделима становника који су изјавили да нису верници, само у пет општина Србије, међу којима су и поменуте, забележено је да су сви верници.

ЛИТЕРАТУРА

Војковић, Г. (2007). *Становништво као елемент регионализације Србије*, Београд: Српско географско друштво.

Девецић, М. и Војковић, Г. (1993—94). *Неки аспекти поларизације демографског развоја у Србији*, Зборник радова ГИ „Јован Цвијић" књ. 44—45, Београд: САНУ, 129—151.

Група аутора (2003). *Демографске основе регионализације Србије*, уредник М. Спасовски, посебно издање ГИ „Јован Цвијић", књ. 54, САНУ, Београд: САНУ.

Група аутора (2006). *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године*, уредник Г. Пенев, РЗС, ЦДИИДН, Београд: Друштво демографа Србије.

Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе (2004), *Етнички мозаик Србије*, према подацима пописа становништва 2002.

Влада РС, *Стратегија дугорочног економског развоја југа Србије*

РЗС, Центар за демографска истраживања, Друштво демографа, *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002*, Г. Пенев уредник.

РЗС, Попис 2002, *Пол и старост*, књ. 2.

РЗС, Попис 2002, *Школска спрема и писменост*, књ. 4.
РЗС, Попис 2002, *Активност и пол*, књ. 5.
РЗС, Попис 2002, *Миграциона обележја*, књ. 8.
РЗС, Попис 2002, *Упоредни преглед броја становника*, књ. 9.
РЗС (2008) *Општине у Србији 2007.*
РЗС, *Демографска статистика*, одговарајуће године.

CONTROVERSIES OF DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT IN THE PČINJA COUNTY

by

Mirjana Devedžić

Summary

Pčinja county is an administrative region bordering Bulgaria, Macedonia and Kosovo, and is featured by a number of demographic peculiarities and extremes. In Central Serbia, this county is certainly the region with the most heterogeneous ethnic distribution; this fact determines differences in fertility transition and the speed of demographic ageing. Almost 90% ethnic Albanians from Serbia inhabit the Pčiwa county, and so do 40% of ethnic Bulgarians. In addition, this county is featured by strong intra- and inter-regional demographic differentiations, both spatial and structural. Reduction of polarization of demographic development in Serbia at macro and intermediate levels (excluding the Kosovo territory), as well as minor differences between urban and rural environments, have made the county rather specific. Thus this relatively small province includes the one with the highest fertility rate and with the youngest population in the entire Republic of Serbia, five levels of demographic age in only seven administrative entities, the municipalities with the highest and the lowest international migration, a concentration of municipalities with the highest masculinity, municipalities with extremely high illiteracy rates, municipalities without atheists, and so on. Common features of this demographically heterogeneous province are underdevelopment and poverty. They do not manifest in the same way all over the territory; they are rather modified by various cultural factors.

UDC 061.237(=163.41)(497.113)
314(497.113)
Оригинални научни рад

Саша Марковић
Снежана Бесермењи

ОДНОС СРПСКОГ КУЛТУРНОГ КЛУБА ПРЕМА СТРУКТУРИ СТАНОВНИШТВА ВОЈВОДИНЕ

САЖЕТАК: Српски културни клуб је организација основана средином јануара 1937. године. Клуб је претендовао да има ванстраначко обележје са идејом културног препорода и шире националне хомогенизације српског народа у Краљевини Југославији, а као одговор на тенденцију политичке поделе земље по националној основи, која је и реализована споразумом Цветковић—Мачек 26. августа 1939. године. Формирањем Бановине Хрватске, на основу овог Споразума, отпочела је подела територија и федерализација државе по етничком принципу. С обзиром на то да су на терену биле нејасне границе конститутивних народа Југославије, а теоретске претензије веома конфликтне, Српски културни клуб је покушао да одговори изазову новонастале ситуације. Нарочито је његова делатност видљива у Војводини, имајући у виду структуру становништва простора тадашње Војводине где Немци и Мађари чине око половине становништва, а постоји и бројна, национално још увек у потпуности неопредељена, скупина буњевачког и шокачког становништва. Интелектуалци Српског културног клуба у покушају да дефинишу свој став према Војводини разматрају сва „горућа" питања која се односе и на структуру становништва. О тој занимљивој и контроверзној теми ће бити речи у овом раду.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српски културни клуб, демографија, Војводина, Срби.

Европа четврте деценије 20. века је поприште насртаја реваншистичке политике Немачке и Италије које су биле незадовољне светским поретком, установљеним у Версају након завршетка Првог светског рата. Сматрајући да су неправедно кажњене и недовољно награђене, ове државе, тих година успеле су да своје нагомилане социјалне проблеме ограниче значајним учешћем државе, која је опет функционисала захваљујући екстремним популистичким идеологијама национал-социјализма и фашизма. Конфронтирајући темељи ове идеологије постали су легално политичко и дипломатско средство у међународним односима.

У таквој ситуацији Краљевина Југославија, за чији је међународни положај али и за унутрашње уставно-политичко уређење значајно упо-

риште до тада представљао постојећи међународни поредак дефинисан у Версају, требала је да се прилагоди новонасталој ситуацији. С обзиром на то да је геополитички положај Балкана и саме краљевине био, у датим околностима, простор сусрета антагонистичких интереса, стабилност државе била је преко потребна.

Убиство краља Александра Карађорђевића, октобра 1934. године значило је и неуспех идеје југословенске интегралне нације. Национални идентитети Срба, Хрвата и Словенаца засновани на романтичарском поимању народа и нације и аутохтоном традиционализму, били су узрок различитих политикантских и страначких интереса који су претили да узрокују распад државе.

Један од бројних покушаја договора страначких и националних елита био је политички остварен тзв. Споразумом Цветковић—Мачек 1939. године. Њиме је држава федерализована стварањем Бановине Хрватске. Овај чин, сам по себи, као и бројни покушаји пре њега, који су сасвим јасно указали на намеру дела политичке елите српског народа да направи одређен компромис, а ради опстанка државе, код бројне српске интелектуалне елите није наилазио на одобравање.

Штавише, један од најозбиљнијих критичара таквог политикантства био је Српски културни клуб.[1] Основан је средином јануара 1937. године.[2] Задатак Клуба, на основу Правила, био је да „ради на неговању српске културе у оквиру Југословенства, са строгим искључењем дневне и партијске политике".[3] Чланови Клуба припадали су најразличитијим политичким опцијама, било је ту и демократа и републиканаца, унитариста и федералиста. За председника Скупштине и Управног одбора СКК изабран је Слободан Јовановић. Он је приликом тог избора и формулисао циљеве организације. „СКК, по замисли својих оснивача, треба да буде место састанка и договора за све оне који се интересују питањима српске националне културе. Национална култура узета је у најширем смислу, тако да обухвата и духовну и материјалну културу. Зато се у СКК виде удружени интелектуалци и привредници. Ово је можда први пут да се чини покушај присне сарадње интелектуалаца и привредника. Оснивање СКК потекло је од људи који се нису истицали у партијско-политичком животу. Тиме се хтело од почетка обележити да се СКК мисли бавити питањима националне културе без икакве партијско-политичке тенденције."[4]

---

[1] У даљем тексту СКК.

[2] Децембра 1936. године одржана је припремна Оснивачка скупштина организације под именом СКК. Клуб је основало седамдесет интелектуалаца, од којих су двадесет и троје били са универзитета (углавном београдског). Петоро од њих су били и ректори универзитета у међуратном периоду — Слободан Јовановић, Павле Поповић, Владимир Ћоровић, Драгослав Јовановић и Петар Мићић. Били су ту и представници власти, истина не у рангу министра, затим утицајни банкари и индустријалци, војници, познати уметници, архитекте, инжењери, лекари идр.

[3] *Правила Српског културног клуба*, П. Симић (2006). *Искушења српске елите*, документи о раду Српског културног клуба, Београд: Службени гласник, Издавачко предузеће „Филип Вишњић", 2006, стр. 267.

[4] *Политика*, од 5. фебруара 1937. године.

Апострофирање духовног, културног и националног препорода у односу на дневнополитичку ситуацију чини се да није било уверљиво. Неколико разлога говоре у прилог томе. Најпре, велики број чланова Клуба припадао је одређеним странкама и то углавном опозиционим, затим изостанак интелектуалаца присталица Радикалне странке наговештавао је, у најмању руку, критику националне политике владајуће гарнитуре, која је опет претпостављала право на одговор, и на крају ту је била и амбиција Клуба да, кроз дијалог различитих мишљења која потичу од различитих страначких оријентација и идеолошких ставова, артикулише јединствени српски национални интерес. Претпостављамо да је обједињујућа идеја била супротстављање процесу 'националне демобилизације' који је доживљаван као велики национални пропуст и непотребна жртва тада већ поражене идеологије југословенства. С обзиром на то да је потреба националног рада[5] била тамо где је српство слабо, дакле на територији где је становништво мешовито, Клуб је највише пододбора основао на подручју Војводине, Босне и Херцеговине, Славоније, Барање, Срема и Македоније.

Након потписивања Споразума Цветковић—Мачек и стварања Бановине Хрватске, активности Српског културног клуба су се појачале и добиле „искључиво политичку димензију", а као реакција на делатност представника Хрватске сељачке странке, и то, пре свега, на простору Дринске и Дунавске бановине.[6]

Одређење српске јединице, по мишљењу СКК имало је југословенски карактер и претпостављало је суживот са Хрватима као „историјску дужност". Иза овог мишљења стајао је председник Клуба,[7] али је његов став да се не изјасни прецизно о територијалном обиму српске јединице наилазио на неистомишљенике у Клубу, због одређене наивности у оданости југословенству. „Осећали се Срби и Хрвати као један народ или

---

[5] По мишљењу С. Јовановића, до националне демобилизације Срба после 1918. године дошло је због општег става да национална држава треба да преузме иницијативу у овој сфери друштвеног живота. Пошто се то није десило, јер држава није била српска нити је преузела послове „Просвјете" (Српско културно и просвјетно друштво, основано у Сарајеву 1902. године, примедба аутора), „Матице српске" и других културних друштава, требало је обновити ту делатност и присетити се искустава из XIX века. Види: Љ. Димић (1993). Српски културни клуб између културе и политике, *Књижевност*, св. 9/10, Београд, стр. 861.

[6] „Док Срби чекају, хрватски активисти раде на више страна. Њихови министри, као чланови заједничке владе, агитују по нашим областима, смењују с планом чиновништво, спремају нове позиције. Мути се по Босни, по Војводини, па и по Јужној Србији. Понегде отворено, местимице безобзирно. Док је загребачка влада увела мање-више јасан централизам за хрватско подручје, њихови одговорни чиниоци за српски део препоручују аутономије са посебним одвојеним областима.", чланак *Српска јединица*, *Српски глас*, број 11 од 25. јануара, 1940. године.

[7] Своју националну државу Срби виде у овој заједничкој југословеснкој држави Срба, Хрвата и Словенаца; она је за њих историјска дужност. Ова држава позвана је да својим унутрашњим уређењем испуну двоструки задатак. Она треба с једне стране да обезбеди несметан развој српства, хрватства и словенства. Она треба с друге стране да обезбеди стварну сарадњу Срба, Хрвата и Словенаца, повезујући их у нераздељиву државну заједницу."; С. Јовановић, *Меморандум*, цитирано из Михаило Константиновић, (1998). *Политика споразума, Дневничке белешке 1939—1941, Лондонске белешке 1944—1945*, Нови Сад: агенција Мир, стр. 614.

не, њихова објективна ситуација јесте таква да једни без других не могу очувати своју националну слободу. Данашње време није повољно ни за средње, акамоли за мале државе."[8]

Проблемом Војводине СКК се бавио кроз два аспекта — један је криза националног идентитета код Срба у Војводини, и други је учешће Срба у демографској структури становника многонационалне Војводине. Криза националног идентитета међу Србима у Војводини, по тумачењу СКК, произилазила је из „потпуне дезорјентације" која је наступила у новонасталим околностима стварања југословенске државе. Од тог тренутка нестаје непосредна инспирација националног рада код Срба у Војводини а то је био латентни „притисак" дунавске монархије који је претио и културном и националном асимилацијом. Отуд је „смисао свих напора био управљен једној јединој сврси: обезбеђење наше националне егзистенције која је тешко била угрожена јаким и непрекидним притиском једне бројно, културно и привредно много јаче, а према нама непријатељски расположене средине."[9] Нестанком те опасности, односно стварањем југословенске државе, Срби у Војводини су се увелико препустили националним идејама осмишљаваним у Београду, дубоко верујући у разложност своје пасивности. То је, међутим, по тумачењу СКК била погрешна одлука која није помогла ни Београду ни Војвођанима. „Данашње пак стање носи обележја тешке кризе изазване новим животом у коме се Војводина сналази теже."[10] Било је потребно освежити националну идеју, а то је у Војводини било изводљиво реактивирањем националне идеје 19. века о Србима католичке вероисповести. Овакав програм био је у директној политичкој конфронтацији с активностима Хрватске сељачке странке, које је она спроводила на терену.

Други проблем односио се на заступљеност Срба у демографској структури становништва Војводине. Попут Николе Милутиновића,[11] тада секретара Матице српске, овим проблемом на сличном принципу колонизације бавио се и СКК. Јуна 1937. године, Ђоко Перин, управник Савеза српских земљорадничких задруга у Сарајеву одржао је предавање: Национализовање Војводине и јужне Србије. Предавање је имало тоналитет одсудног и преломног. „Војводина је најкултурнији и најбогатији крај у држави, који има најбоље везе и најотвореније путеве, железничке и водене. На њу се наслања престоница. Она јој је привредно залеђе и војна одбрана севера.[12] Клуб је разматрао идеју да кроз читав низ унутар-

---

[8] С. Јовановић, *Југословенска мисао у прошлости и будућности*, СКГ, н.с., књ. LIX, бр. 1, 1. јануар, 1940, стр. 35.

[9] *Предавање о Војводини и Војвођанима одржано у Српском културном клубу*, АЈ, Ф 80, Ф-52/а.ј. 239, Љ. Димић претпоставља да је реч о предавању Милана Петровића, Прилике у Војводини, одржаном 6. маја 1938. године; Види: Љ. Димић (1996). *Културна политика у краљевини Југославији 1918—1941*, Београд: Стубови културе, прва књига, стр. 556.

[10] *Предавање о Војводини и Војвођанима одржано у Српском културном клубу*, АЈ, Ф 80, Ф-52/а.ј. 239.

[11] Види: С. Марковић (2006). Однос Матице српске према демографској структури становништва Војводине између два светска рата, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 121, Нови Сад: Матица српска, стр. 259—269.

[12] Ђ. Перин, *Национализовање Војводине и јужне Србије*, из: П. Симић, *Искушења српске елите*, ... стр. 116.

миграционих кретања пресели близу 150.000 српских породица из тзв. пасивних крајева у Војводину. На овај начин, добијена демографска структура становништва не би имала жељени резултат с обзиром на то да би се број Срба повећао за десетак процената у односу на 1918. годину, а што је недовољно за националну доминацију.[13] Отежавајућа околност националног рада у Војводини је самосвест мањина. „Национални рад у Војводини је тежи, јер су мањине тамо културно и привредно напредније, национално потпуно свјесне."[14] Попут неких пројеката који су били примерени ондашњој Европи и националној хомогенизацији и разграничавању, размишљало се и о идеји пресељавања становништва, али је она с политичког становишта била неизводљива због могуће последице тектонских реметилачких међудржавних односа за које Југославија нити је имала могућности нити амбиција.

У графикону 1. приказан је однос постојеће структуре становништва након пријаседињења Војводине Краљевини Србији крајем 1918. године, и пројекције о колонизацији коју је разматрао СКК.[15] Под националним одређењем Хрвата овде се подразумевају и Буњевци и Шокци који су већином, али не у потпуности прихватали хрватску националну припадност.[16]

У Војводини је организациона мрежа СКК била веома бројна. У многим местима на северу Бачке, у Барањи и Срему формирани су крајем 1939. године и почетком 1940. године пододбори Српског културног клуба (Даљ, Вуковар, Суботица, Шид...). Најутицајнији и најактивнији пододбор био је основан у марту 1939. године у Сомбору где је 11. фебруара 1940. године одржан највећи збор пододбора из Бачке и Барање. На збору је говорио професор др Алекса Ивић о Војводини као српској територији.[17] Збор је пропратио лист *Дан* од 14. фебруара 1940. године. У Новом Саду је пододбор основан 13. марта 1940. године.

---

[13] СКК је сматрао да је потребно колонизовати 523.000 Срба да би они достигли натполовичну већину или чак 1.021.500 да би Срби чинили 60% целокупног становништва. Међутим, надреализам ових идеја био је толико очит да је остао само на папиру националних жеља. Са друге стране, попут Милутиновићеве идеје ова концепција отварала је празнину у српском корпусу са простора са којег би овај број становника био насељен и тиме угрозио територијалну целину српског народа.

[14] Ђ. Перин, *Национализовање Војводине и јужне Србије*, из: П. Симић, *Искушења српске елите...*, стр. 116.

[15] У време присаједињења Војводине Краљевини Србији популациона структура је била следећа: Војводина је имала 1.365.596 становника — Срба и Хрвата је било 502.415 (36,8%), Мађара 376.107 (27,7%), Немаца 316.107 (23.1%)... Види: Никола Гаћеша (1993). *Демографске и социјалне прилике у време присаједињења Војводине Краљевини Србији 1918*, Зборник радова *Војводина у време присаједињења Краљевини Србији 1918. године*, Нови Сад: Музеј Војводине, Институт за историју Филозофског факултета у Новом Саду, стр. 49—56.

[16] Ова структура становништва не препознаје Буњевачку етносну заједницу и не улази у њихову политичку борбу за етничку индивидуалност у оквиру Краљевине СХС, а потом и Југославије, чиме се утиче на демографску структуру становништва. Ова специфичност има своју историјску тежину која може бити предмет неких нових истраживања.

[17] Алекса Ивић је имао врло чвст став о потреби разграничења са Хрватима и о српском пореклу Буњева позивајући се при том на истраживања етнолога Јована Ердељановића и радиве Ивана Антуновића. У том контексту Војводина је била део српског простора

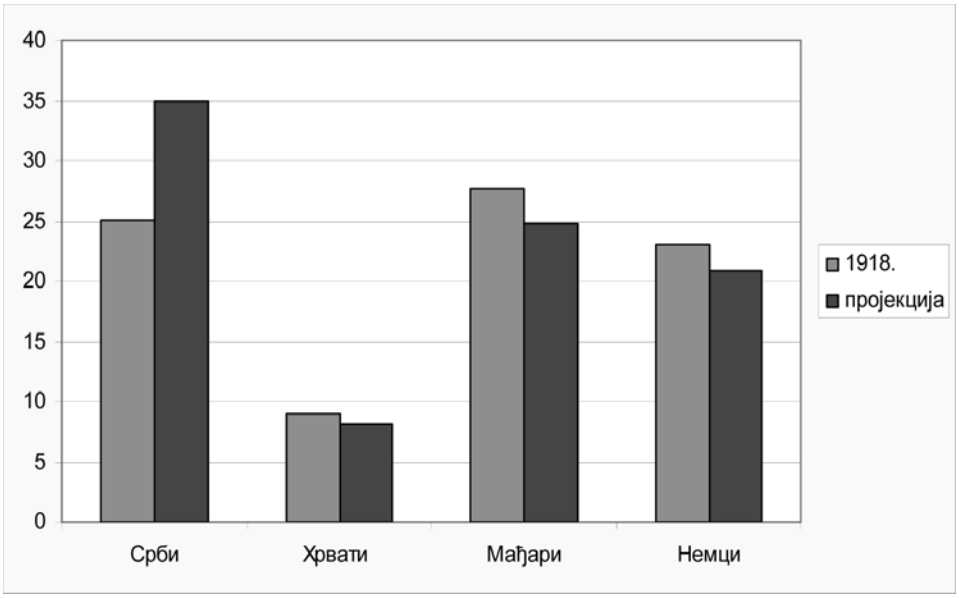

Графикон 1. — Демографске промене структуре становништва Војводине услед могућности реализације идеје Српског културног клуба о колонизацији.

„Непосредан повод за организовање Српског културног клуба у Суботици, на пример, по речима др Драгомира Димитријевића, потпредседника Адвокатског удружења у Суботици, био је говор који је 13. новембра 1939. године одржао Јосип Вуковић-Ђидо, сенатор Хрватске сељачке странке из Суботице. Вуковић је тражио организовање и наоружавање Грађанске и Сељачке заштите у Суботици, протеривање Срба и припајање северне Бачке Хрватској бановини."[18] За овакву поделу Војводине, са хрватске стране су истицани етнички разлози. Тврдило се да на том подручју велику већину чине Буњевци и Шокци Хрвати, „односно буњевачки и шокачки Хрвати".[19] Са српске стране се то негирало: „Буњевци су по етничком пореклу Раци (Срби)... Војводина је била од памтивека српска земља, и то ће и остати."[20] Сматрали су да су хрватски разлози за ове територије, пре свега, економског карактера. „Хрватска бановина састоји се, готово цела, из пасивних крајева, па је за њу жи-

угрожена политичким активизмом Хрвата. „Што пре успоставити народносну (националну) границу између Срба и Хрвата. Та граница нам је што пре потребна да спречи однарођавање нашег српског католичког живља...У Бачкој се однарођавање Буњеваца врши сада, на очиглед свију.", Алекса И в и ћ (1937). *Српско-Хрватски спор*, Београд, Рукописно одељење Матице српске, М 17914, стр. 31.

[18] Јосип-Ђидо Вуковић је, према наводима у *Дану*, рекао: „Ови крајеви, пошто манифестујемо своју хрватску снагу на привим изборима присајединиће се Бановини Хрватској. Да би осигурали победу, морамо одмах прећи на организовање Грађанске и Сељачке заштите, коју ћемо наоружати свим средствима."; Види: *Дан* 3. јануар 1940. године.

[19] *Дан*, 5. 11. 1939. године.

[20] *Дан*, 30. 11. 1939. године.

вотно питање да добије богату Бачку и Барању, те да на ове крајеве разреже бановинске прирезе...”[21]

Интензивирање, у политичком смислу, националне идентификације и територијалног разграничења на тој основи,[22] које је са собом донео Споразум Цветковић—Мачек, условили су у мултиетничкој Војводини трагање за решењем квадратуре круга. Смислено и у грађанском контексту одрживо и потребно национално, без обзира што многи интелектуалци у СКК то нису желели, на терену, услед заоштравања политичке ситуације све је очигледније клизило у неконтролисани национализам. Пандорина кутија с идејама о политичком присвајању територије, базирана најчешће на нереалним пројекцијама националне распрострањености и доминације, била је отворена. У таквим условима искључивост је била инструмент спровођења националних идеја, а радикализација страначких метода националног окупљања од 1940. године је интензивирана. И док је идеја СКК остала у домену разматраних а не остварених,[23] активисти ХСС су се трудили да обеспредмете сваку аутохтоност или српско порекло код Буњеваца. Војводина је пред почетак напада на Југославију 1941. године била право поприште на коме су се сударале националне идеје Хрвата и Срба у свој силини бесмисла својих поступака. Окупација Југославије довела је до победе мађарског и немачког национализма чији је шовинизам кулминирао у време окупације.

На тај начин је кроз историјско искуство, у облику теоријских разматрања и политикантских надмудривања, али и у облику ратног вихора, рација и смакнућа, обесмислена свака одрживост националистичког концепта у политичком и демографском развоју Војводине

---

[21] *Исто*, у *Дану* од 28. и 29. арпила 1940. године, пише: „Хрватски захтев за деобу Војводине заснива се, очигледно, на привредним разлозима, јер се, поред очигледне пасивности Бановине Хрватске, мора наћи неко ко би допринео знатан део за њено издржавање, ма то и не био сам Хрват. Није искључено да ће привредни разлози једног дана постати узрок озбиљнијег разматрања целог питања деобе државе и да ће довести до реалнијег решења од данашњег.”

[22] Одговор из Србије на изазов територијалног разграничења био је пројекат „Српске земље”. У раду на овом пројекту били су укључени многи истакнути интелектуалци, као што су професори М. Илић, М. Константиновић, Сл. Јовановић... На основу пројекта, настао је, током 1940. године, „Нацрт Уредбе о организацији српске земље” који је предвиђао „Српску земљу” у оквиру које се налазе Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина и Војводина — све са аутономним статусом. Српске грађанске опозиционе странке нису се противиле овом концепту, док су Хрвати реализацију овог пројекта условљавали разрешењем територијалног спора Срба и Хрвата о Босни и Херцеговини и Војводини. Напад Италије на Грчку и рат на Балкану су пресудно утицали да то питање никада не буде разматрано у Министарском савету. Види: М. Стефановски (1988). *Српска политичка емиграција о преуређењу Југославије 1941—43.* године, Београд: Народна књига, стр. 79.

[23] Неки европски аутори који се баве проблемом националног питања у предратној Југославији стављају идеје о пресељавању и миграцијама без обзира на то што никада нису реализоване у контекст етничког чишћења које је кулминирало крајем 20. века. Ближе види: Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд: Klio, Наша мисао није спремна да се одважи на тако озбиљну констатацију, али није спремна ни да негира њено постојање.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Грађа:

Архив Југославије (АЈ)
Збирка *Јована М. Јовановића Пижонав Ф-80*
Рукописно одељење Матице српске

Штампа:

Дан, Нови Сад,
Политика, Београд,
Српски глас, Београд,

Монографије:

С и м и ћ, П. (2006). *Искушења српске елите*, документи о раду Српског културног клуба, Београд: Службени гласник, „Филип Вишњић".

С т е ф а н о в с к и, М. (1988). *Српска политичка емиграција о преуређењу Југославије 1941—43.* године, Београд: Народна књига.

З у н д х а у с е н, Холм, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд: Klio.

Д и м и ћ, Љубодраг (1997). *Културна политика Краљевине Југославије 1918—1941*, I—III, Београд: Стубови културе.

К о н с т а н т и н о в и ћ, Михаило (1998). *Политика споразума, Дневничке белешке 1939—1941, Лондонске белешке 1944—1945*, Нови Сад: Агенција Мир.

Чланци и расправе:

Г а ћ е ш а, Никола (1993). *Демографске и социјалне прилике у време присаједињења Војводине Краљевини Србији 1918*, Зборник радова *Војводина у време присаједињења Краљевини Србији 1918. године*, Нови Сад: Музеј Војводине, Институт за историју Филозофског факултета у Новом Саду, стр. 49—56.

Ј о в а н о в и ћ, С. (1940). *Југословенска мисао у прошлости и будућности*, СКГ, н.с., књ. LIX, бр. 1, 1. јануар, 1940.

Д и м и ћ, Љубодраг (1993). Српски културни клуб између културе и политике, *Књижевност*, св. 9/10, Београд, стр. 858—903.

М а р к о в и ћ, С. (2006). Однос Матице српске према демографској структури становништва Војводине између два светска рата, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 121, Нови Сад: Матица српска, стр. 259—269.

П о п о в и ћ, Н. (1989). Српски културни клуб (1937—1941), Историја 20. века, Нови Сад, бр. 1—2, стр. 109—140.

Ш и м у н о в и ћ, Б. (1992). Матица српска и Српски културни клуб, *Истраживања* бр. 14, Нови Сад, стр. 171—181.

RELATION OF THE SERBIAN CULTURAL CLUB RELATED TO THE STRUCTURE OF THE POPULATION OF VOJVODINA

by

Saša Marković, Snežana Besermenji

Summary

The Serbian Cultural Club is an organization founded in mid-January 1937. The Club pretended to be an non-party entity with the idea of cultural renaissance and broader national homogenization of the Serbian nation in The Kingdom of Yugoslavia, as an answer to the tendency for the political division of the country according to the national basis which was realized by the Cvetković—Maček Agreement from August 26, 1939. On the basis of that Agreement, formation of the Banat of Croatia started the division of the territories and federalization of the country along the ethnic principle. Since the borders between the constitutional nations of Yugoslavia were not clear in the territory and the theoretical pretensions were very conflicting. The Serbian Cultural Club tried to answer the challenge of the newly created situation. Its activity was specially visible in Vojvodina, having in mind the structure of the population, and there was also a numerous, nationally still not completely determined group of the *Bunjevci* and *Šokci* population. In an attempt to define their attitude to Vojvodina, intellectuals from The Serbian Cultural Club discussed all „burning" issues related to the structure of the population, too. This paper would deal with his interesting and controversial topic.

UDC 323.15(497.113)
316.722(497.113)
Оригинални научни рад

Нада Радушки

МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ ВОЈВОДИНЕ И ДЕМОГРАФСКИ РАЗВИТАК НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА

САЖЕТАК: Једно од основних обележја Војводине јесте мултикултурализам, односно висок степен заједничке настањености различитих етничких заједница на истом подручју. Поред већинске нације, у Војводини живе бројне националне мањине изразито диференциране у погледу демографског развитка, социо-економских, историјских и културно-цивилизацијских карактертистика, националне еманципације и политичког организовања. У раду се анализира популациона динамика, етнодемографске промене, као и просторни размештај мањина које одликује просторна дисперзивност или етничка компактност, односно изражен процес етничке хомогенизације условљен многобројним факторима. Добри међуетнички односи, поштовање права мањина, интеграција и лојалност мањина држави у којој живе, неопходни су за равномеран демографски и стабилан економско-политички развој овог подручја.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: мултикултурализам, националне мањине, етничка структура, демографски развитак, Војводина.

Мултикултурализам је идеја или идеал о заједничком животу различитих етничких и културних група у оквиру истог плуралистичког друштва, што подразумева њихову коегзистенцију, узајамну толеранцију и једнакост.[1] Мултикултурализам може означавати демографску чињеницу, односно постојање различитих етничких и религијских група, културне и језичке разноликости у оквиру једног друштва, али и државну политику

[1] Термин „мултикултурализам" појавио се тек однедавно у академским и политичким расправама о карактеру савремених друштава. За релативно кратко време постао је општеприхваћен појам од стране политичара, друштвених коментатора, истраживача и опште јавности, барем у развијеним европским земљама. Сматра се да овај појам датира из 1971. године када је у једном француском часопису употребљен у значењу „суживот неколико култура у једној земљи", да би тек од 1990. године у класифкацији Конгресне библиотеке у Вашингтону, дефинисан као „услов у којој етничке, верске и културне групе коегзистирају унутар једног друштва" (М е с и ћ, 2006).

која има два основна циља: подржавање складних односа између етничких група и дефинисање односа између државе и националних мањина (Драгићевић-Шешић, Стојковић, 2007). Имајући у виду да готово нема државе која није културно разнолика, међуетнички односи, положај, заштита и права националних мањина, као и њихова веза с политиком мултикултуралности, долазе у фокус интересовања научне, али и шире друштвене јавности. На све већи значај решавања мањинског питања указује мултиетничност и мултикултуралност данашњег света, односно чињеница да ретко у којој земљи сви њени држављани говоре истим језиком и припадају истој етничкој заједници, па тако од 192 државе чланице ОУН-а, само 10%—15% се може оправдано сматрати етнички хомогеним, тј. да на својој територији немају мањинског становништва (Connor, 1994). У оквиру европских држава само њих неколико (нпр. Исланд, Португал) немају националне мањине, мада и оне због интензивних миграционих кретања и све већег броја имиграната, постају етнички знатно хетерогеније. То несумњиво указује на потребу државног признавања мањинских култура, па се дражаве, с тим у вези, разликују по начину регулисања етничке и културне разноликости становништва, односно да ли државна мањинска политика има за циљ елиминисање тих разлика или позитиван приступ према мањинама и политику мултикултуралности као алтернативу асимилационој политици. Положај националних мањина и њихова повезаност са политиком мултикултурализма подразумева респектовање мањинских култура као одговарајућег окружења за остварење људских права и права припадника националних мањина. Мултикултурализам је, дакле, одговор демократске политике на културне и социјалне разноликости (Месић, 2006). Неопходна претпоставка једног таквог друштва јесте грађанска култура заснована на признавању институција економског и правног система, али и права на културну разноликост. Неки од критичара мултикултурализма тврде да он води подели друштва и да доводи у питање државно јединство, као и да истовремено може значити сепаратизам и самомаргинализацију етничких заједница. Због тога се данас све више говори о интеркултурализму као становишту које претпоставља успостављање дијалога међу културама, јер се на такав начин подстиче динамички међуоднос и узајамно деловање различитих култура једних на друге.

Мада се ситуација разликује од земље до земље, мултикултурализам у Србији има посебну тежину и не може се свести на било који готов модел, већ треба узети у обзир комплексност ситуације у Србији, а пре свега да ли су извор културне разноликости имиграциони токови (као у САД, Канади, Аустралији), или су у питању директни и индиректни историјско-политички и демографски разлози.[2]

Војводина је типично мултикултурално подручје, најразвијенији и у етничком погледу најхетерогенији део Србије. Национални састав ста-

[2] Канада, а затим Аустралија су државе које су највише радиле на политичком концепту мултикултурализма, при чему канадски етнички мозаик чине групе које имају различите одлике, али заједно чине сложну целину, док супротно томе амерички „melting pot" означава политику асимилације имиграната у САД.

новништва је изаразито шаролик, а због бројних националности, религија, језика и култура које егзистирају на том подручју Војводина представља „Балкан у малом”. Добри етнички односи и поштовање људских и мањинских права чине један од кључних услова за стабилан развој, и потпуније укључивање у европске процесе и просперитет овог региона. Сталне миграције, како досељавања тако и исељавања, биле су и остале главни чинилац демографског развоја и етничке сложености војвођанског становништва. Према попису 2002.године, Војводина има 2,0 милиона становника, од чега преко једне трећине становништва припада некој од мањинских заједница. Бројчано најзначајнија национална мањина су Мађари (290,2 хиљада или 14,3%), затим Словаци (56,6 хиљада или 2,8%), Хрвати (56,5 хиљада или 2,8%), Југословени (49,9 хиљада или 2,5%), Црногорци (35,5 хиљада или 1,7%), Румуни (30,4 хиљада или 1,5%), Роми (29,1 хиљада или 1,4%) и Буњевци (19,8 хиљада или 1,0%). Остале националности партиципирају са мање од 1% у укупном становништву, али такође доприносе етничком мозаику Војводине (табела 1).

Табела 1. — Етничка структура Војводине, 1991—2002.

Националност	1991.		2002.	
	Број	%	Број	%
Укупно	1970195	100.0	2031992	100.0
Срби	1125317	57.1	1321807	65.0
Црногорци	44450	2.3	35513	1.7
Југословени	170766	8.7	49881	2.5
Албанци	2513	0.1	1695	0.1
Бошњаци	...	...	417	0.0
Бугари	2279	0.1	1658	0.1
Буњевци	21236	1.1	19766	1.0
Власи	131	0.0	101	0.0
Горанци	...	...	606	0.0
Мађари	333290	16.9	290207	14.3
Македонци	17115	0.9	11785	0.6
Муслимани	5756	0.3	3634	0.2
Немци	3697	0.2	3154	0.2
Роми	23207	1.2	29057	1.4
Румуни	34792	1.8	30419	1.5
Руси	1007	0.1	940	0.0
Русини	17405	0.9	15626	0.8
Словаци	62243	3.2	56637	2.8
Словенци	2672	0.1	2005	0.1
Украјинци	4489	0.2	4635	0.2
Хрвати	72528	3.7	56546	2.8
Чеси	1796	0.1	1648	0.1
Остали	4929	0.3	5311	0.3
Неизјашњени и неопредељени	5074	0.3	55016	2.7
Регионална припадност	2452	0.1	10154	0.5
Непознато	11051	0.6	23774	1.2

Извор: Књига пописа 1, Национална или етничка припадност, Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002, РЗС, Београд, 2003; Коначни резултати пописа за 1991. годину усклађени са пописном методологијом из 2002.

У периоду између два пописа (1991—2002) десиле су се радикалне политичке и економске промене. Дезинтеграција бивше СФР Југославије и формирање нових националних држава, етнички конфликти и ратни сукоби, огроман број избеглица и интерно расељених лица, војне и присилне миграције, довели су до битних етнодемографских промена у националном саставу становништва Војводине и истовремено отворили питање положаја како аутохтоних, тако и тзв. нових мањина (чине их бивши конститутивни народи СФРЈ).

У Војводини је 2002. године, у односу на претходни попис, регистрован већи број становника (за око 61,8 хиљада), захваљујући искључиво имиграционој компоненти. Наиме, долазак огромног броја избеглица српске националности током 1990-их година, који је превазишао чак и велику колонизацију Војводине после Другог светског рата,[3] битно је променио етничку слику Војводине у правцу етничке хомогенизације и мајоризације, односно повећања броја и удела Срба, као већинске нације, у укупном становништву (са 1,1 милиона на 1,3 милиона, односно са 57,0% на 66,1%).

У оквиру мањинске популације, само су Роми имали повећање (са 1,2% на 1,4%), захваљујући високом прираштају, као и промени националне припадности, односно знатно већем броју лица који су се декларисали за ромску националност. Генерално, све остале етничке заједнице у Војводини одликују депопулациони трендови проузроковани неповољним трендовима у природном кретању становништва (низак наталитет,висок морталитет и негативни природни прираштај), али и емиграционим процесима. Наиме, припадници појединих националних мањина због политичких околности у том периоду (етнички конфликти, сукоби) и економских разлога (санкције, бомбардовање и др.) исељавали су се из земље и то најчешће према својим матичним државама. На популациону динамику појединих националности пресудно је утицала и промена националне припадности — недемографска категорија која је променљива и не зависи само од субјективног осећаја појединца, већ и од тренутне политичке ситуације и државне политике. Поред тога, асимилациони процеси условљени малобројношћу, просторном дисперзивношћу, великим бројем мешовитих бракова карактеристичним за Војводину, као и неки други фактори имали су утицаја на опадање броја и удела припадника појединих мањинских заједница.

Мађари, као најзначајнија мањина, имали су смањење броја (за око 43 хиљада или за 13%) и удела (са 16,9% на 14,3%), при чему је апсолут-

---

[3] Према првом попису избеглица и ратом угрожених лица из 1996.године (спроведен од стране Комесеријата за избеглице Републике Србије и UNHCR-а) регистровано је 617 хиљада ових лица који су стигли са ратом захваћених подручја (највише из Хрватске и Босне и Херцеговине). Од тога је преко половине (54,7%) дошло у централну Србију (највећи број у Београд, око 170 хиљада), затим у Војводину (42,0%), а на Косову и Метохији мали број (3,3%). У протеклом периоду број избеглица се смањио тако што су неки добили држављанство (око 250 хиљада), један број се одселио у иностранство, док се мањи број вратио у места одакле су пребегли. Према подацима из 2009. године регистровано је 97 хиљада избеглих лица због чега је UNHCR Србију сврстао међу пет земаља у свету и једину у Европи у којој статус избеглица још увек није решен (Р а д у ш к и, 2000).

но смањење надмашило негативни природни прираштај, што указује на емиграције. Словаци су имали смањење (са 62,2 хиљада на 56,6 хиљада, односно са 3,2% на 2,8%) због негативних трендова у природном кретању становништва, док су миграције биле мањег значаја. Број Хрвата је мањи за преко једну петину (са 72,5 хиљада на 56,5 хиљада, односно са 3,7% на 2,8%). Негативна просечна годишња стопа раста (–22,3 промила), која је једна од највиших у Војводини, резултат је не само негативног природног прираштаја, већ и исељавања (највероватније према матичној држави) због политичке ситуације и међуетничких конфликата у том периоду, другачијег декларисања (као Буњевци и др.) и осталих фактора. Румуни су забележили опадање броја (са 34,8 хиљада на 30,4 хиљада) и удела (са 1,8% на 1,5%) услед негативних трендова у природном и механичком кретању становништва, као и субјективног фактора (декларисање за неку другу националност, неопредељени, регионална припадност и слично). Треба истаћи да пораст броја лица национално неопредељених за преко 10 пута (са 5,1 хиљада на 55,1 хиљада) најбоље одражава етнополитички тренутак у коме је последњи попис спровден.

Може се закључити да су том периоду код многих националности забележене битне промене у демографском развитку становништва. Негативни природни прираштај, односно већи број умрлих од живорођених, карактеристика је огромне већине националности у Војводини, осим албанске, ромске и бошњачке/муслиманске. Негативни миграциони салдо остварен је, такође, код већине етничких заједница мада је тешко одредити стваран утицај миграција с обзиром на проблеме везане за методологију и квалитет миграционих података. Што се тиче треће детерминанте етничке структуре, тешко је квантификовати њен утицај, али се оправдано претпоставља да су се многи другачије национално декларисали у односу на претходни попис.[4] Буђење националне свести и етноверски ревивализам довели су до промене етничке припадности код појединих националности које су раније, и поред својих етничких и културних особености, у значајној мери се изјашњавали као припадници неке друге нације. За Роме је карактеристична етничка мимикрија као резултат њихове дугогодишње дискриминације и маргинализације, и губљења или прикривања сопственог националног идентитета (M i r g a A. & G e o r g i, N., 2004). Од 1970-их година долази до националне еманципације Рома, па се све чешће изјашњавају за свој етнос, док су се раније, углавном, декларисали као већински народ на подручју где живе. Истовремено, код других националности је из многобројних разлога присутан супротан процес, а еклатантан пример представљају, несумњиво, Југословени. Последњи попис, одржан у радикално промењеним

[4] Према пописној методологији главни критеријум који се користи при одређењу националне припадности јесте субјективна изјава што значи да свако лице има право слободног (не)изјашњавања о својој националности. Тај критеријум омогућује промену националности и то привремену (услед политичких, социјалних, психолошких разлога) или сталну (услед асимилационих процеса), што има директног утицаја на популациону динамику свих (а пре свега мањих) етничких заједница и последично на национални састав становништва (Р а д у ш к и, 2007).

друштвеним и геополитичким околностима, највише се рефлектовао на Југословене у смислу драстичног смањења (са 8,7% на 2,5%), што је несумњиво последица њиховог промењеног националног опредељења.[5]

Поред бројности, као важног демографског фактора када се говори о правима и положају мањина, етничка компактност, такође, представља битну демографску одредницу. Територијални размештај националности условљен је етнички диференцираним природним прираштајем и миграцијама, као и културним, економским, политичким и многим другим недемографским факторима. Основне трендове у територијалној дистрибуцији и концентрацији појединих етничких заједница у Војводини одликују одређене регионалне специфичности и изражена просторно-демографска поларизација. С једне стране, присутна је изразита концентрација и јачање процеса националне хомогенизације на одређеним подручјима, док с друге стране постоји висок степен просторне дисперзивности, карактеристичан за друге етничке заједнице.

Етнички диверзитет Војводине манифестује се не само у великом броју националности различитих по својим етничким, верским и културним особеностима, већ и у њиховом просторном размештају, будући да преко 90% општина има етнички хетерогено становништво. Од укупно 45 општина, припадници мађарске мањине имају етничку превагу у шест општина (Кањижа 86,5%, Сента 80,5%, Ада 76,6%, Бачка Топола 58,9%, Мали Иђош 55,9% и Чока 51,6%) и релативну већину у две општине (Бечеј 48,8% и Суботица 38,5%). Просторна дистрибуција те мањине указује на високу концентрацију и просторну поларизацију, с обзиром да у овим општинама живи око 60% укупног броја Мађара са простора Војводине. У протеклом периоду ова националност је забележила у свим општинама смањену бројност, али су задржали етничку доминацију у осам општина, при чему су 1991. године имали седам општина са апсолутном и једну општину са релативном већином (Суботица). Словаци су национална мањина која има етничку превагу у две општине: апсолутну у Бачком Петровцу (66,4%) и релативну у Ковачици (41,1%). У осталим општинама имају ниске уделе (изузев у Бачу 19,8% и Бачкој Паланци 9,6%), а најмање су заступљени у окрузима са већинским мађарским становништвом.

Остале националности у Војводини одликује просторна дисперзивност или висока концентрација, али без етничке доминације у некој од општина. Тако, Хрвати имају највећи удео у општинама Апатин (11,5%) и Суботица (11,2%), при чему је у последњем међупописном периоду дошло до већег смањења њиховог удела у Сремским Карловцима (са

---

[5] „У перцепцији националниста управо су Југословени фиксирани као група „однарођених" чланова властите етничке групе која націју подрива изнутра, демографски је круни, а културно слаби и лишава политичког утицаја. У току припремних радњи за спровођење пописа 2002. године, о Југословенима се говорило као о измишљотини и превари, а националисти су их позивали да се врате у окриље „матичне нације".На то их је, осим националистичких разлога, терао и закон о мањинама који је остваривање колективних права условљавао одређеним цензусом.Ишчезавање Југословена није, стога, само индикатор измењене етничке структуре, него и успона и победе шовинизираних (етно)националиста"(Хелсиншки одбор за људска права, 2004).

17,7% на 8,5%), Инђији (са 10,2% на 3,8%) и Шиду (са 16,3% на 5,4%) услед негативних трендова у природном обнављању становништва, али и исељавања. Од укупног броја Румуна у Војводини, преко једне трећине (39,4%) је концентрисано само у две општине: Алибунар (26,5%) и Вршац (10,9%). Такође, преко 60% Русина је настањено у Кули (11,2%) и Врбасу (8,2%), док су Буњевци концентрисани искључиво у Северно-бачком и Западно-бачком округу (97,5%), а само у Суботици живи преко 83% укупног броја војвођанских Буњеваца. За разлику од тих националности, Југословени су готово равномерно распоређени на читавом подручју Војводине са нешто већом заступљеношћу у Суботици (5,8%) и Сомбору (5,2%), као и дисперзивно настањени Роми којих релативно има највише у општинама Нова Црња (6,8%) и Беочин (6,5%).

* * *

Националне мањине у Војводини разликују се по бројности, просторној дисперзивности, друштвеној кохезији, политичкој организованости, етничким, демографским и другим особеностима. Институционализација њиховог положаја захтева да се води рачуна, како о јединственим принципима мултикултуралног друштва, тако и о сваком од ових аспеката понаособ. Деловање демографског фактора (бројност и просторна компактност) не би требало да буде ни предност ни препрека остварењу основних мањинских права, али се у пракси често дешава да је спремност државе већа за имплементацију права демографски снажнијих и политички боље организованих мањина. Европски стандарди заштите права мањина не спомињу изричито бројност као критеријум за остварење мањинских права, већ подразумевају уважавање свих мањинских заједница. Треба нагласити да национално законодавство Србије не прави разлику међу мањинама. С обзиром на њихову бројност и призната права су доступна свим припадницима националних мањина. У Закону о заштити права и слобода националних мањина (усвојеном 2002. године) регулише се начин остварења индивидуалних и колективних права, односно свих права која су уставом или међународним уговорима гарантована припадницима националних мањина. Приступањем наше земље Оквирној конвенцији о правима националних мањина Савета Европе (2001), Европској повељи о регионалним и мањинским језицима (2006), потписивањем билатералних међународних споразума о реципроцитету заштите мањина (с Мађарском, Румунијом, Македонијом и Хрватском), као и других докумената, омогућена је нормативна заштита мањинских права. Али, треба имати у виду да остваривање тих права не зависи само од нормативних решења, већ и од дубљих друштвених промена, демократских промена, стабилизације односа међу државама југоисточне Европе, а посебно када је реч о државама насталим на простору бивше Југославије.

Може се закључити да у мултукултуралним државама, каква је по својим карактеристикама и Србија, модернизација и демократизација државе, јачање економије, смањивање разлика међу етничким заједницама у погледу демографских карактеристика, регионална сарадња и добри

међуетнички односи неопходни су за равномеран демографски и стабилан политички развој државе. За добре већинско-мањинске односе значајан је процес интеграције националних мањина, јер без тога нема функционалних институција нити демократије и прикључења Европској унији (Антонић, 2008). Стабилност једног друштва зависи од интегрисаности свих њених грађана, при чему питање интегрисаности неке етничке заједнице није само ствар политичко-правног положаја, већ и питање културне, верске, језичке, демографске и друге блискости, јер превелике разлике међу члановима једног друштва чине процес интеграције знатно споријим и тежим. Интеграција националних мањина, свакако, не значи асимилацију, већ подразумева културни плурализам који омогућава мањинама да сачувају сопствене етничке, верске и културне особености, што не искључује потребу њиховог успешног интегрисања у друштвену заједницу. Другим речима, то значи добровољност етничких заједница у прихватању заједничког и очувању посебног.

ЛИТЕРАТУРА

Антонић, С. (2008). Нација и интеграција: случај Србије, у: *Нација и модерно друштво, Социолошки годишњак*, Социолошко друштво Реублике Српске, бр. 3, стр. 59—72.

Connor, W. (1994). *Ethnonacionalism: The Quest for Understanding*, Princenton University Press.

Dragićević-Šešić, M. i Stojković, B. (2007). Multikulturalizam, *Kultura, menadžment, animacija, marketing*, str. 318—323, Beograd: Clio.

Хелсиншки одбор за људска права (2004). *У сукобу са етничким идентитетом државе — националне мањине у Србији*, Београд: Хелсиншки одбор за људска права у Србији.

Mesić, M. (2006). Određenje pojma multikulturalizma u: *Multikulturalizam — društveni i teorijski izazovi*, Zagreb: Školska knjiga, str. 56—73.

Мирга, А. и Георги, Н. (2004). Роми у XXI веку, *Роми — од заборављене до мањине у успону*, Ниш: Одбор за грађанску иницијативу, стр. 11—41.

Raduški, N. (2003). Etnička slika Srbije — popis 2002. godine, *Migracijske i etničke teme*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, god. 19, br. 2—3, str. 253—267.

Радушки, Н. (2007). *Националне мањине у Централној Србији — етничке промене и демографски развој*, Београд: Институт друштвених наука.

Радушки, Н. (2000). Проблем избеглиштва у Србији као специфичан вид миграција становништва и могућа решења, *Гласник*, свеска 5, Бања Лука: Географско друштво Републике Српске.

MULTICULTURALISM IN VOJVODINA AND DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF NATIONAL MINORITIES

by

Nada Raduški

Summary

One of the basic characteristics of Vojvodina is multiculturalism, namely a large number of various ethnic communities mutually settled in the same region. Apart from the majority nation, numerous national minorities live there which are extremely differentiated in view of demographic development, socio-economic, historical and cultural-civilization characteristics, and by national emancipation and political organization. This paper analyzes population dynamics, ethno-demographic changes, as well as geographical distribution of the minorities which is characterized by spatial dispersion or distinct concentration and process of ethnic homogenization conditioned by numerous factors. Good inter-ethnic relations, respect of the rights of minorities, integration and loyalty of the minorities to the state in which they live are necessary for an even demographic and stable economic and political development of this region.

UDC 314.8(497.6 Republika Srpska)
Оригинални научни рад

Рајко Врањеш

ПРОМЈЕНЕ У ПРИРОДНОМ КРЕТАЊУ СТАНОВНИШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

САЖЕТАК: На основу савремених статистичких евиденција у посљедње вријеме могуће је пратити кретање становништва на територији Републике Српске. У основи, рад се базира на анализи природног кретања становништва у Републици Српској од када постоје званични подаци за територију Републике Српске (1996). Компоненте природног кретања посматрају се у периоду 1996—2008. године. У раду се говори и о методолошким промјенама у статистичкој обради података које су наступиле у одређеном периоду. Посебан значај дат је анализи појединачних компоненти које учествују у природном кретању становништва по годинама у Републици Српској. С аспекта узрока који су довели до промјена у природном кретању говори се о главним факторима који су утицали на кретање наталитета/фертилитета. Компаративном анализом са окружењем жели се показати у каквој ситуацији се данас налази становништво Републике Српске.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: наталитет, морталитет, природно кретање становништва

На простору Републике Српске је незахвално вршити било какво стручно — научно истраживање везано за кретање становништва. Посљедњи попис становништва из 1991. године на простору бивше СРБиХ не говори нам много о становништву Републике Српске, ако знамо какве су промјене услиједиле од тог периода до данас.

Највећи утицај на укупно кретање становништва у већини земаља представља природно кретање становништва. Кретање становништва Републике Српске према одређеним демографским показатељима могуће је пратити од 1996. године када је Републички завод за статистику почео да публикује податке о виталним догађајима. Од тада континуирано годишње обрађују се и публикују подаци виталне статистике за територију Републике Српске, уз мање методолошке корекције које су наступиле од 2002. године, а у складу с препорукама Европске економске комисије УН из 1998.

Садашње демографско стање у Републици Српској узроковано је демографским промјенама у прошлости, посебно крајем 20 вијека, на које су поред општих развојних фактора, дјеловали и многи специфични фактори (политички, економски, социјални и други). Републике бивше СФРЈ (посебно БиХ) преживјеле су распад, који је био знатно насилнији и са више елемената катастрофе него што се то игдје другдје у Европи догодило. Утицај вањских фактора (рата) дјеловао је на све категорије укупног кретања становништва (наталитет, морталитет, имиграцију и емиграцију). Демографски трендови који су владали прије дешавања деведесетих, настављени су и на неки начин се екстремније испољавају.

Садашње карактеристике кретања становништва у Републици Српској, престављају дугорочан фактор у развоју будућих демографских промјена и процеса, посматрајући укупно становништво и његове структуре. Људски ресурси нису неограничени и свако промишљање о будућности мора водити рачуна о минимуму становништва које је потребно да одржава постојећу инфраструктуру (Ђ у р ђ е в).

Демографска транзиција дио је глобалне демографске тенденције према дужем очекиваном животном вијеку и смањеном наталитету, као и промјени која успоставља такве структуре становништва у којима ће доминирати стари људи. У табели 1. приказано је кретање двију основних одредница кретања природног прираштаја. Уочава се да се појаве негативног природног прираштаја бележи од 2002. године, што узрокује смањење броја становника у Републици Српској природним путем.

Табела 1. — Кретање броја живорођених и умрлих у периоду 1996—2008.

Година	Број живорођених	Број умрлих	Природни прираштај
1996.	12263	10931	1332
1997.	13757	11755	2002
1998.	13527	12469	1058
1999.	14500	2529	1971
2000.	14191	13370	821
2001.	13699	13434	25
2002.[1]	12336	12980	—644
2003.[2]	10537	12988	—2451
2004.	10628	13082	—2454

[1] Од 2002. године се престаје са приказивањем података за Брчко у Статистичком билтену *Демографска статистика* што је основни разлог због кога долази до рапидног пада броја живорођених и умрлих у 2002. години (проглашење Брчко Дистрикта је објављено у Службеном гласнику Републике Српске број 6/2000).

[2] На основу статистичке обраде података 1996—2007. године у укупан број живорођених улазили су живорођени у иностранству, ФБиХ и Дистрикту Брчко с пребивалиштем у Републици Српској, без обзира колико су његови родитељи одсутни са тетиторије Републике Српске. У укупан број умрлих улазили су умрли у иностранству, ФБиХ или Дистрикту Брчко с пребивалиштем у Републици Српској, без обзира колико је особа прије смрти били одсутна са тетиторије Републике Српске. Од 2003. године могуће је пратити као посебне категорије иностанство, ФБиХ и Дистрикт Брчко, јер су издвајане у табелама које се односе на општине, док су у свим осталим табеларним приказима Билтена приказивани у укупном. Такође за период 1996—2007. године битно је нагласити, а у циљу што

2005.	10322	13802	—3480
2006.	10524	13232	—2708
2007.	10110	14146	—4036
2008.[3]	10198	13501	—3303

Извор: *Демографска статистика*, статистички билтен број 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, Саопштење виталне статистике за 2009. www.rzs.rs.ba

Број живорођених годинама се смањује, најнижа вриједност забиљежена је 2007. године од 10110 живорођених. Број умрлих је у сталном порасту и своју највећу вриједност достиже управо 2007. години од 14164 умрлих. Природни прираштај у 2008. години је и даље негативан, али биљежи пад од 20% у односу на претходну годину. Смањење пада природног прираштаја 2008/2007, године, прије свега, можемо приписати методолошком приступу статистичке обраде података (број умрлих се смањио а број живорођених је порастао).

Графикон 1. — Линијски дијаграм броја живорођених, умрлих и природни прираштај у периоду 1996—2008.

бољег схватања анализе представљених података да се у укупном броју података, налазе и случајеви живорођења и смрти из предходне двије године, нпр. (ако се десило неко живорођење или смрт 1999. године а случај је пријављен 2001. године, он ће се наћи у укупном броју живорођених/умрлих за 2001. годину).

[3] Подаци о живорођеним, умрлим за 2008, статистички су обрађени и представљени само за територију Републике Српске без укључивања одсутних са територије Републике Српске преко 12 мјесеци у укупан број. Такође, статистичком обрадом искључени су и сви уписани случајеви који се нису десили у 2008. години (то значи да су приказани само случајеви оних који су рођени, умрли у 2008. години, а случајеви који су уписани у 2008, а случај се десио 2006. или 2007, посебно су приказани).

Табела 2. — Преглед кретања стопе укупног фертилитета у БиХ 1960—1991.

година	СУФ	година	СУФ
1960.	3.95	1976	2.31
1961.	3.84	1977	2.14
1962.	3.76	1978	2.01
1963.	3.64	1979	1.92
1964.	3.51	1980	1.93
1965.	3.5	1981	1.97
1966.	3.34	1982	2.02
1967.	3.14	1983	2.01
1968.	3	1984	1.97
1969.	2.98	1985	1.89
1970.	2.71	1986	1.83
1971.	2.8	1987	1.81
1972.	2.73	1988	1.8
1973.	2.51	1989	1.7
1974.	2.43	1990	1.71
1975.	2.38	1991	1.65

Извор: Статистички годишњак СРБиХ

Како се уочава, тренд кретања стопе укупног фертилитета је кренуо са опадањем 1960. године у СРБиХ. Тенденција пада стопе укупног фертилитета је у сталном порасту током посматраних година, и у 1991. години достигла је најнижу вриједност од 1.65 промила.

Ако говоримо о главним факторима, који су временом утицали на смањење наталитета/фертилитета, онда су то сигурно следећи: дерурализација, деаграризација, форсирање запошљавања мајки без обезбијеђене потребне инфраструктуре за помоћ запосленој мајци, исељавање младих, људски губици у рату, и др. Ратна дешавања су погоршала ситуацију у психолошком и социо — екомском смислу, што се одразило у свим сегметнима друштвеног живота па тако и на репродуктивно понашање.

Према моделу затвореног становништва једини утицај на раст или пад укупног броја се остварује преко природних компоненти (наталитета и морталитета). Међутим, како знамо да данас у Европи не постоје примјери затвореног становништва и Република Српска слиједи примјер већине Европских земаља. Модел отвореног становништва подразумјева да је кретање укупног броја становика и његових структура, поред природних компоненти (наталитета и морталитета), условљено и миграционим кретањима.

Миграциона кретања на територији бивше СФРЈ током деведесетих условила су појаву да национално хетерогено становништво на одређеним просторима постане национално хомогено. Репродукција Срба у свим републикама бивше СФРЈ је била на ниском нивоу (осим на Косову и Метохији), тако да долазак српског народа на територију Републике Српске није у биолошком смислу утицао на повећано репродуктивно понашање. Позитивни трендови у природном кретању, биљеже се непосрено након рата и неколико наредних година, прије свега су утицај тзв. „компензационог периода” и методолошке обраде података (гдје се у

укупан број живорођених и умрлих укључивани рођени и умрли у иностранству).

Данас, стопа фертилитета у Републици Српској износи око 1.30 (1.26) дјеце по једној жени у фертилном периоду (*на основу ауторових процјена*) што је знатно испод стопе простог обнављања становништва (2.1). Такође, брине чињеница да се унутар укупног броја становника погоршавају односи старосне структуре која би у блиској будућности могла да узрокује многе изазове за друштво у Републици Српској.

Табела 3. — Живорођени према старости мајке за Р.Српску у периоду 1996—2008.[4]

године	укупно	< 15	15—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	50+
1996.	12324	2	833	4202	3679	2427	952	209	20	0
1997.	13830	1	961	4693	4101	2633	1169	255	17	0
1998.	13583	0	839	4597	4217	2556	1095	260	17	2
1999.	14570	1	989	4942	4586	2667	1130	234	20	1
2000.	14243	1	782	4692	4649	2602	1221	282	13	1
2001.	13699	2	1001	4663	4355	2395	1021	251	11	0
2002.[5]	12336	4	831	4042	4141	2164	927	222	5	0
2003.[6]	12066	0	772	4094	3970	2165	902	150	13	0
2004.	11917	4	759	3954	3999	2119	900	171	10	1
2005.	11638	3	709	3667	4028	2222	808	194	6	1
2006.	10524	3	595	3232	3642	2194	701	146	11	0
2007.	10110	3	562	3007	3441	2196	752	138	10	1
2008.[7]	10198	4	541	2785	3677	2262	752	171	6	0

Извор: *Демографска статистика*, статистички билтен број 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11.

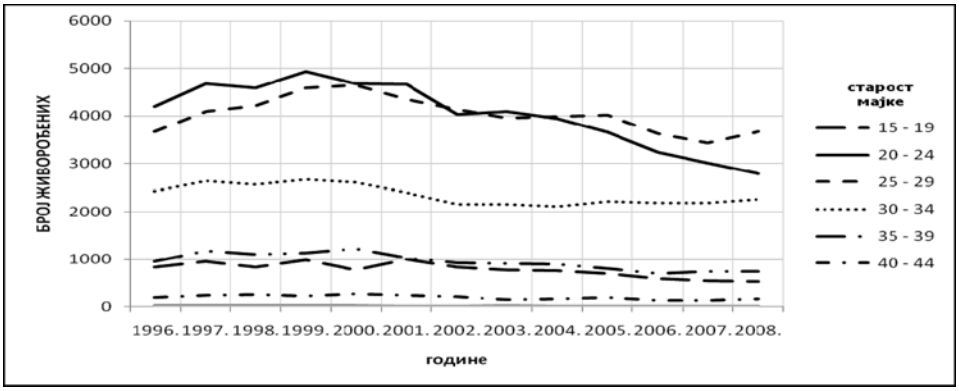

Графикон 2. — Линијски дијаграм броја живорођених према старости мајке у периоду од 1996—2008.

[4] Подаци приказани у табели нису индентични са онима који су публиковани у *Демографској статистици*. Основни разлог је што у табелама преузетим из *Демографске статистике* постоји категорија „непознато" која је у раду разврстана према процентуалној заступљености на преостале категорије у табели.

[5] Фуснота 1.

[6] Фуснота 2.

[7] Фуснота 3.

Дистрибуција фертилитета по старости примјетно се мијења из године у годину. Пратећи показатеље који су представљени у дијаграму примјећује се да долази до смањивања броја живорођених према старости мајке са почетка до краја посматраног периода. Уочавају се и одређене флуктуације према посматраним годинама, али је општи тренд у опадању. Приликом анализе највише пажње привлаче старосне групе мајки од 15—19 и 20—24 године. Видимо да је највећи број живорођене дјеце до 1999. године у старосној гупи од 20—24, од тада примат највећег броја живорођене дјеце преузима старосна група од 25—29. Уз благе флуктуације наредних неколико година највећи број живорођене дјеце је и даље у категорији 25—29 година старости мајке, с тим да се разлика у броју живорођених повећава током година између категорије 20—24 и 25—29 у корист жена у категорији 25—29 година старости.

Табела 4. — Живорођени према реду рођења за Републику Српску у периоду 1996—2008.[8]

године	укупно	прво	друго	треће	четврто	пето и више
1996.	12324	5493	4598	1743	362	128
1997.	13830	6248	5284	1768	390	140
1998.	13583	6244	5222	1665	324	128
1999.	14570	6904	5519	1724	306	117
2000.	14243	6697	5378	1703	326	139
2001.	13699	6623	5031	1573	323	149
2002.[9]	12336	5941	4539	1452	286	118
2003.[10]	12066	5938	4417	1296	312	103
2004.	11917	6027	4141	1367	272	110
2005.	11638	5812	4126	1294	289	117
2006.	10524	5141	3817	1208	254	104
2007.	10110	4883	3708	1192	231	96
2008.[11]	10198	4876	3785	1173	263	101

Извор: *Демографска статистика* статистички билтен број 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11.

Претходна табела и графички прикази потврђује тезу да је старосна граница рађања помјерена и то нарочито када су у питању први порођаји. Број жена које рађају прво дијете се смањује. У исто вријеме жене које први пут рађају су старије од оних које су први пут рађале уназад неколико година. Дистрибуција рађања по старости се примјетно разликује у посматраном периоду. Жене у послиједње вријеме све више одлажу рађање дјетета тако да је старост мајке приликом рађања првог дјетета порасла са 24[12] године у 1999. години на 25 година старости мајке у 2007. години. Овакви старосни трендови рађања код женског становни-

[8] Фуснота 4.
[9] Фуснота 1.
[10] Фуснота 2.
[11] Фуснота 3.
[12] Неопходно је имати на уму да су у израчунавању просјечне старости мајке приликом рађања првог дјетета учествовале и мајке које су биле са пребивалиштем у Републици Српској а рађале у иностранству, све до 2008. године.

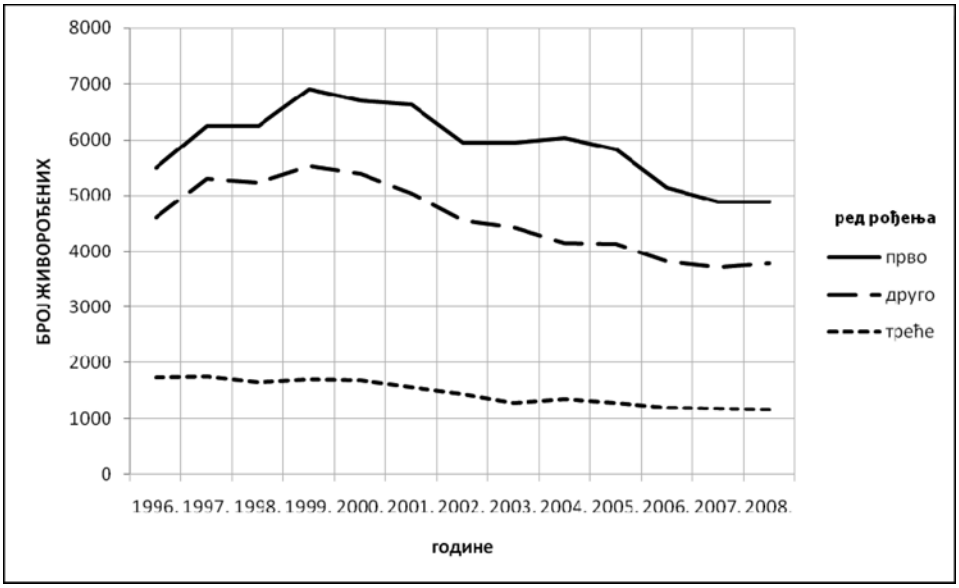

Графикон 3. — Линијски дијаграм број живорођених према реду рођења у периоду од 1996—2008.

штва првенствено указују на присутне разлике које постоје у редослиједу животних приоритета, а који су прије свега формирани под дејством другачијег стила живота, образовања, економске активности итд. То значи, да је извјесно да ће у будућности бити све мањи број жена које рађају, али и да ће жене које буду рађале имати мањи број дјеце. Иако оскудни постојећи искористиви индикатори говоре нам да жене у Републици Српској већ генерацијама прихватају ниске репродуктивне норме, чија реализација не омогућава ни њихову просту репродукцију.

Овакав тренд кретања становништва није јединствен у Европи и свијету.

Већина земаља у окружењу и земаља ЕУ има сличне трендове кретања становништва. Становништво се бројчано смањује и веома брзо стари у многим земљама, у индустријским земљама као што су Француска, Италија и Јапан становништво ће почети да се смањује 2010. године (Из Црвеног у Сиједо, УН).

У неким земљама из окружења, међу којима је и Хрватска, почетком 21. вијека укупна стопа фертилитета пала је на ниво од свега око 1.3 и мање дјеце по једној жени у фертилном раздобљу. Стопа наталитета у 1950. је смањена са 24.8 промила на 11.7 промила у 1990. (за 52.8%), стопа морталитета у 1950. се смањила са 12.3 промила на 11.2 промила у 1990. (за 8.9%), дакле знатно спорије, што је резултирало радикалним смањењем стопе природног прираштаја становништва и то с 12.5 промила у 1950. на свега 0.7 промила у 1990. години (за чак око 18 пута) (W e r t h e i m e r - B a l e t i ć).

Македонија, земља у окружењу, биљежи позитиван природни прираштај, иако у периоду 1997—2007, рађања су у сталном опадању а стопа природног прираштаја је са 13 промила у 1997. години пала на 11.1 промил у 2007. години. Стопа морталитета у истом периоду је повећана са 8.2 у 1997. на 9.6 промила у 2007. Укупна стопа фертилитета је са 2.0 промила у 2000. спустила се на 1.5 промила у 2006. години (Macedonia in figures 2008, Republic of Macedonia State Statistical Office).

Црна Гора је земља која прати тренд смањивања броја живорођених иако је природни прираштај позитиван у периоду 1991—2007. Природни прираштај са 9.7 промила у 1991. години опада на 4.3 промила у 2003, да би се у 2007. спустио на 2.5 промила (http://www.monstat.cg.yu/MeniGodisnjiPodaci.htm). Укупна стопа фертилитета у 2007. износила је 1.6 промила (http://w3.unece.org/pxweb/Dialog/Saveshow.asp). Стопа морталитета се у истом посматраном периоду кретала са 6.8 у 1991. на 9.2 промила у 2003. да би у 2006. била 9.6 промила (http://www.monstat.cg.yu/MeniGodisnjiPodaci.htm).

Ниво репродукције становништва Србије је у протеклих пола вијека био под највећим утицајем фертилитета. У посматраном периоду је и за ову компоненту својствено присуство опадајућих тенденција. Смањење фертилитета је било нарочито интензивно током 1950-их година. Касније, све до средине 1990-их промјене су биле врло умјерене, да би у посљедњој деценији 20. вијека поново био забиљежен интензиван пад фертилитета (П е н е в, 2001). У 2002. стопа укупног фертилитета износила је у Републици Србији 1.57, у централној Србији 1.60 и само 1.48 дјеце по жени у Војводини. Ова негативна разлика се из године у годину повећава, те је 2002. републици недостајала четвртина живорођених, централној Србији петина, а Војводини чак трећина (Ђ у р ђ е в).

ЗАКЉУЧАК

Становништво Републике Српске налази се пред великим изазовом, његово смањење биљежи се од 2002. године. Основни узрок смањења је природни процес, али се може слободно рећи да удио у смањењу имају и миграције и, иако за то до данас не постоје расположиви подаци који говоре о томе. Посматрајући однос између броја живорођених и умрлих може се слободно рећи да је старосна структура укупног становништва увелико нарушена.

У будућности се очекује, због генерацијских промјена (уз непромијењено стање) даљи пад наталитета, повећање морталитета (због старења) и као резултат смањење броја становника природним путем, нарочито када у репродуктивну старост уђу смањене генерације рођене крајем 20 вијека (90-их година) и генерације из прве деценије 21 вијека.

Провођењем стимулативне демографске политике на простору Републике Српске на одређени начин би ублажило галопирајући раст негативног природног прираштаја. То би у пракси значило да се одређеним координисаним мјерама Републике и читаве друштвене заједнице, у

границама могућег, подстакне репродуктивно способно становништво да, у складу са жељама и могућностима, учествује у чешћем остваривању порода и већем броју дјеце.

Искуства говоре да и поред стимулативне демографске политике стање у становништву се много не мијења, нарочито у краћем временском периоду. Једини резултати који су видљиви у краћем року, јесу да не долази до даљег пада наталитета и могуће је да дође до мањег раста.

Процес демографског опоравка становништва у смислу укупног становништва и његових структура дугорочан је процес и тражи системску, трајну и ефикасну стимулативну популациону политику.

ЛИТЕРАТУРА

Ђ у р ђ е в, Бранислав С., *Колико деце треба Србији?.*
П е н е в, Горан, *Замена генерација у Србији у Периоду 1950—2000.*
W e r t h e i m e r - B a l e t i ć, Alica, *Polazišta ta populacijsku pronatalističku politiku u Hrvatskoj.*
Демографска статистика, број 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 Републички завод за статистику, Република Српска, Бања Лука.
Статистички годишњаци СРБиХ.
Подаци о природном кретању становништва Црне Горе, www.monstat.cg.yu/MeniGodisnjiPodaci.htm.
Релативни показатељи за Црну Гору, http://w3.unece.org/pxweb/Dialog/Saveshow.asp.
Iz crkvenog u sijedo, UN.

CHANGES IN THE NATURAL MOVEMENTS OF THE POPULATION OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

by

Rajko Vraneš

Summary

On the basis of modern statistical data it is possible to track the movement of population in the Republic of Srpska. Basically, the work is based on an analysis of the natural movements of the Republic of Srpska since there are no official data for the territory of the Republic of Srpska (1996). The components of the natural movements were observed in the period 1996—2007. The paper discusses methodological changes in statistical data processing performed within a certain period. Particular importance is given to the analysis of individual components that participate in the natural movement of population by age and municipality. From the aspect of the causes that led to changes in the natural movement, the paper discusses the total fertility rate as well as the main factors which influenced the birth / fertility. Comparative analysis of the environment intends to show the kind of situation today the Republic of Srpska population and in the municipalities that are most vulnerable in terms of natural movement.

UDC 314.42(497.11)
314.42(497.113)
Оригинални научни рад

Иван Маринковић

РАЗЛИКЕ У СМРТНОСТИ СТАНОВНИШТВА ЦЕНТРАЛНЕ СРБИЈЕ И ВОЈВОДИНЕ

САЖЕТАК: Готово 60 година евидентира се већа општа смртност у Војводини у односу на централну Србију. Парадоксално звучи да је смртност одојчади и мале деце у Војводини нижа и просечна старост становништва мања, а да су стопе морталитета веће него у централној Србији. Очекивано трајање живота је током читавог посматраног периода у Покрајини ниже, нарочито код мушкараца. У раду се анализира смртност према старости и полу од 1950. године. Предмет истраживања је разлика у специфичним стопама смртности ова два подручја. Такође, истражује се разлика у стопама смртности од основних узрока смрти. Међународни преглед у коме се одвојено посматрају морталитетне ситуације у обе регије позиционираће их на карти Европе и света. Основни циљ рада је да се укаже да поред здравствене инфраструктуре и економског развоја значајан утицај има и култура исхране и индивидуалног начина живота у остваривању слике опште смртности становништва.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: морталитет, узроци смрти, централна Србија, Војводина

Више од пола века статистичког праћења смртности у Републици Србији, показује да се две највеће регије, централна Србија и Војводина разликују у овој компоненти природног кретања становништва. Основни трендови смртности према старости и полу откривају различите обрасце морталитета, почев од опште стопе смртности која је непрекидно за 59 година виша у Покрајини (графикон 1).

Апсолутна разлика се кретала од 0,37 или 3% колико је у последњој анализираној години до 2,76 или за 23% у 1996. години. Посматрано по декадама, током педесетих разлика је била умерено висока, кретала се у интервалу од 5% до 14%. За време „друге", „треће" и „четврте" декаде уочава се узлазни тренд, разлика се повећава до 20%. Становништво Војводине деведесетих повећава разлику до максимално забележених вредности. Почетком „новог века", чини се нагло, долази до смањивања разлика у смртности ова два подручја али и даље разлика је негативна по становнике Покрајине.

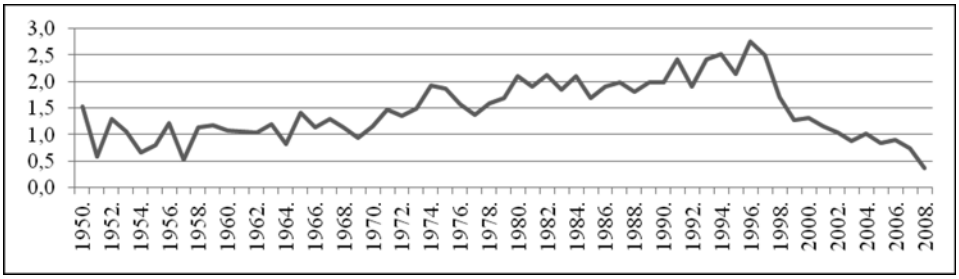

Графикон 1. — Разлика у општим стопама смртности становништва Војводине и централне Србије, 1950—2008.

Извор: РЗС *Демографска статистика*.

Истраживачи на пољу проучавања смртности становништва, прво би помислили да је таква дугогодишња разлика у општој стопи смртности резултанта различите старосне структуре. Млађа старосна структура условљава ниже опште стопе смртности становништва и обратно.[1] Период који се анализира је довољно дуг, садржи 59 података о годишњој просечној старости становништва Србије и њених области и показује да се популације централне Србије и Војводине мало разликују. Просечна старост становништва оба подручја постепено се повећавала од 29 година до 41 године, не показујући већа међусобна одступања (почетком анализираног периода разлика је била највећа и износила је 2 године). Последња два пописа становништва, показују да је на нижем територијалном нивоу, општинском и насељском, нешто повољнија ситуација (релативно је млађе становништво) у Војводини него у централној Србији.

Други могући фактор, којим би се објаснила разлика у општој смртности је развијеност друштва и здравствене заштите. Један од најбољих демографских показатеља здравствене заштите је стопа смртности одојчади. Смртност најмлађих показује колико степену друштво води рачуна о најосетљивијем старосном контингенту становништва. Пре 40 година разлика у стопама смртности одојчади је прешла на страну Војводине и од тада је у корист Покрајине. Стопе су од 10% до чак 40% ниже у Покрајини и то нарочито код одојчади мушког пола.

Парадоксално звучи да је смртност одојчади и мале деце у Војводини нижа и просечна старост становништва мања, а да су стопе морталитета веће него у централној Србији. Поставља се питање, где се у ствари формира та разлика у општем морталитету?

Анализом специфичних стопа смртности по старости и полу, за протеклих шест деценија, дошло се до следећих резултата:

[1] Наравно, имајући на уму цео свет, ово се не може узети као правило. Најнеразвијеније земље света упркос младој старосној структури становништва имају високе стопе опште смртности.

1. Становништво Војводине, испод 25 година старости, има ниже или изједначене опште стопе смртности, а у узрасту 25 и старији константно више стопе у односу на вршњаке из централне Србије;

2. Кохорте од 35—64 године имају за 25% више стопе смртности и представљају главни разлог веће укупне смртности становништва Војводине;

Код мушкараца смртност је за 30% већа, а код жена за 12—14% (односи се на скуп петогодишњих кохорти у старосном интервалу 35—64 године).

Подела становништва на млађе од 25 година и старије, сликовито говори где треба усмерити пажњу код истраживања смртности ова два подручја. Становништво млађе од 25 година у Војводини умире по нижој или истој стопи, као вршњаци из централне Србије. Индексне вредности разлике у општој смртности „младог" становништва налазе се у интервалу од 77 до 119 (база централна Србија). Треба поменути да су стопе смртности код младих релативно ниске и да управо због малог броја смртних случајева, постоји могућност јављања већих годишњих осцилација у подацима. Разлика у смртности код младих готово да није постојала до 1968. године, да би у кратком временском периоду почела да се формира на штету младих из централне Србије. За мање од десет година смртност је била већа за 23% код младих у централној Србији. Током осамдесетих разлика се смањује на 10%, да би последњих десетак година поново нестала, односно индексна вредност је наставила да осцилира око 100 (графикон 2).

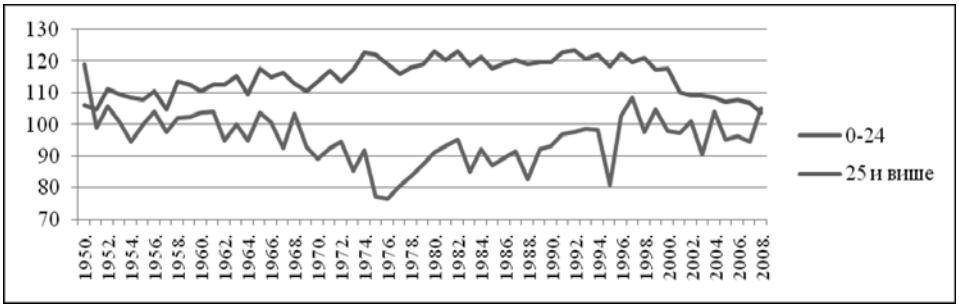

Графикон 2. — Индекси стопа смртности становништва по старости у централној Србији и Војводини, 1950—2008 (база централна Србија)

Извор: Израчунато на бази података РЗС-а.

Становништво старо 25 и више година у Војводини има константно, за 59 година који су у анализи, више стопе опште смртности у односу на централну Србију. Интервал вредности индексне разлике је од 104 до 123. Почетком периода разлика у смртности је била око 10%, али је крајем шездесетих дошло до удвостручавања разлике. Све до краја деведесетих година 20. века вредност индекса је око 120. Почетком 21. века јавља се јасан тренд смањивања разлике која се у кратком року смањује на историјски ниске вредности, испод 10%.

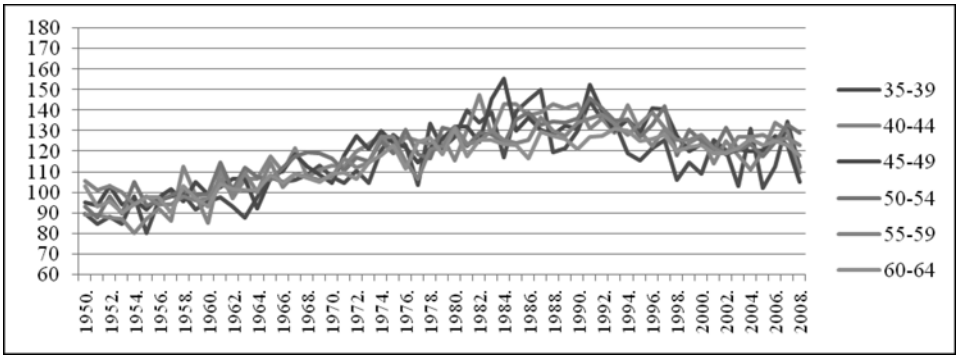

Графикон 3. — Индекси стопа смртности становништва по одређеним старосним групама у централној Србији и Војводини, 1950—2008 (база централна Србија)

Извор: Израчунато на бази података РЗС-а.

Анализом петогодишњих старосних кохорти старих 25 и више година, показало се да се највећа разлика у смртности формира код старих 35—64 године (графикон 3). Разлика у смртности, код посматраних старости, на штету становника Војводине, јавља се од 1965. године и непрекидна је све до данас. Наравно нису све кохорте у исто време направиле ову негативну разлику. Да је тако сада би говорили о догађају из 1965. који је заувек променио слику смртности у Војводини. Први који су осетили континуирани негативни однос с вршњацима из централне Србије су најстарији (60—64) и десет година млађи (50—54), 1961. године. Занимљиво је и треба поменути, да ако се тражи преломна година, када је дошло до погоршавања морталитетних прилика, онда је то свакако 1961. До тада разлика је била на страни становника Војводине, а од те године, чини се изненадно, мења предзнак и уз мање годишње осцилације наредне четири године, од 1965. представља фактичко стање. Тренд повећавања разлике се континуирано наставља све до средине осамдесетих, током којих је највећа разлика, код већине поменутих кохорти преко 30%. Разлика је висока све до половине деведесетих, када почиње да се смањује. Од шест издвојених старосних кохорти, индексна разлика код најмлађих, услед најмање смртности, највише осцилира на годишњем нивоу. Крајем осамдесетих та разлика достиже максималну вредност, показујући за 50% вишу смртност млађих средовечних у Војводини. Просечно за 44 године (од 1965) смртност је код ове кохорте за 21% виша у Војводини него у централној Србији. Следећа кохорта (40—44) има мање годишње осцилације али и већу просечну општу смртност од 27%. Старије кохорте у Војводини прате сличан однос са одговарајућим узрастом у централној Србији, одржавајући по њих ту негативну разлику на око 25%.

Мушки пол је, пре свега, одговоран за разлику у смртности ових кохорти становништва у Војводини у односу на централну Србију. Попут укупног становништва, кретање разлике у смртности код мушкараца прати претходни опис, уз преломну 1965. годину. Код жена разлика је

тек током осамдесетих прешла индексну границу 100. Посматрано по полу, однос у разлици је приближно 3:1 за мушкарце. Жене у Војводини имају у односу на популацију жена из централне Србије већу смртност, просечно за 9% код најмлађе групе (35—39) и за 16% код кохорте 50—54 године. Укупно за шест старосних група, просек је око 13%. Код мушкараца, смртност у Војводини по одабраним старосним групама, показује да разлика варира од 28% код најмлађих, до 34% код старих 40—44 и 50—54. Просек за све кохорте код мушкараца је око 30%.

Анализа смртности становништва по старости и полу за две макрорегије Србије, показала је који старосни контингенти становништва остварују разлику у нивоу морталитета и који пол је угроженији. Истраживањем основних узрока смрти у централној Србији и Војводини за период 1950—2006. година, можемо одредити који су узроци смрти најодговорнији за постојеће морталитетне прилике у ова два подручја.

У централној Србији почетком педесетих година 20. века, инфективна обољења имала су примат у односу на друге дефинисане узрочнике. Смртност мушког и женског становништва централне Србије у преко 20% случајева објашњавала се овом групом узрочника. У периоду првих 20 година (1950—1969) учешће ове групе смањило се за готово 15 процентних поена, а од 1982. године њихов удео је мањи од процента у укупној смртности становништва. Други најважнији узрочник смрти, на почетку друге половине двадесетог века, биле су болести дисајних органа. Њихово учешће у укупној смртности све до шездесетих било је двоцифрено (просечно је годишње 15% умирало од ове групе болести), у појединим годинама (1953) достизало је ниво од преко 18% смртних случајева. Од 1965. године просечно од респираторних болести годишње умире 3—4% укупног броја умрлих. Кардиоваскуларне болести преузимају примат као основни узрок смрти у централној Србији од 1958. године. Просечно је током педесетих 15% умрлих објашњавано овим узрочником (1950. године је евидентирано 10,9% умрлих од болести крвотока, док је већ 1959. године тај удео у укупној смртности становништва износио 20,4%). Преко половине смртних случајева у централној Србији се од 1978. године детерминише овом групом болести (највећи удео је забележен 1986. године 61,9%). Извештаји лекара, у периоду 1950—1952. година, указивали су да је група болести, којима припадају неоплазме препозната као директни узрок смрти у свега 3% случајева. Узлазни тренд који тумори имају, повећава њихово учешће и они су у стабилном двоцифреном уделу од 1972. године. Уз индиције за даље повећање, њихов достигнути ниво 2004—2006. године је готово 19% (18,8%). Најстабилнији удео у укупној смртности у годишњим извештајима имала је група повреде и тровања. Просечна вредност за читав период (1950—2006) је 5% умрлих насилном смрћу у централној Србији, с тим да је у првих двадесет година удео био око 4%, од седамдесетих до деведесетих нешто виши од 5%, а у последњих петнаест година вредности су поново око 4%.

Војводина, нарочито почетком посматраног периода, има другачију слику смртности становништва према основним узроцима смрти. Ста-

новништво Војводине, још у првим годинама педесетих, највише умире од болести крвотока. Најнижи проценат умрлих од ових болести је забележен на самом почетку посматраног временског интервала, 1950. године евидентирано је 17,6% умрлих. Врло брзо, у наредним годинама, број умрлих прелази петину укупног броја смртних случајева, шездесетих и трећину, да би од 1972. године био одговоран за више од половине укупне смртности у Војводини (максималан удео од 61% забележен је први пут 1989. а потом и 1996. године). Инфективна обољења са смртним исходом најзаступљенија су у првим годинама педесетих. Од највишег удела у укупној смртности од 13,8% (1950) следи интензиван пад већ од 1953. године (8,7%) и смањење испод процента од 1978. године. Болести дисајних органа су у првих пар година анализе (до средине педесетих) учествовали у укупној смртности са око 10%, а онда следи интензивно смањење које за десет година готово четири пута смањује тај удео (1967. године забележен је најнижи удео, у посматраном периоду, од 2,7%). Потом долази до релативног повећања, ове групе обољења, у укупној смртност (1975. године износи 6,4%), да би се на дужи рок стабилизовала на нивоу од 4%. Од 1957. године после кардиоваскуларних болести, тумори су главни узрок смртности становништва Војводине. Од 5,3% колико је износило њихово учешће 1950. године до 10%, већ од 1954. године, тумори из године у годину повећавају свој удео у укупној смртности становништва. Уз мање варијација 1—2% у годишњим извештајима било им је потребно 50 година (1957—2006) да удвоструче свој удео у укупној смртности становништва. Почетком 21. века, лекари у Војводини констатују да је за свако пето умрло лице директан узрок смрти неки облик тумора (2004—2006. године регистровано је 20% смртних случајева). Смртност становништва проузрокована повредама и тровањима кретала се, кроз анализирани период, у распону од 4% до 8% (просечно годишње 5,7%). Највише вредности су забележене крајем шездесетих и почетком седамдесетих (1971. године 8%), а најниже почетком педесетих и двехиљадитих (око 4%).

Праћењем података о смртности становништва по узроку смрти за последњих 57 година, као основне разлоге више смртности становништва Војводине у односу на централну Србију, можемо издвојити три групе узрока смрти, болести крвних судова, неоплазме и насилне смрти.

На основу удела у укупној смртности видимо да су болести крвотока заступљеније у морталитету становништва Војводине током дужег временског периода, нарочито током деведесетих, када су у централној Србији вредности биле 3—4 процентна поена ниже, али и да су последњих година подаци на сличном нивоу. У којој мери је становништво Војводине оптерећено кардиоваскуларним узроцима смрти, најбоље се може сагледати анализом стопа смртности од тог узрока.

Стопе смртности од кардиоваскуларних болести показују да становништво Војводине више умире од овог узрока, него становништво централне Србије. Стопе су непрекидно, у последњих 30 година (графикон 4), више у Покрајини. Разлика се кретала од 44% (1977) до 4% (2006). Стопе смртности од болести крвотока су у Војводини крајем седамдесе-

тих биле 600 умрлих на 100.000, док су код становништва централне Србије значајно ниже, око 450 на 100.000. Разлика у стопама смртности се у наредним годинама смањује, па током осамдесетих износи просечно 20% (стопе у Војводини су око 700 на 100.000, а у централној Србији 600 на 100.000). Током деведесетих разлика се повећава, па су стопе смртности од кардиоваскуларних болести за 30% више у Покрајини. Вредности су преко 800 на 100.000 (просек 829 на 100.000) у Војводини и 650 на 100.000 у централној Србији. Почетком 21. века дошло је до наглог смањења разлике у вредностима и она први пут износи мање од 10%. Стопе су око 800 и 750 умрлих на 100.000 становника.

Код смртности од неоплазми забележене су подједнако велике разлике у стопама смртности ова два подручја. Највећа разлика је крајем седамдесетих преко 40%, а најнижа почетком двехиљадитих око 15%. Посматрано по декадама, до осамдесетих постојао је јасан тренд смањења разлике, током осамдесетих долази до великих годишњих осцилација и повећавања разлике, да би потом уследио, почетком деведесетих, тренд благог смањења. Са изузетком последње три године анализе (2004—2006), разлика се смањивала пуних 15 година, од краја осамдесетих. Стопе смртности од тумора су у периоду до деведесетих година 20. века, подизале ниво вредности од 160 до 200 умрлих на 100.000 становника у Војводини. У истом временском оквиру вредности у централној Србији се крећу од 100 до 160 умрлих на 100.000. Пораст стопа смртности од тумора је још интензивнији током деведесетих и последњих година анализе, вредности су у интервалу 200—300 умрлих на 100.000 у Војводини и 170—260 на 100.000 у централној Србији.

Насилне смрти су попут претходна два узрока заступљеније у Покрајини. Индексна разлика у стопама смртности од повреда у периоду 1976—2006. година, износила је од 15% до 40%, односно стопе су у Војводини више током читавог периода. Због релативно малог броја смртних случајева, у поређењу са два претходна узрока, разлика у стопама

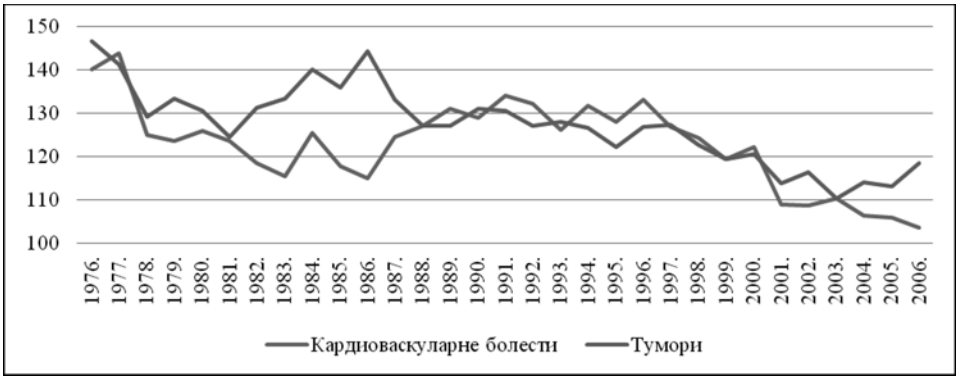

Графикон 4. — Индекси стопа смртности од кардиоваскуларних болести и тумора за становништво централне Србије и Војводине, 1976—2006 (база централна Србија)

Извор: Израчунато на бази података РЗС-а.

смртности од насилних смрти јако варира на годишњем нивоу, па је немогуће одредити период када је она највиша, а када најнижа. Стопе у Војводини у овом периоду су од 60 до 90 умрлих на 100.000, а у централној Србији 45—65 на 100.000.

Поређење са земљама света почетком 21. века показује, где се на основу показатеља смртности становништва налазе ова два макрорегиона Србије. На основу упоредних података (вредности су дате за 2006. годину) централна Србија и Војводина су имале високе опште стопе смртности. Са вредношћу 14,5‰ Војводина се налазила на 24. месту у свету. Више стопе имају једино најнеразвијеније земље света, из Субсахарске области Африке и Русија и Украјина. На основу тога можемо констатовати да уколико се занемаре афричке земље, Војводина је на високом трећем месту. Централна Србија има нешто повољнију ситуацију (општа стопа смртности је 13,6‰) на основу које се налази на 31. месту, односно иза Бугарске и Белорусије на шестом месту, ако се изузму неразвијене земље, а укључи Војводина. Демографски показатељ старости становништва, просечна старост указује да су популације оба подручја међу најстаријима на свету. Централна Србија је међу десет најстаријих, са старошћу око 41 године. Годину дана млађе је становништво Војводине и налази се на 16. месту у свету. Очекивано трајање живота доноси нешто повољнију слику када су у питању ова два подручја. На оба подручја очекује се просечан животни век од преко 70 година, што их сврстава у горњи део табеле са подацима за свет. У оквиру развијених земаља или европског континента, те вредности су испод просека. Војводина је са очекиваним трајањем живота од 72 године на 56. месту у свету, а централна Србија на 39. месту са 74 године.

Болести проузроковане старењем су најзаступљеније у смртности становништва света. На основу упоредних података (за 2002. годину) за готово све земље света, централна Србија и Војводина су биле у групи држава с највишим стопама смртности од кардиоваскуларних болести. Највише проблема са овом групом узрока смрти имају источне и југоисточне европске земље. Смртност од преко 500 на 100.000 забележена је у 18 држава, од тог броја у 6 земаља стопе су изнад 800. Војводина са стопом 803 на 100.000 сврстала се у ту групу. Централна Србија има нешто ниже стопе од 739 на 100.000.

Највише стопе смртности од малигног тумора имају европске земље. Високе стопе смртности, на светском нивоу, рачунају се изнад 250 умрлих на 100.000 становника. Највише стопе смртности од тумора су у Мађарској и Данској, око 300 на 100.000. Војводина са 279 умрлих на 100.000 становника заузима треће место у свету. Централна Србија је на 20. месту са стопом 240 на 100.000.

Највише стопе насилних смрти на свету, регистроване су у Русији, 245 на 100.000. Високе стопе насилних смрти има 37 земаља, од којих стопе преко 150 на 100.000 има 13 држава. Насилне смрти годишње однесу око 4.000 живота у Србији. Више у Војводини него у централној Србији, 65 на 100.000 према 47 на 100.000.

Уместо закључка на крају рада, издвојени су фактори ризика који се односе на здравствено стање становништва Србије. На основу истраживања које је спровело Министарство здравља Републике Србије 2006. године, Војводина се налазила на последњем месту, од укупно шест региона на које је подељена Република, по количини конзумирања воћа и поврћа, а на првом по употреби животињске масти при припремању хране. Највећи проценат гојазних је забележен у источној Србији и Војводини, преко 20%. У Србији је у 2006. години свакодневно пушило 27,7% одраслих становника, односно скоро свака четврта жена (23,7%) и сваки трећи мушкарац (32,5%). У Војводини је било регистровано значајно више пушача, како укупно (37,5%), тако и у категорији свакодневних пушача (30,7%). Сваки једанаести одрасли мушкарац је имао повреду (9,2%), док су се жене ређе повређивале (7,2%). Повређивање одраслих је значајно чешће забележено у Војводини (9,8%), а знатно ређе у западној Србији (4,8%).

ЛИТЕРАТУРА

Миланковић, J. (2006). *Смртност од тумора у централној Србији и Војводини, 1994—2004*, Београд: Републички завод за статистику (РЗС).

Миланковић, J. (2007). *Смртност од болести крвотока у централној Србији и Војводини, 1991—2005*, Београд: Републички завод за статистику (РЗС).

Министарство здравља Републике Србије (2007). *Истраживање здравља становника Републике Србије, 2006. година*, Београд.

ИЗВОРИ ПОДАТАКА

СЗС и РЗС — Витална статистика 1950—1955. и Демографска статистика 1956—2006.

Human Mortality Database, http://www.mortality.org

World Health Organization, http://www.who.int/whosis

U.S. Census Bureau, http://www.census.gov

THE DIFFERENCIES IN MORTALITY IN CENTRAL SERBIA AND VOJVODINA

by

Ivan Marinković

Summary

For almost 60 years has been recorded a higher crude death rate in Vojvodina in relation to central Serbia. Sounds paradoxical that the mortality of infants and young children in Vojvodina is lower, the average age of the population is lower, and that the crude death rate is higher than in central Serbia. Life expectancy was lower during the entire period in Vojvodina, especially in men. This paper will analyze mortality by age

and sex in the period 1950—2008. The main subject of this research is the difference in specific rates of mortality of these two areas. Also, we explore the difference in mortality rates and the major causes of death. International review, which will separately consider mortality pattern in both regions, will place them on the map of Europe and the world. The main objective of this paper is to point out that in addition to health infrastructure and economic development, diet and lifestyle of the individual have a significant influence on mortality pattern.

UDC 314(4)
Оригинални научни рад

Сузана Игњатовић

РЕГИОНАЛНЕ СПЕЦИФИЧНОСТИ ТРАНЗИЦИЈЕ У ОДРАСЛОСТ У ЕВРОПИ ИЗ СОЦИО-ДЕМОГРАФСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ[1]

САЖЕТАК: Рад представља компаративни приказ теоријских и емпиријских модела транзиције у одраслост у европским земљама. Транзиција у одраслост подразумева процес промене статусних одлика у кључним аспектима животног тока. Индикатори социо-демографске транзиције обухватају разне димензије образовне, професионалне, породичне и стамбене транзиције. Неколико чинилаца утиче на карактеристике индивидуалне транзиције: систем социјалне заштите, породични односи, стамбено питање, промене у вредносним оријентацијама у вези са породичном транзицијом (ступање у брак и родитељство) и појава нових модалитета осамостаљења (кохабитација). На основу досадашњих истраживања могуће је издвојити неколико типова одрастања. У раду се разматра прихватљивост најчешће коришћеног модела за рашчлањавање разлика међу земљама и регионима: скандинавски, западноевропски и јужноевропски тип одрастања. Такође се анализирају алтернативни модели и алтернативне категоризације. Географски, социјални и политички оквир рада дефинисан је тако да обухвати чланице Европске уније, земље бившег социјалистичког уређења и земље Балкана. Посебно ће бити издвојене социо-демографске специфичности одрастања у Србији, и то кроз све поменуте аспекте: индикаторе за мерење транзиције, специфичности у односу на регион и Европску унију и заједничке трендове у неким сегментима транзиције у одраслост.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: транзиција у одраслост, маркери транзиције у одраслост, типови транзиције у одраслост

ТРАНЗИЦИЈА У ОДРАСЛОСТ КАО ДЕО ПРОБЛЕМАТИКЕ ЖИВОТНОГ ТОКА

Интересовање истраживача из великог броја дисциплинарних подручја за теме животног тока расте током последњих деценија. Животни

[1] Текст је настао као резултат рада на пројекту *Демографске претпоставке и перспективе развоја становништва Србије у условима савремених социо-економских процеса* (149035) који се реализује уз материјалну подршку Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије.

ток је данас предмет проучавања различитих дисциплина, од социологије и психологије до демографије и науке о јавној политици. Интердисциплинарност је достигла највиши ниво у оквиру *студија животног тока* у којима се економски, еколошки, демографски, социолошки и други аспекти повезују у јединствен парадигматски оквир. Перспектива животног тока даје „динамичан и флексибилан модел понашања који укључује социоисторијску варијабилност, структурална ограничења и индивидуалну акцију" (Mitchell, 2006: 4). Један аутор дефинише *животни ток* као „[н]из друштвено дефинисаних догађаја и улога које појединац преузима током времена" (Elder, према: Mitchell, 2006: 16). Уместо некадашњег појма *животног циклуса* који је дефинисан у психобиолошком кључу, *животни ток* је инхерентно мултидимензионална област.

Проблем *транзиције у одраслост* представља посебну тему у оквиру проучавања животног тока. На најопштијем нивоу, транзиција се може дефинисати као процес преласка из једне животне фазе у другу, а транзиција у одраслост обухвата индивидуалне промене које означавају прелазак појединца из фазе младости у одраслост. Транзиција у одраслост подразумева промене (транзиције) које воде од зависног положаја ка независности у разним областима (Cavalli i Galland, према Iacovou, 2002: 41). На оперативном нивоу, транзиција у одраслост се детектује преко индикатора кључних статусних промена. Најважније димензије се односе на образовне, професионалне, породичне и стамбене аспекте транзицијске промене. Обично се транзиција у одраслост прати преко такозваних *прекретница* или *кључних животних догађаја*. Њихов избор и операционализација представљају посебан предмет проучавања. Углавном, користе се маркери из четири области животног тока: *породичног живота, образовања (школовања), стамбеног (резиденцијалног) статуса и социопрофесионалног статуса*.

Данас прелазак у одрасло доба прате преклапања, раздвајања, понављања и изостајања кључних догађаја који су током шездесетих и седамдесетих година били јасно структурисани у стандардизованим путањама одрастања највећег дела генерација. Довољно је поменути одлагање напуштања родитељског дома (Томановић, Игњатовић, 2004; Томановић, Игњатовић, 2006а; Томановић, Игњатовић, 2006б), различите модалитете партнерских односа уместо брака (Бобић, 2003), нове облике резиденцијалних заједница (Iacovou, 2002; Mandic, 2008) или наставак школовања у одраслом добу након одређеног периода изван образовног система (Wyn, 2004). Главни теоријски проблем је чињеница да линија преласка у одраслост није више тако јасна, а њени облик и правац нису стандардни. Неки догађаји могу сасвим изостати, неки се понављају, а важност сваког од њих постаје релативна и индивидуализована. Можда би се могло тврдити да више није прихватљиво говорити о фазној структури животног тока и да већина животних догађаја може да буде лоцирана у готово свим сегментима живота. Истраживање животног тока данас прати трагање за новим методолошким и теоријским инструментима који одговарају транформацијама животног тока (Игњатовић, 2009: 9). Расправа се води око теоријског појма

транзиције, који захтева нове индикаторе и моделе који ће објаснити ове трансформације. Овде нећемо даље расправљати о овом питању, већ полазимо од тога да су индикатори транзиције у одраслост још увек валидни, да су мерљиви и да се на основу њих могу разматрати могући транзицијски модели.

РЕГИОНАЛНЕ РАЗЛИЧИТОСТИ ТРАНЗИЦИЈЕ У ОДРАСЛОСТ У ЕВРОПИ

Индикатори транзиције у оквиру животног тока обично укључују образовне, професионалне, породичне и стамбене аспекте. На основу њих се могу видети стратификацијске диференцијације у популацији. Тако би се могло говорити о разликама у породичној и економској транзицији према димензији пола или образовања. С друге стране, може се говорити о образовној транзицији према социоекономском статусу или породичној транзицији. Овде се фокусирамо на општији ниво популације државе и нешто шире, региона, док специфичне стратификацијске аспекте остављамо по страни.

Различити аутори су дефинисали емпиријске *моделе транзиције у одраслост*. Покушаји категоризовања транзицијске популације младих из појединачних европских држава или региона обухватају чланице Европске уније и земље Балкана, као и скандинавске земље које нису чланице Европске уније. Место Србије је одређено овим координатама и могуће је лоцирати транзицију у одраслост на „мапама" које су понудили разни аутори.

У литератури налазимо различите приступе проблему регионалних специфичности транзиције у одраслост. Једна могућа перспектива је релативизовање регионалне димензије на глобалном нивоу и у европском контексту. У теоријској расправи ова теза би се могла назвати *конвергенција ка хетерогенизацији*. У основи, то значи да регионалне специфичности појединих држава губе своју дистинктивност у проучавању животних путања, јер животне путање постају дестандардизоване и индивидуализоване. Такође се тврди да се овај тренд дифузно преноси на глобалном нивоу (F u s s e l, G a u t h i e r, E v a n s, 2007: 391). Идеје заговорника тезе о хетерогенизацији нису сасвим потврђене, јер се показало да макар за одређене аспекте транзиције у одраслост важе регионалне специфичности (нпр. породична транзиција).

Други приступ питању транзицијског мапирања подразумева да су данас још увек релевантне *локалне специфичности*, што омогућава да се земље и региони категоризују на основу одређених критеријума. Најчешће се узимају у обзир стамбена и економска транзиција младих (M a n d i c, 2002: 41). Друга група индикатора се односи на породичну транзицију (брак, родитељство), а обично се укључује и промена образовног статуса (завршетак одређеног нивоа школовања). Када је реч о Европи, аутори су углавном уочили груписање земаља на линији север—југ, са одређеним нијансама у зависности од примењених индикатора.

Галан је добио трочлану поделу на основу дванаест земаља које је укључио у анализу, на земље *севера, југа и интермедијарне земље*. Следећи индикатори транзиције који су коришћени: напуштање родитељског дома, заједнички живот у браку или кохабитацији, финансијска самосталност и запосленост (G a l l a n d, 2001). Европске земље су подељене према томе којим темпом млади постижу самосталност на основу поменутих показатеља. Прва група су северне (англосаксонске и нордијске) земље у које спадају Данска, Велика Британија, Холандија и Немачка, у другој групи су јужне или медитеранске земље Грчка, Португал, Шпанија и Италија, док у интермедијарне земље спада Француска. Као што се може претпоставити, „северни тип" транзиције подразумева најбрже одрастање процењено према достизању сваког од четири маркера, тако да млади Данске у просеку десет година брже постигну ниво него млади Италијани.

Неки аутори издвајају посебан подтип пост-социјалистичке транзиције у одраслост, нпр. Срна Мандиц у студији о стамбеној транзицији младих. Ауторка разликује три кластера земаља на основу података European Quality of Life Survey из 2003 године: *северозападни, југозападни и североисточни*. Први кластер обухвата северозападне земље Европе и Чешку, други кластер чине земље југозапада Европе (укључујући Словенију и Мађарску од постсоцијалистичких, али и Ирску од западних земаља), док трећи кластер чине бивше социјалистичке земље изузев наведених земаља које су у прве две категорије (M a n d i c, 2008: 632). У овој категоризацији је фокус на димензији напуштања родитељског дома, тако да коначна трочлана подела одговара Еспинг-Андерсеновој категоризацији система социјалне заштите у Европи (M a n d i c, 2008). Северозападна група земаља има развијене системе социјалне заштите и стамбену политику која пружа могућност за рано осамостаљивање младих, снажну подршку родитеља, али касну породичну транзицију која не коинцидира са напуштањем родитељског дома. Југозападне земље имају слабије системске могућности, али велику помоћ родитеља, док је ефекат касна породична транзиција и касно напуштање родитељског дома. Трећа група („североисточна") бивших социјалистичких земаља младима пружа најмање могућности (породични ресурси, систем социјалне заштите), а млади најкасније напуштају родитељски дом, мада се наводи да овде родитељство наступа најраније од свих земаља (M a n d i c, 2008: 632).

Када је реч о објашњењима специфичности транзиције у одраслост, приметно је да сви аутори узимају у обзир систем социјалне заштите у ширем смислу речи. Димензија стамбене транзиције је у директној вези са моделима система социјалне заштите. Три групе држава, које се разликују према стамбеној, породичној и економској транзицији, кореспондирају са типовима социјалних система. У складу с тим су емпиријски транзициони варијетети које је идентификовала Марија Јакову: *северни, нордијски и јужноевропски* „типови одрастања" процењени на основу димензије осамостаљивања кроз партнерске или друге форме заједница (I a c o v o u, 2002: 42). У нордијске земље су сврстане Данска, Финска, Холандија, у северне земље спадају Велика Британија, Француска, Бел-

гија, Немачка, Аустрија, док јужну групу чине Италија, Грчка, Шпанија, Португал.

У трагању за објашњењима идентификованих регионалних специфичности транзиције у одраслост, обично је нагласак на следећим чиниоцима: јавнополитичке мере (првенствено социјална, стамбена и образовна, док друге имају индиректно дејство), социокултурна матрица, породични ресурси, политичко-историјско наслеђе и макроекономски фактори. Описани регионални варијетети показују да између разних аспеката животног тока и *јавне политике* постоји снажна веза. Свака нова политичка мера рефлектује социодемографске промене које су јој претходиле, али мере социјалне, фискалне или стамбене политике деловаће повратно на животни ток.

СРБИЈА

У досадашњим студијама транзицијске популације младих у Србији, углавном, емпиријски се потврђује позиција у групи земаља *медитеранског, јужноевропског круга*. Смиљка Томановић и Сузана Игњатовић примењују Галанову методологију на популацији од 17 до 35 година. Резултати показују да је Србија најближа земљама јужноевропског типа одрастања, које подразумевају спору транзицију у готово свим аспектима, касно напуштање родитељског дома, вишеструку и дуготрајну везаност за породицу порекла (Томановић, Игњатовић, 2004; Томановић, Игњатовић, 2006а; Томановић, Игњатовић, 2006б). Према овом трочланом моделу, Србија се сврстава уз Италију, Грчку, Шпанију и Португалију. „Кашњење" у односу на младе Данце и припаднике северног модела одрастања износи управо колико је оно за сродне земље југа — десет година.

У покушајима да се пронађу одговарајућа објашњења ове категоризације, полази се од тезе о *социокултурној матрици*, при чему је кључни чинилац транзиције снажна неформална социјална мрежа породице. Такође треба укључити локалне економске и политичке специфичности Србије, које се могу издвојити као трећи чинилац посебности српске транзиције у одраслост. Неки чиниоци из ове групе комплементарни су са првом групом чинилаца: слабости формалног система социјалне заштите и макроекономски чиниоци. Њихово дејство би се могло сматрати краткотрајним, али оно свакако ствара потенцијалне ефекте на дужи рок, модификујући моделе понашања младих. У овом контексту треба навести шири оквир, који би се могао назвати социјалистичко наслеђе. Ауторка Мандић је емпиријски издвојила групу постсоцијалистичких земаља у односу на промену стамбеног статуса младих (Mandic, 2008). Овај чинилац би се могао узети у обзир у случају Србије, мада остаје да се докаже његово дистинктивно дејство на карактеристике транзиције у одраслост у односу на остале факторе.

У прилог тези да регионалне специфичности још увек имају место у дефинисању одлика транзиције у одраслост, говори случај Србије. У Ср-

бији се могу детектовати демографски трендови који одговарају европским тенденцијама транзиције, али се задржава нормативно високо позиционирање породичне транзиције у вредносним самоодређењима младих. Породична транзиција остаје перципирана као главни индикатор преласка у одраслост (Томановић, Игњатовић, 2006б). Сличне резултате дају студије о хетерогенизацији животног тока, које су показале да породична транзиција још увек има дистинктивност која је регионално обојена (Fussel, Gauthier, Evans, 2007).

ЛИТЕРАТУРА

Бобић, М. (2003). Прекомпоновање брака, партнерства и породице у савременим друштвима. *Становништво* (1—4): 65—91.

Fussel, E., Gauthier, A. H., Evans, A. (2007). Heterogeneity in the Transition to Adulthood: The Cases of Australia, Canada, and the United States. *European Journal of Population*, 23 (3—4): 389—414.

Galland, O. (2001). Adolescence, post-adolescence, jeunesse: retour sur quelques interprétations. *Revue française de sociologie*, 42(4): 611—640.

Grant, M., Furstenberg, F. (2007). Changes in the Transition to Adulthood in Less Developed Countries. *European Journal of Population*, 23 (3—4): 415—428.

Игњатовић, С. (2009). Актуелни проблеми у истраживању транзиције у одраслост са освртом на Србију. *Становништво*, 47 (1): 7—22.

Iacovou, M. (2002). Regional Differences in the Transition to Adulthood. Annals of the American Academy of Political and Social Science, Vol. 580, Early Adulthood in Cross-National Perspective (Mar., 2002), pp. 40—69.

Mandic, Srna (2008). 'Home-Leaving and its Structural Determinants in Western and Eastern Europe: An Exploratory Study', Housing Studies, 23: 4, 615—637.

Mitchell, B. (2006). *The Boomerang Age*. Aldine Transaction. URL: http://books.google.com/books?hl=en&id=wh4MJ0XeH10C&dq=BARBARA+A.+MITCHELL&printsec=frontcover&source=web&ots=qxwmqmgEVs&sig=HkUI8JwpFB5JJeZQJNBeE9z1V4M&sa=X&oi=book_result&resnum=4&ct=result

Tomanović, S., Ignjatović, S. (2004). Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja, y: M. Nikolic, S. Mihailovic (ur.) *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: CPA.

Tomanovic, S., Ignjatovic, S. (2006a). The Transition of Young People in a Transitional Society: The Case of Serbia *Journal of Youth Studies*, 9 (3): 269—285.

Tomanović, S., Ignjatović, S. (2006b). Attitudes on transition to adulthood among young people in Serbia. *Sociologija*, XLVIII (1): 55—72.

Wyn, J. (2004). Becoming adult in the 2000s: New transitions and new careers. *Family Matters*, 68: 6—12.

REGIONAL CHARACTERISTICS OF TRANSITION TO ADULTHOOD IN EUROPE FROM SOCIO-DEMOGRAPHIC PERSPECTIVE

by

Suzana Ignjatović

Summary

The paper provides a comparative overview of models of transition to adulthood in European countries. Transition to adulthood is defined as a process of multifold status change in key domains of life. Indicators of transition include education, professional, family and residential markers. Individual transition to adulthood is influenced by external determinants such as welfare system, family relations, housing conditions, and value orientations (notably in family transition). Current research in this field provides evidence for provisionary mapping of transitional paths. A very common classification differentiates between Nordic, West European and South European types of transition to adulthood. There is also an alternative categorization, based on geographic, social and political dimensions. The model comprises member states of the EU, ex-communist countries, and Balkan countries. In the final segment of the paper, transition to adulthood in Serbia is discussed in more detail. We compare indicators of transition to adulthood, and focus on both diverging and converging trends in transition to adulthood in Serbia and the EU.

UDC 314(497.113)
Оригинални научни рад

Жељко Бјељац
Весна Лукић

СТАНОВНИШТВО НА ПРОСТОРУ ПРИВРЕДНО--ГЕОГРАФСКЕ ЦЕЛИНЕ ВРШАЧКИХ ПЛАНИНА[1]

САЖЕТАК: Вршачке планине се пружају у правцу запад—исток од Вршца, преко српско-румунске границе, до реке Черне. Површина им износи око 172 км^2, од чега су 122 км^2 на територији Србије, а 50 км^2 на простору Румуније. С обзиром на правац пружања, геосаобраћајни положај и гравитациону зону Вршачких планина, привредно-географска зона Вршачких планина на српској страни обухвата, осим Вршачких планина, и атаре девет насеља: Вршац, Мали Жам, Велико Средиште, Мало Средиште, Марковац, Месић, Јабланка, Гудурица, Сочица, са укупном површином од 424 км^2. Промене броја становника у насељима Вршачких планина можемо пратити у току 166 година (1836—2002), јер за тај период имамо поуздане статистичке податке. Кретање броја становника показује готово правилан линеарни пораст код Вршца и смањење код осталих осам насеља. На простору привредно-географске целине Вршачких планина према попису становништва 2002. године живи 40.736 становника. Становништво је етнички хетерогено, а овакав састав, у већем или мањем обиму, датира из колонизација током 18. и 19. века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Вршачке планине, становништво, привредно-географска целина

УВОД

Вршачке планине се према различитим ауторима третирају као једна привредно-географска целина, јер се не може стриктно раздвојити централни планински масив од непосредне околине, како су то издвојили у својим истраживањима (Б у к у р о в, 1950; З е р е м с к и, 1985; М и љ к о в и ћ, 1986. и други). Према Букурову (1950), ова привредно-географска целина обухвата осам насеља,[2] док према Миљковићу (1986) и Кицо-

[1] Рад је део истраживања у оквиру пројекта 146011 који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

[2] Вршац, Марковац, Гудурица, Велико Средиште, Мало Средиште, Месић, Сочица, Јабланка.

шеву (2005), ова привредно географска целина обухвата 10 насеља.[3] На територији Румуније, овој привредној географској целини припада седам насеља.[4] Према (Б ј е љ а ц и др. 2010), посматрани простор обухвата осим Вршачких планина и атаре девет насеља,[5] са укупном површином од 424 км^2. Границе те целине на српској страни су: долина реке Черне и државна граница према Румунији на истоку, Марковачки поток и Мали Вршачки рит на северу, Гузајна, Мали Караш, Месићки поток и државна граница према Румунији на југу. Западна граница није јасно изражена. Обухвата део канала Вршац—Велико Средиште, лесну терасу и Месићки поток.

У посматраној привредно-географској целини Вршачких планина, према попису становништва, домаћинстава и станова 2002. године, живи 40.736 становника (74,9% укупног становништва у општини Вршац). Становништво је етнички хетерогено, а овакав састав у већем или мањем обиму, датира из времена колонизација током 18. и 19. века.[6] „Природа, историја и економска политика су утицали да су на овом простору код људи, присутна сложенија тражења сопственог социјално-економског идентитета. Она су с једне стране утицала на веће и дуже затварање у границе простора одакле потичу, а с друге стране, на све чешће напуштање средине" (Р о м е л и ћ и др., 2010).

НАСЕЉАВАЊЕ ПРИВРЕДНО-ГЕОГРАФСКЕ ЦЕЛИНЕ ВРШАЧКИХ ПЛАНИНА

Током различитих историјских епоха, кроз велике сеобе народа и освајачке покрете, овде су се смењивали Дачани, Римљани, Готи, Хуни. Следе: Гепиди, Авари и Бугари, Мађари. Све до почетка 15. века, када Турци почињу да продиру у јужне крајеве Угарске, мало је података који се односе на област Вршачких планина. Турци су заузели Вршац 1552. године а протерани су одатле 1717. године (М и л е к е р, 1886).[7] Крајем турске владавине најбројније становништво Вршца и околине били су Срби и Турци (М и л е к е р, 1886). Нови талас немачких досељеника дошао је између 1740. и 1750. године из Чешке и Шлезије (М и л е к е р, 1886). После Првог светског рата у Вршац и околину доселило се 350 породица из Лике, Босне, Херцеговине, Црне Горе и централне Србије, а до 1940. године доселило се око 6.000 лица (B j e l j a c, L u k i ć, 2008; B j e l j a c, 2006). Крајем и непосредно пред завршетак Другог светског

---

[3] Вршац, Марковац, Гудурица, Велико Средиште, Мало Средиште, Месић, Сочица, Мали Жам и Јабланка, Војводинци.

[4] Комориште, Какова, Варадиа, Мерчина, Врани, Чорте, Лацунаш.

[5] Вршац, Марковац, Гудурица, Велико Средиште, Мало Средиште, Месић, Сочица, Мали Жам и Јабланка.

[6] У том периоду, осим већ домицилног српског и румунског становништва, Аустрија колонизује Немце, Мађаре, Словаке и друге народе, а бежећи од Турског зулума, досељавају се нове групе Срба и Румуна.

[7] По Ф. Милекеру, Вршац су основали Срби који су се овамо доселили с деспотом Ђурђем Бранковићем 1425. године.

рата, а у извесној мери и првих послератних година, готово сво немачко становништво се иселило из Вршца и околине, тако да је њихово присуство статистички безначајно. По завршетку Другог светског рата, на место избеглих Немаца, насељавају се колонисти из централне Србије, Македоније, Словеније и Босне и Херцеговине.

У периоду 1869—2002. године, Вршац има већи број становника него сва остала насеља заједно. До Првог светског рата, константан је пораст броја становника, као и између два светска рата, а после Другог светског рата, издвајају се пораст становништва до 1981. године и смањење броја становника у периоду после 1981. године. У периоду до Првог светског рата, Вршац, Велико Средиште, и донекле, Гудурица су имали повећање броја становника, а остала насеља смањење.[8] Ланчани индекс за 1921. годину износио је 99,2%, а за 1948. годину 79,8%, што је највеће негативно колебање у посматраном периоду. Оно је изазвано исељавањем Немаца и спорим досељавањем становништва с простора Југославије. После Другог светског рата, само Вршац бележи константно повећање броја становника, а Велико Средиште, Гудурица и Марковац до 1961. године (табела 1).

Табела 1. — Кретање броја становника по насељима

Година	В. Средиште	Вршац	Гудурица	Јабланка	М. Средиште	Марковац	Месић	Сочица	М-Жам	Укупан број становника
1869.	1983	21095	2038	1445	711	1572	747	1026	957	31574
1890.	1820	21895	1812	1198	625	1491	762	854	955	31375
1900.	2046	24770	1999	1233	647	1527	747	875	954	34379
1910.	2287	26941	2042	1269	633	1438	726	925	895	37350
1921.	2958	27011	2097	1077	—	1323	647	815	1089	36957
1931.	2298	29411	1829	1036	522	1282	621	761	1002	38821
1948.	2050	23038	1417	850	436	1125	490	654	1061	31116
1953.	2044	26110	2024	789	435	1129	477	618	999	34660
1961.	2120	31620	2105	760	405	1042	470	595	1034	3997
1971.	1815	34256	1560	633	295	817	431	470	880	40975
1981.	1698	37513	1448	536	223	717	392	340	565	43432
1991.	1584	36885	1338	459	161	570	347	291	499	42134
2002.	1340	36623	1267	281	120	329	227	170	379	40736

Извори: Ђурчић 1996, РЗС 2003.

Према Попису становништва из 2002. године, у посматраних девет насеља, од укупног становништва у привредно-географској целини Вршачких планина, српско становништво је чинило 74,9%, румунско 7,2%,

[8] Највероватнији узрок ових промена су економски разлози. Сам Вршац је до 1889. године имао 15000 јутара винограда, а те године филоксера је уништила 10000 јутара. Обнова винограда започела је 1882. године (Б у к у р о в, 1950) Ова катастрофа је морала изазвати померање становништва.

мађарско 4,8%, а они који су се изјашњавали као „Југословени”, чине 2,3% укупног становништва. Румунско становништво има апсолутну већину у насељима Сочица (88,2%), Месић (87,2%), Мало Средиште (79,2%), Марковац (76,3%), Мали Жам (60,4%) и Јабланка (68,0%). У насељима Велико Средиште (77,9%), Гудурица (66,2%) и Вршац (77,5%),[9] српско становништво има апсолутну већину (Бјељац, Никитовић., 2005; Бјељац 2006).

МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА

Кретање и премештање становништва у новије време можемо проучити служећи се подацима пописа становништва 1961—2002. године. Приликом пописа становништва 1961. године они који су од рођења живели у истом насељу чинили су 43,8% укупног становништва. Овај проценат се, при следећем попису 1971. године повећао на 44,3%, при попису 1991. године на 51,1%, а 2002. године на 53,8%. Економски развој Вршца условио је досељавање највише досељеника 1971. године, које је у знатној мери било везано за развој секундарног и терцијарног сектора привреде. У посматраном периоду преовладавало је становништво које се на простор Вршачких планина доселило из сеоских подручја. Највећи број досељеног становништва се населио у периоду 1946—1970. године, а највише их се доселило у Вршац и Гудурицу.

Миграциони салдо у току посматраног периода (1961—1970; 1971—1980; 1981—1990; и 1991—2002) је негативан (просечна годишња стопа миграционог салда је −1,8‰). Само насеље Вршац је у прве две посматране декаде имало позитиван миграциони салдо.

Дневне миграције становништва које раде ван места становања су још један важан показатељ који ћемо истаћи. Из ранијих пописних периода о дневним мигрантима били су доступни подаци из пописа 1961. и 1971. године, али само за ниво општине. Удео оних који су радили ван места становања био је 5,6%, односно 5,4% (СЗС, 1967; СЗС 1973). Попис становништва, домаћинстава и станова 2002. године пружа детаљнији приказ дневних миграната по насељима. Из посматраних девет насеља, путовало је на посао и у школу 1019 становника (608 мушког и 411 женског контигента), што је чинило 35,5% свих дневних миграната у општини Вршац. На посао је путовало 666 запослених, највише у друго место исте општине (516) и у другу општину (137). У школу или на факултет је путовало 353 ђака и студената (160 мушких и 173 женских дневних миграната), највише у другу општину (195)[10] и друго насеље у Вршачкој општини (150). По броју запослених дневних миграната, преовлађују Вршац, Велико Средиште, Гудурица и Мали Жам, док по броју ученика и студената дневних миграната, преовлађују: Вршац, Велико Средиште, Гудурица и Месић (РЗС, 2003).

---

[9] У насељу Вршац живи и највећи број осталих националних мањина.

[10] 190 студената који из Вршца путују у Нови Сад и Београд.

„Ова кретања имају значај утолико што дневни мигранти део своје радне енергије утроше путујући, што им је смањено време за одмор и што код њих постоји тенденција да се преселе у место где раде, поготову ако живе на селу а раде у Вршцу. У последњем међупописном периоду из ових села одселило се, првенствено у Вршац и Панчево 472 становника" (Ромелић и др 2010). Највећу пријемчивост одласку има румунско становништво. Отуда и неповољно присуство појединих категорија становништва који су мерило његовог биолошког самоодржања и радног потенцијала.

ПРИРОДНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА

„Промене у обиму и просторном размештају становништва неразвијених подручја последица су континуираних негативних демографских трендова а у вези са природном и миграционом компонентом демографског развоја. Просечна годишња стопа наталитета смањена је у периоду 1975—2008. година са 16 на 8,1‰ (просек за Републику Србију 9,4‰), док је просечна годишња стопа морталитета повећана са 9,8‰ на 17,3‰ (просек за Републику Србију 14‰). Карактеристике компоненти виталне статистике детерминишу веће негативне вредности природног прираштаја недовољно развијених подручја Србије у односу на републички просек" (Тошић и др., 2009). На простору привредне целине Вршачких планина уочен је негативан миграциони салдо и изражен процес депопулације, што је видљиво и ако посматрамо природно кретање становништва на простору Вршачких планина, а у посматраном периоду 1963—2001. година. У овом скоро четрдесетогодишњем периоду, број рођених је био 14981, а умрлих 13374, уз природни прираштај од 1607 становника. Без насеља Вршац, у посматраном периоду, број рођених у осам сеоских насеља је 1834, број умрлих је 2519, уз негативни природни прираштај (–685) (Компјутерски листови Покрајинског завода за статистику, Нови Сад, 1963—2001).

До 1991. године, само су Вршац и Гудурица имали позитиван природни прираштај. У декади 1991—2002. година и ова два насеља имају негативан природни прираштај. Сва остала насеља имају значајно смањење броја становника, негативан прираштај (табела 3). Негативан природни прираштај је карактеристичан за она насеља у којима преовлађује румунско становништво, код којег је ова појава забележена још у 19. веку, а условљена је жељом да се малим бројем деце одржи континуитет породичног имања, као и великим морталитетом женског становништва. Несрећени и тешки материјални услови имају негативну улогу и у биолошкој репродукцији становништва. Упоређивањем података за три последња пописа становништва (1971—1980; 1981—1990. и 1991—2002) види се да се просечан број фертилних жена у другој декади смањио са 95,2% (Вршац) на 69,9‰ (Сочица).

Табела 3. — Стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја у периоду 1963—2001. у промилима

	1963—1970.	1971—1980.	1981—1990.	1991—2001.
Вршац				
Наталитет	13,0	13,7	12,0	10,7
Морталитет	8,9	10,0	11,8	13,6
Природни прираштај	4,1	3,7	0,2	—2,9
В. Средиште				
Наталитет	10,2	12,0	11,1	10,3
Морталитет	10,5	13,0	13,8	17,1
Природни прираштај	—0,3	—1,0	—2,7	—6,8
Гудурица				
Наталитет	11,2	14,8	11,5	9,9
Морталитет	6,9	8,9	11,2	13,2
Природни прираштај	4,3	5,9	0,3	—0,3
Јабланка				
Наталитет	11,8	9,4	6,4	8,8
Морталитет	13,9	17,8	18,1	23,6
Природни прираштај	—2,1	—8,4	—11,7	—14,8
М. Жам				
Наталитет	10,9	8,2	9,6	7,5
Морталитет	13,4	14,9	15,8	19,9
Природни прираштај	—2,5	—6,7	—6,2	—12,4
М. Средиште				
Наталитет	14,6	11,2	7,8	9,1
Морталитет	21,1	20,5	24,5	21,4
Природни прираштај	—6,5	—9,3	—16,7	—12,3
Месић				
Наталитет	12,7	6,6	10,0	8,2
Морталитет	19,8	19,2	16,5	21,2
Природни прираштај	—7,1	—12,6	—6,5	—13.0
Марковац				
Наталитет	9,3	6,8	6,7	8,3
Морталитет	15,0	15,5	15,2	21,6
Природни прираштај	—5,7	—8,7	—8,5	—13,3
Сочица				
Наталитет	9,8	7,2	8,9	9,1
Морталитет	15,4	18,3	16,2	18,1
Природни прираштај	—5,6	—11,1	—7,3	—9,0

Извор: Основни подаци узети из компјутерских листова Покрајинског завода за статистику, Нови Сад.

Просечан број рођених у једној години између два пописа (с изузетком Месића и Сочице, који имају повећање од 129,6 односно 136,8‰) је смањен са 92,0 (Вршац) на 60,0‰ (Јабланка) у односу на вредности у претходној декади. Опште стопе фертилитета су умерено задовољавајуће само у Гудурици (56,5% односно 51,1‰), док су у Великом Средишту, Вршцу, Јабланки и Малом Средишту слабе, а у Марковцу, Месићу, Малом Жаму и Сочици изузетно лоше.

СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА

Старосна категорија 0 до 19 година у оквиру привредне целине обухвата 21,2% становништва, што је нешто мање него у општини Вршац (21,9%) и Војводини као целини (21,6%). Најнижи удео целокупне млађе категорије је у Марковцу (14,0%) и Малом Жаму (17,4%) а највиши у Великом Средишту (20,8%), Вршцу (21,3%) и Гудурици (22,3%). Радно способно становништво привредне целине обухвата 48,3%, у општини Вршац је то 61,1%, односно Војводини 64,0%. Најнижи удео радно способног становништва је у Сочици 38,8% и Месићу 44,9%, а највећи у Вршцу 57,5%, Малом Средишту 55,8% и Гудурици 54,5%. Старосна категорија становништва старијег од 65 година у привредној целини Вршачке планине чини 15,7%, у општини Вршац 11,7%, и Војводини 11,3%. Најмањи удео старог становништва је у Вршцу 15,0%, Гудурици 17,4% и Великом Средишту 19,1%, а највећи удео је у Сочици 33,5% и Марковцу 30,4%.

У периоду 1981—2008, просечна старост становништва неразвијених подручја порасла је за седам година са 35,1 на 42,1 годину. Узрок овим негативним појавама лежи и у негативном миграционом салду (Тошић и др. 2009). Стално негативан миграциони биланс у сеоском подручју допринео је екстремно високој просечној старости становништва, што је даље имало за последицу да је знатно већи број људи умирао него што се рађао. Просечна старост становништва у привредно-географској целини Вршачких планина је у 2002. години била 43,6 година (општина Вршац 40,3 године). Марковац има најстарије становништво са просечном старости од 48,9 година. Следе Сочица са 47,9 година, Мали Жам 46,2 године, Мало Средиште са 44,5 година, Јабланка са 42,9 година, Велико Средиште са 41,8 година, Гудурица 40,3 година и Вршац са 40,0 година. Према индексу старења, становништво са овог простора је у дубокој старости. Индекс старења за привредну целину Вршачких планина износи 1,07 (општина Вршац 1,01). По насељима, издвајају се Марковац са индексом старења 2,78, Сочица 2,43 и Мали Жам 1,94. Само насеља Вршац са индексом старења 0,971, Гудурица 1,01 и донекле Месић са 1,16, у оквиру су општинског просека.

Удео активног становништва у привредној целини (43,4%) је виши у односу на општину (40,1%).[11] Најнижи удео је у Марковцу (28,3%) и Гудурици (35,7%), где је висока заступљеност издржаваног становништва. Учешће пољопривредног становништва у односу на укупно становништво износи 47,3%. Пољопривредна функција посебно се огледа у високом учешћу активног пољопривредног, у односу на укупно активно становништво (76,1% према 66,1% у свим сеоским насељима општине). Удео лица с личним приходима (7,1%) је мањи у односу на општину (11,8%). Највиши удео је у Великом Средишту (11,9%) и Гудурици

[11] Ово је последица мање заступљености најмлађе категорије становништва и чињенице да у време пољопривредних радова учествује и старо становништво, те се и они изјашњавају као активни.

(11,5%), а најнижи у Сочици (2,1%). Према школској спреми преовлађује становништво са основном школом (45,6%), што упућује на недостатак квалификованих кадрова на посматраном простору.

ЗАКЉУЧАК

Природа, историја и дугогодишња погрешна економска политика утицали су на појаву деградационих тенденција на посматраном подручју како са демографског, тако и са економско-географског аспекта. Смањивање броја становника је условљено негативним природним прираштајем, миграцијом правца село—град и одласком на привремени рад у иностранство У циљу ревитализације привредно-географске целине Вршачких планина, чиме би се допринело и смањењу депопулације привредне целине Вршачких планина, предлажемо предузимање одређених континуираних интервенција:

— Искористити улазак Румуније у Европску унију, посебно коришћењем средстава из предприступних фондова (ИПА погранични пројекти Европске уније), у области побољшања саобраћајне инфраструктуре, развоја мале привреде и пољопривреде;

— Уклонити све недостатке везане за повезаност производње, прераде, откупа пољопривредних производа, посебно из области виноградарства и сл.;

— Искористити специфичности које сеоска домаћинства, посебно она у Гудурици, Месићу и Малом Средишту, пружају развоју руралног туризма;

— Активније спроводити мере из „Програма демографског развоја АП Војводине са мерама за његово спровођење", донетог јануара 2004. године, пре свега оних у поглављима која се односе на активирање локалне самоуправе и популациону едукацију.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Bjeljac, Ž., Nikitović, V. (2005). *Geografska rasprostranjenost Rumuna u Srbiji, Srba u Rumuniji*, Actele simpossionului „Banat trecut Istoric si cultural", Timisoara—Novi Sad, Resice str. 295—299.

Бјељац, Ж. (2006). Демографско кретање Румунске популације у Војводини, *Зборник Матице Српске за друштвене науке*, св. 121, стр. 375—382.

Bjeljac, Ž., Lukić, V. (2008). *Migrations on the territory of Vojvodina between 1919 and 1948*, East European Quarterly, XLII, No. 1. pp. 69—93.

Бјељац, Ж., Ромелић, J., Бранков, J. (2010). *Туризам Вршачких планина*, монографија у припреми за штампу, Београд: САНУ.

Букуров, Б. (1950). *Вршачке планине — прилог географији Војводине*. Научна издања Матице српске, књига 5, Нови Сад: Матица српска.

Група аутора (1994). *Географска монографија општине Вршац*, Нови Сад: Институт за географију Природноматематички факултет Универзитета у Новом Саду.

З е р е м с к и, М. (1985). *Геоморфологија Вршачких планина*, Монографије Вршачких планина, Нови Сад: Матица српска, Одељење за природне науке.

K i c o š e v, S. (2005). *Vršačke planine — geografski položaj i granice*, Actele simpossionului „Banat trecut Istoric si cultural", Timisoara—Novi Sad, Resice str. 76—84.

М и л е к е р, С. (1886). *Повесница слободне краљевске вароши Вршца*. Прва свеска. Муниципални одбор слободне краљевске вароши Вршца. Панчево: Комисиона наклада браће Јовановић.

М и љ к о в и ћ, Н. (1986). *Земљиште Вршачких планина*, Монографија Вршачких планина, Нови Сад: Матица српска, Одељење за природне науке.

Програм демографског развоја АП Војводине са мерама за његово спровођење (2004), Службени лист Војводине бр 03/05, Нови Сад.

ПЗС, *Наталитет, морталитет и природни прираштај 1963—2002. године*. компјутерски листови, Нови Сад.

СЗС, (1967). *Попис становништва 1961*, Књ. 6, Витална, етничка и миграциона обележја, Београд.

СЗС, (1973). *Попис становништва 1971*, Књ. 9, Миграциона обележја, Београд.

СЗС, (1986). *Попис становништва 1981. године*, Упоредни преглед броја становника и домаћинстава 1948, 1953, 1961, 1971. и 1981. године, Београд.

СЗС, (1992). *Попис становништва 1991. године*, Коначни резултати. Становништво према полу и старости, Београд.

РЗС, (2003). *Попис становништва, домаћинстава и станова 2002. године*, књиге 2, 5, 7, 8 и 13, Београд.

Р о м е л и ћ, Ј., Н а ђ, И., Б ј е љ а ц, Ж. (2010). Неки показатељи деградационих процеса у сеоским пограничним насељима Вршачких планина, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић", САНУ* 60 (1) у штампи.

T o š i ć, B., L u k i ć, V., Ć i r k o v i ć, M. (2009). *Setlements of undevelopment areas of Serbia*. Зборник радова Географског института „Јован Цвијић", Београд: САНУ 59 (2), стр. 61—79.

Ђ у р ч и ћ, С. (1996). *Број становника у Војводини*, Нови Сад: Матица српска.

POPULATION IN THE TERRITORY OF THE ECONOMIC-GEOGRAPHIC UNIT OF THE VRŠAC MOUNTAINS

by

Željko Bjeljac, Vesna Lukić

Summary

Vršac mountains are located in a direction west—east from Vršac, through the Serbian-Romanian border, to the river Černa. Their surface is about 172 km^2, of which 122 km^2 in the territory of Serbia, and 50 km^2 in the territory of Romania. Considering the direction position and gravity zone of mountains of Vršac, Vršac mountain economic area on the Serbian side includes a district of nine settlements (Vršac, Mali Žam, Malo Središte, Veliko Središte, Markovac, Mesić, Jablanka, Gudurica, Sočica) with a total area of 424 km^2. Changes in population in the settlements of the Vršac Mountains can be traced in the course of 166 years (from the 1836 to 2002) because we have reliable statistics for that period. The population changes show a nearly linear increase in Vršac itself and the decline of the population in other eight villages. In the area of eco-

nomic geographic area of the mountains of Vršac, according to the 2002 census there were 40.736 inhabitants (74,9% of the total population in the municipality Vršac). The population is ethnically heterogeneous and this composition, to a greater or lesser extent, dates back to colonization during the 18th and 19 century.

UDC 314(497.11 Timočka Krajina)
Оригинални научни рад

Олица Радовановић
Снежана Тошић

КАРАКТЕРИСТИКЕ И ПРОБЛЕМИ ДЕМОГРАФСКОГ РАЗВОЈА ТИМОЧКЕ КРАЈИНЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА

САЖЕТАК: Општа демографска карактеристика Тимочке Крајине у 20. веку је тенденција израженог процеса депопулације, смањења природног прираштаја, ниска стопа фертилитета, односно, промена у репродукцији и структури становништва уз наглашене миграционе процесе. Брз развој привреде, индустријализација, условљава пораст запослености који превазилази прираштај радне снаге и условљава прелажење становника из пољопривредне у непољопривредну делатност. Међутим, досељавање сеоског становништва у градове последњих година је у опадању због депопулационих процеса у сеоским срединама, а миграције су усмерене ка економски развијенијим земљама и великим градским центрима Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: демографски развој, раста/опадања становника, природни прираштај, миграциони салдо

ЦИЉ РАДА

Анализа утицаја просечног годишњег природног прираштаја и просечне годишње стопе миграционог салда у међупописним периодима на просечну годишњу стопу раста/опадања становништва у међупописном периоду 1961—2002. година.

МЕТОД РАДА

За обраду података у овом истраживању коришћене су методе дескриптивне статистике и статистички метод: Мултивариациона регресија; Програм: SPSS.15 за статистичку обраду података. За израчунавање показатеља коришћене су публикације и подаци Републичког завода за статистику, пописи становништва од 1961. до 2002. године.

РЕЗУЛТАТ И ДИСКУСИЈА

Током 19. и почетком 20. века Србија је аграрно подручје с ниским степеном урбанизације, тако да је у Кнежевини Србији (1834) 93,5% становника живело у руралним срединама, а почетком 20. века 86,9%. (Радовановић, М., 1991; Радовановић, С., 1999; Миличић, 2004). Средином 20. века интензивна су померања становника ка урбаним центрима, уз константно пражњење руралних насеља, превасходно насеља на вишим надморским висинама, условљена процесом индустријализације, урбанизације и деаграризације. Просторно-демографском поларизацијом 70-их година 20. века у Србији на 1/6 територије било је концентрисано више од 1/3 њене популације. Негативни демографски развој условљава пражњење и уситњавање великог броја насеља (Стевановић, 1998; Стаменковић, 2004).

Првих деценија након Другог светског рата становништво Тимочке Крајине је углавном живело у руралним срединама. Изузетак су рударски градови у општини Бор, град Бор, а у општини Мајданпек град Мајданпек и туристички град Доњи Милановац, у којима је живело око половине становника општине, што говори о већ тада високом степену урбанизације у општинама познатим по рударској делатности. Пописне 2002. године, општине Кладово и Неготин су удвостручиле удео градског становништва у укупном становништву, у поређењу са стањем 1961. године. У округу Зајечар, осим општине Зајечар где је пораст градског становништва константан, у општини Бољевац се удео градског становништва удвостучио 2002. године, а у општини Сокобања становништво се удвостучило 1991. године.У општини Књажевац, 1961. године удео градског становништва је износио 19,1%, док 2002. године у граду живи 52,1% становника општине (графикон 1).

Посматрајући тренд кретања просечне годишње стопе раста/опадања броја становника Тимочке Крајине у другој половини 20. века и

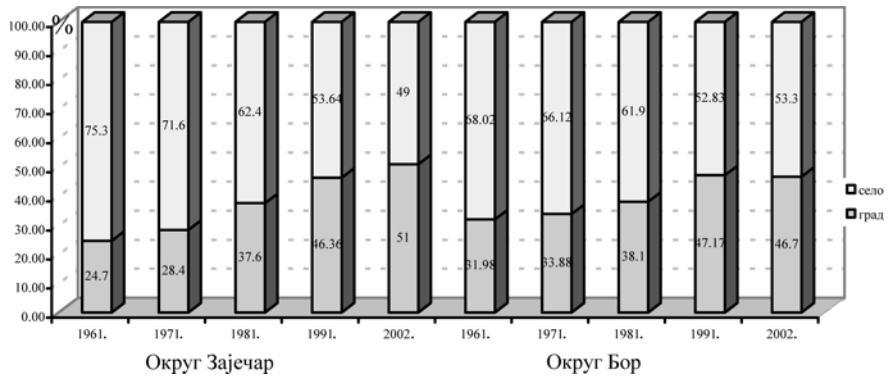

Графикон 1. — Удео становника урбаних и руралних насеља у укупном становништву округа Бор и Зајечар по пописним подацима 1961—2002. година

Извор: Попис становништва 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002. године; РЗС, Београд

тренд смањења просечног броја становника по насељима, постају евидентне размере смањења укупних популационих потенцијала, посебно младог и репродуктивног становништва, истовремено јачање концентрације становништва у урбаним центрима и јачање дисперзије популације на руралном простору.

Табела 1. — Просечне годишње стопе раста/опадања становника у међупописним периодима на нивоу општине, урбане и руралне средине у раздобљу 1961—2002. година (у ‰)

Општина	Тип насеља	Међупописни периоди			
		1961—71.	1971—81.	1981—91.	1991—02.
Бор	општина	13.89	6.65	5.87	—7.06
	градска	44.62	19.2	14.13	—3.2
	рурална	—14.68	—11.34	—9.66	—15.71
Кладово	општина	54.77	0.61	—4.58	—29.8
	градска	63.18	15	10.93	—9.02
	рурална	51.94	—4.99	—12.05	—42.84
Мајданпек	општина	72.61	1.93	2.78	—14.39
	градска	49.72	15.77	18.95	—13.39
	рурална	90.1	—8.9	—14.1	—15.63
Неготин	општина	41.45	0.42	—7.15	—31.35
	градска	25.56	31.31	12.51	2.3
	рурална	45.12	—7.66	—14.21	—48.76
Бољевац	општина	—11.86	—6.72	—11.81	—20.07
	градска	5	10.1	8.24	—7.59
	рурална	—15.59	—11.32	—18.79	—25.48
Зајечар	општина	35.36	4.72	—5.24	—9.79
	градска	38.49	28.99	6.96	—0.34
	рурална	33.5	—13.66	—18.08	—22.34
Књажевац	општина	28.62	—6.39	—10.24	—16.9
	градска	40.66	38.8	16.72	—1.81
	рурална	25.51	—23.71	—27.61	—30.89
Сокобања	општина	—1.46	—2.27	—6.38	—16.67
	градска	27.13	23.37	18.3	—0.38
	рурална	—8.74	—11.56	—19.15	—28.26

Извор: Попис становништва 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002. године и Подаци виталне статистике 1963, 1971, 1981, 1991. и 2002. године; РЗС, Београд

Стопа природног прираштаја укупног становништва пограничних насеља Србије од 1986. године има негативан предзнак са константном негативном тенденцијом (П е н е в, 1994). Међутим, већ средином 20. века у општинама Бољевац и Сокобања долази до опадања броја становника који је константан и са све већим уделом, све до краја 20. века. Овакав тренд је условљен кретањем становништва руралне средине, а тек у последњој деценији 20. века и урбана насеља бележе смањење становништва.

Табела 2. — Просечни годишњи природни прираштај у међупописним периодима на нивоу општине, урбане и руралне средине, 1961—2002. године (у ‰)

Општина	Тип насеља	Међупописни периоди			
		1961—71.	1971—81.	1981—91.	1991—02.
Бор	општина	5.81	7	4.27	—0.39
	градска	13	13.8	10	3.78
	рурална	—0.84	—2.73	—6.6	—9.75
Кладово	општина	9.82	5.81	0.36	—1.67
	градска	17	16	8.21	1.82
	рурална	7.4	1.82	—3.41	—3.85
Мајданпек	општина	12.4	8.55	5.15	0.42
	градска	13.1	15	11.3	4.23
	рурална	11.9	3.5	—1.24	—4.31
Неготин	општина	—2.12	—1.01	—4.53	—5.83
	градска	4.22	11.9	8.85	2.51
	рурална	—3.58	—4.38	—9.34	—10.1
Бољевац	општина	—1.39	—3.56	—6.03	—8.24
	градска	4.64	7.23	5.28	—0.22
	рурална	—2.73	—6.51	—9.97	—11.7
Зајечар	општина	—1.55	—0.82	—2.31	—6.79
	градска	6.89	8.59	5.77	—0.44
	рурална	—6.56	—7.94	—10.8	—15.2
Књажевац	општина	—8.27	—4.9	—8.74	—12.8
	градска	3.25	7.85	3.08	—0.63
	рурална	—7.23	—9.78	—16.4	—24.1
Сокобања	општина	—2.05	—2.59	—6.32	—10.1
	градска	1.12	5.49	3.96	—2.21
	рурална	—2.86	—9.56	—22.9	—15.7

Извор: Попис становништва 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002. године и Подаци виталне статистике 1963, 1971, 1981, 1991. и 2002. године; РЗС, Београд

Иако у општини Неготин у последњој деценији 20. века рурална насеља бележе највећу просечну годишњу стопу опадања становника на простору Тимочке Крајине, ипак је код урбаног дела становништва и даље присутан раст, за разлику од свих преосталих општина у којима је и у урбаним насељима дошло до опадања броја становника. Просторни приказ природног кретања становништва потврђује констатацију да је негативни тренд природног кретања становништва у Тимочкој Крајини започео у руралној средини шездесетих година 20. века и да након пар деценија постаје важна карактеристика демографског развитка и урбаних средина, превасходно Зајечарског округа. Урбана насеља округа Бор имају позитивни просечни годишњи природни прираштај у свим међупописним периодима 1961—2002. година, с тенденцијом смањења. За разлику од њих, урбана насеља округа Зајечар имају мањи просечни природни прираштај, који такође има тренд смањења, те у међупописном периоду 1991—2002. година достиже негативну вредност. Најнеповољнија ситуација је у општини Сокобања с просечним природним прираштајем од –2,21‰. Рурална насеља свих општина оба округа су с негативним

предзнаком просечног природног прираштаја већ у међупописном периоду 1961—1971. године, сем у општинама Кладово и Мајданпек у којима се негативни предзнак појављује од међупописног периода 1981—1991. и наставља даљи тренд. У последњем међупописном периоду најнеповољнија ситуација је у руралним насељима општине Књажевац (–24,1‰) и општинама Сокобања и Зајечар (–15,7‰ и –15,2‰). Највећи негативни просечни годишњи природни прираштај имају рурална насеља у општини Сокобања у међупописном периоду 1981—1991 (–22,9‰), а у наредном периоду се смањује овај негативни тренд (табела 2).

Централна Србија и Војводина у највећем делу имају депопулацију, с далеко нижим наталитетом у сеоским срединама у односу на градску, последњих двадесет година 20. века (Радовановић, Станковић, 1994).

Просторна покретљивост становништва у Тимочкој Крајини у прошлости и данас, веома је сложена. Евидентни су сви облици традиционалних и модерних миграционих кретања који су одувек имали веома важну улогу у формирању укупних популационих потенцијала и развоју насељености.

У другој половини 20. века, на територији Тимочке Крајине, миграције су карактеристика свих руралних насеља с најучесталијом просечном годишњом стопом миграционог салда у међупописним периодима смањења од 0—40%, где су груписана сва насеља, уз благи тренд већег смањења нивоа стопа по међупописним периодима који следе, сем руралних насеља општина Кладово и Неготин, где је рапидно исељавање у већини насеља чак и са износом већим од 90% у општини Кладово, а од 100% у општини Неготин. Најнеповољнији миграциони тренд има општина Књажевац. Она је већ половином 20. века имала најизраженији тренд исељавања, који је био већи од стопе 100%, а већ у међупописном периоду 1981—1991. година, ниво исељавања почиње да се смањује, а у последњем међупописном периоду стопе смањења су до 90% (табела 3).

Табела 3. — Просечна годишња стопе миграционог салда у међупописним периодима на нивоу општине, урбане и руралне средине у раздобљу 1961—2002 (у ‰)

Општина	Тип насеља	Међупописни периоди			
		1961—71.	1971—81.	1981—91.	1991—02.
Бор	општина	8.08	—0.35	1.6	—6.66
	градска	31.65	5.41	4.08	—6.98
	рурална	—13.84	—8.61	—3.06	—5.96
Кладово	општина	44.94	—5.2	—4.95	—28.13
	градска	46.94	—1.04	2.72	—10.84
	рурална	44.53	—6.81	—8.64	—38.99
Мајданпек	општина	60.2	—6.62	—2.38	—14.81
	градска	36.66	0.76	7.66	—17.62
	рурална	79.1	—12.4	—12.86	—11.32
Неготин	општина	43.57	1.43	—2.61	—25.52
	градска	21.35	19.42	3.67	—0.22
	рурална	48.71	—3.28	—4.87	—38.62

	општина	—10.47	—3.16	—5.79	—11.83
Бољевац	градска	0.36	2.86	2.95	—7.37
	рурална	—12.87	—4.81	—8.83	—13.77
	општина	36.91	5.53	—2.93	—3
Зајечар	градска	31.61	20.4	1.2	0.11
	рурална	40.05	—5.73	—7.27	—7.13
	општина	33.7	—1.5	—1.5	—4.12
Књажевац	градска	37.41	30.96	13.64	—1.18
	рурална	32.74	—13.93	—11.25	—6.84
	општина	0.58	0.31	—0.06	—6.56
Сокобања	градска	26.01	17.89	14.34	1.83
	рурална	—5.89	—6.05	—7.52	—12.53

Извор: Попис становништва 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002. године и Подаци виталне статистике 1963, 1971, 1981, 1991. и 2002. године; РЗС, Београд.

У Србији се смањује број становника у сеоским насељима за 60%, превасходно због механичког одлива становништва, док је у Војводини смањење за 70% (Радовановић, 1999). Централна Србија је у периоду 1981—1991, од укупно 96 градских насеља у 81 насељу имала позитиван миграциони салдо, који је условио пораст броја становника. Миграциони салдо је негативан у 13 градских насеља, а пораст броја становника је условљен позитивним природним прираштајем (Стевановић, 1994). Миграциони салдо у свим пограничним насељима Србије је негативан и представља основни фактор смањења становништва, али и уз нулти ниво природног прираштаја. У пограничним насељима с Бугарском и Албанијом, просечни је годишњи миграциони салдо 1981—1991. године највећи (око –12 промила), а према Румунији и Мађарској нешто мањи (Пенев, 1994).

Иако су земље западног Балкана са скромним људским потенцијалима и ниском стопом раста становништва, тако да су са различитом структуром становништва и емиграционим потенцијалом, проширењем ЕУ очекује се значајнија просторна покретљивост са овог простора (Гречић, 2006).

Имајући у виду чињеницу да су у периоду 1961—2002. година евидентни различити односи у имиграционој и емиграционој компонентни миграционог салда, те да је њихова резултанта веома важна компонента укупне демографске динамике, диференцирана и временски и просторно у Тимочкој Крајини. Варирање природног прираштаја од позитивних до негативних вредности у посматраном периоду, такође, уз просторну и временску диференцираност ствара сложене релације значења природног прираштаја и миграционог салда као компоненти популационе динамике у Тимочкој Крајини у другој половини 20. века. Средином 20. века просторна покретљивост је далеко значајнија од утицаја природног прираштаја на раст/опадање становништва Тимочке Крајине. Крајем века тај утицај слаби, а расте утицај природног прираштаја.

На нивоу општине Бољевац, утицај миграционих кретања је доминантан (статистички високо значајан). Једино је природни прираштај у

међупописном периоду 1981—1991, с једнаким утицајем (статистички високо значајан). На нивоу општина Књажевац и Сокобања, све до последњег међупописног периода 20. века миграције су са доминантним утицајем (статистички високо значајан). Последња деценија 20. века се одликује благом предоминацијом утицаја природног прираштаја. Утицај миграционог салда и природног прираштаја је значајан (статистички високо значајан) у другој половини 20. века у општини Зајечар и Неготин. Тренд утицаја миграционих кретања је у порасту, а природног прираштаја у константном опадању у општини Неготин, док у општини Зајечар све до међупописног периода 1981—1991. године доминира утицај миграционих кретања, а након овог међупописног периода наступа предоминација утицаја природних кретања. Механичко кретање становништва општине Бор има (статистички високо значајан) утицај на раст становништва све до краја 20. века, а природно кретање становништва има утицај мањег интензитета (статистички високо значајан) само у међупописном периоду 1961—1971. година, када започиње опадање његовог утицаја и у последње две деценије 20. века нема статистички значајан утицај. Само у међупописном периоду 1961—1971, и миграциона кретања и природна кретања имају значајан утицај на раст становништва општине Мајданпек. Након овог међупописног периода миграциона кретања имају статистички значајан утицај, али са константним трендом смањења утицаја, док је утицај природног прираштаја без икаквог значаја. У општини Кладово миграциона кретања имају статистички високо значајан утицај, док је утицај природног прирашатаја без статистичког значаја осим у међупописном периоду 1981—1991 (табела 4).

Табела 4. — Статистички значај утицаја просечне годишње стопе миграционог салда и просечног годишњег природног прираштаја на просечну годишњу стопу раста/опадања становника у међупописним периодима 1961—2002, на нивоу општине

Општина	Статистички значај	међупописни периоди							
		1961—1971.		1971—1981.		1981—1991.		1991—2002.	
Бор	просечна год. стопа мигр. салда	0.914	< 0.01	0.859	< 0.01	0.856	< 0.01	0.74	< 0.01
	просечни год. пр. пр.	0.531	< 0.01	0.41	< 0.05	0.232	> 0.05	0.003	> 0.05
Кладово	просечна год. стопа мигр. салда	0.967	< 0.01	0.921	< 001	0.843	< 0.01	0.971	< 0.01
	просечни год. пр. пр.	0.129	> 0.05	0.006	> 0.05	0.32	< 0.01	0.095	> 0.05
Мајданпек	просечна год. стопа мигр. салда	0.982	< 0.01	0.803	< 0.01	0.854	< 0.01	0.287	< 0.05
	просечни год. пр. пр.	0.584	< 0.01	0.137	> 0.05	0.361	< 0.05	0.314	< 0.05
Неготин	просечна год. стопа мигр. салда	0.794	< 0.01	0.81	< 0.01	0.98	< 0.01	0.982	< 0.01
	просечни год. пр. пр.	0.567	< 0.01	0.709	< 0.01	0.237	< 0.01	0.268	< 0.01
Бољевац	просечна год. стопа мигр. салда	0.932	< 0.01	0.975	< 0.01	0.894	< 0.01	0.563	< 0.01
	просечни год. пр. пр.	0.001	> 0.05	0.188	> 0.05	0.849	< 0.01	0.048	< 0.05
Зајечар	просечна год. стопа мигр. салда	0.818	< 0.01	0.73	< 0.01	0.01	< 0.01	0.493	< 0.01
	просечни год. пр. пр.	0.502	< 0.01	0.554	< 0.01	0.651	< 0.01	0.604	< 0.01
Књажевац	просечна год. стопа мигр. салда	0.95	< 0.01	0.97	< 0.01	0.569	< 0.01	0.634	< 0.01
	просечни год. пр. пр.	0.001	> 0.05	0.164	< 0.01	0.158	< 0.01	0.626	< 0.01
Сокобања	просечна год. стопа мигр. салда	0.941	< 0.01	0.913	< 0.01	0.931	< 0.01	0.393	< 0.01
	просечни год. пр. пр.	0.122	> 0.05	0.46	< 0.01	0.693	< 0.01	0.442	< 0.01

Извор: Попис становништва 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002. године и Подаци виталне статистике 1963, 1971, 1981, 1991. и 2002. године; РЗС, Београд.

Статистички метод: Мултивариациона регресија; Програм: SPSS.15 за статистичку обраду података

ЗАКЉУЧАК

Дугорочне демографске промене које карактеришу Тимочку Крајину довеле су до стања које се сматра веома неповољним, чак и алармантним: драстично смањење укупне популације, с пражњењем великих простора без икаквог фертилитетног потенцијала, прети биолошком изумирању.

Уколико релевантне институције и земља у целини не препознају овај проблем и не предузму адекватне мере, овај део Србије остаће потпуно празан.

ЛИТЕРАТУРА

Војковић, Гордана (2003). Становништво као елемент регионализације Србије. *Становништво* 1—4. Београд: Центар за демографска истраживања Института друштвених наука; 7—42.

Радовановић, Светлана (1999). Демографски развитак сеоског становништва и неки проблеми његове ревиталицације. *Становништво* 1—4. Београд: Центар за демографска истраживања Института друштвених наука; 9—24.

Стевановић, Радослав (1999). Сеоска насеља Југославије: број, просторни размештај и структура према демографској величини. *Становништво* 1—4. Београд: Центар за демографска истраживања Института друштвених наука; 25—44.

Гречић, Владимир (2006). *Балканске земље као емиграционо подручје према Европској унији: Неке демографске карактеристике*. Политика виза и западни Балкан. Београд: Институт за међународну политику и привреду, Европски покрет у Србији, Група 484, 9—19.

Стаменковић, Србољуб (2004). Нека актуелна питања просторне организације мреже насеља и релевантни демографски проблеми у Србији. *Демографија*, књига I. Београд: Институт за демографију Географског факултета Универзитета у Београду, 115—134.

Миличић, Даница (2004). Осврт на демографске токове урбанизације код нас и у свету. *Демографија*, књига I. Београд: Институт за демографију Географског факултета Универзитета у Београду, 165—172.

Радовановић, Милован (1991). Антропогеографске и демографске основе развоја насељености у Србији. *Зборник радова*, Београд: Географски институт „Јован Цвијић" САНУ, књ. 43, стр. 61.

Радовановић, Светлана, Станковић, Владимир (1994). Депопулациона кретања на просторима Србије према типу насеља у периоду 1981—1991. *Становништво* 3—4. Београд: Центар за демографска истраживања Института друштвених наука, 103—120.

П е н е в, Горан (1994). Демографска ситуација у пограничним насељима Србије у периоду 1981—1991. *Становништво* 3—4. Београд: Центар за демографска истраживања Института друштвених наука; 121—138.

CHARACTERISTICS AND PROBLEMS OF DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF TIMOČKA KRAJINA IN THE SECOND HALF OF THE 20th CENTURY

by

Olica Radovanović, Snežana Tošić

Summary

General demographic characteristic of Timočka Krajina (the Timok District) in the 20th century is the process of depopulation, reduction of the natural growth of the population, low fertility rate, that is change in the reproduction and structure of the population with the pronounced migration processes. Fast development of economy and industrialization led to the increase in employment which surpasses the growth of labour and caused migration of the population from agricultural to nonagricultural activity. However, migration of the rural population to towns was decreasing last years because of depopulation processes in the rural environments, so migrations were directed to economically more deceloped countries and great urban centres of Serbia.

UDC 314.332(497.113)
Оригинални научни рад

Снежана Стојшин

УТИЦАЈ НАМЕРНОГ ПРЕКИДА ТРУДНОЋЕ НА ПРИРОДНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА

САЖЕТАК: Намерни прекид трудноће једна је од детерминанти које у великој мери утичу на природно кретање становништва. Намерни абортус представља доминантни метод регулације фертилитета. Веза између ниских, најчешће негативних стопа природног прираштаја, и намерног прекида трудноће је значајна. У протеклој деценији у Новом Саду је природни прираштај често био негативан.

Циљ рада је да укаже на утицај намерног прекида трудноће на природно кретање становништва. У раду ће бити коришћени статистички подаци, као и резултати емпиријског истраживања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: природни прираштај, фертилитет, намерни прекид трудноће, Нови Сад

УВОД

Основни проблем у одређивању степена утицаја намерних прекида трудноће на фертилитет, а тиме и на природни прираштај, у последње две деценије огледа се у непотпуној статистици, односно у непознавању тачног броја абортуса. Проблем није новијег датума. У досадашњим истраживањима фертилитета, указује се на проблем валидности података о броју абортуса. На пример, још 1968. године при испитивању варијабли ниског фертилитета у Војводини,[1] аутори наводе да на постојећем броју абортуса, у овом региону (37.142), треба додати још неколико хиљада за које се претпоставља да су илегални (1978:55). Тада је рођено 21.758 деце „дакле знатно мање него регистрованих абортуса у здравственим установама" (1978:55). На сваки порођај извршено је 1,7 абортуса.

Проблем је и данас сличан. Разлика је у томе што на постојећи број намерних прекида трудноће додајемо број абортуса извршених у приват-

[1] Истраживање ЦДИ ИДН Београд и Клинике за гинекологију и акушерство Нови Сад *Варијабле ниског фертилитета становништва и намерни абортуси у САП Војводини* рађено је 1974/75. године. Упитник је попунило 200 жена, које су прекидале трудноћу на Клиници у Новом Саду.

ним клиникама, који нису уредно пријављени. На пример, у Београду су се до 1991. године на једно живорођено дете обављала два прекида трудноће „да би се последњих година на 2—3 живорођена детета обавио 1 прекид" (Приказ, 2008). Међутим, прави проблем поређења броја живорођене деце и броја абортуса огледа се у претпоставци „да се око 2/3 прекида трудноће обави у приватним здравственим установама и ординацијама које не достављају законом прописан образац пријаве".[2]

Како статистички подаци нису потпуни и не пружају могућност за дубљу анализу утицаја намерног прекида трудноће на природни прираштај, у раду су коришћени и подаци емпиријског истраживања спроведеног 2007. године међу 220 жена на подручју града Новог Сада.

ОДНОС БРОЈА АБОРТУСА И БРОЈА ЖИВОРОЂЕНЕ ДЕЦЕ — ПРИМЕР СТАНОВНИКА НОВОГ САДА

На територији града Новог Сада према попису 2002. године живело је 299.294 становника. Број становника између пописа 1991. и 2002. године годишње се повећавао за 3.075 становника.[3] Повећање броја становника, углавном је последица досељавања. Само у периоду између два поменута пописа у Нови Сад се доселило 64.151 становник.[4]

У периоду од 1991. до 2008. године природни прираштај бележио је све ниже вредности (табела 1). До 1997. године био је веома низак, али позитиван. Од 1998. године однос броја живорођених и умрлих се мења, те су на овом подручју први пут забележене негативне стопе природног прираштаја.

Табела 1. — Природни прираштај становништва Новог Сада

Година	Живорођени		Умрли		Природни прираштај	
	број	на 1000 становника	број	на 1000 становника	број	на 1000 становника
1991.	3175	11,9	2769	10,4	406	1,5
1992.	3116	11,6	2879	10,7	237	0,9
1993.	2962	10,9	2966	10,9	—4	0
1994.	3208	11,7	3000	10,9	208	0,8
1995.	3346	12,0	2910	10,5	436	1,5
1996.	3192	11,4	3014	10,7	178	0,6
1997.	2999	10,6	2943	10,4	56	0,2
1998.	3041	10,9	3216	11,5	—175	—0,6

[2] Статистички приказ здравствене делатности у Београду за 2008. годину, публикација Градског завода за заштиту здравља.

[3] Према попису 1991. године у Новом Саду било је 265.464 становника. До 2002. године број становника повећао се за 33.830, односно за 11,3%. Према процени за 2007. годину у Новом Саду и 14 приградских насеља живи 319.259 становника (*Општине у Србији 2008*).

[4] У периоду од 1991. до 1995. године досељено је 39.583, а у периоду од 1996. до 2002. године 24.568 становника. Просечан годишњи пораст броја становника Новог Сада без досељеног становништва између два поменута пописа износио би –2.756,4 становника.

1999.	2807	10,1	3121	11,2	—314	—1,1
2000.	3000	10,8	3330	12,0	—330	—1,2
2001.	3282	11,8	3180	11,4	102	0,4
2002.	3411	11,3	3406	11,3	5	0,0
2003.	3446	11,1	3581	11,6	—135	—0,5
2004.	3493	11,4	3718	12,1	—225	—0,7
2005.	3444	11,1	3738	12,1	—294	—0,9
2006.	3836	12,2	3637	11,6	199	0,6
2007.	3837	12,0	3699	11,6	138	0,4
2008.	3930	11,9	3562	10,8	368	1,1

Извор: Витална статистика за дате године

Број живорођене деце у граду Новом Саду у овом периоду прилично је уједначен. Највише стопе наталитета забележене су 2006. 12,2‰ и 2007. године 12,0‰. Најмање живорођене деце на хиљаду становника било је 1999. године, 10,1‰.

И стопе морталитета уједначене су током посматраног периода. До 1997. године стопе морталитета кретале су се до 11,0‰, а од 1998. године бележе благи пораст. Најнижа стопа морталитета забележена је на почетку посматраног периода 1991, и износила је 10,4‰. Највише стопе биле су 2004. и 2005. године, 12,1‰.

Треба напоменути да ни промене у старосној структури становништва, највероватније неће позитивно утицати на висину стопа природног прираштаја. Између два последња пописа смањен је удео младог становништва од 0 до 19 година, а повећан удео становништва старијег од 60 година у укупном броју становника (табела 2). Број младог становништва, које тек треба да уђе у репродуктивни период, смањен је за 3,7%. Према попису 2002. године 19,5% становништва Новог Сада старије је од 60 година.

Табела 2. — Старосна структура становништва града Новог Сада

	1991. година	2002. година
укупно	265.464 (100,0)	299.294 (100,0)
0—19	68.883 (26,0)	66.675 (22,3)
20—39	78.274 (29,5)	86.892 (29,0)
40—59	75.658 (28,5)	86.457 (28,9)
60 и више	41.062 (15,5)	58.358 (19,5)

Извор: Израчунато на основу пописа становништва за дате године

Абортус као једна од детерминанти наталитета

На број рођене деце у једном друштву делују бројни фактори. Малачић,[5] у оквиру групе чинилаца који утичу на трудноћу и порођај, говори

[5] Малачић је чиниоце који утичу на наталитет поделио на непосредне и посредне. У непосредне убраја узроке који утичу на формирање заједнице између мужа и жене, затим

о утицају намерних прекида трудноће на наталитет. О детерминантама фертилитета говори и Ђурђев, наводећи да оне[6] „делују кроз следеће три категорије варијабли: жељени број деце, потенцијални број деце и трошкове регулисања фертилитета, што утиче на контролу рађања, а ова на крајњу последицу, на број живорођене деце" (Ђ у р ђ е в, 2001:71). Контрола фертилитета поред коришћења контрацепције, постиже се и намерним прекидом постојеће трудноће.

Број намерних прекида трудноће на подручју Новог Сада почетком деведесетих година се смањује.[7] Сумња у податке, не само на овом подручју, појавила се због наглог пада броја намерних прекида трудноће, који се, имајући у виду број ранијих абортуса и непромењене стопе коришћења контрацептивних средстава, није заиста променио. Наравно, реч је о опадању уредно пријављеног броја абортуса, јер се од 1990. године отварају приватне клинике које, углавном, пријављују само део обављених намерних прекида трудноће.

И број абортуса извршених на Клиници за гинекологију и акушерство у Новом Саду, сваке године је мањи, јер се жене вероватно рађе опредељују за приватну праксу.

Табела 3. — Однос броја абортуса и броја живорођене деце на подручју Новог Сада

Година	Број абортуса		Број живорођене деце	Број абортуса на једно живорођење
	Град Нови Сад	ГАК		
1991.	3420	2028 (59,3)	3175	1,08
1992.	3325	1977 (59,5)	3116	1,07
1993.	2830	1576 (55,7)	2962	0,96
1994.	1561	1280 (81,2)	3208	0,45
1995.	1993	1257 (63,1)	3346	0,59
1996.	1282	780 (60,8)	3192	0,40
1997.	921	557 (60,4)	2999	0,31
1998.	899	684 (76,1)	3041	0,30
1999.	890	846 (95,1)	2807	0,32

Извори: Гинеколошко-акушерска клиника Нови Сад за нав. године; Институт за здравствену заштиту у Новом Саду; витална статистика за нав. године
Напомена: У загради се налази удео абортуса извршених у Гинеколошко-акушерској клиници у укупном броју абортуса у Новом Саду

начин регулисања полних односа унутар заједнице, настанак концепције, неплодност због добровољних узрока и узроке који утичу на трудноћу и порођај. Посредни узроци делују преко непосредних, а најчешће се наводе економски, социјални, психолошки (опширније види 1988:6).

[6] У базичне детерминанте фертилитета становништва убрајају се модернизација (образовање, урбанизација), културни фактори (религиозна и етничка припадност), генетски фактори (види: Ђ у р ђ е в, 2001: 70—78).

[7] Према статистичким подацима број абортуса опада и на подручју Војводине. На пример, 2005. године у Војводини је пријављен 6.381 абортус, од чега је 87,1%, (5.561) намерних прекида трудноће. Наредне године од 6.267 абортуса 5.059, односно 80,7%, чинили су намерни прекиди трудноће. У Војводини је 2007. године пријављено 5.174 абортуса, а 74,5% (3.857) били су намерни. *Извор*: Институт за јавно здравље Србије за наведене године.

Смањењем броја пријављених абортуса чини се да опада број абортуса који се изврши на једно живорођење. На пример, из табеле 3. види се да је 1991. године на једно живорођено дете извршен 1,08 абортуса, а 1999. године, „само" 0,32. Међутим, имајући у виду да тачан број абортуса може бити само већи, јасно је да ни однос броја абортуса и броја живорођене деце није одговарајући.

Како су ови подаци непотпуни, анализа утицаја намерног прекида трудноће на наталитет допуњена је емпиријским истраживањем. Стога су у раду коришћени и подаци емпиријског истраживања спроведеног 2007. године на Клиници за гинекологију и акушерство у Новом Саду. Испитано је 220 жена[8] у фертилном периоду старости од 15 до 49 година.

За ову анализу коришћени су подаци о оствареном и жељеном броју деце испитаница, о броју абортуса, понашању у случају наредне трудноће.

Од 220 испитаница 158 имало је децу, 306 живорођене деце, односно 1,9 деце у просеку. Децу немају 62 испитанице, односно 28,2% од укупног броја испитаница.

Једно дете има 27,2% жена, 55,1% испитаница има двоје деце, а троје деце има 14,5% од укупног броја жена које имају децу. Само 3,2% испитаница има 4 и више деце.

Да ли бисте желели да имате још деце? Само 36,7% од укупног броја жена које имају децу кажу да би волеле да имају још деце, док је 63,3% испитаница рекло да не жели више да рађа.

Иако би нешто више од једне трећине жена које већ имају децу желело још деце, ипак, то не значи да ће их и имати. Мање од половине жена које желе још деце 42,9% родиле би децу уколико затрудне, 23,8% њих не би родило дете, а чак 33,3% жена нису сигурне да ли би се одлучиле за рађање или намерни прекид трудноће, иако желе још деце.

Уколико затрудни, 30,5% од укупног броја испитаница каже да би родило дете, док би се 38,6% њих одлучило за намерни прекид трудноће. Скоро трећина жена, 30,9%, нису сигурне какву би одлуку донеле. То значи, да би скоро половина будућих трудноћа највероватније завршила намерним прекидом трудноће.

Да ли сте имали абортус? Од укупног броја испитаница чак 72,3% имало је намерни прекид трудноће, а само 27,7% није. 159 жена имало је 366 намерних прекида трудноће, што значи да је свака жена с абортусом у просеку имала 2,3 абортуса.[9]

Испитанице које имају децу (1,9 деце у просеку) имале су до момента истраживања 326 намерних прекида трудноће, односно једна жена у просеку је имала 2 абортуса. Број абортуса и даље је већи од броја живорођене деце.

---

[8] Узорак је био подељен у две групе. Прву групу чинило је 120 испитаница одабраних случајним узорком на територији града Новог Сада (Нови Сад и приградска насеља). Најмлађа испитаница имала је 20, најстарија 49 година. Другу групу чинило је 100 испитаница које су у време истраживања дошле на Клинику за гинекологију и акушерство у Новом Саду ради намерног прекида трудноће. Најмлађа је имала 16, најстарија 45 година.

[9] Није урачунат број абортуса испитанице која не зна колико их је имала до сада.

На једно живорођено дете извршен је 1,07 намерних прекида трудноће. Жене које имају једно дете имале су у просеку 1,67 намерних прекида трудноће, а жене са двоје деце 1,95 абортуса. Испитанице с троје деце имале су 2,96 абортуса, а оне са четворо деце у просеку 3,2 намерна прекида трудноће. С порастом броја деце расте и број абортуса.

Табела 4. — Однос броја досадашњих абортуса и броја живе деце жена испитаница са намерним прекидом трудноће

Број ранијих абортуса	Број жена	Број живе деце				
		нема	једно	двоје	троје	четири
укупно	189	31	43	87	23	5
без абортуса	31	—	13	17	1	—
један	61	25	11	21	2	2
два	47	5	10	27	5	—
три	24	1	5	11	5	2
четири	11	—	1	4	6	0
пет +	15	—	3	7	4	1

ЗАКЉУЧАК

Абортуси представљају значајан фактор ниског природног прираштаја. Иако још нису ни близу краја репродуктивног периода, само трећина жена би родила дете уколико затрудни. Остале испитанице одлучиле би се пре за намерни прекид трудноће, него за рађање.

Статистички подаци показују да опада број намерних прекида трудноће. Међутим, због непотпуног броја пријављених абортуса на једном подручју, не може се у потпуности сагледати утицај абортуса на број живорођене деце.

Подаци емпиријског истраживања показују да је број абортуса и даље већи од броја живорођене деце. Намерни прекиди трудноће директно утичу на кретање стопе наталитета, а самим тим и на висину природног прираштаја.

ЛИТЕРАТУРА

Варијабле ниског фертилитета становништва и намерни абортуси у САП Војводини (1978). Нови Сад: Клиника за гинекологију и акушерство.

Витална статистика становништва Новог Сада 1991—2008 године, Нови Сад: Покрајински завод за статистику.

Ђ у р ђ е в, Бранислав (2001). *Основне технике у демографији*, Нови Сад: ИТП Змај.

Здравствено-статистички годишњак Србије (за 2005, 2006, 2007. годину), Београд: Институт за јавно здравље Србије.

Општине у Србији, 1999—2008. године, Београд: Републички завод за статистику.

Природни прираштај у САП Војводини и фактори који на њега утичу (1988). Нови Сад: Медицински факултет.

Становништво, пол и старост (1993). књига 4, Београд: Савезни завод за статистику.
Статистички приказ здравствене делатности у Београду за 2008. годину, (2009). Београд: Градски завод за заштиту здравља.
Стојшин, Снежана (2008). *Абортус — друштвени аспект и могућности његовог истраживања*, Нови Сад: Школска књига.

IMPACT OF DELIBERATE TERMINATION OF PREGNANCY ON THE NATURAL POPULATION DYNAMICS

by

Snežana Stojšin

Summary

Deliberate interruption of pregnancy is a very important social problem. The artificial abortion is a dominant procedure in the methods of birth control. The terminations of unwanted pregnancies are in direct correlation with the birth-rate and thus influence the rate of natural increase.

The aim of this paper is to show influence of artificial abortion on natural population dynamics. This paper analyzes two sources of data: statistical and empirical research.

UDC 314.1:618(=511.141-055)
Оригинални научни рад

Анамарија Пакаи
Анико Дер
Илдико Крисбахер
Каталин Немет
Лајош Месарош
Ержебет Мак
Петер Балаж

ИСПИТИВАЊЕ УСПЕШНОСТИ СИСТЕМАТСКИХ ГИНЕКОЛОШКИХ ПРЕГЛЕДА КОД МАЂАРИЦА ОРГАНИЗОВАНИХ У ОКВИРУ НАЦИОНАЛНОГ ПРОГРАМА

САЖЕТАК: Посматрајући територијалну инциденцију у жупанијама у 2004. години, можемо констатовати да се учесталост појављивања рака грлића материце нарочито испољава у жупанији Зала. Овим испитивањем желели смо да одгонетнемо разлоге изостанка са систематског прегледа 1000 жена изабраних техником слојевитог узимања узорка, које живе у Залаегерсегу и његовом гравитационом подручју. На прегледу се једном годишње појављује 48,9% жена обухваћених испитивањем. Током анализе главних компоненти 28 варијаната мотивационе скале, групишу се три теоретске потконцепције. Позната је чињеница да је систематски преглед становништва успешан онда када и популација има потребу за прегледом. Од 2003. године располажемо посебно израђеном концепцијом Министарства здравља и његовом инфраструктуром. Основни проблем за функционисање система јесте мали проценат учешћа становништва, на шта утиче страх, повреда интимне сфере и непријатност прегледа. Не смемо, међутим, заборавити да због осећања одговорности према сопственом здравственом стању велики број жена учествује у прегледу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: гинеколошки преглед, Мађарице, Национални програм

УВОД

Више од половине малигних тумора женских полних органа почиње од грлића материце. У односу на канцерогена обољења женских полних органа, малигни тумори после рака дојке заузимају друго место у

свету, губитком приближно 273.505 жена. У Европи се по бројности као седми рак евидентира рак грлића материце. Према актуелним проценама, од 321.8 милиона жена старијих од 15 година дијагноза се успоставља код 59.931 жена, а 29.812 особа изгуби живот. Приликом анализе европских података сазнајемо да се регионалне тенденције афирмишу и у Европи, тј. нације с неразвијеним здравственим системом дају много неповољнију слику. Типично је да се у бившим социјалистичким земљама налази висока инциденција и морталитет. У Србији се на 100.000 становника годишње региструје 27.3 нових случајева, у односу на развијене земље (Енглеска, Немачка, Француска), где инциденција на 100.000 становника варира од свега 8.3 до 10.8 (C a s t l e l l s a g u e, *et al*., 2007). У односу на развијене земље чланице Европске уније, Мађарска показује неповољнију тенденцију, али инциденција не достиже ниво земаља у развоју, а и у бившим социјалистичким земљама је боља ситуација (слика 1). Међутим, не смемо заборавити да је учесталост појављивања болести у 1960-им и 1970-им годинама чак и у развијеним земљама с високим приходом имала сличну тенденцију као у данашњем свету у развоју (G a k i d o u, *et al*., 2008). Међу факторима који се дају наслутити иза бројки, вероватно је истакнута улога секундарне превентивне активности, јер познавајући историјске трендове можемо рећи да смо у развијеним земљама систематским прегледима успели да зауставимо напредовање тумора цервикса (M a t e j k a, *et al*., 2006).

ПРЕГЛЕД СТРУЧНЕ ЛИТЕРАТУРЕ

С обзиром на то што се све земље неким превентивним програмом труде да смање неповољно кретање морталитета, на основу важеће међународне стручне литературе разлике у ефикасности превентивних програма требало би тражити у социокултурном залеђу жена. Истакнуто подручје испитивања јесте процена разлога одсуствовања са систематских гинеколошких прегледа међу оним женама које се протеклих 5 до 10 година ниједном нису појавиле на прегледу цервикса. На основу резултата могу се идентификовати „позадинске" карактеристике, као на пример: старост, друштвено-економски статус, национална припадност, као и карактеристике личног става (S i a h p u s h, 2002, O s c a r s s o n, *et al*., 2008a, O s c a r s s o n, 2008b). Упоредо са овим истраживањем у јесен 2007. године у Мађарској је урађена процена здравственог стања становништва на осам мањих подручја и судећи по одговору 2.500 жена, резултат је био да је у току три године 61% жена отишло код гинеколога, а у циљној групи старости од 25 до 64 године — 74%. Број прегледа је релативно висок у односу на то да је 22% испитаника добило позив, од којих се 43% одазвало позиву. Од друштвено-економских фактора образовање и материјално благостање показују сигнификантну узајамну везу с прихватањем учешћа на прегледу. Од високошколско образованих, скоро двоструко више њих (80%) потражи специјалисту гинеколога а да нема тегобе, првенствено из превентивних разлога. На прегледе за откривање

рака својевољно из превентивних разлога чешће одлазе жене које живе у бољим материјалним условима, а сиромашније у двоструко већем броју потраже лекара због симптома с тегобама ($p < 0.05$). Од оних жена које изостају с прегледа већина је слабо школована, из слојева који себе сматрају сиромашнима. Као разлог за изостајање с прегледа наводе да га не сматрају важним или да нису имале времена. (B é n y i, *et al.*, 2009). На узајамну везу коришћења систематских прегледа и социјалног положаја указује више мађарских испитивања, по којима Ромкиње у много мањој мери користе превентивне прегледе који су доступни преко социјалног осигурања, него неромкиње (G y u k i t s, *et al.*, 2002, S z a r v á k, 2004).

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ

Посматрајући територијалну инциденцију по жупанијама у Мађарској 2004. године, уочљиво је да се учесталост рака грлића материце нарочито испољава у жупанији Зала у западнозадунавском региону, због чега смо током испитивања тражили одговор какав је општи став жена које живе у седишту ове жупаније према свом здрављу, у ком проценту се појављују на прегледу цервикса, колико су ефикасни фактори мотивације на државном нивоу, који утичу на учешће на прегледима. Квантитативно испитивање попречног пресека обављено је од 1. до 30. јуна 2007. године. Наша метода прикупљања података базирала се на испитивање литературе и анкету. Узорак су чинили женски становници између 18 и 65 година који живе у граду Залаегерсегу и његовом гравитационом подручју, а немају медицинско образовање (н = 1000). Попуњавање анкетних листића било је самостално, добровољно и анонимно. Обрада података обављена је коришћењем верзије SPSS 13.0 for Windows. Коришћењем описне статистичке методе рачунали смо просек, осипање, учесталост, квоцијент могућности, корелацију, као пробу математичке статистике, применили смо пробу χ^2, а одступања смо поред вредности $p < 0,05$ сматрали значајним.

СОЦИОДЕМОГРАФСКИ ПОДАЦИ

Просечна старост испитиваних жена била је 37.72 године (СД = 12.59), најмлађа је имала 16, а најстарија 59 година. За брачни статус анкетираних жена доминантна је веза с брачним другом (50.7%). Висок је проценат неудатих (25.9%), и то у знатно већем броју код генерације од 18 до 30 година испитиваних узорака. Веза са животним сапутником најчешћа је код генерације од 20 до 39 година. У испитиваном узорку 9.3% жена је разведено. Број удовица повећава се код жена између 50 и 59 година. Испитујући школску спрему приметно је велики број са завршеном гимназијом и средњом школом (56.8%). Сведочанство квалификованог радника има 11.6% жена. Просек дипломираних је такође значајан (25.7%). Незнатан је број жена са завршеном осмогодишњом шко-

лом. Велики је проценат жена које су активне и раде. Када је реч о запошљавању, 38.9% жена ради у јавној сфери (службенице, баве се интелектуалним радом), а 13.6% обавља физичке послове. Незнатан је број предузетница, пензионерки, домаћица, незапослених, ученица и број оних које код куће подижу дете млађе од три године (P a k a i, *et al.*, 2010).

ПОЗНАВАЊЕ НАЦИОНАЛНОГ ПРОГРАМА

Национални програм посебну пажњу посвећује превенцији обољења од тумора и организовању прегледа. О прегледу грлића материце, који се организује у оквиру Националног програма 84.1% анкетираних жена се обавестило из разних телевизијских емисија, (20.6%), радио емисија (20.6%), односно читањем штампе (37%). Интересантно је да здравствени радници пружају веома оскудно информације. Од анкетираних жена 22.6% о Програму је сазнало од свог гинеколога, 13.7% од здравственог радника и 8.6% од кућног лекара. Свега 7.8% жена не зна још за Национални програм и 6.6% је признало да су чуле, али не знају како да се укључе.

УЧЕШЋЕ НА ГИНЕКОЛОШКИМ ПРЕГЛЕДИМА

На цитолошким прегледима бар једанпут у животу било је 85.5% анкетираних жена (н = 855). Учешће на прегледу бар једном у животу карактеристичну везу показује са старошћу: $\chi^2 = 158.224$, $p < 0.001$, с брачним стањем $\chi^2 = 127{,}875$, $p < 0.001$, са школском спремом: $\chi^2 = 32.375$, $p < 0.001$, с врстом запошљавања (активно, пасивно): $\chi^2 = 24.871$, $p < 0.001$. Бар једанпут у животу на прегледу се појавио већи проценат квалификованих радница (92.2%), дипломираних жена (93.4%), оних старости од 30 до 59 година (више од 90%), те активних радница (89.6%).

Од анкетираних жена 13.8% је до сада изостало са гинеколошких прегледа на рак (н = 138). Анализирајући даље социодемографске податке може се констатовати да је 53.3% жена старости од 15 до 19 година, 31.5% жена са завршеном основном школом, 34.8% неудатих жена, 24.1% жена које нису у радном односу (пензионерке, ученице, на трудничком и породајном боловању) до сада изостало са систематског прегледа грлића материце.

Од жена које су у животу бар једном биле на прегледу на рак, 69.4% по сопственом признању најмање се јавља у трогодишњем интервалу (n = 693), како је дефинисано у Националном програму. Од тих жена 70.41% на систематски преглед јавља се једном годишње (н = 489), 21.6% сваке друге године (н = 146), 0.08% сваке треће године (н = 59). Од испитаника 7.7% на преглед иде ређе од три године, а укупно 5% признаје да учесталост присуства на прегледу одређује предлог специјалисте гинеколога (табела 1).

Табела 1. — Присуство на гинеколошком прегледу (n = 1000).

Учешће у гинеколошком прегледу	Апсолутна учесталост	Релативна учесталост
Присуство на прегледу	855	85.5
Интервал од 1 до 3 године	693	69.3
једном годишње	(489)	(48.9)
сваке друге године	(146)	(14.6)
сваке треће године	(59)	(5.9)
ређе	76	7.6
по предлогу гинеколога	50	5.0
остало	14	1.4
није одговорило	22	2.2
на преглед није дошло	138	13.8
није одговорило	7	0.07

Током анализе добили смо умирујуће резултате када смо учесталост присуства на систематском прегледу са *интервалом од три године* ставили у средиште испитивања. Више од 90% жена старости од 20 до 29 година и од 40 до 49 година, 82% старости од 30 до 39 година, 76.2% старости од 15 до 19 година и 72.7% старости од 50 до 59 година води рачуна о редовном систематском прегледу. Анализирајући даље, може се констатовати да 72.9% жена старости од 20 до 29 година, од осталих учесница у прегледу (од 15 до 19 и од 30 до 49 година) више од 60%, а од жена старости од 50 до 59 година живота 38.6% — појављује се *једном годишње* на прегледу.

АНАЛИЗА ФАКТОРА ПРЕМА БЛОКУ ПИТАЊА О МОТИВАЦИЈИ

Мерна скала мотивације која је примењена у испитивању, садржала је 28 питања, при чему је тежиште било на мотивацији и разлозима за изостанак с прегледа, те на улози здравствених радника ангажованих на систематском прегледу. Опсег одговора на скали утврдили смо према могућности избора одговора „баш је тако” и „уопште није тако” (петостепена скала типа Ликерт). Укупан број бодова на скали добили смо сабирањем питања. Просечан број бодова испитаника износио је 90.53 ± 9.168 бодова. На скали су подједнако смештена питања с позитивним и негативним тврдњама. Ради испитивања поузданости, негативне тврдње из скале шифрирали смо супротно од оригиналне вредности коју је испитаник означио (ако је испитаник обележио 5, нова шифра је била 1, ако је означио 2, нова шифра је била 4, итд.). Поузданост анкетног листа је 0,7368 (α по Cronbachu). У овом случају вредности MSA (Measures of Sampling Adequacy) јесу између 0,542 и 0,866. Вредност мотивационе скале Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) јесте 0,771 (одговара) (табела 2).

Табела 2. — Структура фактора мотивације и изостајања код анкетираних жена (н = 1000).

Варијанте	Фактор 1. изостајање због времена	Фактор 2. особље које учествује у прегледу	Фактор 3. фактори мотивације
23. Не идем јер ми не одговара термин назначен у позиву, а усклађивање новог термина је сувише компликовано.	0,763	0,049	–0,093
29. Отишла бих када би се у ординацији обезбедио термин ван радног времена.	0,597	0,089	–0,094
21. Не иде јер је на преглед не позивају у конкретно време (сат, минут).	0,594	0,109	–0,055
30. Своје слободно време нећу да жртвујем да бих ишла на преглед на рак.	0,573	0,140	0,145
24. Отићи ћу на систематски преглед грлића материце, ако ми узму брис и у ординацији мог лекара.	0,530	0,357	0,009
42. Ако се може бирати, боље је да уместо лекара преглед на рак обави медицинска или патронажна сестра.	0,085	0,659	–0,161
20. Ако би у будућности преглед могао да обави не само гинеколог, него и асистент, више бих имала поверења.	0,208	0,661	0,019
41. Била бих задовољна када би ме назвала телефоном патронажна сестра, мој лекар или регионална медицинска сестра, да ускладимо термин прегледа.	–0,037	0,040	0,748
25. Била бих задовољна када би ме патронажна сестра назвала или посетила лично да ми да детаљна упутства о систематским прегледима.	–0,023	–0,169	0,635
Сопствена вредност	1,953	1,071	1,030
Који проценат варијације објашњава	21,700	11,895	11,446
Кумулативна снага тумачења	21,700	33,594	45,040

На основу анализе фактора мотивације и изостајања, први, скоро најважнији фактор који се недвосмислено издваја, јесте фактор изостајања са систематског прегледа због времена. Варијанте по редоследу величине фактора су: „не иде јер термин у позиву не одговара”, „ишла би када би се термин обезбедио ван радног времена”, „не иде јер је на преглед не позивају у конкретно време”, „отићи ће ако се брис узме и у ординацији њеног лекара”.

Други фактор је фактор особља које обавља преглед, по редоследу варијанти: „ако се може бирати, уместо лекара преглед да обави медицинска/патронажна сестра”, „ако би у будућности уместо лекара брис узела медицинска сестра, више би имала поверења”.

Трећи фактор је фактор мотивације, који обухвата следеће две варијанте: „волела бих када бисмо преко телефона утврдили термин систе-

матског прегледа", „волела бих када би ме патронажна сестра назвала и лично обавестила".

ДОГОВОР

Систематски преглед заснован на цитолошком прегледу теоретски обећава потпуну ерадикацију рака грлића материце. У Мађарској се настојања од више десетина година не одражавају на показатељима смртности: годишње скоро 500 жена изгуби живот због рака грлића материце. Тренутно се преглед обавља на основу личног позивања, према Националном програму народног здравља. Нажалост, искуства програма започетог крајем септембра 2003. године пружају неповољну слику. У периоду између септембра 2003. и септембра 2006. године послато је више од два милиона позива. Међутим одазвало се једва 96.000 жена, то јест не више од 5% позваних. Према територијалним подацима одзив по жупанијама (од 2,26 до 18,26%) показује значајно осипање (B o n c z, *et al.*, 2007, K o v á c s, *et al.,* 2007). Према нашим резултатима на гинеколошки преглед јавило се 69,4% испитаног узорка, мада не сваке године, али јесте у року од три године. Нажалост, 13,85% се до сада уопште није јавило. На основу социодемографских података може се констатовати да је с прегледа изостало 53,3% жена старости од 15 до 19 година, 31,5% жена са завршеном основном школом, 34,8% неудатих, 24,1% жена које нису у радном односу.

Међу разлозима за мали проценат учешћа налази се и сам застрашујући одјек назива „преглед на рак". У Мађарској се и данас лаици према „раку" опходе са страхом и имају одбијајући став према њему, јер је у свести народа неизлечив и повезан је с болешћу која изазива тешке муке (D ö b r ö s s y, *et al.*, 2007). Из одговора се види да је главни разлог за страх међу учесницима систематског прегледа бојазан од рака, која је у корелацији с повећањем старости ($p < 0,001$). Једна трећина испитаника узимање бриса доживела је као непријатно, болно, а сличан је био резултат и међу Американкама 2005. године, када је 30% њих сматрало непријатним овај поступак (S i r o v i c h, *et al.*, 2005). Мада је неизбежна одређена непријатност и благи бол, одређеном пажњом може се у знатној мери ублажити, то јест поправити стање, јер је бол субјективан фактор искуства. На осећај бола утиче и страх и ниво узрујаности. Забринутост и бол може да ублажи стручно и тачно информисање о томе шта се дешава током прегледа (D ö b r ö s s y, 2000).

За остваривање здравствене професије неопходна је хуманост, толеранција, емпатија и способност добре комуникације (K a r d o s, *et al.*, 1997), што се допуњује осталим специфичностима у односу између акушера-гинеколога и жене пацијента. Гинеколошки преглед је изузетно интиман и у извесном смислу инвазивног је карактера, што значи задирање у „приватну сферу" жене. Лекар мора да одговара очекивањима човека, која омогућују да га пацијент уважава (K á p o l n a i, 1999). Стварање атмосфере поверења очекује 53,1% Мађарица. Приликом систематских прегледа неопходна је пријатељска атмосфера, културна појава и

понашање, одлучан и умирујући наступ лекара који позитивно утиче на околину.

Проценат учешћа на прегледу повећава и могућност да се једноставно утврди узајамно одговарајући термин. Ординације за систематски преглед требало би да одреде термин који одговара и запосленима да се појаве на прегледу (на пример, вечерњи сати), а требало би омогућити и прелиминарно усклађивање термина (у таквом случају време чекања требало би смањити на најмању могућу меру). Овај став није карактеристичан за здравствене услуге у Мађарској, што делимично потврђују и одговори.

ЗАКЉУЧЦИ

Увођење организованих прегледа грлића материце на рак 1960-их година у знатној мери смањило је смртност у Европи, међутим организовање програма прегледа грлића материце на рак разликује се од земље до земље. Од 2003. године у Мађарској постоји посебна концепција и инфраструктура Министарства здравља за обављање прегледа грлића материце. Недостатак овог система је слаб просек учешћа становништва, чему доприносе и страх, повреда интимне сфере, осећај непријатности при прегледу и дуг период чекања, што потврђују и наша истраживања. Међутим, не сме се заборавити да због осећања одговорности према сопственом здравственом стању велики број жена учествује у прегледу. Све у свему, систематски преглед становништва је успешан ако и популација има потребу за прегледом. Пресудан корак у повећању процента учешћа на прегледу јесте што веће ширење знања, упознавање с факторима ризика, ослобађање од страха, оповргавање заблуда (у круговима лаика рак се још увек сматра неизлечивом болешћу), мотивисање жена да прихвате позив на бесплатан систематски преглед. Мора се напоменути да је потребно размислити о улози наградне игре. Требало би се уздржавати од стварања слике да се за учешће на систематском прегледу Мађарице могу стимулисати једино наградним играма. Као решење може да послужи на пример, да свака десета жена добије неки поклон, или она која једном годишње редовно одлази на преглед добије неку сличну накнаду. Требало би сваку жену упознати с процесом систематског прегледа, могућом користи, ограничењем и евентуалним нежељеним нуспојавама и углавном с тим које ризике носи пропуштање учешћа на тим прегледима. Дугорочно се, међутим, треба ослонити на стварање одговорног става према здрављу. То се започиње у раном животном добу (у школи), проширивањем знања о очувању здравља. Ангажовањем специјалисте акушера-гинеколога/патронажних сестара/бабица и уз подршку мајки било би важно адолесценткињама представити гинеколошку ординацију, средства која се користе при прегледу, процес узимања бриса, обезбеђујући тиме да младе девојке упознају важност гинеколошког прегледа и гинеколошке превенције, да у току одрастања свесно прихвате одговорност и учине све за очување свог здравственог стања.

Вреди размислити о нашем предлогу да се уместо досадашњег позивног писма користи назив „Преглед ради очувања женског здравља”, који не побеђује страх. Заједнички здравствени форум програма вакцинисања против рака грлића материце вероватно би повећао ефикасност серије прегледа. Сматрамо да би на учеснике на редовним прегледима мотивационо деловала могућност куповине вакцине против ХПВ по повољној цени. На тај начин би се смањио проблем ширења систематског гинеколошког прегледа на рак, који данас још није решен у Мађарској (Kovács, *et al.*, 2007, Karaman, *et al.*, 2008).

РЕФЕРЕНЦЕ

Bényi, M., Vámos, M., Kéki, Zs., Rákos-Zichy, P. (2009). Ocenjivanje sistematskih pregleda na rak grlića materice na osnovu MikroLEF 2007. *Narodno zdravlje*, 87 (3): 162—171.

Boncz, I., Sebestyén, A., Ember, I. (2007). Organized, nationwide cervical cancer screening programme in Hungary, Gynecol Oncol, 106: 272—273.

Castlellsagué, X., Sawosé, S. de., Aguado, T., Louie, K. S., Bruni, L., Munoz, J. (2007). Vaccine. HPV and Cervical Cancer in the World 2007 Report. 25, 3 (Suppl):1. http://www.who.int/hpvcentre/publications/HPVReport2007.pdf

Döbrössy, B., Kovács, A., Budai, A., Cornides, Á., Döbrössy, L. (2007). Психичке нуспојаве прегледа. Медицински недељник, 148: 1707—1711.

Döbrössy, L. (уред) (2000). *Organizovani pregled u onkologiji: priručnik za obezbeđenje kvaliteta i metodološko uputstvo*. Budimpešta: Ministarstvo zdravlja.

Gakidou, E., Nordhagen, S., Obermeyer, Z. (2008). Coverage of Cervical Cancer Screening in 57 Countries: Low Average Levels and Large Inequalities. PLoS Medicine, 5(6): 836—868.

Gyukits, Gy., Ürmos, A., Csoboth, Cs., Purebl, Gy. (2002). Prisustvo mladih Romkinja na sistematskim pregledima. Medicinski nedeljnik, 143 (36): 2077—2079.

Kápolnai, I. (1999). Nastajanje zvanja akušer-ginekolog; y: *Udžbenik za akušere-ginekologe* (ured.: Papp Z.), Izdavač Semmelweis, Budimpešta.

Karamánne, Pakai A., Németh, K., Dér, A., Kriszbacher, I., Mák, E., Mészáros, L., Lampek, K., Oláh, A., Balázs, P. (2008). Investigating the reasons why hungarian women avoid organized screening for cervical cancer. Bulettin of Medical Sciences, 81 (4): 271—275.

Kardos, L., Wetzwelné, G. A. (1997). Delatnost i filozofija babice; y: *Osnovna znanja o klinici i nauka o stručnoj nezi za babice* (уред.: Illei Gy.), Будимпешта: Медицина ад.

Kovács, A., Döbrössy, L., Budai, A., Boncz, I., Cornides, A. (2007). Stanje pregleda grlića materice u okviru narodnog zdravlja u Mađarskoj 2006. godine. *Medicinski nedeljnik*, 148-535-540.

Kovács, A., Döbrössy, L., Budai, A., Boncz, I., Cornides, A. (2008). Cervical screening in Hungary: why does the „English model” work but the „Hungarian model” does not? European Journal gynaecological oncology, 29: 5—9.

Matejka, Zs., Kiss, N. (2006). Literaturni rezime zasnovan na EBM za utvrđivanje efikasnosti pregleda stanovništva i preporučenih ciljnih grupa. Budimpešta, Institut za strateška medicinska ispitivawa.

http://vega.medinfo.hu/new3/politika/zip_doc_2006/lakossagi_szuresek.pdf (27. 03. 2008)

Oscarsson, M. G., Wijma, B. E., Benzein, E. G. (2008.a). I do not need to… I do not want to… I do not give it priority… — why women choose not to attend cervical cancer screening. Health Expect, 11:26—34.

Oscarsson, M. G., Wijma, B. E., Benzein, E. G. (2008.b). Nonattendance in a Cervical Cancer Screening Program — What happens if Women's Requirements Are Met? Health Care for Women International, 29:183.

Pakai, A., Dér, A., Kriszbacher, I., Németh, K., Zsigmond, E., Balázs, P. (2010). Why don't Hungarian women take part in organized cervical screenings? New Medicine, 1(14): 27—30.

Siahpush, M., Sing, G. K. (2002). Sociodemographic predictors of pap test receipt, currency and knowledge among Australian women. Prev. Med, 35: 362—368.

Sirovich, B. E., Woloshin, S., Schwartz, L. M. (2005). Screening for cervical cancer: Will women accept less? Am J Med, 118: 151—158.

Szarvák, T. (2000). Modernizaciona nastojanja pojedinih marginalizovanih društvenih grupa, *Prostor i društvo*, 14. 1. 51—68.

Szarvák, T. (2004). „Poverty as a conflict" — the opinion of the clients of the social supply network in the North Great Plain. In: Cross-border Co-operations — Schengen Challenges. Ed.: I. Süli-Zakar. Debrecen: Univerzitetski izdavač Kossuth, 136—138.

INVESTIGATION ON THE SUCCESS OF SYSTEMATIC GYNAECOLOGICAL CHECKUPS AMONG THE FEMALE HUNGARIAN ORGANIZED WITHIN THE NATIONAL PROGRAM

by

Anamarija Pakai, Aniko Der, Ildiko Krisbaher, Katalin Nemet,
Lajoš Mesaroš, Eržebet Mak, Peter Balaž

Summary

Based on the county regional incidences in 2004, it can be stated that the occurrence of cervix cancer in Zala county is especially high. The aim of the research is to reveal the reasons for non-appearance on cervix screenings in Zalaegerszeg and its surrounding areas, using data collected by a stratified sampling method from 1000 women. 48,9% of the questioned women appear on a screening annually. During the main component analysis, the 28 variables of the motivational scale grouped around three theoretical sub-conceptions. It is a well-known fact that a population screening can only be effective if the members of the population have a demand for the screening. The conception and the infrastructure, which were worked out by the health administration, have been available since 2003. The fundamental problem of the system is related to the population's low participation rate, which is influenced by fear, the posibble damage of the private sphere and the uncomfortable feeling related to the screening. Although, it cannot be forgotten that a great number of the women feel responsible for their own state of health therefore they do attend the screenings

UDC 618.177-089.888.11(497.11)
Оригинални научни рад

Гордана Ковачек-Станић

ПОРОДИЧНОПРАВНИ АСПЕКТ БИОМЕДИЦИНСКИ ПОТПОМОГНУТОГ ОПЛОЂЕЊА У ПРАВУ СРБИЈЕ И ЕВРОПСКИМ ПРАВИМА[1]

САЖЕТАК: У Србији је уведено право на бесплатне поступке биомедицински потпомогнутог оплођења за парове до 40 година старости, а 2009. године је донет Закон о лечењу неплодности поступцима биомедицински потпомогнутог оплођења. У раду се разматрају следећа питања: појам биомедицински потпомогнутог оплођења и лица која учествују у поступку (субјекти и донори), материнство и очинство у случају зачећа уз биомедицинску помоћ, правни статус прекобројних ембриона. Аутор закључује да је Србија једна од последњих европских земаља која је донела закон који уређује биомедицински потпомогнуто оплођење, те је постојала прилика да се искористе искуства других земаља и донесе закон који би био доследан, теоријски смислен и јасан, али да је ова прилика пропуштена. Изражава наду да ће у што скорије време овај закон бити измењен, отклоњене нејасноће и контрадикторности и законска решења усклађена са теоријским правним принципима. У раду је примењен компаративни метод, упоређивана су решења српског законодавства са правом европских земаља.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: биомедицински потпомогнуто оплођење, субјекти, донор, прекобројни ембрион, материнство, очинство

УВОД

У Србији је уведено право на бесплатне поступке биомедицински потпомогнутог оплођења за парове до 40 година старости. Захваљујући овој пронаталитетној мери, у пракси се у садашњим условима спроводе различити поступци биомедицинског зачећа у већем обиму него што је то било пре увођења ове мере. Недавно је у Србији донет Закон о лечењу неплодности поступцима биомедицински потпомогнутог оплођења,[2]

---

[1] Рад је посвећен пројекту *Право Србије у европској перспективи* бр. 149042 који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

[2] Закон о лечењу неплодности поступцима биомедицински потпомогнутог оплођења, Сл. гласник Републике Србије 72/2009. Закон је ступио на снагу 8 дана од дана објављивања, а примењује се од 1. I 2010. године, у даљем тексту ЗБМПО.

а пре доношења овог закона, у оквиру пројекта „Правно уређење биомедицински асистираног зачећа у домаћем правном систему и у европској перспективи" сачињен је текст Модела Закона о људској репродукцији уз биомедицинску помоћ.[3]

Биомедицински потпомогнуто оплођење изазива различита правна питања. Једно од питања се односи на то која лица имају право на ове поступке, односно која лица могу бити субјекти ових поступака. Друго питање је да ли је дозвољено коришћење генетског материјала донора и ако јесте под којим условима. Поступци биомедицински потпомогнутог оплођења *in vitro* подразумевају настанак ембриона, што с правне стране доводи до разматрања њихове судбине ако нису употребљени за оплодњу пара у првом покушају (прекобројни или сувишни ембриони). У породичном праву изузетно је значајно регулисати породични статус детета рођеног уз биомедицинску помоћ, кроз одредбе о утврђивању и оспоравању материнства и очинства.

ПОЈАМ БИОМЕДИЦИНСКИ ПОТПОМОГНУТОГ ОПЛОЂЕЊА И ЛИЦА КОЈА УЧЕСТВУЈУ У ПОСТУПКУ

Поступак биомедицински потпомогнутог оплођења (БМПО) дефинише се у ЗБМПО као контролисани поступак оплођења жене, који се спроводи у складу са савременим стандардима медицинске науке, који је различит од полног односа и који се спроводи у складу са овим законом (3/2). Поступци лечења неплодности поступцима БМПО су: унутар телесно оплођење и вантелесно оплођење. Унутар телесно оплођење је поступак који обухвата уношење семених ћелија у полне органе жене и уношење јајних ћелија заједно са семеним ћелијама у полне органе жене. Вантелесно оплођење је поступак који обухвата спајање јајних и семених ћелија изван тела жене и преношење раног ембриона у тело жене, чл. 23.

Лица која учествују у поступку су лица која имају право на поступак вантелесне оплодње — субјекти поступка, те евентуално лица чији се генетски материјал користи за оплодњу другог пара — донори генетског материјала.

Субјекти права на поступке биомедицинског оплођења. ЗБМПО одређује да право на лечење неплодности поступцима БМПО имају пунолетна и пословно способна жена и мушкарац који воде заједнички живот, супружници и ванбрачни партнери. Осим тога тражи се да су то лица

---

[3] Гордана Ковачек-Станић, *Легислатива о људској репродукцији уз биомедицинску помоћ*, Нови Сад: Центар за издавачку делатност — Правни факултет, 2008. Носилац Пројекта је био Правни факултет у Новом Саду, руководилац проф. др Гордана Ковачек-Станић, учествовали су: проф. др Маријана Пајванчић, проф. др Станко Пихлер, проф. др Олга Цвејић-Јанчић, проф. др Бернадет Бордаш, мр Јелена Видић (Правни факултет у Новом Саду), проф. др Марија Драшкић (Правни факултет у Београду), доц. др Весна Копитовић (Медицински факултет у Новом Саду), проф. др Весна Ријавец, доц. др Сузана Краљић (Правни факултет у Марибору). Пројект је спроведен под покровитељством Секретаријата за науку и технолошки развој Извршног већа Војводине у периоду од 2006. до 2008. године.

која су способна да врше родитељску дужност, с обзиром на године живота и опште здравствено стање, и која су у таквом психо-социјалном стању на основу кога се оправдано може очекивати да ће бити способни да обављају родитељске дужности у складу са законом, у интересу детета. Несумњиво је да супружници/ванбрачни партнери треба да испуњавају услове које предвиђа закон да би били у стању да родитељско право врше у складу са најбољим интересом детета, али се може поставити питање на који начин ће се утврђивати да ли су ови услови испуњени. Изузетно је важно да лица која буду овлашћена да проверавају испуњење услова буду компетентна за овакву проверу, те да се води рачуна о томе да провера услова не оптерети поступак. Следећи услов који је постављен законом односи се на заједницу живота супружника и ванбрачних партнера. Предвиђено је да заједница живота мора постојати у моменту уношења полних ћелија, односно ембриона у тело жене. Осим супружницима и ванбрачним партнерима, закон даје право на лечење неплодности поступцима БМПО жени која нема партнера (пунолетној и пословно способној), али као изузетну могућност. Услов је да за то постоје нарочито оправдани разлози. Потребно је да се са овим поступком споразумно сагласе два надлежна министра, министар надлежан за послове здравља и министар надлежан за породичне односе. Када се ради о жени, законом се забрањује да се у поступак БМПО укључи жена која по годинама живота и општем здравственом стању није способна да рађа, односно која је у старосној доби која није примерена за рађање, чл. 26 ЗБМПО. Законом је изричито предвиђено да право на поступак БМПО имају супружници, односно ванбрачни партнери којима није могуће помоћи другим медицинским поступцима лечења неплодности, односно за које се према савременим стандардима медицинске науке и праксе не може очекивати да ће доћи до зачећа и рађања детета полним односом. Изузетно, право на БМПО имају супружници, односно ванбрачни партнери ако се тим начином зачећа спречава преношење тешких наследних болести на дете, чл. 27 ЗБМПО.

За извођење БМПО потребан је писмени пристанак свих лица која се подвргавају овом поступку. Пристанку претходи давање обавештења (тзв. информисани пристанак), а ако обавештење није дато, пристанак је ништаван. Пристанак се даје посебно за свако извођење БМПО и може се опозвати у писменој форми све док се семене ћелије, неоплођене јајне ћелије или рани ембриони не унесу у тело жене и тада се поступак БМПО обуставља (чл. 37—38 ЗБМПО).

Посматрано у компаративном контексту, субјекти права на поступке биомедицинског оплођења према свим консултованим законима су лица која су у браку. Савремена права проширују могућност поступака и на ванбрачне партнере. Ванбрачни партнери имају право на БМПО у Великој Британији, Аустрији, Шведској, Француској, Словенији итд. Када се ради о лицима која живе у ванбрачној заједници, закони постављају посебне услове које треба да испуњава ванбрачна заједница да би ванбрачни партнери имали право на БМПО. У Шведској је, на пример, предвиђен услов да се ради о заједници која је слична браку, у Фран-

цуској да заједница живота траје најмање две године. Пре доношења ЗБМПО могућност да ванбрачни партнери буду субјекти БМПО предвидео је посредно Породични закон Србије из 2005. године.[4] Наиме, овај закон садржи одредбе о утврђивању и оспоравању материнства и очинства у случају зачећа уз биомедицинску помоћ. Једна од одредаба регулише да се оцем детета може сматрати ванбрачни партнер мајке (чл. 58/2), претпостављајући, дакле, да ванбрачни партнери имају право на поступке БМПО. Када одређује под којим уловима ванбрачни партнери имају право на поступке биомедицинског зачећа, ЗБМПО упућује на закон из породичноправне области. Релевантна одредба ПЗ је одредба која дефинише ванбрачну заједницу. У чл. 4/1 се каже: „Ванбрачна заједница је трајнија заједница живота жене и мушкарца, између којих нема брачних сметњи (ванбрачни партнери).” Ванбрачна заједница настаје фактичким путем, успостављањем заједнице живота. Квалификаторна особина ванбрачне заједнице је одређена трајност, која се изражава као трајнија ванбрачна заједница. Законодавац се определио за термин „трајнија” као термин мање строг од термина „трајна”, а који подразумева намеру партнера да остваре заједницу са елементом трајности. Сметње су исте оне које онемогућавају закључење пуноважног брака (брачност, неспособност за расуђивање, сродство — крвно, адоптивно и тазбинско, старатељство, малолетство и недостаци воље).

Када се ради о субјектима БМПО, потребно је размотрири да ли лица без сталног партнера треба да имају право на ове поступке. Наиме, у случајевима оплодње жене без партнера дете ће имати само једног родитеља — мајку. Природни отац детета је донор семених ћелија који се не може сматрати правним оцем. Посматрано са породичноправног аспекта, препознаје се постојање у најмањој мери интереса, ако не и права детета на оба родитеља. Ако се дозволи жени без партнера приступ БМПО, интерес детета да има оба родитеља се занемарује. С друге стране, у прилогу права жене без партнера на БМПО говори универзално прихваћено право на слободно одлучивање о рађању деце, а које је у многим земљама, па и нашој, уставно право. Осим тога, у савременим условима велики број деце која су зачета природним путем одраста само са једним родитељем. Као у многим породичноправним ситуацијама, решење зависи од тога којем од сукобљених интереса ће се дати примат, у овој ситуацији интересу детета да има оба родитеља или интересу жене да постане родитељ иако нема сталног партнера. У упоредном праву лица без партнера могу користити поступак у Шпанији, Русији, неким земљама САД, а постоји забрана у Шведској, Француској, Аустрији.[5]

---

[4] Породични закон Србије, *Службени гласник Републике Србије* 18/05, у даљем тексту ПЗ. Имала сам привилегију да сарађујем у изради овог закона учешћем у Комисији за његову израду, председник Комисије је била проф. др Марија Драшкић. О ПЗ више:. Гордана Ковачек-Станић (2009). *Породично право: партнерско, дечје и старатељско право*, Нови Сад: Центар за издавачку делатност — Правни факултет.

[5] О законодавству европских земаља у: Велика Британија: Derek Morgan, Robert G. Lee (1991). *Blacstone's Guide to the Human Fertilisation and Embryology Act 1990* (укључен и текст Закона о хуманој фертилизацији и ембриологији), Лондон, 1991, стр. 118; Француска: Био-етички закони, Закон од 1. јула 1994. који даје правни основ за вођење

ЗБМПО Србије је предвидео само као изузетну могућност да жена без партнера буде субјект оплодње, како је речено, тражи се постојање нарочито оправданих разлога. Који разлози ће се сматрати нарочито оправданим за сада се не може са сигурношћу рећи, а зависиће од оцене надлежних министара. Разлог треба да буде медицинске природе, имајући у виду да се поступак БМПО спроводи у смислу лечења неплодности, а што је садржано већ у самом називу Закона. Осим тога, мора бити поштовано и начело медицинске оправданости које је експлицитно предвиђено у ЗБМПО (чл. 4). На основу тога, може се претпоставити да се хомосексуална оријентација жене или немогућност да се родитељство оствари само због тога што жена нема партнера неће сматрати оправданим разлозима.[6]

Донор. Донор семених ћелија је мушкарац чије се семене ћелије употребљавају за оплодњу жене која није његова супруга, односно ванбрачна партнерка. Донор јајних ћелија је жена чије се јајне ћелије употребљавају за оплодњу друге жене.

ЗБМПО предвиђа да донори морају бити пунолетна, здрава и пословно способна лица. Даље се каже да, изузетно, Управа за биомедицину може дати сагласност да се репродуктивне ћелије малолетног лица сачувају у банци ћелија и ткива када се основано сумња да би поступак лечења малолетног лица могао да уништи репродуктивну функцију јајника, односно тестиса. Писмени захтев за добијање овакве сагласности подносе заједнички оба родитеља, односно старатељ уз претходну сагласност органа старатељства (чл. 45). У овом случају се ради о чувању генетског материјала са циљем да се лицу омогући да постане родитељ у каснијем моменту, а не о чувању у сврхе донаторства генетског материјала другом лицу. ЗБМПО, међутим, не прави дистинкцију између донора као лица који свој генетски материјал даје другом лицу и лица чији се генетски материјал чува за сопствено родитељство у каснијем моменту.

досијеа за здравствена истраживања, два закона донета 29. јула 1994, један се односи на поштовање људског тела, а други на давање и употребу делова и продуката људског тела у циљу медицински асистираног зачећа и пренаталних дијагноза, Jacqueline R u b e l l i n - - D e v i c h i, Reforms and Controversies, *The International Survey of Family Law*, A. Bainham (ed.), 1994, стр. 241; Аустрија: Erwin B e r n a t, Erich V r a n e s, The Austrian Act on Procreative Medicine: Scope, Impacts and Inconsistencies, D. Evans (ed.) *Creating the Child*, 1996, стр. 241; Швајцарска: Olivier G u i l l o d, A New Divorce Law for the New Millenium, *The International Survey of Family Law*, A. Bainham (ed.), 2000; Шведска: Åke S a l d e e n, The Children Ombudsman, Adoption by Homosexual Partners and Assisted Reproduction, *The International Survey of Family Law* 2004, A. Bainham (ed.); Холандија: Artificial Insemination (Donor Information) Act, Act of 25 April 2002, *Bulletin of Acts and Decrees* 240; Словенија: Zakon o zdravqewu neplodnosti in postopkih oploditive z biomedicinsko pomočjo, *Uradni list* 70/2000; Данска: Linda N i e l s e n and Annette K r o n b o r g, Legislation on Assisted Reproduction, Reports on Adoption, the Family Principle and Blessing Registered Partnerships, *The International Survey of Family Law*, A. Bainham (ed.), 1996; Грчка: Efie K o u n o u g e r i - M a n o l e d a k i, Surrogate Motherhood in Greece (According to the New Law on Assisted Reproduction), *The International Survey of Family Law*, A. Bainham (ed.), 2005.

[6] У неким земљама дозвољена је инсеминација жене која живи у истополној заједници, у том случају жена која роди дете је мајка детета, а друга жена добија статус родитеља (нпр. Шведска, Велика Британија).

Законом се предвиђа да се репродуктивне ћелије донора могу употребљавати само када се у складу са савременим стандардима медицинске науке и праксе може основано закључити да њихова употреба може довести до зачећа и рађања детета, као и да се на тај начин не може проузроковати опасност по здравље и живот жене и детета. Репродуктивне ћелије једног донора могу се употребљавати за поступак БМПО све до момента док не дође до рађања детета, односно деце. Дозвољена је употреба репродуктивних ћелија, односно ембриона једног донора за рађање детета или деце највише код једног пара супружника, односно једног пара ванбрачних партнера (чл. 41). Донор семених ћелија не сме бити у блиском сродству са женом за чију оплодњу се користе семене ћелије и то у крвном сродству у правој линији, без обзира на степен сродства и у побочној линији до четвртог степена сродства. Закон предвиђа да је сметња постојање, осим крвног, тазбинско и адоптивно сродство, не прецизирајући у ком степену, па се из овакве формулације закључује да се ради о сродству у истом обиму као код крвног сродства. Што се тиче адоптивног сродства то је у складу са породичним правом, јер су дејства усвојења изједначена с дејствима када се ради о природном рођењу детета. Тазбинско сродство, међутим, у породичном праву има знатно уже дејство од крвног сродства (нпр. представља сметњу за склапање брака само у првом степену). Могуће је да је законодавац желео да забрани употребу семених ћелија између свих тазбинских сродника и на тај начин избегне могућност мешања сродничних односа. На пример, ако би донор семених ћелија био девер жене, девер би био природни отац, а његов брат правни отац детета. Могло би се рећи да би са аспекта друштвених схватања, оваква ситуација била непожељна. Нејасно је, међутим, зашто је ЗБМПО забранио постојање сродства само када се ради о донору семених ћелија, а не и јајних ћелија, те да ли је интенција законодавца била да омогући употребу јајних ћелија за поступак између жена која су у сродству (нпр. да сестра или мајка донирају јајне ћелије својој сестри односно ћерки) или се ради о пропусту. Оплодња јајне ћелије семеним ћелијама блиског сродника може довести до нежељених последица, јер је ова ситуација слична инцесту,[7] а да оваква опасност не постоји када се ради о донирању јајне ћелије, јер овде нема мешања генетског материјала сродника. Ипак, последице донирања јајне ћелије блиском сроднику с аспекта друштвених схватања и породичних односа нису занемарљиве (нпр. генетска мајка детета би била нпр. дететова тетка или баба).

ЗБМПО забрањује истовремену примену донираних јајних ћелија и донираних семених ћелија, односно спровођење поступка БМПО истовременим коришћењем јајних ћелија донора и сперматозоида донора (чл

[7] Ризик постоји у случају када су оба родитеља носиоци истоврсних гена који су преносиоци одређене наследне болести, или малформације, с обзиром да тада постоји велика вероватноћа, чак извесност да ће се болест пренети на дете. Гордана Ковачек-Станић, Непознато биолошко родитељство као потенцијални узрок нехотичног инцеста, *Сексуалност, агресивност, делинквентност*, Зборник радова са Симпозијума, Нови Сад, Матица српска, 1999.

56/15, 33). Нејасно је зашто је законодавац забранио исти поступак два пута у истом члану (можда је хтео посебно да нагласи недозвољеност поступка). Понављање истих одредаба на више места супротно је правилима номотехнике, непотребно је и само оптерећује текст закона. Забраном истовремене примене донираних јајних ћелија и семених ћелија постиже се да дете носи генетске карактеристике бар једног члана пара који се подвргава БМПО, а што је са аспекта породичноправних односа одговарајуће решење. И у упоредном праву је прихваћено овакво решење (нпр. у Француској).

ЗБМПО, осим тога, забрањује и употребу мешавине полних ћелија два или више донора, односно мешање семених ћелија више мушкараца или употреба јајних ћелија више жена у поступку БМПО (чл. 56/15), а што је у складу с правилима савремене медицине и компаративним законодавством.

МАТЕРИНСТВО И ОЧИНСТВО У СЛУЧАЈУ ЗАЧЕЋА УЗ БИОМЕДИЦИНСКУ ПОМОЋ

Технике асистиране репродукције у којима се користи јајна ћелија једне жене, док друга жена носи и рађа дете доводе у сумњу укорењено правно правило које потиче још из римског права *mater semper certa est etiam si vulgo conceperit*. Сматрало се да је мајка увек позната, а то је жена која је родила дете. Ради се о поступцима у којима постоји донација јајне ћелије и донација ембриона, те о поступку сурогат материнства.[8] Породични закон Србије је први пут у домаће законодавство увео одредбе о материнству у случају зачећа уз биомедицинску помоћ. Као и када се ради о материнству везаном за природно рођење, у закону постоји експлицитна одредба да је мајка детета зачетог уз биомедицинску помоћ жена која га је родила. Законодавац је дао примат чињеници ношења и рађања детета у односу на генетско порекло. Без обзира на чињеницу да дете може бити зачето дарованом јајном ћелијом (или је дарован ембрион), правна мајка је жена која је родила дете. Значи и у случају да дете не носи њене генетске карактеристике, она је правна мајка. Друго правило се односи на забрану утврђивања материнства жене која је даровала јајну ћелију (чл. 57 ПЗ). Смисао донаторства генетског материјала је у томе да жена која жели дете добије јајну ћелију друге жене, која се оплођава семеним ћелијама њеног партнера, тако добијен ембрион се трансфера у тело жене која жели дете, и она је та која носи и рађа дете и која ће се старати о детету. С обзиром да ће дете одгајати жена која је родила дете, утврђивање материнства жене која је даровала јајну ћелију не би имало никаквог смисла, те је због тога забрањено.

Слично решењима Породичног закона и ЗБМПО предвиђа да је мајка детета зачетог поступком БМПО жена која је то дете родила (чл.

---

[8] Више о томе у: Гордана Ковачек-Станић, Породично-правни аспекти сурогат материнства, *Правни живот* 9/2001, Београд.

65/2), те предвиђа забрану утврђивања материнства донора (чл. 65/4). Међутим, додаје и одредбу која одређује материнство фетуса: „Мајка јесте жена која носи фетус, или је носила фетус као резултат стављања ембриона или сперме или јајних ћелија у њено тело — материцу, у поступку БМПО" (чл. 65/1). Одређивање која жена је мајка фетуса је непознато у упоредном праву европских земаља, а за разлику од очинства, када *infans conceptus* може имати нека права и обавезе након смрти оца, када се ради о материнству, оваква ситуација је тешко замислива. ЗБМПО даље регулише забрану оспоравања материнства у случају да је мајка дала изјаву о пристанку на поступак БМПО уз употребу њених јајних ћелијама, односно тако зачетог раног ембриона (чл. 65/3). Ова одредба је сувишна, јер у случају да су коришћене јајне ћелије исте жене, мајка је уједно и генетска и гестацијаска и правна мајка детета. Било би логичније да је законодавац експлицитно забранио оспоравање материнства ако је коришћена јајна ћелија донора, јер су у том случају две жене укључене у поступак, генетска и гестацијска мајка, па, теоретски може доћи до сукоба.

Породични закон Србије установљава правило по коме се оцем детета, које је зачето уз биомедицинску помоћ, сматра муж мајке, или ванбрачни партнер мајке, под условом да је за поступак биомедицински потпомогнутог оплођења дао писмени пристанак. Када се ради о хомологној оплодњи, муж, односно ванбрачни партнер и јесте биолошки отац детета. Када се ради о хетерологној оплодњи (семеном донора), међутим, законско правило представља фикцију, јер је сигурно да муж мајке, или ванбрачни партнер мајке, није биолошки отац. Ако је муж или ванбрачни партнер мајке дао пристанак на оплодњу нема право да оспорава своје очинство. Једини случај када он има право на оспоравање очинства, а дао је пристанак на оплодњу, је ако дете није зачето поступком биомедицински потпомогнутог оплођења (чл. 58 ПЗ). Ово право постоји и у случају хомологне и хетерологне оплодње. У том случају муж, односно ванбрачни партнер, може поднети тужбу ради оспоравања свог очинства у року од годину дана од дана сазнања да дете није зачето поступком биомедицински потпомогнутог оплођења, а најкасније у року од 10 година од рођења детета (чл. 252/5 ПЗ). Рок је уједначен са роковима за оспоравање очинства у општим ситуацијама. Следеће правило се односи на случај када муж није дао сагласност на оплодњу уз биомедицинску помоћ. Он ће се сматрати оцем на основу правне претпоставке *pater est*. У том случају муж има право да оспорава своје очинство, ако је дете зачето семеним ћелијама трећег лица — донора. Ако се ради о хомологној оплодњи, дакле, семеном мужа, он не може да оспорава очинство, без обзира што није дао сагласност, јер он јесте природни отац. Питање је да ли је након оспореног очинства мужа мајке дозвољено утврђивање очинства. Правило је да се очинство мушкарца који је даровао семене ћелије не може утврђивати (чл. 58/5 ПЗ). Правне последице утврђивања очинства даваоца семена биле би супротне самом смислу вештачке оплодње семеном даваоца, која се примењује у циљу формирања родитељскоправних односа између мајке, детета и мужа мајке,

односно ванбрачног партнера. Ако се ради о ванбрачној заједници, а ванбрачни партнер није дао сагласност на оплодњу, он се ни неће сматрати оцем. Његово очинство се може утврдити судским путем, али и признањем, што ће бити случај ако је његова сагласност изостала омашком, а не његовом вољом.

ЗБМПО предвиђа да је отац детета, које је зачето поступком БМПО, супружник, односно ванбрачни партнер мајке детета под условом да је дао писмени пристанак за обављање поступка БМПО коришћењем његових семених ћелија, те забрањује утврђивање очинства донора, ако је дете зачето поступком БМПО када је коришћена семена ћелија донора (чл. 66/1,3). Када се ради о забрани оспоравања очинства ЗБМПО предвиђа да се не може оспоравати очинство ако је дете зачето семеним ћелијама тог лица, осим ако постоји основана сумња да он није отац детета, односно да је поступак БМПО обављен без његових семених ћелија (чл. 66/2). ЗБМПО изоставља забрану оспоравања очинства ако су коришћене семене ћелије донора, а што једино има смисла забранити, јер се тада генетско и правно очинство разликују. Овим пропустом, законодавац је омогућио ситуацију да дете зачето семеним ћелијама донора остане без оца, јер би се супруг или ванбрачни партнер могао предомислити и тражити, по општим правилима, оспоравање свог очинства, после чега се не би могло утврдити да је донор отац, с обзиром да постоји забрана утврђивања његовог очинства.

Српски законодавац, а који се, чини се, угледао на словеначки закон, уносећи измене у словеначка решења о родитељству, начинио је кардиналне грешке, па српско решење представља неуспелу рецепцију словеначког решења. Наиме, у Закону Словеније пристанак који се тражи је везан уопште за БМПО, чл. 22 обухвата све врсте поступака, па и поступак коришћењем донираног генетског материјала, а не односи се само за поступак коришћењем генетског материјала жене/мушкарца који се сматра мајком/оцем по закону, како је предвиђено у ЗБМПО Србије. По словеначком решењу, дакле, забрана оспоравања материнства/очинства обухвата обе ситуације, и ситуацију када је коришћен генетски материјал донора и када није. Српско решење се експлицитно односи само на поступак коришћењем генетског материјала жене/мушкарца који се сматра мајком/оцем по закону и тако изоставља забрану оспоравања материнства/очинства када је коришћен генетски материјал донора. Српски законодавац је, нажалост, показао потпуно неразумевање породичноправних односа који могу настати коришћењем поступака БМПО. Ситуација би била много једноставнија да је законодавац преузео или само упутио на одговарајуће одредбе Породичног закона, а који садржи одредбе о материнству и очинству, ове одредбе смислено и правилно дају решења за све потенцијалне ситуације. Словеначки законодавац, међутим, био је принуђен да у посебан закон о оплодњи уз биомедицинску помоћ укључи одредбе о материнству и очинству, с обзиром да одредбе закона из области породичних односа нису биле одговарајуће.[9]

[9] Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih, Uradni list SR Slovenije 14/89, Uradni list R Slovenije 60/99.

ПРЕКОБРОЈНИ ЕМБРИОНИ

Поступак оплодње уз биомедицинску помоћ често укључује постојање прекобројних (сувишних) ембриона, преосталих након поступка оплодње. Поставља се питање каква је њихова даља судбина. Прекобројни ембриони се могу користити за евентуалну накнадну оплодњу пара из почетног поступка, могу бити донирани другим паровима, те донирани за истраживања. Поставља се питање дозвољености оплодње после смрти супруга или ванбрачног партнера — оплодња *post mortem*. Ови поступци се регулишу законом, њихова дозвољеност и услови под којим се могу применити.

У упоредном праву се ограничава време чувања ембриона. Период чувања је углавном до пет година (Француска, Грчка,[10] Словенија), док је у Аустрији и Великој Британији максимални период чувања десет година. У неким земљама се период чувања изузетно може и продужити.[11] О периоду чувања одлучују лица од којих потичу гамети коришћени за стварање ембриона, односно брачни или ванбрачни пар који се налази у поступку *in vitro* оплодње. ЗБМПО предвиђа да се семене ћелије, неоплођене јајне ћелије и неупотребљени рани ембриони чувају у периоду за који су супружници, односно ванбрачни партнери који су укључени у поступак БМПО дали писмену сагласност, али не дуже од пет година од дана њиховог давања. Ако супружници, односно ванбрачни партнери, у тренутку давања на чување семених ћелија, неоплођених јајних ћелија или неупотребљених раних ембриона, не постигну сагласност о дужини чувања, период чувања је пет година о чему одлуку доноси Управа за биомедицину. Слично словеначком решењу година (чл. 22/1,4) и ЗБМПО предвиђа да се из медицински утврђених разлога, уз сагласност Управе за биомедицину, време чувања семених ћелија и неоплођених јајних ћелија или неупотребљених раних ембриона може продужити највише за пет година, уз писмени захтев за продужењем од стране лица од кога потичу репродуктивне ћелије, односно неупотребљени рани ембриони.

Прекобројни ембриони се првенствено чувају ради накнадне оплодње пара из почетног поступка, ако прва оплодња није била успешна. Иако на први поглед ова ситуација изгледа једноставна, могу настати различити правни и животни проблеми. Наиме, може се десити да пар одустане од накнадне оплодње, или да одустане само један супружник или ванбрани партнер. У енглеској теорији је постављено питање која сагласност је валидна односно у ком моменту сагласност треба да буде изјављена. Према Закону о хуманој фертилизацији и ембриологији из 2008. године тражи се текућа сагласност, није довољна сагласност дата у

---

[10] Закон Грчке: 3089 Медицински асистирана хумана репродукција, *Службени лист* 327/02, 2002, чл. 1459.

[11] Дужи период чувања се може одредити када млађе лице, обично мушкарац, пролази кроз третман болести који може изазвати његову стерилност и када он (и његова партнерка) желе да се сперма сачува за коришћење за оплодњу у каснијем моменту. Овакав случај може настати када се ради о третманима Хочкинсове болести или рака тестиса. Op. cit. Derek, Lee стр. 115.

време када је поступак извршен или ембриони остављени на чување, јер се сагласност везује за време.[12] Европски суд за људска права одлучивао је о случају у којем је партнер повукао сагласност на оплодњу и донео одлуку у којој је изразио став да право на поштовање приватног и породичног живота мушкарца у контексту IVF поступака није мање вредно заштите од истог таквог права жене, закључујући да стога у овом случају није било повређено право на поштовање приватног и породичног живота подносиоца представке.[13] И друге земље допуштају да се сагласност повуче у било ком тренутку до имплантације ембриона у тело жене (на пример, законодавство Данске, Француске, Грчке и Швајцарске; подзаконски акти Холандије; клиничка пракса у Белгији, Немачкој и Финској итд.). У Словенији се евентуални преостали рани замеци чувају и касније се могу унети у тело жене из почетног поступка. Унос се може обавити само на заједнички писмени захтев супружника или ванбрачних партнера, који су дали сагласност за почетак поступка БМПО, чл. 32/2. Слично предвиђа и ЗБМПО Србије. Пристанак се даје посебно за свако извођење БМПО и може се опозвати у писменој форми све док се семене ћелије, неоплођене јајне ћелије или рани ембриони не унесу у тело жене (чл. 37/3). Субјекти поступака могу повући писмени пристанак и тада се поступак БМПО обуставља. Постоји обавеза лакара да пре сваког уношења семених ћелија, неоплођених јајних ћелија или раних ембриона провери да ли изјава о пристанку постоји, односно да ли је повучена (чл. 38).

---

[12] D e e c h Ruth, S m a j d o r Anna (2007). *From IVF to Immortality*, Oxford University Press, str. 20.

[13] *Case of Evans v. The United Kingdom* (No. 6339/05, 7. 3. 2006). Подносилац представке је госпођица Еванс, британска држављанка која је у октобру 2000. године обавештена да болује од обостраног пре-канцерогеног тумора јајника, због чега јој је било саветовано да се подвргне хируршкој интервенцији ради њиховог одстрањивања. Убрзо потом, она и њен ванбрачни партнер су потписали писмену сагласност за предузимање *in vitro* фертилизације (IVF), која је подразумевала екстракцију јајних ћелија госпођице Еванс пре предложене операције одстрањивања јајника, оплођење јајних ћелија у епрувети спермом њеног ванбрачног партнера и замрзавање тако добијених ембриона, настало је шест ембриона у поступку IVF, који су потом замрзнути, а госпођица Еванс је након тога подвргнута операцији одстрањивања јајника. Међутим, однос између партнера је окончан и ванбрачни партнер госпођице Еванс је повукао своју раније дату сагласност за поступак IVF и захтевао да сви ембриони буду уништени. Госпођица Еванс је покренула судски поступак како би се утврдило да њен партнер није имао право да повуче једном дату сагласност за поступак вештачког оплођења. Британски судови одбили су њен захтев са образложењем да је смисао британског Закона о хуманој фертилизацији и ембриологији у томе да се осигура континуирана сагласност оба партнера, од самог почетка третмана до тренутка имплантације ембриона у тело жене. Госпођица Еванс потом је пред Европским судом за људска права изнела да је спречена да искористи једини начин да добије дете које би било њен биолошки потомак и тиме лишана последње могућности остварења њеног најважнијег циља у животу. Европски суд за људска права је, најпре, недвосмислено потврдио да појам приватног живота свакако обухвата и право на личну аутономију, која се манифестује у праву сваке особе да успостави и развија односе са другим људским бићима, те да то право инкорпорира у себи како право на то да се буде родитељ, тако и право сваке особе да се лиши родитељства. Суд је, надаље, утврдио да не постоји међународни консензус у погледу регулације поступака IVF, те закључио да свакој држави мора бити остављено широко поље слободне процене.

У неким земљама правила су супротна. Наиме, мушкарац може повући сагласност само до тренутка фертилизације, а након тога жена сама одлучује да ли ће и када наставити поступак у (Аустрија, Естонија, Италија[14]). У Мађарској жена може наставити са третманом неплодности и након смрти њеног мужа или развода брака, осим ако супротно није било наведено у раније датој сагласности, у Шпанији мушкарац може повући сагласност само ако живи у браку са женом која се подвргава третману. Одлуком израелског Врховног суда у случају *Nachmani* забрана повлачења сагласности мушкарца након фертилизације јајне ћелије оправдана је аналогијом са природним сексуалним односом.[15]

Даље се поставља питање дозвољености оплодње после смрти супруга или ванбрачног партнера жене — оплодња *post mortem*. Већина земаља не дозвољава имплантцију ембриона после смрти супруга или ванбрачног партнера, нити инсеминацију семеном лица које више није живо. У француском закону је изричито предвиђено да мушкарац и жена који чине супружнички или ванбрачни пар морају бити живи у тренутку имплантације. Осим тога, предвиђено је да треба да буду у годинама када су способни за рађање, морају се претходно сагласити за трансфер ембриона или инсеминацију, и бити венчани или у стању да докажу свој заједнички живот у трајању од најмање две године. Познат је француски случај *Parpalaix v. CECOS* у којем се радило о томе да је супруг чије су семене ћелије биле замрзнуте умро, а његова супруга је желела да се изврши оплодња после његове смрти.[16] У Швајцарској, такође, није дозвољена инсеминација, нити ембрио трансфер *post mortem*. Законом је изричито предвиђено да се ћелије заметка или импрегниране јајне ћелије не смеју употребљавати након смрти особе од које потичу.[17] У Италији је један од субјективних предуслова да би лица могла приступити техникама медицински асистираног рађања то да су обоје живи, тако да ни према италијанском праву није дозвољена *post mortem* инсе-

---

[14] Закон од 19. фебруара 2004, бр. 40, Норме о медицински асистираном рађању Италије, *Службени лист* 45/04, 2004, чл. 3.

[15] Rhona Schuz (1996). The Right to Parenthood: Surrogacy and Frozen Embryos, *The International Survey of Family Law*, A. Bainham (ed), The Hague, Boston, London, Martinus Nijhoff Publishers.

[16] Драшкић, Марија (1992). Породичноправни аспекти артифицијелне инсеминације, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 4, стр. 240, cit. Deutsch, Parpalaix et al. v. C.E.C.O.S., Medicine and Law, br. 47/1985, str. 299. Jones, David Artifical Procreation, Societal Reconceptions: Legal Insight from France, The American Journal of Comparative Law 3/1988. Пошто *post mortem* инсеминација у Француској није дозвољена, г-ђа Parpalaix је покренула судски поступак у коме је од установе CECOS у којој су семене ћелије чуване, тражила да јој предају семене ћелије њеног преминулог супруга. Центар је такав захтев одбио. Виши суд у Кретјеу донео је одлуку 1. августа 1984. године у којој је стао на становиште да се у овом случају ради о једном посебном уговору, према коме се Центар обавезао да, са једне стране, конзервира сперму, а са друге стране, да је преда на захтев донора или било које друге особе коју он одреди. Стога је наредио туженом Центру да на захтев удовице преда сперму лекару кога она изабере. Медији су известили да је оплодња г-ђе Parpalaix овим семеним ћелијама извршена у иностранству, али да није била успешна.

[17] 810.11 Савезни закон о медицински потпомогнутој оплодњи (Закон о медицинској оплодњи — FMEDG) 18. 12. 1998. (стање на дан 14. октобра 2003. године) Швајцарске, чл. 3.

минација, нити ембрио трансфер, чл. 5. Закон Србије предвиђа као услов да у време примене поступака постоји заједница живота између супружника или ванбрачних партнера, из чега би се могло закључити да оплодња после смрти супруга или ванбрачног партнера није дозвољена. Међутим, у чл. 58/4, а који се односи на супружнике, односно ванбрачне партнере који су укључени у поступак БМПО, се каже да је могућ писмени пристанак лица од кога потичу репродуктивне ћелије (у складу са овим законом, односно на основу тестамента) да се његове ћелије могу употребљавати и после његове смрти. Законодавац је и овде нејасан и контрадикторан. Када се ради о репродуктивним ћелијама донора законом се дозвољава њихово коришћење после његове смрти, ако је он/она дала сагласност у том смислу (чл. 53/2).

Закон о хуманој фертилизацији и ембриологији Велике Британије из 2008. године, дозволио је оплодњу *post mortem* и прецизно регулисао под којим условима ће се супруг или ванбрачни партнер сматрати оцем детета у том случају. Пре доношења овог закона, постхумна инсеминација није била забрањена, али је Законом из 1990. године било предвиђено да се у том случају мушкарац после чије смрти је извршена инсеминација његовим семеним ћелијама (или ако је имплантиран ембрион настао из његове сперме), неће сматрати оцем детета. Одредба је унета по препоруци *Warnock*-овог извештаја из два основна разлога. Један је да би се осигурало распоређивање имовине са извесном дозом коначности, а други да се дестимулишу фертилизације после смрти партнера, због могућих дубоких психолошких проблема детета и мајке.[18] Скорашњим Законом из 2008. године, овакав став је напуштен.

Следеће питање се односи на дозвољеност донирања ембриона за оплодњу другог пара. У неким земљама је дозвољено донирање ембриона, уз сагласност лица од којих ембрион потиче (Велика Британија, Француска, Грчка). У другој групи су земље које не дозвољавају донацију ембриона (Словенија, Аустрија, Италија). Према ЗБМПО постоји нејасноћа о томе да ли је донирање ембриона другом пару дозвољено. Наиме, постоји контрадикторност између чланова 56 и 58. У члану 56/16 је изричито предвиђено да је забрањено поклањање људских ембриона у поступку БМПО. Међутим, у члану 58/6 се предвиђа да је овлашћена здравствена установа, односно банка ћелија и ткива, дужна да од лица од кога потичу репродуктивне ћелије, односно неупотребљени рани ембриони писмено захтева изјашњавање о даљем поступању са репродуктивним ћелијама, односно неупотребљеним раним ембрионима, па, између осталог и да ли жели да их донира за поступак БМПО за друге. Овде се ради о очигледном пропусту законодавца да у коначној редакцији текста доследно да примат једном од решења, а која су потпуно супротна једно другом.

---

[18] Morgan, Lee op. cit., 28.6.b.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Право на планирање породице, односно, право на слободно одлучивање о рађању деце је савремено право, ради се о основном људском праву, сложеном праву, јер обухвата низ овлашћења његовог титулара која му омогућују да доноси одлуке у вези са рађањем деце. Титулар права на слободно одлучивање о рађању је човек у генеративном добу. Нека овлашћења титулар права може остварити самостално (нпр. одлука о рађању зачетог детета, лечење смањене плодности, стерилизација, прекид трудноће), док је за нека овлашћења потребна одлука жене и мушкарца као јединственог, целовитог, двојног субјекта[19] (нпр. код природног зачећа детета, зачећа уз помоћ биомедицине). Када се ради о биомедицинској репродукцији универзално је прихваћен став да је за све врсте поступака потребна сагласност оба партнера, а ако недостаје сагласност мушкарца, то може довести до промена у родитељском односу. На пример, мушкарац који се није сагласио са хетерологном инсеминацијом (донор инсеминацијом) има право да оспори своје очинство. Овај став је доследно спроведен у оним правима која захтевају сагласност оба партнера приликом сваког поступка оплодње и то све до момента инсеминације односно имплантације ембриона (Србија, Словенија, Велика Британија, Данска, Француска, Грчка, Швајцарска, Холандија, Белгија, Немачка, Финска итд.). Тако је и Европски суд за људска права у случају Еванс в. Уједињено Краљевство изразио мишљење да право на поштовање приватног и породичног живота мушкарца у контексту IVF поступака није мање вредно у смислу његове заштите, у односу на исто такво право жене. Може се рећи да је практична последица ове законске солуције могућност дата мушкарцу да одустане од даљег поступка и против жеље жене да се са поступком настави да би се родило дете.

Породични статус детета, материнство и очинство, регулисан је у Закону о лечењу неплодности поступцима биомедицински потпомогнутог оплођења Србије, најблаже речено, неспретно. Законодавац, нажалост, није показао потребно разумевање родитељских односа који могу настати у поступцима биомедицински потпомогнутог оплођења. Осим што су решења овог закона теоријски недоследна, она у пракси могу имати за последицу ситуацију у којој би дете остало без правног оца.

У поступцима биомедицински потпомогнуте репродукције *in vitro* у многим случајевима преостају ембриони који нису употребљени у првом поступку (прекобројни или сувишни ембриони). У овом моменту правни статус ембриона није одређен. У Закону о хуманој фертилизацији и ембриологији Велике Британије из 1990. године, а на бази познатог *Warnock*-овог извештаја, одређено је да ембрион „заслужује поштовање", али се у теорији права указује да је још увек отворено питање интерпретације ове формулације.[20] О судбини преосталих ембриона на пр-

---

[19] Појам јединственог, целовитог, двојног субјекта преузет од проф. др Милоша Стеванова, Право на слободно родитељство, *Зборник Правног факултета у Новом Саду* 11/77, стр. 49.

[20] Op. Cit. Deech, Smajdor, стр. 188.

вом месту одлучују лица која су даваоци гамета од којих је ембрион настао (брачни или ванбрачни партнери). ЗБМПО Србије оставља нејасноћу да ли је у домаћим условима дозвољена донација ембриона, с обзиром на постојање два члана која су међусобно контрадикторна.

Када се ради о дозвољености оплодње после смрти супруга или ванбрачног партнера српски законодавац је и овде нејасан и контрадикторан. Закон предвиђа као услов за примену поступака БМПО постојање заједнице живота између супружника или ванбрачних партнера, из чега би се могло закључити да оплодња после смрти супруга или ванбрачног партнера није дозвољена. Међутим, у другој одредби истог закона који се односи на супружнике, односно ванбрачне партнере који су укључени у поступак БМПО, се каже да је могућ писмени пристанак лица од кога потичу репродуктивне ћелије да се његове ћелије могу употребљавати и после његове смрти.

Србија је једна од последњих европских земаља која је донела закон који уређује биомедицински потпомогнуто оплођење. Постојала је прилика да се искористе искуства других земаља и донесе закон који би био доследан, теоријски смислен и јасан. Ова прилика је, међутим, пропуштена. Изражавамо наду да ће у што скорије време овај закон бити измењен, отклоњене нејасноће и контрадикторности и усклађен с теоријским правним принципима.

ЛИТЕРАТУРА

Derek Morgan, Robert G. Lee (1990). *Blacstone's Guide to the Human Fertilisation and Embryology Act 1990.*

Jacqueline Rubellin-Devichi (1994). Reforms and Controversies, *The International Survey of Family Law*, A. Bainham (ed.).

Erwin Bernat, Erich Vranes (1996). The Austrian Act on Procreative Medicine: Scope, Impacts and Inconsistencies, D. Evans (ed.) *Creating the Child.*

Olivier Guillod (2000). A New Divorce Law for the New Millenium, *The International Survey of Family Law*, A. Bainham (ed.).

Åke Saldeen (2004). The Children Ombudsman, Adoption by Homosexual Partners and Assisted Reproduction, *The International Survey of Family Law*, A. Bainham (ed.).

Linda Nielsen and Annette Kronborg (1996). Legislation on Assisted Reproduction, Reports on Adoption, the Family Principle and Blessing Registered Partnerships, *The International Survey of Family Law*, A. Bainham (ed.).

Efie Kounougeri-Manoledaki (2005). Surrogate Motherhood in Greece (According to the New Law on Assisted Reproduction), *The International Survey of Family Law*, A. Bainham (ed.).

Ruth Deech, Anna Smajdor (2007). *From IVF to Immortality*, Oxford University Press.

Rhona Schuz (1996). The Right to Parenthood: Surrogacy and Frozen Embryos, *The International Survey of Family Law*, A. Bainham (ed), The Hague, Boston, London, Martinus Nijhoff Publishers.

Kerry Lynn Macintosh (2005). *Illegal Beings*, Cambridge University Press.

Марија Драшкић (1992). Породичноправни аспекти артифицијелне инсеминације, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 4.

Милош Стеванов (1977). Право на слободно родитељство, *Зборник Правног факултета у Новом Саду* 11/77.
Гордана Ковачек-Станић (2008). *Легислатива о људској репродукцији уз биомедицинску помоћ*, Нови Сад: Центар за издавачку делатност — Правни факултет.
Гордана Ковачек-Станић (2009). *Породично право: партнерско, дечје и старатељско право*, Нови Сад: Центар за издавачку делатност — Правни факултет.
Гордана Ковачек-Станић (1999). Непознато биолошко родитељство као потенцијални узрок нехотичног инцеста, *Сексуалност, агресивност, делинквентност*, Зборник радова са Симпозијума, Нови Сад: Матица српска.
Гордана Ковачек-Станић (2001). Породично-правни аспекти сурогат материнства, *Правни живот* 9.

FAMILY LAW ASPECT OF BIOMEDICALLY ASSISTED CONCEPTION IN SERBAIN AND EUROPEAN LAW

by

Gordana Kovaček-Stanić

Summary

Free access to biomedically assisted conception for the couples of less than 40 years of age has been introduced in Serbia recently, while in 2009 the Act on curing infertility by biomedically assisted conception was adopted. In this paper the following issues are discussed: notion of biomedically assisted conception, participants in the process, donors, motherhood and fatherhood, status of spare embryos. The author concludes that even though Serbia is one of the last European countries to adopt the Act on biomedically assisted conception and there was an opportunity to use the experiences of other countries in this field and to adopt an act which would be theoretically meaningful and clear, unfortunately this opportunity was not taken. The author expresses hope that the Act would be changed in a near future, in order to clear the lack of clarity and contradictions and harmonize legal solutions with theoretical legal principles in this field. In this paper the author uses comparative method comparing Serbian legislation and legislation of different European countries.

UDC 314.3(497.11)
Оригинални научни рад

Мирјана Бобић

УБРЗАЊЕ МОДЕРНИЗАЦИЈЕ БРАЧНОСТИ КАО УСЛОВ РЕХАБИЛИТАЦИЈЕ РАЂАЊА У СРБИЈИ

САЖЕТАК: У првом делу рада показује се да Србија (без Косова и Метохије), као и друге земље ех-Југославије, још увек није закорачила у „другу демографску транзицију", иако је регистрован пад универзалности брака. Уместо бихејвиоралног заокрета ка постмодерним, индивидуализованим типовима и формама унијама у савременој Србији становништво прибегава стратегији пасивне адаптације на перзистирајуће структурне баријере, што се на агрегатном плану изражава кроз: одлагање брака и старење фертилитета, готово одсуство серијалних моногамија (бракова вишега реда), уз пораст проширених породичних домаћинстава, а на демографском плану производи познате неповољне ефекте: дуготрајно низак наталитет, негативан природни прираштај, депопулацију и изражено старење. Такав демографски развитак одиграва се у специфичном контексту — споре друштвене трансформације и глобализације (укључивање у европске и светске интеграције).

У другом делу рада се, позивајући се на релевантну социодемографску литературу и емпиријска (домаћа и страна) истраживања, пропитује хипотеза о повезаности „слабљења" традиционалне породице и могућег подизања фертилитета. Питамо се да ли је убрзање индивидуализације брака и породице један од могућих (неискоришћених) путева рехабилитације рађања у наредном периоду, при чему се под генераторима тих процеса означавају: промене у правцу егалитарности/флексибилности родова и опадање тесне међугенерацијске кохезије, зарад прихватања, другачијег, проактивног и лично одговорнијег животног обрасца?

Ово је сасвим ново откриће у савременој, интердисциплинарној демографији, које су релевантни аутори извели на бази анализе богате емпиријске евиденције. Најзад, наравно да се овим прилогом никако не жели пренебрегнути значај практичних политика (популационе, социјалних, стамбених, здравствених, и сл.) за које се иначе, сама ауторка залаже, већ се желело указати на неке посредне начине њиховог ефикаснијег деловања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, брачност, „друга демографска транзиција", родови, породица, рађање, политике

САВРЕМЕНЕ ОДЛИКЕ БРАЧНОСТИ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ[1]

Подаци о брачној структури и динамици сведоче о паду универзалности брака у Србији (без Косова и Метохије у целом тексту), (табеле 1 и 2, слика 1).[2]

Табела 1. — Брачне структуре становништва централне Србије, Војводине и Београда, старијег од 15 година, 1971—2002, у %

	Неожењени/ Неудате	Ожењени/ Удате	Удовци/ Удовице	Разведени/ Разведене	Укупно
			Централна Србија		
1971.	20.8	68.6	8.1	2.2	100.0
1981.	19.2	69.5	8.3	3.0	100.0
1991.	20.0	68.2	8.4	3.3	100.0
2002.	24.1	61.4	10.6	3.9	100.0
			Војводина		
1971.	22.2	66.0	8.9	2.7	100.0
1981.	20.4	67.1	9.2	3.3	100.0
1991.	20.0	66.3	9.8	3.9	100.0
2002.	25.4	58.7	11.5	4.4	100.0
			Београд		
1971.	23.7	65.1	7.0	4.1	100.0
1981.	21.4	65.9	7.0	4.8	100.0
1991.	23.6	62.9	7.4	5.0	100.0
2002.	27.7	56.7	9.9	5.6	100.0

Извор: Б о б и ћ, 2004: 384.

Током последњих деценија стално опада удео лица у браку (табела 1), што је последица пада нупцијалитета (слика 1), али и све малобројнијих генерација у женидбено удадбеном контингенту, условљених дуготрајним снижавањем наталитета и старењем генерација (П е н е в, *et al.*, 2006). У последњем међупописном интервалу (1991—2002), посебно се региструје значајан пораст никад жењеног/удаваног становништва, а потом удовичког. Учешће разведеног становништва је, такође, повећано, али у најмањој мери (табела 2).

[1] Рад је настао као резултат рада на пројекту *Друштвени актери и друштвене промене у Србији 1990—2010. године*, евиденциони број 149005, који финансира Министарство за науку и технолошки развој РС.

[2] За табеларни део података о Србији, захваљујем се на помоћи Јелисавети Вукелић, социологу и докторанту са Филозофског факултета у Београду.

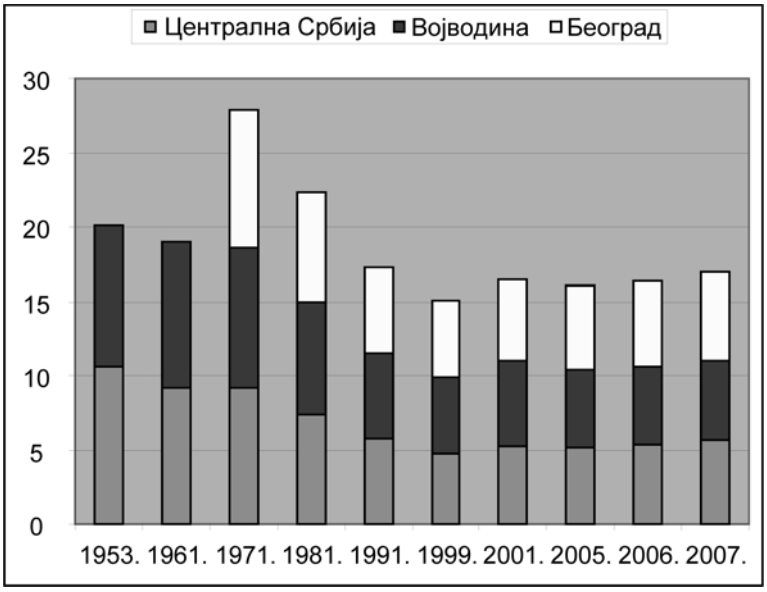

Слика 1. — Промена опште стопе брачности Србије у ‰ (без Косова и Метохије) и Београд (1953—2007)[3]

Стопе развода брака су константно ниске већ више деценија, посебно у поређењу с развијеним земљама (табела 2, слика 2). Међутим, последњих година примећен је раст коефицијента диворцијалитета. У Србији се данас просечно на сваких 100 склопљених бракова разведе 20 постојећих (видети одговарајуће податке РЗС).[4]

Табела 2. — Општа стопа развода брака, централна Србија, Војводина и Београд, 1953—2007 (у ‰)

	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2002.	2005.	2006.	2007.
Централна Србија	1.3	1.5	1.2	1.1	0.9	1.0	1.4	1	1.1	1.2
Војводина	1.0	1.7	1.8	1.6	1.3	1.2	1.2	1.1	1.2	1.2
Београд	...	...	1.2	1.8	1.3	1.1	...	1.0	1.0	1.2

Извор: *Демографске статистике* одговарајућих година, СЗС, РЗС, Градски завод за статистику и информатику, Београд

[3] Велику захвалност за графички приказ табела дугујем Николи Бискуповићу, апсолвенту са ФОН-а, Београд.

[4] Због ограничености простора, презентовани су само неки, изабрани, индикатори брачности, односно „друге демографске транзиције" и трансформације партнерства, те је, поред осталих, изостала и табела о расту коефицијента диворцијалитета. Више о релевантним показатељима брачности видети: Петровић, М. (2006). *Брачност становништва* у: Пенев, Г., *et al.*, (2006) *Становништва и домаћинства Србије према попису 2002. године*, Београд: РЗС, ИДН; ЦДИ и ДДС.

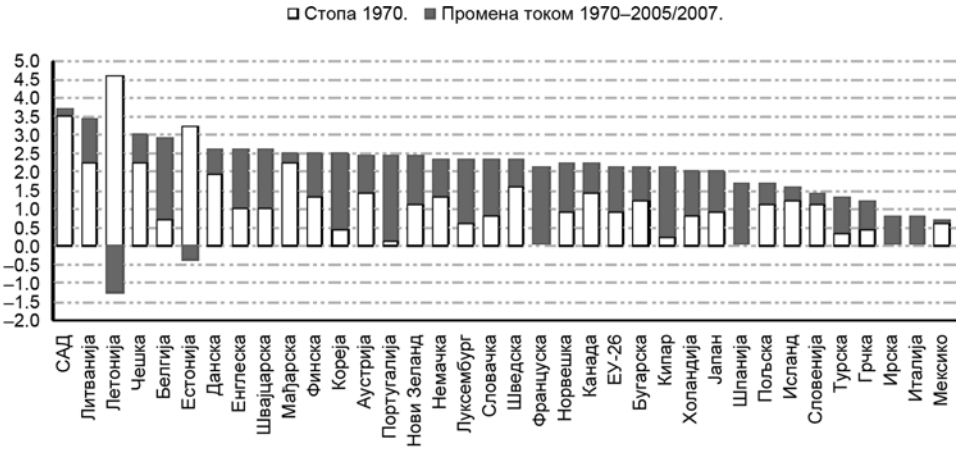

Слика 2. — Раст стопа развода у свим ОЕЦД земљама од 1970. до 2006/2007.[1]
Број развода на 1000 становника

[1] Подаци се односе на 2005. за земље ЕУ, а за Немачку, Француску, Исланд Нови Зеланд, Турску и САД за 2006.
Извор: Еуростат и УН Статистичко Одељење.

Током 1990-их у Србији је забележен велики скок ванбрачних рађања (слика 3). Реч је о феномену који је нагло порастао и у осталим земљама у постсоцијалистичкој транзицији (слика 5), а који се тумачи распадом друштвеног система и вредности (из претходног, социјалистичког система), разарањем друштвених институција, економском несигурношћу и општом вредносном конфузијом и аномијом, али и ретрадиционализацијом. Неки аутори су склони да овај скок тумаче парадигмама из социјалне патологије (P h i l i p o v, D o r b r i t z, 2003), будући да се тиме прекида школовање, редукује културни и хумани капитал, сужавају социјалне мреже, а знатно повећава ризик од сиромаштва и социјалне искључености.

Ако бисмо сумирали анализу брачне структуре на бази агрегатних података и референтних студија о становништву (П е т р о в и ћ, 2006, Б о б и ћ, 2007) могли бисмо констатовати само неке врло специфичне промене које показују да се становништво Србије још увек не приближава модерном типу брачности најразвијенијих земаља Европе и света, као и другим земљама у транзицији (Словенији, Чешкој, Румунији, Мађарској). Према томе, и поред релативног пада универзалности брака, у Србији се још увек није закорачило на пут „друге демографске транзиције" (ДДТ). Додуше, то важи и за остале земље ех-Југославије, са изузетком Словеније (K u h a r, 2009). Као показатељи ДДТ или посттранзиционог развитка у литератури се помињу висока инциденција развода, ширење кохабитација и изванбрачног рађања, уз појачану динамику и учешће бракова вишег реда. Опадање брачности у свету и одлагање у касније године (слика 4) одиграва се у контексту продуженог животног века и индивидуализације (продужено школовање посебно универзитет-

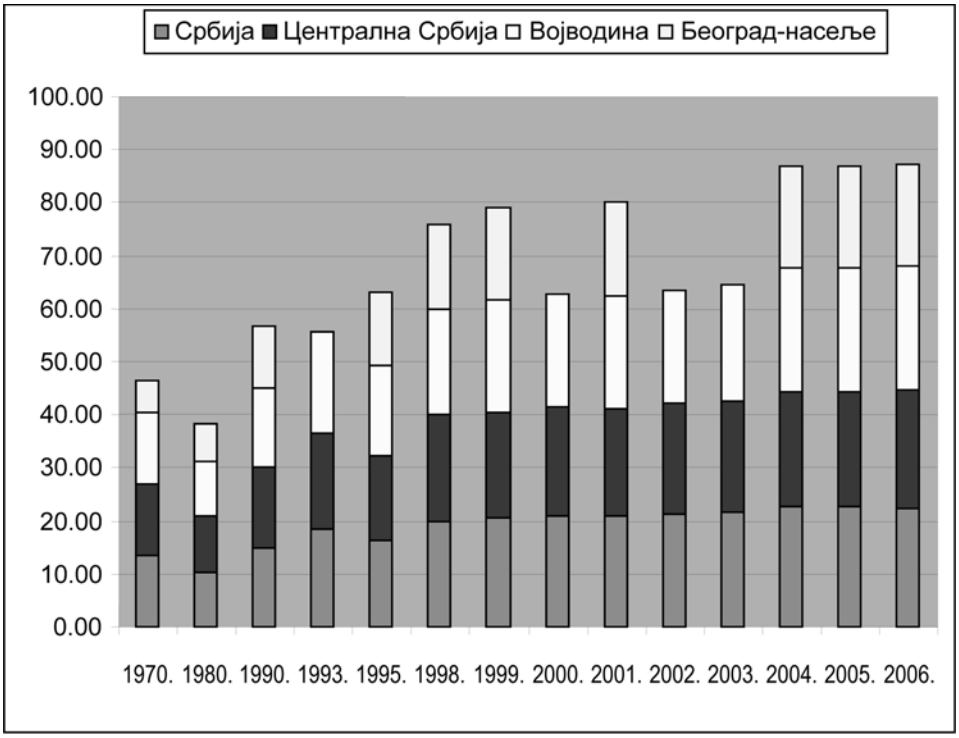

Слика 3. — Кретање ванбрачног фертилитета (удео у укупном броју рођених), Србија, Београд-насеље,[5] 1970, 1980, 1990—2006.

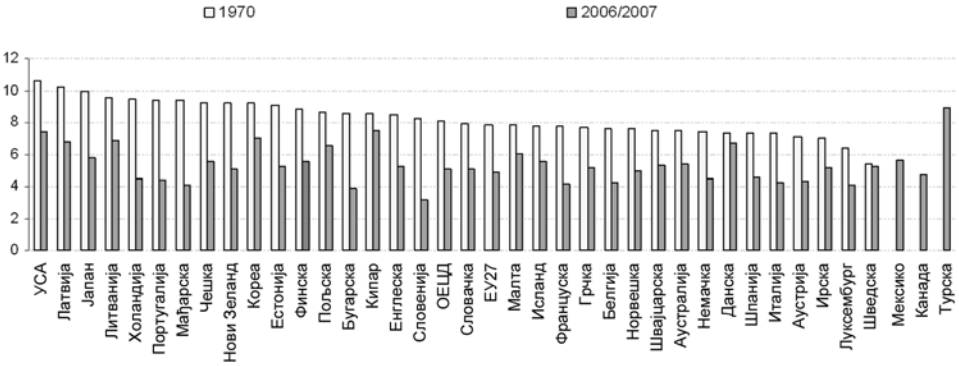

Слика 4. — Пад опште стопе склапања брака у периоду 1970—2007.

Извор: ОЕЦД и УН, Одељења за статистику (http://www.oecd.org/document/4/0,3343,en_2649_34819_37836996_1_1_1_1,00.html

[5] Под „Београд-насеље” мисли се на територију најужег, градског језгра (6 општина: Стари Град, Савски венац, Врачар, Раковица, Нови Београд, Звездара), док „град Београд” обухвата шири простор од 16 општина (укључујући и приградске).

ско, опредељење за професију и каријеру младих жена до своје 30. године, затим, нови урбани животни стилови, итд). Самим тим, значајно расте категорија „самаца” (single), а уније су фрагилне и веома диверзификоване, тј. поред (грађанског) брака, присутне су разне алтернативне форме — кохабитације: предбрачне, постразводне, у старости и сл, затим ЛАТ уније (млађих, али и старијих парова који су у браку или у дугој емотивној вези, али задржавају одвојено становање), односно тзв. серијална моногамија (живот у више партнерских заједница током живота), али и друге врсте блиских веза (пријатељства, gay и сл.).

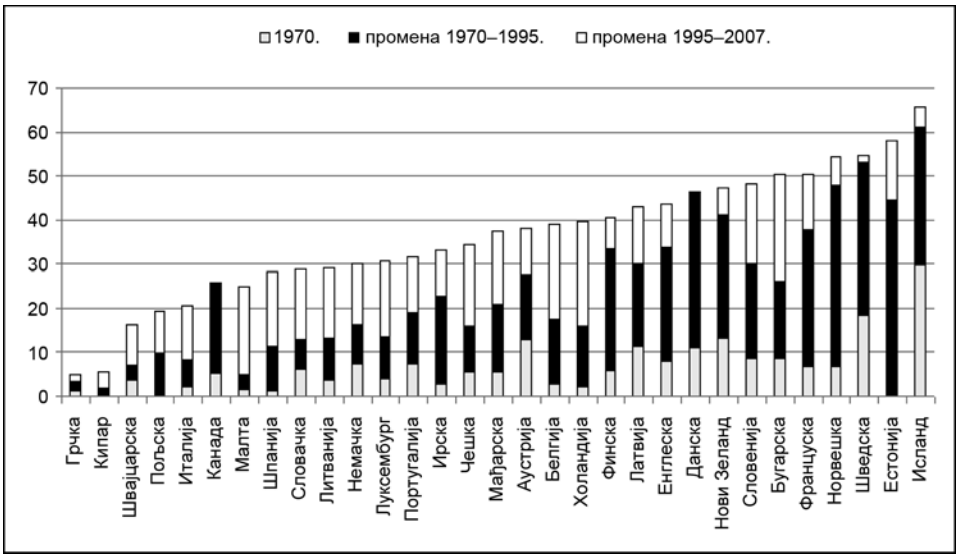

Слика 5. — Промене удела ванбрачних живорођења у свету од 1970-их

Напомена: Земље су рангиране у растућем низу према уделу ванбрачних рађања 2007.
Извор: National Statistical Offices and Eurostat Demographic Statistics for EU countries (ibidem)

Осим путем анкета, референтна литература детектује посттрадиционално брачно понашање и преко статистике ванбрачног фертилитета (слика 5), под претпоставком да се иза њих крију кохабитације.

Раст овог феномена нарочито је изражен у либералнијим срединама и развијеним државама благостања (нордијске земље, западна Европа), док су најмање промене забележене у јужној Европи.

У Србији је ДДТ „блокирана” (Б о б и ћ, 2006) у складу са њеном веома спором постсоцијалистичком трансформацијом и интеграцијом у ЕУ и друге светске, економске и политичке заједнице. Пад брачне универзалности није праћен модернизацијом брака, а у прилог томе, сведоче подаци о ниској заступљености алтернативних партнерских унија. Наиме, статистички подаци о непородичним сложеним домаћинствима и репрезентативна емпиријска истраживања (ISI FF, 2003, 2008) указују да је распрострањеност алтернативних унија незнатна (испод 2%). Ком-

плементарна емпиријска истраживања младих у Србији (Томановић, Игњатовић, 2004, Бобић, 2003, 2004, 2006), указала су на успорено осамостаљивање од родитеља, тј. везаност младих генерација за породичне ресурсе и одговарајуће вредносне обрасце профамилизма. Наиме, младе генерације још увек снажно везују своје „одрастање" за брачне уније и рађање, а када то није могуће из разлога структуралне природе (недостатак станова, запослења, општа бесперспективност), онда је логична последица — чекање тј. одлагање. Према томе, у нашем социо културном контексту још увек нема нити интензивније детрадиционализације, нити индивидуализације, а још мање рефлексивне, индивидуализоване биографије (Giddens, 1991, 1992). У вредносном профилу становништва још увек перзистирају идеје о „стандардној" биографији: завршетак школовања, запослење, венчање, рађање.[6]

РОДНА ЕГАЛИТАРНОСТ (ФЛЕКСИБИЛНОСТ) КАО УСЛОВ РЕХАБИЛИТАЦИЈЕ РАЂАЊА У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ

У демографској литератури постоји обиље теорија о ниском фертилитету, које су, међутим, до сада успеле да осветле само део овог феномена (повећано образовање и запошљавање жена, примена савремене контрацепције, снижен морталитет одојчади и мале деце, замена „квантитета" деце „квалитетом", социјална капиларност, међугенерацијски ток добара, итд.), (Мацура, М., 1997). Гери Бекер је начинио значајан продор промовишући „нову економику домаћинства", тј. нужност специјализације улога мушкарца и жене, на основама тржишне рационалности и максимизације добити (Becker, 1991). Данас је све више демографа који повезују локалне родне системе и низак фетилитет, сматрајући ту везу *суштинском* (McDonald, 2000, 2006, Mason, Oppenheim, 1997). Mc Donald доказује да земље као што су Данска, Холандија, Финска и Шведска имају вишу стопу укупног фертилитета од 1,8 деце по жени, у контексту развијеније државне подршке, али и високе родне једнакости међу млађим кохортама. На другој страни, земље јужне Европе, са мање трансформисаним, асиметричним родним системима (Италија, Шпанија, Грчка), данас имају најниже нивое плодности у ЕУ (SUF од око 1,3 па и мање), (Mc Donald, 2006:499) Поред тога, не треба заборавити да, у јужној Европи системи опорезивања фаворизују породицу с једним запосленим, те се примећује недостатак институција за чување деце, флексибилног радног времена, плаћених одсуства и сл., што је у складу са перзистирајућим, традиционалнијим социјалним

[6] Томе насупрот, у северној Европи (Скандинавији и Великој Британији), западном и континенталној делу (Француска, Аустрија, Немачка) и Северној Америци, путање младих људи („young adults") иду у разним правцима, па се, рецимо, рађање догађа у току студија, изван брака, у партнерству или у краткој вези (*lone mothers*). Осамостаљење од родитеља није подстакнуто уласком у брак, већ се тежи да се бар једно време живи самостално, па млади људи живе било сами или са пријатељима, затим, у мање-више привременим везама, што даје читаву лепезу биографија, чинећи их нестандардним.

вредностима. Саме жене, које се све више оријентишу ка (универзитетском) образовању и каријери, не само да одлажу рађање после своје 30. године, промишљајући постојеће околности, већ и антиципирају свој будући живот, посебно уколико желе да имају више од једног детета.

Емпиријска истраживања потврђују да се парови који поседују више образовање договарају и деле кућне послове и бригу о деци, док су мање образовани склонији традиционалној, комплементарној подели родних улога. Анализа резултата међународних анкета је утврдила следећи општи закључак: *Захваљујући равномерној расподели дужности у домаћинству, вишем нивоу економског благостања, као и већој моћи да разбијају традиционалне улоге, жене с вишим нивоом образовања имају жељу за већим бројем деце у поређењу са ниже образованим* (Mills, *et al.*, 2008:7). Жене вишег културног капитала, поред тога, могу да обезбеде и плаћену помоћ у кући, затим и око старих, као и друге бенефиције (разне услуге, кућне апарате за уштеду времена и енергије, оброке изван куће, одморе, краћа путовања и сл.). Обрнуто, жене с нижим нивоом образовања, могу у почетку брака имати жеље за већом породицом, али касније, суочене са туробном свакодневицом, изложене великом економском оптерећењу, уз неравномерну расподелу кућних послова, а немоћне да утичу на традиционалне стереотипе, смањују своје аспирације и одустају од даљег рађања. Мада има евиденције да су и високообразовани парови, склони одлагању, па и одустајању од рађања, ипак међу њима све више има оних који своје намере о великом броју деце (другог и трећег реда) успешно реализују.[7]

Резултати су показали да расподела домаћих послова чак делује јаче од образовања (ibidem). У САД је регистрована нормална U крива када је реч о повезаности поделе кућних послова и нивоа фертилитета, код традиционалних и модерних/егалитарних парова. Код парова где оба супружника раде, модерно оријентисани (они где жена обавља мање од 54% домаћих послова, укључујући и бригу о деци) и традиционално/патријархални (где жена обавља 84% кућних послова) имаће просечно по двоје деце. Лош утицај преоптерећености жена на њихову плодност доказан је у Аустрији, као и у Еуробарометру за 15 земаља ЕУ. Исти налази су потврђени и у Шведској и Мађарској, тј. помак ка егалитаријанизму у савременим, постпатријархалним популацијама, убрзава прелаз на рађање другога детета, мада у случају Шведске, не треба изгубити из вида ефекте државе благостања. Анкете из Италије показале су да уколико се отац више ангажује око првога детета, као и уколико са рођењем првога детета, жена не мора да смањи радно ангажовање на тржишту, постоји већа вероватноћа да ће се одлучити за друго и свако следеће рађање (Mills, *et al.*, 2008).

---

[7] Према томе, најнижи фертилитет је у транзиционим породичним системима, где промене у јавној сфери нису праћене одговарајућим преображајем приватне, као и обрнуто, највише нивое рађања и репродукције можемо очекивати у потпуно традиционалним, односно у постмодерним, родно егалитарним режимима.

СЛАБЉЕЊЕ ТРАДИЦИОНАЛНЕ ПОРОДИЧНЕ КОХЕЗИВНОСТИ КАО УСЛОВ РЕХАБИЛИТАЦИЈЕ РАЂАЊА

У новијој демографској литератури, постоји обиље студија које осветљавају деловање разних чинилаца на перзистирајући низак фертилитет у јужној Европи (Италија, Шпанија), али и у другим срединама, где је традиционално „јака" породица, рецимо на Далеком Истоку (Јапан, Тајван, Вијетнам, Јужна Кореја), (D a l l a, 2007, F u k u d a, 2009). Реч је о новим, ширим, микродемографским, антрополошким теоријама фертилитета, тј. испитивањима деловања конкретног (социјалног, географског и историјског) контекста, у коме се на различите начине репродукују, али и мењају: брак, породица, економски односи, вредности, друштвене норме и политике (H e d i, 2007, D a l l a, Zuanna, 2007, B o o t h, A. and Ann C. C r o u t e r, 2005, и др.).[8] У својој студији, Livi B a c c i (2001) парадокс ниског фертилитета у савременој Италији сликовито сумира *Too few children, too much family* Родитељи „исувише" воле своју децу, каже Паломба (1995), тј. осећају одговорност за живот своје деце „in toto", бринући о њиховом хуманом капиталу, социјалној промоцији и квалитету живота, а што веома оптерећује њихов лични живот и умањује шансе за рађање већег броја потомака, јер их стално притиска „страх од губитка социјалног статуса". Овде се, заправо, ради о побијању закључака научника из прве половине 20 века, да је опадање традиционалне породице тесно повезано с падом фертилитета. Сасвим обрнуто, последњих 20-ак година, тај став је негиран, на основу анализе друштвених процеса и понашања становништва развијених земаља. Наиме, није реч о томе да је породица мање важна у северозападној Европи, него у јужом делу, већ да је код првих, породични модел битно другачији („weak family") с другачијим односом према деци и флексибилним родним режимима. На северозападу Европе, жена није „omnipotentni caregiver", већ је њен равноправни члан, особа с легитимним, испољеним потребама за професионалним постигнућем, уживањем у кругу породице, у слободном времену, па самим тим, сви остали сродници, њен партнер, деца, остарели родитељи и други морају преузети свој део одговорности за властиту судбину. То повећава шансе да се млада жена одлучи на рађање више од једног детета, антиципирајући другачију судбину од оне коју је проживела њена мајка.[9]

---

[8] Генетска истраживања су утврдила да 10% жена није предиспонирано на улогу мајке, независно од биолошке плодности.

[9] Истраживање једнојајчаних близанаца у Данској, које се односило на родитељске жеље око броја деце, показује да рађање другога детета, не повећава уживање мајке, а битно смањује срећу оца, посебно ако су млади. Отуда је на раст удела деце другог и вишег реда велики утицај не само популационих мера (што је познато од раније), него и другачије породичне климе и социјалних (васпитних) пракси.

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

Последња истраживања Института за социолошка истраживања,[10] као и скорашња конференција о породицама у Србији,[11] потврдили су *застој у трансформацији* приватне сфере, тј. њену дубоку ретрадиционализацију и репатријархализацију. Емпиријски резултати су показали не само да није дошло до даљег сужавања породичног састава, односно плурализације форми и типова унија, већ је веома високо учешће проширених домаћинстава (око 1/3), затим старачких: брачни пар без деце (24.5%) и једночланих (12%), али и једнородитељских (17%). Патријархат је доминантан организациони принцип и идеологија приватне сфере (П е ш и ћ, 2009). На овакву, премодерну стратегију сналажења, породице су принуђене услед бројних структурних баријера и недостатка ресурса за просту репродукцију, у економији голог преживљавања. Зато је ту реч о компресији породице (комбиновање личних и групних ресурса, узајамно ослањање чланова једних на друге, удруживање и тсл.). У овим најкрупнијим, али и другим квалитативним аналазама, ближе се илуструје горе показана блокирана ДДТ.

Најзад, иако је намера овога прилога да скрене пажњу на неке неискоришћене потенцијале постмодерних преображаја унутар приватне сфере (у подсистемима партнерства и родитељи-деца), тиме се никако не умањује значај конкретних политика, као и нужних, претходних, макроструктурних промена (бржи економски развој, пораст запослености, инвестиција, животног стандарда), који би деловали синергично са ДДТ, тј. олакшавали би њено испољавање. Исто тако, желела сам да наговестим да антиципирана нестабилност брака и породице у Србије, могу иницирати хуманију и праведнију редистрибуцију унутрашњих ресурса и активацију нових, виталних развојних потенцијала појединаца и група. Демократизација брака и породичних односа могла би да делује подстицајно на подизање нивоа плодности будућих, боље образованих генерација жена и њихових егалитарнијих партнера, тј. младих генерација — носилаца индивидуализованих животних биографија.

ЛИТЕРАТУРА

Б о б и ћ, М. (2007). Брачност становништва и Домаћинства АП Војводине на почетку XXI века у: Ђ у р ђ е в, Б. С. (прир.), *Становништво и домаћинства АП Војводине почетком XXI века*, Нови Сад: АП Војводине, Покрајински Секретаријат за демографију, породицу и друштвену бригу о деци.

— (2006). Блокирана трансформација брачности у Србији — кашњење или изостанак ДДТ, у: Т о м а н о в и ћ, С. et al., *Друштво у Превирању*, Београд: ИСИ ФФ.

---

[10] Реч је о три таласа анкетних истраживања на репрезентатитвном узорку (2003, 2007. и 2008) које је спровео Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.

[11] Национална конференција на Филозофском факултету са међународним учешћем *Породице у Србији данас у компаративној перспективи*, у организацији ИСИ ФФ од 9—10. октобра 2009.

— (2004). Трансформација брака — стратегије конзервирања и одлагања промена, у: Милић, Анђелка et al., *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: Свакодневица Србије на почетку трећег миленијума*, Београд: ИСИ ФФ и Чигоја штампа.
— (2003). *Брак или/и партнерство*, Београд: ИСИ ФФ и Чигоја штампа.
Booth, A. and Ann C. Crouter (2005). *Population Problem: Why families in developed world is shrinking and what it means*, London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
Fukuda, S. (2009). Leaving the parental home in post-war Japan: Demographic changes, stem-family norms and the transition to adulthood, *Demographic Research*, http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol20/30/
Giddens, A. (1992). *Transformation of Intimacy*, Polity Press.
— (1991). *Modernity and Self-Identity*, Polity Press.
Dalla, Zuanna (2007). „Fetility as Social Mobility", *Demographic Research* http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol17/15/.
Hedi, P. (2007). Fertilitet kao proces socijalne razmene, *Demographic Research* http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol17/16/.
Kuhar, M. (2009). Да ли су бивше југословенске земље земље Друге демографске транзиције, саопштење на научном скупу *Породице у Србији данас у компаративној перспективи*, Београд: Филозофски факултет, 9—10. октобар.
Mason, K. and K. Oppenheim (1997). Gender and Demographic Change: What do we know? In: G. W. Jones et al. (eds.), *The Continuing Demographic Transition*. Oxford: Clarendon Press.
McDonald, P. (2006): Low Fertility and the State: The Efficacy of Policy, *Population And Development Review*, 32 (3).
— (2000). Gender equity in theories of fertility transition, *Population and Development Review*, 26 (3).
Palomba, R. (1995). Italy, the invisible change, in: R. Palomba and H. Moors (eds.) *Population, Family and Welfare*, The Clarendon Press, Oxford, UK.
Пешић, Ј (2009). Оријентисаност ка патријархалним вредностима на западном Балкану, реферат на конференцији *Породице у Србији данас у компаративној перспективи*, Београд: Филозофски факултет, 9—10. октобар.
Philipov, D., Dorbritz, J (2003): *Demographic consequences of economic transition in countries of central and Eastern Europe*, Strasbourg: Council of Europe Publishing, No 39.
Mills, M., Mencarini, L., Tanturri, M. L., Begall, K. (2008). „Gender equity and fertility intentions in Italy and the Netherlands", *Demographic Research*, http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol18/1/.
Мацура, М. (1997). *Становништво*, Изабрани радови, књ 1. Београд: ЗУНС.
Пенев, Г. et al., (2006) *Становништва и домаћинства Србије према попису 2002. године*, Београд: РЗС, ИДН; ЦДИ и ДДС.
Петровић, М. (2006). Брачност становништва у: Пенев, Г. (et al.), *Становништва и домаћинства Србије према попису 2002. године*, Београд: РЗС, ИДН; ЦДИ и ДДС.
Томановић, Смиљка и Игњатовић, Сузана (2004). Млади у транзицији: Између породице порекла и породице опредељења у: Николић, М. и Михајловић, С., *Млади загубљени у транзицији*, Београд: ЦПА.

ИЗВОРИ ПОДАТАКА

http://www.oecd.org/document/4/0,3343,en_2649_34819_37836996_1_1_1_1,00.html
Демографска Статистика одговарајућих година, СЗС, РЗС, Београд
Статистички годишњак одговарајућих година, РЗС, Београд
Саопштења, (2008) РЗС, Београд

ACCELERATION OF MODERNIZATION OF MARRIAGE AS A CONDITION TO THE REHABILITATION OF PROCREATION IN SERBIA

by

Mirjana Bobić

Summary

The first part of the paper shows that Serbia (excluding Kosovo and Metohia), like other Former Yugoslav states, still has not entered „the second demographic transition", even though the decline of the universality of marriage has been registered. Instead of behavioral shift towards postmodern, individualised types and forms of unions, the population of contemporary Serbia resorts to the strategy of passive adaptation to persisting structural barriers, which, in the aggregate, are manifested through: the postponement of marriage and ageing of fertility, practical absence of serial monogamies (high-ranking marriages), with the increase of enlarged family households, while on a demographic level, it causes familiar aggravating effects: long-lasting low fertility rates, negative population growth, depopulation and intensive ageing. Such demographic development has been occurring in a specific context of slow social transformation and globalisation (European and global integration).

By making reference to the relevant socio-demographic literature and empirical research (national and international), the second part of the paper examines the hypothesis about relation between the „decline" of traditional family and possible increase of fertility. We wonder whether the acceleration of the individualisation of marriage and family could be one of potential (unused) ways of rehabilitation of procreation in the forthcoming period, with determined generators of these processes, such as: modifications in the sense of gender equality/flexibility and decrease of the strict intergenerational cohesion, for the purpose of accepting different, pro-active and personally accountable pattern of life?

This is the latest innovation in modern, interdisciplinary demography, which relevant authors created on the basis of the analysis of abundant empirical records. Finally, the purpose of this paper is not to disregard the significance of practical policies (population, social, housing, health care and others), which the author of this paper supports, but to point out some indirect means of their more efficient implementation.

UDC 314.74
Оригинални научни рад

Јелена Предојевић-Десић

МОГУЋНОСТИ ЗА ПОВЕЗИВАЊЕ И САРАДЊУ СА СРБИЈОМ: СТАВОВИ НОВИЈЕ СРПСКЕ ДИЈАСПОРЕ У КАНАДИ И СЈЕДИЊЕНИМ АМЕРИЧКИМ ДРЖАВАМА

САЖЕТАК: Виртуелни и стварни контакти стварају могућности за проток идеја и информација, и на тај начин се развија такозвана култура мрежа, која многоструко може допринети, не само зближавању, већ и креирању спектра нових развојних модела, нарочито у области економије. На основу анкетног истраживања које је 2008. године спроведено међу високообразованим лицима из Србије, који сада живе у САД и Канади (на узорку од 430 испитаника), у раду је анализирано: какав је однос наше дијаспоре према тренутној друштвено-економској ситуацији у Србији, какви су им планови за будућност, везани за живот и рад, да ли је могуће успоставити сарадњу с нашом високостручном дијаспором, као и које су области сарадње које могу бити развијане са Србијом и њеним институцијама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: међународне миграције, високообразована лица, српска дијаспора, транснационалне активности

Савремене међународне миграције представљају важан део глобализацијских процеса, који се не односе само на поље економије, у смислу токова капитала, роба и услуга, већ и много шире, у смислу токова идеја, културних добара и људи. Глобализација миграција представља процес који подразумева умножавање миграционих кретања, као и убрзавање миграционих образаца, раст броја миграната, феминизацију миграција, диференцијацију економског, социјалног и културног порекла миграната, детериторијализацију културних заједница, као и многоструке видове припадности дијаспори. Међусобан однос таквих процеса доводи до даљег ширења миграционих токова, који се не могу зауставити ни економским ни политичким мерама (P a p a s t e r g i a d i s, 2000). Повећавање обима међународних миграција и мобилности радне снаге у савременим условима наше „глобалне епохе", отварају нове могућности за нове и ефикасније начине повезивања дијаспоре са земљама порекла. Чиниоци глобализације, који преко различитих механизама значајно ути-

чу на те процесе и отварају нове путеве могућег повезивања, поновног спајања, опстанка или прогреса су: глобализована светска привреда, нови видови међународних миграција, развитак космополитског сензибилитета, као и оживљавање религије као средишта друштвене повезаности.

Глобализована привреда даје простора различитим начинима повезивања, увећавања предузетништва и развитку нових категорија стручњака, нарочито из области информационих технологија и менаџмента, и на тај начин мења, односно, ствара нове могућности за дијаспору. Многи економски и друштвени актери, укључујући и државе, међународне организације и транснационалне корпорације, дају велики замајац светској привреди. Глобализована привреда, такође, укључује и проширује функције старе трговинске и предузетничке дијаспоре. Пословне трансакције се развијају између рођака у дијаспори и код „куће", јер дијаспора омогућава да се развитак малих и породичних послова прилагоди ширим привредним системима и задобије функционалнији, продуктивнији и прогресивнији карактер. Савремена предузетничка и трговинска дијаспора се стога може посматрати као истрајан и вероватно, у савременим условима новоизграђен модел друштвене организације који вишеструко може бити од користи самој дијаспори, њеној матици и земљама у којима се дијаспора налази (C o h e n, 2008).

Нови видови међународних миграција, који подстичу временски ограничена радна ангажовања и уговоре, породичне посете, честа повремена путовања и боравке у иностранству, представљају супротност раније најзаступљенијим видовима сталног насељавања и добијања држављанства у земљама дестинације. Међународне миграције се веома добро прилагођавају условима глобализације. Временом се обим миграција повећава, у њихове токове се укључују мигранти из све већег броја земаља, а друштвене и културне карактеристике миграција се умножавају. На размеђи два века долази до брисања јасних граница између „миграцијских простора" из неразвијеног Истока ка развијеном Западу, тако да се у исто време, раније јасно одређене емиграционе и имиграционе зоне, све више јављају и као простор порекла и простор пријема, транзита и циркулације. Земље из којих се раније, углавном, исељавало сада постају и земље у које се усељава.

Развитак космополитског сензибилитета у многим метрополама, углавном, економски развијених земаља јавља се као резултат интензивирања и умножавања разноликости међусобних контаката и односа међу људима из различитих крајева света. Глобална промена средишта финансијских центара, индустријских постројења и других учесника у светској привреди намеће јасно структурисану просторну мрежу глобалне моћи. Најважнија чворишта ових просторних мрежа названа су „светским" или „глобалним градовима". Седишта транснационалних корпорација нису једини фактор који их одређује, међутим, представљају важне проводнике ових процеса (S a s s e n, 1990).

Такође, оријентација и смер деловања дијаспоре непрекидно су изложени утицају две нераскидиве али међусобно супротстављене појаве,

присутне на свим местима где се на истом простору сустиже мноштво различитих култура — глобализма и локализма. У савременом свету, културне и лингвистичке различитости су општеприсутне, а могућности комуникације с другима и разумевање њихових култура су, барем потенцијално, многоструке. Мобилност и имиграција воде потреби за успостављањем ближих односа међу људима различитог етничког порекла у пословном и шире, животном окружењу. Такав савремени космополитизам се може сматрати новим обликом понашања (V e r t o v e c, C o h e n, 2001). С друге стране, национализам, етнички партикуларизам, религиозни фундаментализам, расизам, као и друге облике друштвене искључивости, које упркос глобализацији добијају на значају, Робин Коен (2008) је уопштено назвао — локализам. Под тим се подразумева неадекватан одговор на изазове сталног ширења тржишта, као и нове етичке и културолошке потребе проистекле из глобализације. У првом реду се мисли на немогућност да се у новој средини и у новим околностима створи опипљива и прихватљива слика етничког и културног идентитета, који је стваран у другим просторним и временским оквирима. Дијаспора — као облик друштвене организације, кроз своје активности има широке могућности да приближи и усагласи ове две супротстављене стране истог процеса.

Оживљавање религије као средишта друштвене повезаности. Потреба за припадношћу одређеној заједници својствена је сваком човеку, а испољавање идентитета је, углавном, повезано кроз одржавање присних породичних веза, блискост коју даје заједничка религија, језик или начин живота. Ово је нарочито изражено код мигрантских заједница које су просторно одвојене од заједница из којих потичу. Зато, веза између религије и дијаспоре постојала је још од њиховог самог настанка, а један од кључних фактора организованих религија који су омогућили њихов опстанак, је њихова могућност прилагођавања етницитету, национализму, а сада и глобализацији (C o h e n, 2008). Кроз умножавање различитих видова религијског повезивања, одређене религије добијају карактер „светских” или „глобалних” конфесија. Сматра се да се вери религиозне дијаспоре кроз различите могућности које пружа „глобализација”савременог начина живота, отварају и шире могућности и већа брзина повезивања, тако да и у религијском смислу слабо повезане заједнице могу лако да одржавају контакте са својим верским центрима (S m a r t, 1987).

ВИСОКООБРАЗОВАНА ДИЈАСПОРА КАО НОСИЛАЦ ПРИВРЕДНОГ РАЗВИТКА

Расположивост високообразоване и стручне радне снаге постало је кључно питање економског просперитета једне државе. Привлачење високостручних кадрова, нарочито стручњака из области информационих технологија, један је од најважнијих циљева имиграционих политика индустријски развијених земаља. Прекоморске земље с дугом традицијом

имиграције (САД, Канада, Аустралија) све више побољшавају услове за привлачење високообразованих, европске земље попут Немачке, Француске и Велике Британије у последњих десетак година спроводе програме за привлачење високообразованих кадрова, како из развијених, тако и из неразвијених земаља. Иако позната као земља с веома рестриктивним имиграционим законима, Јапан је такође омогућио значајно боље услове за привремени радни боравак високообразованих миграната. Омогућавање повољнијих услова за усељавање и циркулацију најобразованијих структура страног становништва убрзано постаје једна од главних проблематика имиграционих политика развијених земаља. Сматра се да ће „борба за главе" постајати све оштрија међу економски развијеним земљама, нарочито јер је широко прихваћена теза да ће потребе за страном радном снагом наставити започете трендове поларизације потреба на тржиштима рада развијених земаља, ка високостручним пословима, с једне, и неквалификованим пословима и сектору личних услуга (рад у оквиру домаћинства, чување деце, нега старих и друго).

Из перспективе земаља порекла, емиграција високообразованих кадрова и стручњака је веома озбиљан проблем. Високообразовани и стручни људски ресурси представљају један од кључних начина за опоравак привредног сектора. Било да се ради о научном, технолошком или привредном развитку у општем смислу, иновативне могућности су постале један од најважнијих предуслова превазилажења јаза између развијених и неразвијених привреда. За најмање развијене земље и земље у развоју проналажење оптималног начина за интегрисање стручних категорија радне снаге представља полазну тачку на дугом и тешком путу ка укључивању у савремене светске токове. Реформе школства, инвестирање у науку и технологију, буџетска издвајања за истраживање и развој, постали су основни индикатори у класификацији земаља у смислу њихове будуће друштвено-економске перспективе.

Научне расправе о „одливу мозгова" се и из перспективе земаља пријема и порекла убрзано трансформишу у разматрање могућности за подстицање тзв. „размене мозгова" или „циркулације мозгова". Њихов главни циљ би био да се на што ефикаснији начин допринесе смањивању негативних последица емиграције најобразованијих, кроз истицање потенцијалне користи од мобилности и размене високостручних кадрова између развијених и неразвијених земаља. На тај начин би се мигранти укључили у различите врсте друштвених и научно-технолошких глобалних и локалних мрежа (П р е д о ј е в и ћ - Д е с п и ћ, 2009), односно, постали носиоци знања и трансфера технологија, и могли постати један од главних чинилаца развитка земље порекла.

Стари образац једносмерних токова технологије и капитала од центра ка периферији постепено се замењује далеко комплекснијим двосмерним током знања, вештина, капитала и технологија између различито специјализованих регионалних привреда. Један од најбољих примера је Силиконска долина у САД која је највеће и најкомплексније тржиште као и водећи извор нових технологија. То је центар који се већ дуже

времена налази у центру значајног раста разноликости економских, друштвених, као и мигрантских мрежа. Међутим, нови процеси на светском тржишту капитала се мењају: односи између технолошких региона широм света се развијају и усложњавају а нова тржишта се отварају, првенствено у Кини и Индији, што отвара могућности за будуће трансформације у динамици светске привреде. Иако се не очекује да ће се обим послова у овом технолошком центру САД смањити, реално је очекивати да ће се ускоро широм света развити многи технолошки центри у отворенијој глобалној мрежи, различито специјализованих и комплементарних регионалних привреда (S a x e n i a n, 2007).

Треба имати у виду да нису све привреде земаља у развоју у позицији да развијају могућности циркулације „мозгова" и афирмације предузетништва са дијаспором широм света, као једног од најперспективнијих видова повезивања, у почетку највише у економском смислу, а касније и друштвеном, образовном, културолошком. Корист од овакве врсте трансфера технологија могу да имају земље које су значајно улагале у високо образовање, првенствено техничких кадрова, а при том су политички и економски довољно стабилне да би имигранти узели у разматрање опцију да сарађују или се врате у земљу из које потичу. Ово се нарочито односи на Русију, делове Источне Европе, укључујући и Србију, као и неке земље Јужне Америке. Могуће је да одређени центри у овим земљама временом постану атрактивнији за предузетнике повратнике, ако се привреда у њима развије и омогући боље професионалне могућности за повратнике. С друге стране, већина афричких и латиноамеричких земаља нема јаку стручну основу као ни политичку отвореност, како би постале привлачне средине за технолошко предузетништво за њихове емигранте у САД и другим индустрјски развијеним земљама (S a x e n i a n, 2007).

У многим азијским земљама, иако успешном моделу повезивања матице и најобразованијих и најуспешнијих делова дијаспоре, створена је атмосфера која не подстиче предузетништво, које представља један од најефикаснијих и најпродуктивнијих мостова економског повезивања дијаспоре и матичне земље. Један од показатеља је и порекло иновација. На пример, велике компаније у Јужној Кореји полажу право на више од 80% свих америчких патената стечених током 1990-их у Јужној Кореји. Такође, многи предузетници-имигранти, иако веома успешни у САД, немају довољно могућности за ширење сарадње и партнерских односа са средином из које потичу, што је чест случај с Јапаном и Јужном Кореју. То је нарочито тешко за мале фирме, које не могу да постигну услове пословања које нуде велике корпорације у тим земљама. С друге стране, треба истаћи пример врло успешних технолошких предузетника у САД, пореклом са Тајвана, чије су се фирме развијале кроз партнерство с привредним субјектима, углавном предузетницима, у земљи порекла (S a x e n i a n, 2008). Такође, Кина може да послужи као добар пример предузетничког улагања своје дијаспоре, јер већина страних улагања потиче од стране кинеске дијаспоре расуте широм света.

СТАВОВИ ВИСОКООБРАЗОВАНЕ ДИЈАСПОРЕ У САД И КАНАДИ ВЕЗАНИ ЗА САРАДЊУ И ВРАЋАЊЕ У СРБИЈУ

Иако не постоје емпиријска истраживања, која би се могла сматрати релевантним за доношење јасних ставова о повратним миграцијама у земље порекла, и могућим видовима добробити сарадње с дијаспором која углавном живи и ради у економски развијеним земљама, сазнања — проистекла из појединачних истраживања у све већем броју земаља, које паралелно с развојем своје привреде убрзано развијају везе и шире сарадњу с дијаспором, говоре да постоје велике могућности за превазилажење негативних последица одлива мозгова у смеру јачања капацитета друштвеног и економског развитка.

Истраживање међу високообразованом дијаспором пореклом из Србије спроведено је 2008. године на узорку од 430 испитаника, који су у Србији завршили факултете или више школе, емигрирали 1991, или касније и сада живе у Канади или САД. Један од најважнијих циљева истраживања је био да се види какав је став најобразованијих структура новије српске дијаспоре везан за сарадњу са институцијама у Србији, као и евентуални повратак у земљу.

Од укупног броја испитаника, 276 живи у Канади а 154 у САД; 209 мушкараца, односно, 221 жена. Скоро половина је рођена између 1960. и 1969. године, и у моменту истраживања је имала између 39 и 48 година. Највећи број је пре исељавања стекао образовање из тзв. техничких наука за чијим знањима је током 1990-их година и владало највеће интересовање у развијеним прекоморским земљама. Електротехнички и машински факултет Београдског универзитета завршило је 88, односно, 41 лице, као и факултете који су до почетка 1990-их чинили Природно-математички факултет — 63 особе, Медицински и Грађевински факултет са 29, односно 27 дипломаца, Економски и Филолошки са по 20 дипломаца. Вишу стручну спрему је у Србији стекло 16 испитаника. Последипломске или специјалистичке студије је у Србији завршио сваки пети испитаник, а међу њима је било 14 доктора наука. Треба истаћи да је четвртина испитаника имала објављене научне радове. Да би се стекла потпунија слика о образовној структури наше новије дијаспоре треба истаћи да је две трећине учесника у истраживању одлучило да емигрира заједно са супружником или партнером, који су такође у највећем броју случајева имали завршен факултет или вишу школу.

Највећи број учесника у истраживању отишао је да живи и ради ван Србије у време највеће политичке и економске кризе у земљи, као и рата на простору бивше Југославије. Између 1993. и 1994. године иселило се око једне четвртине, док је између 1992 и 1997. године око половине укупног броја испитаника напустило земљу. Пре него што су се одлучили на емиграцију, чак око 80% анкетираних је било са радним искуством у Србији, и то, углавном, у струци, с просечно 6 година радног стажа.

Резултати истраживања показују да најобразованије структуре наше новије дијаспоре у Канади и САД имају сличне особине као и „професионална” дијаспора из других земаља широм света. Кроз различите сту-

дије случаја уочено је да је већина образованих имиграната из различитих земаља, након почетног периода привикавања на нову средину и тражења задовољавајућег посла, углавном задовољна или веома задовољна послом, као и условима рада и живота (Meyer, 2001; Zweig, 2004; Hugo, 2006; Vivek, 2009). Такође, истраживања спроведена међу кинеским и индијским повратницима који су одређено време живели у САД, показују да се велика већина испитаника приликом доласка у САД лако и брзо привикла на живот у новој култури, а да је повратак и привикавање на живот у средине из којих су првобитно емигрирали проузроковао веће потешкоће (Vivek, 2009). У оквиру овог истраживања, показало се да чак три четвртине испитаника сматра да Канада и САД довољно чине да би се имигранти брзо привикли на живот у новој средини. Ту се првенствено мисли на равноправност пред законом, стабилност и поверење у државне институције, поштовање етничких, верских, културолошких различитости, као и њихово подстицање. Такође, пружање помоћи приликом учења језика, тражења запослења, решавања имиграционог статуса и добијања држављанства, мере су које се често истичу као веома важне за осећај прихваћености у новој средини. Више од половине испитаника сматра да су потпуно интегрисани у друштво, док је свега десетак изјавило да нису интегрисани у срединама у којима живе и раде. Од укупног броја анкетираних, који живе у Канади, чак 90% има канадско држављанство. У САД је ситуација знатно неповољнија — око 40% има држављанство, међутим, углавном сви имају регулисан радни статус. У време спровођења истраживања, свега 3% испитаника је било без посла. Велика већина (преко 80%) је обављала послове који захтевају факултетско образовање, као и који су били у струци, било да се ради о занимањима за која су се школовали у Србији или дошколовавали у Канади и САД. Свега 6 анкетираних је изјавило да није задовољно постигнутим животним стандардом, док је чак сваки трећи веома задовољан, а сваки други задовољан стандардом живота који тренутно води.

Добијени резултати значајно говоре у прилог тезе да је интелектуална српска дијаспора, као и њихове колеге пореклом из других углавном неразвијених земаља (Guth, 2008; Güngor, 2005), веома привржена земљи у којој живи и ради, што се, углавном, негативно одражава на њихове планове о евентуалном наставку пословне каријере и живота у земљи порекла. Међутим, њихове емотивне везе са средином из које потичу остају јаке. Скоро сви учесници у истраживању прате медије из Србије, и сматрају да су веома добро или добро информисани о ситуацији у Србији, било политичкој, економској, друштвеној и др. Само је један испитаник изјавио да не одржава контакте с рођацима, пријатељима или колегама из Србије, док више од 70% то редовно чини. Такође, велика већина одржава контакте и упућена је на своје сународнике у срединама у којима живе, не само у смислу одржавања пријатељских и колегијалних односа, већ и у смислу развијања локалних мрежа солидарности и помоћи.

Развитак информационих и комуникационих технологија, пад цена и побољшане могућности транспорта, значајно повећавају могућности лакшег одржавања веза са земљама порекла. Интернет представља главно средство комуникације, како с пријатељима, рођацима и колегама из завичаја, тако и из средина у којима живе. Тек сваки четрнаести испитаник после исељавања из Србије није посећивао своју домовину. Већина испитаника то редовно чини, обично сваке друге или треће године. Оно што треба нагласити је да су везе које наши сународници у Канади и САД одржавају с домовином, углавном, личне природе и нису институционално организоване, било да се ради о контактима које негују са сународницима из домовине или разлозима путовања у Србију. Наводи се да су главни разлози посета пријатељима и рођацима, нарочито родитељима, браћи и сестрама, док се пословни разлози или организован начин мрежног повезивања с колегама и институцијама у Србији не истичу као битни. Овакав начин одржавања веза са средином из које потичу, такође, не представља изузетак у поређењу с исељеницима из других земаља. Међутим, резултати различитих студија показали су да интелектуална дијаспора уколико добије позив, без обзира што пре тога није била организовано укључена у активности везане за земље порекла, углавном позитивно реагује и може активно и ефикасно да се укључи у програме националне подршке и развитка земаља порекла (S a x e n i a n, 2001; M e y e r, B r o w n, 2001; G ü n g o r, 2005).

Наведени подаци представљају важне елементе за стицање подробније слике о томе каква је клима наше интелектуалне дијаспоре када су у питању планови за евентуално враћање у Србију, односно да ли показују жељу и спремност на сарадњу с институцијама у Србији, као и, које су области за њих најприхватљивије. Треба нагласити да је у време спровођења истраживања највећи број испитаника сматрао да је политичка и економска ситуација у Србији, као основни предуслов за успостављање и развијање оваквих мостова, неповољна. Наиме, сваки трећи испитаник сматрао је да су промене мале и незадовољавајуће, док је више од 40% изјавило да је дошло до значајних промена, али да је то далеко од задовољавајућег темпа развитка. Ситуација је неповољна и када се анализирају намере да се најобразованија дијаспора из Канаде и САД-а евентуално врати да живи и ради у Србији. Већина испитаника сматра да су шансе да се врате у Србију веома мале, или да чак не постоје. Скоро четвртина испитаника сматра да се сигурно неће вратити, док око 40% нису сигурни да би се вратили, осим у случају да се ситуација у Србији битно побољша у односу на садашњу. О малој вероватноћи да се наша новија прекоморска дијаспора у догледно време одлучи на повратак у Србију, да живи и ради, говоре и подаци да сваки пети учесник у истраживању не зна да ли жели да се врати за стално у Србију. Свега је 10%, од укупног броја, навело да ће се сигурно вратити у Србију да живи, од чега већина не зна када ће се то догодити, нити прави планове за евентуални повратак у земљу.

Добијени резултати недвосмислено упућују на закључак да путеви успостављања контаката, као и грађења мостова с нашом интелектуал-

ном дијаспором првенствено треба да се развијају кроз проналажење адекватних начина за сарадњу, пре свега у области привреде и науке, али и образовања, културе, уметности и другим пољима. Од укупног броја, свега је 24 испитаника навело да нису размишљали или нису заинтересовани за неки вид сарадње са Србијом и њеним институцијама. Пословна и стручна сарадња с предузећима из Србије је област за коју је заинтесовано више од 40% испитаника, док би учешће у заједничким привредним пројектима било прихватљиво за сваког трећег испитаника. Велика је заинтересованост (скоро 40% учесника у истраживању) и за могућност учествовања у научним пројектима, универзитетској настави и научној и стручној сарадњи с институцијама у Србији. Треба нагласити да већина анкетираних, који су запослени на факултетима, жели сарадњу са Србијом, првенствено у научном смислу — као гостујући професори или чланови истраживачких тимова који би укључили наше научне установе са онима у којима раде. Поред тога, запослени на факултету, као и инжењери, нарочито запослени у области информационих технологија, у великој мери су заинтересовани за пословну сарадњу у области привреде — и као стручни сарадници на заједничким привредним пројектима, и као предузетници који би били спремни да уложе своје знање и капитал у развитак сопственог пословања. Стога би јачање веза и стварање мрежног повезивања између ових структура наше дијаспоре, које представљају агенте промене и преносилаца знања и технологија, и Србије као матичне државе, могло да представља значајан замајац промена не само у привредном, него и ширем друштвеном смислу.

* * *

Виртуелни и стварни контакти стварају могућности за проток идеја и информација, и на тај начин се развија такозвана култура мрежа, која многоструко може да допринесе, не само зближавању, већ и креирању спектра нових развојних модела, нарочито у области економије (Предојевић-Деспић, 2009). Стога, на државном нивоу би требало развијати начине за подстицање ових процеса, односно, променити оријентацију креирања политичких одлука — из статичке у динамичку перспективу (Prelipceanu, 2009). Мигранти за државу могу бити веома важан извор друштвеног, финансијског, културног и политичког капитала (Dufoix, Diminescu, 2006).

Оријентација земаља порекла ка развијању могућности транснационалних делатности, које омогућавају живот и рад у две или више средина истовремено, имала би позитивне ефекте за чвршће повезивање Србије с дијаспором, а нарочито њеним најобразованијим структурама, односно „носиоцима" трансфера технологија, које су спремне да се укључе у различите облике сарадње. Сматра се да економски успешна дијаспора треба да поседује три особине: јак идентитет, професионални профил који омогућава преимућство на тржишту, као и страст за знањем (Kotkin, 1992). Такође, владе земаља порекла би требало да се усмере на подстицање позитивне климе за иновације и пословну сарадњу. Стога, стварање транснационалних заједница и активности је двосмеран про-

цес. Структуре власти које планирају и уобличавају политички одговор државе на потребе за активирањем дијаспоре у циљу привредне сарадње, могу и треба да подстичу међурегионално повезивање, међутим, не могу да створе или нађу замену за транснационалне предузетнике и њихове децентрализоване мреже које се простиру изван политичких и географских граница одређене државе (S a x e n i a n, 2007). Велики број влада земаља порекла редовно одржава контакте и подржава друштвене мреже које њихови сународници међу собом одржавају, у циљу њиховог ангажовања, сарадње или повратка, као и привредног улагања у земљи порекла. Међутим, без ваљаног привредног одговора на предузетничку сарадњу у земљи порекла, показало се да овакви напори немају много успеха. Међурегионалне мреже се развијају само када су имигранти вољни да сарађују и када су у могућности да се врате у своје земље порекла како би развијали пословање у довољном обиму да створе блиске везе са пословном и техничком заједницом своје матичне земље (S a x e n i a n, 2008). За ово је, како је већ наведено, потребна политичка стабилност земље, економска отвореност и одређени степен привредног развитка, нарочито висок степен техничког образовања, првенствено у области информационих технологија.

ЛИТЕРАТУРА

C o h e n, R. (2008). *Global Diasporas. An Introduction.* London: Routledge.

G ü n g o r, D. N., T. A y s i t (2005). Return Intentions of University-Educated Turkish Expatriates. IZA Discussion Paper Series No. 1604. http:/www.iza.org/publications/dps/.

D u f o i x, S., D i m i n e s c u, D. (2006). Scince de l'absence et scince de la double presence. *Actualite de la pensee d'Abdelmalek Sayad Symposium.* Paris.

G u t h, J., G. B r y o n y (2008). Motivations in East-West Doctoral Mobility: Revisiting the Question of Brain Drain. *Journal of Ethnic and Migration Studies.* Vol. 34, No. 5.

H u g o, G. (2006). The Pattern of Skilled Migration flows: today and tomorrow: A View from Asia. Paper presented to Immigration Futures Forum, Monash University Centre, Prato, Italy, 17—19 May.

K o t k i n, J. (1992). *Tribes: how race, religion and identity determine success in the new global economy.* New York: Random House.

M e y e r, J. B. (2001). Network Approach versus Brain Drain: Lessons from the Diaspora. *International Migration.* Vol. 39. No. 5.

M e y e r, J. B., M. B r o w n (2001). The Rise of the Intellecutal Diaspora Networks: Social Identification and Cognitive Associations. *Colombia Ciencia y Technologia.*

P a p a s t e r g i a d i s, N. (2000). *The Turbulence of Migration: Globalization, Deterritorialization and Hibridity.* Cambridge: Polity Press.

П р е д о ј е в и ћ - Д е с п и ћ, Ј. (2009): Мигрантске мреже: незаобилазна перспектива у проучавању савремених међународних миграција. *Социолошки преглед*, 43 (2).

P r e l i p c e a n u, R. (2009). New Migrasion Patterns of Educated Romanians to the EU: What Challenges for the Individuals and for the Nation State? http:/ssrn.com/abstract=1299634.

S a s s e n, S. (2001). *The Global City.* Princeton, W: Princeton University Press.

S a x e n i a n, A. (2001). Silicon Valley's New Immigrant Enterpreneurs. In Cornelius. A. W. Salehyan I. & T.J. Espenshade (eds.). *International Migration of the Highly Skilled: Demand, Supply and Development Consequences in Sending and Receiving Countries*. San Diego: CCIS.

S a x e n i a n, A. (2007). *The New Argonauts: Regional Advantage in a Global Economy*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

S a x e n i a n, A. (2008). The International Mobility of Entrepreneurs and Regional Upgrading in India and China. In: S o l i m a n o, A. (ed.): *The International Mobility of Talent — Types, Causes and Development Impac*. Oxford University Press.

S m a r t, N. (1987). The Importance of diasporas. in S. Shaked. D. Shyulman and C.G. Stroumsa (eds.). *Gilgut: Essays on Transformation, Revolution and Permanence in the History of Religions*. Lieden: Brill.

V e r t o v e c, S., R. C o h e n (2001). Religion and Diaspora. Working paper, Transnational Communities Programme. University of Oxford. http:/www.transcomm.ox.ac.uc/working%20papers/Vertovec01.pdf.

V i v e k, W. (2009). A reverse Brain Drain. *Issues in Scince and Technology*. Spring, 1.

Z w e i g, D. (2004). Globalization and transnational human capital: overseas and returnee scholars to China. *The China Quarterly*. September Issue 179.

POSSIBILITIES FOR CONNECTION AND COOPERATION WITH SERBIA: STANDPOINTS OF NEW SERBIAN DIASPORA IN CANADA AND THE USA

by

Jelena Predojević-Despić

Summary

Virtual and real contacts create possibilities for a flow of ideas and information and in that way a so-called a culture of networks is developed, which can multiply contribute, not only to bringing spectrums of new development models together, but also creating new ones, especially in the field of economics. Based on a survey questionnaire which was carried out in 2008 among highly educated persons from Serbia who now live in the USA and Canada (on a sample of 430 respondents), the paper deals with the following: what is the standpoint of our diaspora towards the current socio--economic situation in Serbia, what are their plans for the future regarding life and work, if is it possible to establish cooperation with our highly qualified diaspora, as well as which fields of cooperation could be developed with Serbia and its institutions.

UDC 331.52(497.11)
Оригинални научни рад

Биљана Радивојевић
Владимир Никитовић

ОДРЖИВОСТ РАДНЕ СНАГЕ У УСЛОВИМА ИНТЕНЗИВНОГ ДЕМОГРАФСКОГ СТАРЕЊА

САЖЕТАК: У раду се говори о утицају демографског процеса старења на величину и старосну структуру радне снаге у Србији. Уз непромењене стопе активности, демографско старење ће довести до смањења обима радне снаге. Изласком из радног узраста, тзв. baby-boom генерација, тј. након 2010. године, очекује се непрестани пад величине радног контингента. Чак ни очекивана имиграција после 2020. године у 90% случајева неће спречити његов даљи пад. Одређена институционална решења, попут померања старосних граница за излазак из радне снаге, могу ублажити негативне ефекте демографских трендова.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: радна снага, демографско старење, Србија

Демографско старење је данас присутно у свим популацијама које се налазе у завршним фазама демографске транзиције, а пре или касније захватиће и све остале. Последица је дугорочног опадања фертилитета и његовог задржавања на ниском нивоу, а затим и потпомогнуто значајним продужењем средњег трајања живота, нарочито у развијеним земљама код којих је смртност у опадању и код старијег становништва, што је убрзавало процес демографског старења с врха старосне пирамиде.

Присуство и интензитет демографског старења, али и његова извесност у будућности, су један од демографских изазова у свим друштвима која су захваћена старењем. Бројне су последице таквих промена у старосној структури популација, а међу њима примат добијају оне које се тичу пензионог и система социјалне заштите и њихове одрживости. Према предвиђањима OECD-а у већини земаља Европске уније број пензионера по раднику ће се удвостручити до половине века. За ЕУ 25 (чланице ЕУ пре уласка Румуније и Бугарске) број пензионера на 100 радника ће се повећати од 50 у 2000. на 100 у 2050. години (у Шпанији и Италији чак 130) (V o d o p i v e c, D o l e n c, 2008). Са економског аспекта, у таквим околностима постаје још важније питање величине радне снаге и њене структуре, јер долази до опадања ефективне понуде

рада и до раста коефицијента зависности старих. Истовремено, у току је, али ће трајати и наредну деценију, период изласка из радног контингента бројчано великих генерација, из тзв. baby boom периода. Управо померање тих генерација ка старијим годиштима, и њихов излазак из радне снаге, највише и детерминишу њену величину и старосни састав. С друге стране, то су и старосне групе, чије се повећање партиципације у радној снази широко разматра као инструмент превазилажења насталих проблема. Тако, нпр. сценарио пораста стопа партиципације код старијих у Француској предвиђа не само пораст понуде рада, него и преокрет опадајућег тренда у растући у наредне четири деценије. С друге стране, у Јапану је интензитет процеса демографског старења такав, да ни пораст активирања старих, али и друга прилагођавања, неће спречити апсолутно смањење радне снаге до 2050. године (V o d o p i v e c, D o l e n c, 2008).

Извесно је да демографски трендови, као и они на тржишту рада и стопама активирања опредељују и будуће промене у величини радне снаге. Уз непромењене стопе активности, демографско старење ће неминовно водити смањењу обима радне снаге. Обрачуни с циљем да се издвоји управо демографски утицај, од оног који се везује за партиципацију на тржишту рада (различитих група становништва, година старости за улазак и излазак из радне снаге) говоре у прилог демографског примата. Тако, за 15 земаља Европе (ЕУ 15, чланице до маја 2004) предвиђено смањење радне снаге од –1.6%, у периоду 2000—2025. године, дугује се негативном демографском ефекту од –7.1% и позитивном ефекту, по питању партиципирања, од 5.5%. Међу поменутим земљама, очекује се да позитиван ефект надокнади неповољан демографски утицај у обезбеђењу радне снаге у Француској, Холандији и Великој Британији, али неће бити довољан да спречи смањење радне снаге у Немачкој, Белгији, Шпанији и Италији. У осталим земаљама може се очекивати њихов уравнотежени утицај (F e l d, 2005).

Пројекције за становништво Европе предвиђају смањење радног контингента, што ће се одразити и на смањење понуде рада. На основу претпоставки средње варијанте пројекција УН, радна снага ће у земљама западне и централне Европе (ЕУ 25) опасти до 2025. године за 7%, а до 2050 године чак за 19%. У одсуству међународних миграција смањење би могло да буде и веће, тј. за 12%, односно 29% у истом периоду. Слична предвиђања односе се и на земље Балкана, такође уз претпоставке да неће бити значајнијих миграционих токова у наредном периоду. Радни контингент ће опадати после 2015. године и смањиће се за 8% до 2025, и за 28% до половине 21. века. С актуелним нивоом стопе активности (стопе партиципације у радној снази) то ће довести до смањења радне снаге за 8% до 2025, и за 30% до 2050. године. У Бугарској, Румунији, Молдавији, Црној Гори и Србији (без Косова и Метохије) већ се бележи смањење радне снаге (M u e n z, 2007).

Промене у обиму и структури радне снаге, као последица интензивног процеса демографског старења, захтевају и конкретне одговоре. Јер, питање старосне структуре активног становништва значајно је, не

само са демографског, већ и са становишта општег социјалног и привредног развоја. Предлажу се различите мере за повећање понуде рада у условима старења на тржишту рада. Посматрано на кратак рок, решење се види у имиграционим токовима, који би могли да утичу и на обим рада, али имајући у виду и изразиту старосну селективност економских миграција, њихов утицај би се одразио и на повољнији старосни састав активних. Отуда се анализама миграција посвећује значајна пажња у многим земљама, с циљем да се сагледају њихове могућности у потребном одржању нивоа понуде рада. Ипак, дугорочно, одрживост радне снаге осигурава се мерама популационе политике, које би третирале и узроке, а не само последице негативних демографских трендова. Одређена институционална решења у датим околностима процеса старења, такође, могу да одрже исти ниво опште стопе активности. Мисли се првенствено на редефинисање старосне границе за излазак из радне снаге. С тим у вези је и питање висине стопе партиципирања у радној снази у граничним старосним групама 55—59 и 60—64 и могућностима њеног утицаја на општи ниво партиципације.

ВЕЛИЧИНА РАДНЕ СНАГЕ У СРБИЈИ

Активно становништво у Србији испољава опадајући тренд после 1981. године. Од око 3.683.000 у време пописа 1981, број активних је опао на 3.398.000 у 2002. години. Према подацима Анкете о радној снази (АРС) опадање је и даље настављено, па се у 2008. години бележи 3.267.000 активних лица. Треба имати у виду, да су још увек у време пописа 2002. године, али и шест-седам година касније, ефекти „демографске дивиденде" из baby-boom периода присутни, а да ће се осећати и читаву деценију. Излазак из радне снаге тих, бројчано великих, кохорти одразиће се значајно и на њен обим у наредном периоду.

Упоредо са променом величине радне снаге у Србији, мењала се и општа стопа активности (проценат активног у укупном становништву). Она је углавном опадала и 2002. износила је 45.3%, а у 2008. години 43.4%. Рачуната само у односу на становништво старије од 15 година, стопа активности износила је 54.2% у 2002. и 51.5% у 2008. години (АРС).

Исти тренд, као у случају укупне радне снаге бележи се и код мушког дела становништва, док је код жена опадање броја активних отпочело касније и регистровано је после 1991. године. Општа стопа активности мушкараца опадале је континуирано све до нивоа од 52.8% у 2002, и 50.2% у 2008. години (60,4%, рачунајући за становништво старије од 15 година). Код жена су испољене супротне тенденције, па је све до 1991. године општа стопа активности имала растућу тенденцију до нивоа од 40%, а затим је опала на 38.3% у време пописа 2002. године и даље на 37% у 2008.години (43.3% код старијих од 15 година).

С обзиром на кретање броја активних у протеклом периоду и њиховог односа према укупном неактивном становништву, мењао се и кое-

фицијент економске зависности. Он је углавном растао. На 100 економски активних било је 108 економски неактивних лица у 1991, 120 у 2002, и 130 у 2008. години (АРС). Ако се посматра само становништво старије од 15 година, на 100 активних било је 94 неактивних у 2008. години (АРС).

Обим радне снаге у Србији детерминисан је демографским и социо-економским чиниоцима. Демографски су у прошлости имали јачи утицај, с обзиром да је у условима неразвијености радна снага доминантан фактор производње. Утицај демографских чинилаца огледа се преко промена у величини радног контингента. У савременим условима највећи део понуде радне снаге формира се унутар радног контингента, док је у сталном паду број и удео активних ван радног контингента, односно из граничних старосних група (до 15 година и преко 65 година). После 1991. године у Србији долази до опадања радног контингента, до нивоа од око 5 милиона 33 хиљаде у 2002. односно 4 милиона 936 хиљада у 2008. години (АРС). Истовремено опада и његов удео у укупном становништву од 68.7% у 1991. на 67.6% у 2002. и 65.6% у 2008. години (Радивојевић, 2006; РЗС 2009). За обим радне снаге, осим величине радног контингента, значајна је и његова искоришћеност, тј. удео активних (запослених и незапослених) из радног контингента у односу на укупан број лица у њему (стопа партиципације). Ниво искоришћености зависи од достигнутог нивоа економског развоја, дужине школовања, нарочито када је у питању економско активирање млађег становништва, утврђених старосних граница за пензионисање, висине фертилитета, прихваћених ставова о привредном ангажовању жена. У Србији је коефицијенат искоришћености радног контингента код укупног становништва испољио мали пад у последњем међупописном периоду и у 2002. години је износио 67.7%, што је резултат опадајућег коефицијента код мушкараца и растућег код жена. Међутим, и поред повећања искоришћености радног контингента код жена, распон у коефицијентима према полу остао је и даље значајан (74.3% наспрам 60.5% у 2002. години). Према подацима АРС у 2008. години искоришћеност радног контингента износила је 62.7% (71.2% код мушкараца и 54.4% код жена)

Демографско старење, као општа карактеристика становништва Србије, присутно је и код активног становништва. Заступљеност млађих генерација радне снаге се смањује, а старијих повећава. У односу на 1981. годину све старосне групе до 35 година међу активнима у Србији смањиле су своје учешће у укупној радној снази, а истовремено је порастао удео старосних група од 35 до 55 година. У време пописа 2002. године најзаступљеније су старосне групе од 40 до 50 година. Радна снага у њима чинила је 28.7% укупне радне снаге. И удео старосне групе 50—54 је такође значајан (11.9%) и нешто већи него групе 25—29 (11.7%). Иначе, у питању су старосне кохорте из послератног baby boom периода. Што се тиче активних у граничним старосним групама, мали је проценат који отпада на радну снагу у њима, и временом се смањивао. Активни у старосним групама 15—19, 60—64 и 65+ збирно су чинили 12.6% од укупне радне снаге у 1981, односно 8.2%, у 2002. години (Ра-

д и в о ј е в и ћ, 2006). Подаци анкете о радној снази, такође, потврђују уочене старосне обрасце, па и даље померање радне снаге ка старијим генерацијама. Наиме, у 2008. години, највећи број активних у радном узрасту је у старосној групи 50—54 (14.5%), а затим у претходној петогодишњој групи (13.8%). Прерасподела радне снаге у корист старијих кохорти последица је померања бројчано великих генерација ка горњој граници радног контингента.

Што се тиче стопа активности по старости и полу, за њих је карактеристично да је активност младих од 15 до 19 година ниска, и да је временом опадала због све чешћег стицања виших нивоа образовања. Специфичне стопе активности су опадале и код најстаријих генерација, с обзиром на континуирано опадање пољопривредног становништва. Највеће стопе активности у 2002. години бележе се у старосним групама од 30 до 50 година, код којих је код мушког становништва преко 90% активних (чак 95.4% у старосној групи 35—39). Код жена су стопе највеће у старосним групама 30 до 44, и то на нивоу од преко 80% активних. Као код мушкараца и код жена је највиша стопа у групи 35—39, 81.2%. Нагло смањење стопа активности код жена наступа у старосној групи 55—59, а код мушкараца у групи 60—64, као последица, углавном, старосног пензионисања (Р а д и в о ј е в и ћ, 2006). И подаци анкете из 2008. године потврђују идентичан модел активирања становништва оба пола по старости (табела 1). Код мушкараца су стопе активности ниже од оних на основу података пописа из 2002. године готово код свих старосних група, осим за старосну групу 60—64. Код жена је тенденција нешто другачија, посебно код средовечних генерација. Наиме, после 45. године живота забележен је пораст стопа активности у односу на ниво из 2002. године.

Табела 1. — Активност по старости и полу, Србија 2002. и 2008.

	Укупно	Старост										
		15—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	50—54	55—59	60—64	65+
Структура активних												
2002												
Свега	100	2.7	9.0	11.7	12.2	12.6	13.7	15.0	11.9	5.0	2.3	3.2
Мушки	100	2.9	9.2	11.5	11.7	11.9	12.9	14.8	12.2	6.5	2.7	3.2
Женски	100	2.5	8.7	12.1	13.0	13.5	14.6	15.3	11.6	3.2	1.8	3.3
Стопе активности												
2002												
Свега	45.3	18.8	59.8	79.1	87.3	88.2	87.2	82.1	71.0	44.1	17.6	8.8
Мушки	52.8	22.0	68.1	87.0	94.5	95.4	94.6	91.7	83.7	66.7	25.1	11.7
Женски	38.3	15.3	51.2	71.0	80.1	81.2	80.1	72.6	58.8	23.2	11.1	6.7
2008												
Свега	51.5	14.7	49.0	74.3	84.1	88.0	84.5	80.1	71.2	50.6	25.9	17.7*
Мушки	60.4	17.7	56.6	82.2	91.7	94.8	91.5	87.2	80.1	65.8	37.9	22.2*
Женски	43.3	11.5	41.2	65.4	76.7	81.4	77.9	73.7	62.6	36.3	15.9	14.1*

* односи се на старосну групу 65—69

Континуирано смањивање активности код старих лица последица је опадања пољопривредног становништва, које по правилу има више стопе активности у тим старостима. Супротно, смањено активирање у старосним групама 15—19, 20—24, па и 25—29 у вези је са стицањем виших нивоа образовања, као условом за бољу шансу на тржишту рада. Иначе, старосни модел економске активности жена у Србији је различит у односу на моделе који су присутни у већини развијених земаља. Код њих, ток економског активирања по старости бележи два врха који означавају већу активност пре и после старости најповољније за рађање (Матковић, 1994.). У Србији је тај ток сличан оном за мушко становништво, али је на нижем нивоу. Специфичне стопе активности расту до максималних вредности (које се постижу између 35 и 39 година старости), а затим опадају.

ИЗГЛЕДИ ЗА БУДУЋНОСТ

Опадање броја становника Србије, започето током последње деценије 20. века биће праћено наставком процеса демографског старења у наредним деценијама. Просечна старост становништва од 40,6 година у 2005, би се, према највероватнијој прогнози, повећала на 44,6 у 2032. и на 46,3 године у 2050. години (Никитовић, 2008). Очекивани тренд пораста просечне старости известан је и у условима битних промена у смеру спољне миграције, па и великог прилива имиграната у будућем периоду.

Очекиване промене старосне структуре, посматране кроз велике старосне групе, јасно указују и на економске последице демографског старења.

Број *младог становништва* (стари 0—19 година) непрестано ће се смањивати са протоком пројекционог времена, и са 1,65 милиона у 2005. опасти на 1.03 милиона у 2050. Исти силазни тренд имао би и њихов удео у укупном становништву. Од 21,9% смањио би се на 17,1% у 2050. години. Истовремено границе 80% интервала предвиђања показују да број младих може да буде у распону 0.60—1.71 милиона у 2050, указујући тако да смањење њиховог броја може бити још значајније. Уз исту вероватноћу, гранични удели младих били би у распону од 12.3—23.4%. Наведени резултати полазе од претпоставке да неће бити значајнијег опоравка фертилитета у наредним деценијама. Такође, они укључују и знатан утицај наслеђеног наталитета на старосну структуру. Првенствено популационо смањених генерација рођених од средине 1980-их до средине 2000-их у поређењу са кохортама рођеним у периоду 1971—84.

Опадајући тренд *радног контингента* у Србији, евидентан од 1991. године, наставиће се и даље. Очекивани исход за, са економског становишта најважнији део овог контингента, тј. узраст 20—64 године, ће такође, забележити значајан пад са данашњих 4.6 на 3.48 милиона у 2050. години, што представља смањење за готово трећину потенцијалних радника. С почетком изласка из радног узраста популационо најбројнијих, тзв. baby-boom, генерација, тј. након 2010. године, очекује се непрестани

пад величине овог контингента. Чак ни очекивана имиграција после 2020. године у 90% случајева неће спречити његов даљи пад. С вероватноћом остварења од 80% број становника радног узраста (20—64) био би у интервалу од 2.57—4.39 милиона у 2050. години. Шансе да се половином века поново достигне данашњи број становника радног узраста, свега су 6%. Прогнозирано учешће у укупном становништву, од актуелног 60.9%, смањило би се на 56.9% до 2050. године. Овакве прогнозе у великој су сагласности и са предвиђањима за европске земље. Тако за ЕУ 25, релативан удео радно способног становништва (15—64) у укупном, од 67.2% у 2003. години, смањиће се до нивоа од 63.1% у 2025. и 57.1% у 2050. години. Истовремено унутар радног контингента, старосне групе 15—24 и 25—54 ће смањити своје учешће до половине овог века, док ће се оно повећати за најстарије десетогодиште радно способних (55—64), од 10.1% у 2003. на 17.8% у 2050. години (C a r o n e, 2005).

Посматрано са економског аспекта и радног ангажовања унутар радног контингента, јасно је да се процес демографског старење двоструко испољава. Наиме, опада удео радно способних у укупној популацији, а посебно у периодима изласка из радне снаге популационо најбројнијих генерација. Истовремено, повећава се просечна старост радног контингента и расте удео старијих генерација унутар њега. Будући да су у питању старосне групе с нижим стопама активности, оба ефекта делују на смањење опште стопе активности унутар радног контингента. У таквим условима одржавање истог нивоа активности могуће је постићи институционалним мерама или подстицајима да се повећа активност у старијим годиштима. Старија лица могу бити значајан извор додатне понуде рада. У крајњем, и промовисање активног старења, као централног концепта у многим државама захваћеним интензивним старењем, подразумева њихову повећану ангажованост. Померање граница за одлазак у пензију је једна од мера која стоји владама на располагању. Јер, продужење радног века није само инструмент да се обезбеде пензије у будућности, него и да се ублажи очекивано смањење понуде рада и старосна структура активних. С друге стране повећање стопа партиципације у радној снази старијих од 55 година одређено је, не само личном оспособљеношћу и спремношћу за ангажовањем, већ и економским условима који би погодовали додатном апсорбовању запослених. У том смислу све више се разматра и питање достигнутог образовног нивоа. Образовање је значајан фактор за партиципацију у радној снази, како за улазак у радну снагу, тако и за останак у њој.

Пораст броја *старих 65 и више година* у наредним деценијама је више него известан. Јер, само је 10% шанси да ће 2050. године величина најстарије популације поново бити данашњих 1.3 милиона, а вероватније је да ће тај број дугорочно расти и кроз пола века достићи очекивану вредност од 1.53 милиона. Интервал предвиђања од 80% показује да би број старих био у распону од 1.30—1.78 милиона. Због уласка тзв. крњих генерација (рођених 1941—45) у старо становништво, доћи ће чак до смањења ове популације у неколико првих година пројекције. После тога, очекује се релативно нагли скок броја старих, с кулминацијом 2020-их,

што ће бити последица уласка у контингент старих тзв. baby-boom генерација (рођених 1945—1956), готово двоструко бројнијих од оних рођених током Другог светског рата. Током 2030-их, може се очекивати благи пад броја старих с обзиром да у том периоду у овај контингент улазе потомци крњих генерација. Последњу декаду пројекције карактерише поновни пораст с обзиром да у популацију старих улазе потомци генерација компензационог фертилитета, тзв. ехо baby-boom-а (рођених оквирно од средине 1970-их до средине 1980-их). Иначе, што се тиче релативног удела старог становништва у укупном, врло је вероватно да ће од данашњег нивоа од 17.2%, половином века сваки четврти становник бити старији од 65 година (25.3%).

Предвиђене промене у кретању апсолутне величине, и удела великих старосних група у укупној популацији у будућем периоду, указују и на могуће економске последице таквих очекивања. Радни контингент, из кога се највећим делом формира радна снага, трпеће велики притисак у наредном периоду. У односу на актуелни период, када је главно његово оптерећење долазило од стране младог становништва, у наредних неколико деценија биће од стране старог, чији су и апсолутни пораст, а још више и њихов удео, веома извесни у будућности. Резултати пробабилистичке пројекције указују да ће коефицијент зависности старих, са данашњих 28 становника старих 65 и више година према 100 особа у радном контингенту (20—24) порасти на 44, док ће притисак млађих од 20 година опасти са 36 на 30 у односу на 100 потенцијалних радника у 2050. години. (табела 2). Излазак baby-boom генерација из радног контингента, је свакако од највећег утицаја на кретање коефицијента зависности старих. Са вероватноћом од чак 4:1 вредност коефицијента ће бити у распону 0,360—0,564, што значи пораст од најмање 8/100 у односу на данашњих 28/100. У 25% свих симулација прогнозира се да ће на 2 особе у радном контингенту бити више од 1 пензионера половином овог века.

Висина коефицијента зависности старих може имати кључну улогу у реформи пензионог система, а у условима очекиваног даљег развоја процеса демографског старења. Он је користан, иако заправо говори само о потенцијалном односу активних и пензионера. Због дужег школовања одређени број младих не почиње с доприносом систему, чак ни у старосној групи 20—24. Каснији излазак на тржиште рада, као и раније напуштање радне снаге, смањило је потенцијални радни век у Европи од око 50 (између 15-те и 65-те године) на око 40 година радног искуства (van D a l e n *et al.*, 2006). И категорија незапослених лица и њена величина, такође има утицаја на пензионе фондове. У том смислу, коефицијенти зависности старих, као одраз демографских токова, могу бити полазна основа за сагледавање њихових економских последица. Позната вероватноћа остварења нивоа зависности, а што пружа пробабилистички конципирана пројекција, помоћи ће да се нпр. пензиони систем постави са одређеном поузданошћу да може да опстане. То, за услове Србије, значи да ако је систем одржив с поузданошћу од 90%, онда би требало да поднесе коефицијент зависности старих од 50/100 у 2042, на пример. Ако би систем био одржив и у 97,5% случајева, морао би да бу-

де још ефикаснији да издржи притисак и од 56 пензионера на сто особа у радном контингенту. Резултати пробабилистичке пројекције за Србију показују да систем може бити одржив са вероватноћом од 97.5% и оптерећењем од 45/100, као максималним теретом који пензиони систем може поднети, до 2030. године. Шансе да опстане с тим оптерећењем све до 2050. су, међутим, само половичне. Међутим, укључивање и других утицаја, осим демографских, одредиће његову крајњу одрживост. Иначе, и пројекције за 25 земаља ЕУ предвиђају пораст коефицијента зависности старих (рачунато као однос 65+ и 15—64) од 24.2% у 2003. на 51.4% у 2050. години (C a r o n e, 2005).

Табела 2. — Прогноза коефицијената зависности и 80% интервал предвиђања

	2005.	2032.			2050.		
		10%	медијана	90%	10%	медијана	90%
Зависност младих	0.360	0.244	0.303	0.378	0.211	0.299	0.429
Зависност старих	0.283	0.324	0.373	0.430	0.360	0.442	0.564
Укупн.зависност	0.643	0.609	0.680	0.762	0.653	0.757	0.895
Индекс старења	0.786	0.933	1.232	1.642	0.922	1.495	2.461

Извор за 2005: полазна процена пројекционих прорачуна заснована на подацима РЗС.

О притиску старог становништва на радни контингент говори и индекс старења, рачунат као однос старијих од 65 према млађима од 20 година. Значајан пораст нивоа индекса, који почиње након 2010. године, старењем baby-boom генерација, је непрекидан, и према медијани прогнозе готово линеаран резултујући удвострученом вредношћу 2050. у односу на полазну 2005. годину. То значи да ће половином века на 2 особе млађе од 20 година доћи 3 старије особе према највероватнијем исходу. При томе, након 2021. године, не постоје шансе да млађе становништво поново врши јачи притисак на радни контингент него старија популација.

ЛИТЕРАТУРА

C a r o n e, Giuseppe (2005). Long-term labour force projections for the EU 25 Member States: A set of data for assessing the economic impact of ageing, European Economy, Economic Papers.

C o p e l a n d, Craig (2007). Labor-Force Participation: The Population Age 55 and Older, EBRI notes, Vol. 28, No. 6.

F e l d, Serge (2005). Labour Frce Trends and Immigration in Europe, GRESP, University of Liege, Belgium.

M a t k o v i ć, Gordana (1994). *Demografski činioci i ponuda radne snage*, Beograd: Ekonomski institut.

M u e n z, Rainer (2007). Aging and Demographic Change in European Societies: Main Trends and Alternatives Policy Options, Social Protection, discussion paper, Washington, World Bank.

N i k i t o v i ć, Vladimir (2008). Probabilistički pristup projektovanju stanovništva Srbije, doktorska disertacija, Beograd: Ekonomski fakultet.

R a d i v o j e v i ć, Biljana (2006). Ekonomska struktura stanovništva Srbije, y: *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine*, Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije, Institut društvenih nauka — Centar za demografska istraživanja, Društvo demografa Srbije.

РЗС (2009). Анкета о радној снази 2008, *Билтен* 499.

Van D a l e n, H., H e n k e n s, K., H e n d e r i k s e, W., S c h i p p e r s, J. (2006). Dealing wit an ageing labour force: What do European employers expect and do?, NIDI, Hague.

V o d o p i v e c, M., D o l e n c, P. (2008). Live Longer, Work Lnger: Making it Happen in the Labor Market, Social Protection & Labor, Discussion Paper, The World Bank.

LABOUR FORCE SUSTAINABILITY UNDER CONDITIONS OF DEMOGRAPHIC AGEING

by

Biljana Radivojević, Vladimir Nikitović

Summary

The paper presents the impact of demographic ageing on the size and age composition of the labour force in Serbia. With an unchanged rate of activity, demographic ageing will lead to a reduction in the size of work force. After leaving the working age of baby-boom generations after 2010 a continuous decline of working age population is expected. Even expected immigration after 2020 in 90% cases will not prevent its further decline. Certain institutional measures, such as moving the age limit for leaving the labour force, can mitigate the negative effects of demographic trends.

UDC 373.24(497.113)
Оригинални научни рад

Емил Каменов

РАЗЛИЧИТИ ОБЛИЦИ РАДА У ДЕЧЈИМ ЈАСЛИЦАМА И ВРТИЋИМА КАО УСЛОВ ЗА ЗАДОВОЉАВАЊЕ РАЗНОВРСНИХ ПОТРЕБА ПРЕДШКОЛСКЕ ДЕЦЕ И ЊИХОВИХ РОДИТЕЉА

САЖЕТАК: Једно обимније истраживање улоге и задатака предшколских установа у популационој политици АП Војводине, показало је да су различити облици рада у њима у односу на потребе родитеља сразмерно скромни, што се свакако, на посредан начин, одражава и на њихову мотивацију да рађају децу. Како је један од услова за вођење успешне пронаталитетне политике и задовољавање разноврсних потреба предшколске деце и њихових родитеља, у раду су размотрене ове потребе и предложени неки од начина за њихово задовољавање.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: дечји вртић, потребе деце, пронаталитетна политика

Предшколско васпитање је формативни процес којим се у периоду од рођења детета до поласка у школу буде и актуализују његови психофизички потенцијали, подстичу и усмеравају позитивне тенденције које се испољавају током развоја, задовољавају дечје потребе као стални извор развојних могућности. Њиме се стварају и услови за боље и успешније изражавање и коришћење ових могућности како би се постигли виши нивои способности, проширила и усавршила искуства, изградиле вољно-карактерне особине и ставови, оплемениле емоције и мењало понашање детета, односно оформила и развила позитивна својства његове личности.

Предшколским васпитањем се постављају темељи будуће личности и од самог квалитета васпитања увелико зависе успешност и домети потоњег развоја и учења. Оно има друштвени карактер, пре свега, јер је породица основна ћелија друштва, као и због тога што је старање о развоју и учењу младих генерација од виталног значаја за напредак, па и опстанак самог друштва, чији су чланови и деца. То је разлог да се, као допуна породичном предшколском васпитању, отварају предшколске институције чије деловање, заједно с породичним, представља друштвено васпитање деце предшколског узраста. Оно има следеће функције.

Предшколским васпитањем обезбеђује се задовољавање дечјих и друштвених потреба, и остваривање њихових права. Дечје потребе и права (узимајући у обзир описану *Конвенцију УН о правима детета*) подразумевају *да се деца роде и живе у средини која ће унапређивати њихово физичко и ментално здравље, у којој ће се осећати прихваћена и вољена, у којој ће постојати најбољи услови за њихов раст, развој и учење које друштво може да им обезбеди*, без изузетка или дискриминације. Друштвена потреба и право интервенције, у овом смислу, темеље се на неопходности *да се обезбеди природни интергенерацијски континуитет*, којим се на млађе генерације преносе (првенствено путем најшире схваћеног процеса васпитања и образовања, односно социјализације) материјална и културна добра претходних генерација, ради њиховог очувања и даљег умножавања. Зато је потребна друштвена брига о најмлађима, али не само у интересу деце и родитеља, већ и као део целовите стратегије друштвеног развоја којом се обезбеђује будућност читаве заједнице.[1]

Основне функције овако одређеног предшколског васпитања и установа, које их остварују, јесу: задовољавање дечјих развојних потреба *путем васпитања и образовања, као и потреба друштва за интергенерацијским континуитетом; социјализацијска функција у побледу уклапања у друштвену средину ширу од породице; функција припремања за школу, нарочито у старијем предшколском узрасту; чување, нега и исхрана деце док су им родитељи на послу; педагошко-психолошко образовање родитеља; компензаторска функција, односно социјално или заштитно деловање на развој депривиране деце; посебна помоћ деци ометеној у развоју и пружање посебних услова деци која имају повећане развојне могућности*.

Наведене функције свакако превазилазе границе искључиво педагошког деловања на предшколску децу, и само су један од домена предшколских установа, које имају, такође, наглашену још социјалну и превентивно-здравствену функцију. Смисао социјалне функције јесте у постизању социјалне правде за децу и стварању неопходних услова за једнак старт у животу, превентивно-здравствених функција и исхране деце, обезбеђивање услова за здрав и нормалан раст и развој сваког детета, при чему се ове функције међусобно допуњују и преплићу, остварујући се у јединству. Како за децу и њихове родитеље, тако је њихово остваривање важно за читаву друштвену заједницу, дајући значајан допринос остваривању дугорочних циљева популационе политике.

Васпитањем и образовањем обезбеђује се хармоничан физички, умни, морални и естетски развој, негује стваралаштво, деца уводе у културу и припремају се за успешно укључивање у друштвену заједницу и школу. *Негом* се одржава дечја хигијена и задовољавају потребе деце за сном, исхраном, боравком на ваздуху, а интеракцијом у процесу неге доприноси се социјализацији и општем развоју детета. *Превентивном дечјом заштитом* се медицинским методама чува здравље и спречава по-

[1] Наиме, људски фактор, чија су основа деца, најзначајнији је привредни потенцијал и ресурс друштва, чије занемаривање (због слабог квалитета васпитања и образовања), или смањивање и просечно старење (због опадања наталитета), има катастрофалне последице по једну друштвену заједницу, без обзира на све друге потенцијале којима располаже.

јава болести путем профилаксе и одговарајућим третманом свих фактора који угрожавају дечје здравље. Исхраном деце, у складу с начелима дијететике и специфичном потребом деце раних узраста обезбеђује се довољно квалитетне хране припремљене на одговарајући начин, неопходне за правилан раст и развој. *Дневним одмором и спавањем*, негује се здрав начин живота деце и подстиче њихов правилан психофизички развој. *Корективним радом* с децом са сметњама у развоју, обезбеђује се рано откривање, спречавање и рехабилитација поремећаја или застоја у развоју, у складу с начелима специјалне педагогије. *Социјалном заштитом* деце обезбеђује се приближно уједначавање услова за живот и одрастање, социјална правда, превентивно деловање на настанак различитих социјалних случајева, инклузија деце с посебним потребама и компензовање неповољних утицаја који на развој изазивају разне врсте угрожености и ускраћености (економске, културне, недостаци родитељске бриге и старања и сл.), као и утврђивање приоритета за упис деце у предшколске установе.

Обједињујући поменуте делатности, предшколска установа треба да обезбеди детету повољну друштвену и материјалну средину са свим потребама, условима и подстицајима за развој богатих, разноврсних и осмишљених активности, којима дете може да се бави предано, користећи своје укупне потенцијале за развој различитих способности, да практично, конструктивно и стваралачки делује, игра се, комуницира и сарађује са својим вршњацима и одраслим особама у установи и изван ње. У овој средини дете треба да се осећа сигурно и прихваћено како би могло безбедно и релативно самостално да испитује свет око себе, стичући позитивна искуства која ће се изразити кроз склоност и способност за активно учествовање у животу и раду заједнице деце и васпитача, какву представља васпитна група. У овом *општем активирању детета и, посебно, у његовом оспособљавању за самостално и удружено деловање, као и за друштвени живот*, видимо најважнију педагошку и социјалну функцију предшколске установе.

Право на предшколско васпитање има свако дете, а друштво је дужно да обезбеди услове за његово остваровање, имајући у виду потребе деце од најранијих узраста. Због тога се организује одговарајућа мрежа институција, јер ни најбоља породица не може у потпуности задовољити потребу детета за друштвом вршњака, не може му обезбедити све услове неопходне за стицање знања и развој интелектуалних способности, не може омогућити проширивање социјалних контаката с одраслима који му нису род, не може му пружити прилику да буде члан друштвене установе која према свима поставља исте захтеве, затим, да се образује, васпитава и борави у средини организованој према посебном програму и у њој нађе најповољније услове и подстицаје за развој и учење, као и да се припреми за школу и систематско образовање.

Пре скоро пола века Савет Европе је заузео став да политика која се води у области предшколства „*мора бити претежно усмерена на добро детета* пошто у нашем друштву све категорије одраслих људи имају права и теже да их проширују, док мала деца немају права и њихов жи-

вот има стално да се прилагођава оним правима која одрасли проширују и примењују. Општепознато је да су права деце понекад у супротности с правима родитеља и васпитача, као, на пример, у случају прилагођавања радног времена предшколске установе радном времену родитеља, али не и потребама деце. Политика у области породице, усмерена детету, омогућиће да се предшколско васпитање организује према добру детета, а не као погодност за одрасле. Биће могућа измена схватања о предшколској институцији као замени за породицу у случају да није у стању да у сваком погледу одигра своју улогу, у схватање предшколске институције као *сушшинске допуне васпишању и образовању* који су намењени сваком детету" (*Извешшај*, 1976, 11, 20).

Да усмереност на добро детета не би остало фраза (као што то понекад бива), потребно је идентификовати најважније дечје потребе и створити услове за њихово задовољавање на најбољи начин. Ове потребе сагледане су у хуманистичкој психологији и педагогији и односе се на:

— *физиолошке пошребе* (одржавање хигијене у свим просторима у којима се крећу деца и одговарајућа исхрана);

— *пошребе за удобношћу* (намештај по мери детета, довољно простора за боравак и одвијање активности);

— *пошребе за сигурношћу* (безбедност деце увек мора бити на првом месту — материјал погодан за руковање, стабилан намештај између кога се лако пролази и без оштрих углова, бојлери подешени да не буде вреле воде и др.);

— *пошребе за опушшањем* (неузнемиравањем, одмором, издвајањем ради бављења тихим активностима, као што су разгледање сликовница, цртање, пазле...);

— *афективне пошребе* (поред емоционалног односа с васпитачем и другом децом, играчке које имају „емоционални набој", као што су лутке и плишане меце, љубимци о којима се деца старају — акваријум са рибицама, кавез са птицама и сл.);

— *пошребе за кретањем* (погодни простори, довољно пространи и лишени препрека, као и справе и реквизити који подстичу децу на кретање, којих има у довољној количини);

— *пошребе за игром и забавом* (играчке свих врста и димензија за разне врсте игара, игре с песком, природним материјалима, драмске игре...);

— *пошребе за аушономијом и социјализацијом* (материјали и прибори који дете подстичу на самостално руковање и сопствени избор, као и на дружење у индивидуалној и групној игри);

— *пошребе за откривањем* (сазнања о материјалном и живом свету који окружује дете ради што успешнијег сналажења у њему).

Од наведених дечјих потреба, јаслице и вртићи најчешће делом задовољавају физиолошке потребе, афективне потребе, потребе за игром и забавом, а такође и потребе за откривањем (сазнањем). Постоје услови и за задовољавањем потреба за кретањем, аутономијом и социјализацијом, што, донекле, отежава превелики број деце у једном броју васпитних група. Нешто слично се може рећи и о задовољавању потреба за

удобношћу, сигурношћу и опуштањем. У сваком случају, први услов да предшколске установе ваљано обављају функције, о којима је било речи је, да их има довољно, као и да су сразмерно равномерно распоређене и опремљене средствима за васпитно-образовни рад.

У 39 војвођанских општина и шест градова основане су 44 предшколске установе. Од 149 објеката ових установа, који су наменски грађени или прилагођени својој функцији, већина су комбиновани објекти дечјих јаслица и вртића, што је повољно с обзиром на могућност континуираног коришћења за децу од једне до седам година. Сваком детету је у овим објектима просечно на располагању 5,80 м^2 површине, односно више него што предвиђа норматив (5,96 м^2), што би такође било повољно када се не би јављале разлике (понекад драстичне) у појединим објекатима, зависно од њихове локације и учинка „беле куге", нарочито у селима.[2]

Осим одговарајућих простора у објектима дечјих јаслица и вртића, поред довољно простране радне собе, важан је и екстеријер, односно, површина и уређеност дворишта. Према подацима А. Гавриловић, који се односе на површину наменски грађених објеката, прилагођених простора за потребе дечјих јаслица и вртића, као и површину дворишта, ситуација је у глобалу задовољавајућа и у низу примера превазилази захтеве норматива. Приликом прихватања ове оцене треба имати у виду да објекти, о којима је реч, нису равномерно распоређени, што значи да известан број ипак не задовољава захтеве норматива. Ове разлике се јављају како по регионима, тако и између седишта општина/градова и насељених места. Међутим, будући да не постоји пропис који доводи у однос величину дворишта с бројем деце и поставља захтеве за њиховом функционалношћу, није могуће оценити их ни у односу на дечје потребе. На основу увида у величину дворишта ипак се може претпоставити да су нека од њих мала у односу на потребе деце за кретањем и игром на свежем ваздуху, као и да нису снабдевена свом потребном опремом. Посебно би било добро када би дворишта била оцењена у погледу задовољавања захтева за дечјом безбедношћу, о чему треба да се донесе правилник на нивоу предшколства сваке предшколске установе.

РАЗЛИЧИТИ ОБЛИЦИ РАДА КАО УСЛОВ ЗА ЗАДОВОЉАВАЊЕ ДЕЧЈИХ ПОТРЕБА

Поред редовних облика рада, који се остварују према *Општим основама предшколског програма*, у једном броју целодневних и полудневних боравака предшколских установа, организују се различити облици рада у складу са потребама деце и родитеља, побољшавајући садржај и квалитет самих боравака. Они су, према оцени А. Гавриловић, „прилика да пред-

[2] За потребе ове анализе, у којој је приказано задовољавање дечјих потреба кроз различите облике рада у дечјим јаслицама и вртићима, коришћени су подаци истраживања које је обавила др Ана Гавриловић и објавила у публикацији *Улога и задаци предшколских установа у популационој политици АП Војводине*.

школске установе побољшају своју понуду и пруже могућност већег избора деци и родитељима, да афирмишу своју компетентност за рад с малом децом, постану сигуран ослонац и респектибилни партнер у васпитању и образовању мале деце, да откривају таленте и потпомажу и подстичу њихов развој."

Према подацима добијеним од војвођанских предшколских установа, присутни су различити облици организовани у 23 установе, док се они у 21 случају не организују. У Новом Саду, Кикинди, Сремској Митровици и Ковачици, ови облици постоје, али нису спецификовани. Од установа које су то учиниле имамо следеће податке.

Најпопуларнији различити облици рада с децом односе се на учење језика. У 22 случаја то је енглески, у 8 случајева језик средине, а у 3 случаја немачки језик. Вероватно је да се језик средине учи у више случајева, нарочито у национално мешовитим срединама, али они нису убројани јер се третирају као редован облик рада.

На другом месту по популарности су разни облици плесних активности, модерног плеса, ритмичке радионице, фолклора и балета, укупно у 15 случајева. То, наравно, не значи да плесне активности нису присутне и у раду других васпитача, посебно оних који остварују *Модел Б основа предшколског програма*, у којем представљају обавезан садржај. У поменутим случајевима они су убројани у различите облике због посебне пажње која им се посвећује, као и више времена које се одваја за њих у посебним условима.

Следе облици рада везани за телесне активности: рекреативна гимнастика, спортска радионица, обука пливања, школа каратеа, у 10 случајева. Они су веома важни јер задовољавају насушну потребу деце за кретањем, а имају и низ других позитивних учинака.

Одмах иза телесних активности, у 9 случајева као различити облици наведене су ликовна радионица и ликовна колонија, што је, такође, веома значајно ако се има у виду допринос предшколског васпитања развоју дечје креативности и потреба деце да се изражавају средствима ликовне уметности.

У 4 случаја поменута је еко школа на Дивчибарама и еко активности, којима би се, због значаја тематике, могло посветити и више пажње. Овоме треба додати запажање да се еколошке активности често организују и у оквиру редовног васпитно-образовног рада у вртићима, што предвиђа и програм.

Коначно, у по два случаја су наведени читаоница-причаоница, рачунарско описмењавање и дружење с млађом децом, а у по једном случају, као посебан облик рада помињу се играонице, рођендаонице, корективни рад и рад с ромском децом. Може се с правом претпоставити да су у овим случајевима потребе деце веће, али их је потребно систематски пратити и утврђивати како би се благовремено предузимале мере за њихово задовољавање.

Када су у питању поједине установе и различити облици рада с децом, већина их се организује у 3—5 ових облика, и у том погледу предњаче Инђија, Сента, Панчево и Кањижа. Вероватно би се ту убројале

и неке од установа које нису дале одређене податке, а које су већ поменуте.

Као што се може запазити, у анкетираним установама се остварује знатан број различитих облика рада, што не значи да их не би могло бити и више. Нарочито се поставља питање јесу ли сви ови облици произашли из стварних дечјих потреба (нпр., учење енглеског) или су настали задовољавањем жеља и амбиција родитеља. Запажено је, такође, да су ови облици рада заступљени више у седиштима општина него ван њих, чак два и по пута, док је број деце у полудневном и целодневном боравку скоро три пута мањи. Не може се избећи закључак да неке установе у свом раду запостављају децу у насељеним местима изван седишта општине, што се одражава и на вршење њихове компензаторске функције. То значи да, уместо да доприносе надокнађивању разлика међу децом разних друштвених слојева, оне их на тај начин повећавају. Отуда би било пожељно уважити препоруку др Ане Гавриловић, према којој различити облици „треба да буду доступни деци која нису у целодневном и полудневном боравку, што би допринело већој доступности облика рада и услуга предшколских установа у њиховим окружењима, побољшавању квалитета живота деце која нису у целодневном и полудневном боравку, повећању укупног обухвата деце и компензацији недостатака објеката за децу, нарочито изван седишта општина".

Поред тога, неопходно је побољшати начине прикупљања информација о потребама деце и родитеља, које се могу задовољавати у оквиру предшколских установа редовним и различитим облицима рада. Рецимо, једно од најважнијих питања је везано за радно време дечјих јаслица и вртића, усклађено с радним временом родитеља, што је постигнуто у знатном броју случајева. Међутим, начини идентификације потреба са облицима рада и услугама, који се остварују претежно преко локалних медија и конкурсима, нису довољни. Информациони канали од јавности ка предшколским установама су малобројни и мало заступљени, а претежно су усмерени према популацији која већ користи услуге установа, а не онима који их не користе. На тај начин је установама упућено мало захтева за другачијим облицима рада и услуга, што се онда тумачи као незаинтересованост за увођење нових модела рада. Да је то тумачење погрешно, најбољи су доказ разноврсни облици рада у приватним установама, које су се у том погледу показале флексибилније и спремније да задовоље посебне потребе деце, чак и у случајевима малих група родитеља и појединаца.

Изузетак у овом погледу чини све већа отвореност војвођанских предшколских установа према деци с посебним потребама, односно, њихова инклузија у редовне васпитне групе. То се огледа у чињеници да је велика већина установа (84,09%) укључила ову децу, што је израз хуманизације односа према њима, ублажава њихове сметње у развоју, подстиче развој заосталих способности, елиминише дискриминацију и оснажује породице ове деце. Овај допринос би био још већи ако би се доследно поштовао норматив према коме број укључене деце с посебним

потребама у васпитну групу треба да се одрази на смањење укупног броја деце у тој групи, што често није случај.

Најважнији закључак ове студије, као и истраживања чије је резултате користила, ипак је да су број и мрежа установа за децу (иако знатни) недовољни. Да би се сваком детету, које има потребу за збрињавањем, обезбедило место у предшколској установи, потребно је тај број повећати, а мрежу установа развити по принципу солидарности са економски слабијим општинама. То ће дати дугорочно позитивне резултате читавој друштвеној заједници у оквиру мудро вођене пронаталитетне политике у Војводини.

ЛИТЕРАТУРА

Гавриловић, А. (1998). *Систем друштвене бриге о деци у Србији — развој и перспективе*, Београд: Службени гласник.

Гавриловић, А. (2006). *Популациона едукација*, Београд: Друштво демографа Србије.

Гавриловић, А., Е. Каменов и Н. Капор-Станиловић (2008). *Улога и задаци предшколских установа у популационој политици АПВ*, Нови Сад: Покрајински секретаријат за социјалну политику и демографију.

Каменов, Е. (2005). Правно регулисање друштвене бриге о деци након укидања истоименог закона, у: *Демографски зборник*, књига VII *Еволуција популационе политике у Србији 1945—2004*, Београд: САНУ, Одељење друштвених наука.

DIFFERENT FORMS OF WORK IN NURSERIES AND KINDERGARTENS AS A CONDITION FOR THE SATISFACTION OF DIVERSE NEEDS OF PRESCHOOL CHILDREN AND THEIR PARENTS

by

Emil Kamenov

Summary

A larger investigation of the role and aims of preschool institutions in pro-natality demonstrate that the satisfaction of the diverse needs of parents for different forms of work are relatively modest. Of course, this influences the motivation of young couples to have children. Because one of conditions for successiful pro-natality policy is satisfaction of diverse needs of preschool children and their parents, some of the ways for doing this discused and proposed.

UDC 373.24(497.113)
Оригинални научни рад

Ана Гавриловић

ПРЕДШКОЛСКЕ УСТАНОВЕ У ВОЈВОДИНИ КРОЗ ЕЛЕМЕНТЕ РЕЛЕВАНТНЕ ЗА ПОПУЛАЦИОНУ ПОЛИТИКУ

САЖЕТАК: За разлику од свих других институција, само предшколске установе подржавају и подстичу укупан психофизички и социјални развој мале деце. Предшколске установе збрињавају, негују, васпитавају, образују, социјализују, компензују различите ускраћености и обезбеђују потребе деце за храном, одмором и адекватно уређеним и опремљеним простором за њихово одрастање. Оне су у непосредном контакту с родитељима, који имају малу децу, с децом, и остваривањем своје делатности могу утицати на стварање амбијента повољнијег за повећање рађања. Циљ рада је да се анализом елемената њихове сложене делатности сагледа улога ових установа у популационој политици Војводине. Реч је о капацитетима (наменски грађеним и прилагођеним просторима) у седиштима и изван седишта општина, људским ресурсима, облицима рада, радном времену, обухвату деце, чекању на место, начинима идентификовања потреба за облицима рада и услугама, као и укључености ових установа у популациону политику својих општина. Рад је допринос потреби активирања расположивих потенцијала у популационој политици и трагању за новим решењима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: популациона политика, предшколске установе, потребе породица с малом децом, деца и њихов положај, разлике између града и села.

ПРИСТУП ПРОБЛЕМУ

Сазнање да је детерминистичка основа недовољног рађања сложена и под сталним синергијским дејством познатих и непознатих чинилаца, упућује на тражење политичких одговора који морају бити комплексни, повезани и засновани на научним знањима и истраживањима.

У томе свакако значајну улогу и задатке имају предшколске установе јер су у непосредном додиру с родитељима који имају децу, децом, и које због тога, остваривањем своје делатности могу утицати на повећање рађања. Предшколске установе збрињавају, негују, васпитавају, образују, компензују различите ускраћености и обезбеђују потребе деце за храном,

одмором и адекватно уређеним и опремљеним простором за одрастање деце, што чини њихову делатност мултифункционалном. *За разлику од свих других институција, само предшколске установе подржавају и подстичу укупан психофизички и психосоцијални развој мале деце, што их чини незаобилазним и сигурним ослонцем породицама с децом, већ више од два века у свету, и више од 165 година код нас.*

Истраживања у свету показала су да рађање другог детета у највећем степену зависи од искуства у подизању првог, а код нас да се од свих мера популационе политике у области друштвене бриге о деци највише вреднују предшколске установе и породиљско одсуство (Пошарац и сар., 1995), да за чување првог и другог детета родитељи у највећем броју имају у опцији предшколску установу, као и да је то најфреквентнији облик чувања деце од три до седам година старости (Гавриловић, 1998). Задовољавање потреба породице за збрињавањем мале деце, као најочигледнији израз социјалне функције предшколских установа, веома је значајно и за популациону политику. Због тога у одређивању њиховог статуса и нормативном уређивању њихове делатности социјална функција треба да има равноправан третман с васпитно-образовном и превентивно-здравственом функцијом.

Остварене промене у сфери рада, које су изместиле производну функцију из породице, индустријализација, урбанизација и укључивање жене у процесе рада изван породице, стварају код жене конфликт улога који је евидентан. Решење тог проблема једино је могуће у обезбеђивању услова који омогућавају жени да успешније и без притиска и стреса обавља своју радну и родитељску улогу. Предшколске установе пружају у томе значајне могућности, чијим коришћењем се може допринети смањењу конфликта улога жене и повећању њене спремности за рађањем већег броја деце. Ово је веома важно, пошто су истраживања показала да је идеалан број деце већи од оствареног, односно да постоји жеља за рађањем већег броја деце која треба да буде адекватно подржана.

Промене у породичном животу у савремено доба бројне су и разноврсне: у структури, у односима, у функцијама, у вредностима. За улогу предшколских установа у популационој политици, све промене у породичном животу су релевантне, јер, посматрано у целини, оне продукују потребе породице које свој манифестни облик добијају у све наглашенијим везама између породице и институција усмерених на пружање помоћи породици. У постојећим социо-економским условима породици је, за остваривање њених основних функција, неопходна помоћ друштва, на једној страни, а на другој, интереси друштва задовољавају се, прво, кроз остваривање репродуктивне, а потом и других функција породице.

У свим задацима, које предшколске установе треба да остварују, у центру пажње морају једнако бити и родитељи и дете, најбољи интерес детета и његове развојне потребе, што значи да њихову улогу и задатке у популационој политици треба сагледавати из различитих перспектива. У истраживању које је спроведено, 2008. године, на захтев Покрајинског секретаријата за социјалну политику и демографију, то је учињено кроз девет елемената релевантних за то.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Број предшколских установа у Војводини

Срж сваког професионалног система чини институционално утемељење и практична примењивост научних знања. Тиме се изражавају место професије у друштвеној структури, друштвени интереси и захтев за професионалном применом одређене врсте дисциплинарног знања у широком подручју друштвено релевантних питања. Формирање институција предшколског васпитања и образовање је процес који у општој и посебној подели рада изражава друштвене услове за остваривање циљева друштва који се тичу породице и деце. Тај процес, умногоме, одређује ширину, ниво и домете укупног развоја, а тиме и развоја бриге о породици и деци. У институцијама се успостављају и примењују стандардизовани облици рада, активности, акције и услуге. У развијеном институционалном миљеу могуће је мерити ефекте професија и дисциплинараних знања, унапређивати методе и поступке за адекватно и рационално остваривање општих и посебних циљева друштва и квалитетно задовољавање потреба људи.

Процес настајања и формирања предшколских установа у Војводини отпочео је оснивањем првог забавишта 1843. године у Суботици и траје до данас. У времену дугом 165 година постојања и развоја установа за малу децу још увек није довољно објашњен њихов идентитет. Због тога временом одређивао некад као здравствени, некад као социјални, а некад као образовно-васпитни. То је утицало да се предшколске установе нормативно, организационо и практично сврставају у неки од наведених система, а последица тога је запостављање јединства њихових различитих функција — здравствене, социјалне и васпитно-образовне, односно нагалашавање само оне идентичне систему у који су у датом времену сврстане.

Предшколске установе јесу и здравствене и социјалне и васпитно-образовно институције, али у јединству аспеката тих делатности, што је нов квалитет који им даје посебан идентитет и аутономно место у друштвеној подели рада. Између предшколских установа и институција које остварују само здравствену, социјалну или васпитно-образовну делатност постоји више разлика него сличности. Самосвојни идентитет, односно мултифункционалност њихове делатности квалификује их и за значајно место у популационој политици. Такође, не може се овом приликом изоставити ни обавеза општине, утврђена Законом о локалној самоуправи (чл. 20, тач. 16, *Службени гласник РС*, бр. 129/2007) да, између осталих, оснива и установе и организације у области дечје заштите и да прати и обезбеђује њихово функционисање. То значи да свака општина треба да оснује предшколску установу, или више њих, јер су оне установе дечје заштите.

У АП Војводини општине Нова Црња и Сремски Карловци нису основале предшколске установе. У Новој Црњи део делатности предшколске установе (само полудневни боравак и програм припреме за

школу) обављају школе. Целодневни боравак се у овој општини не организује, па се и не пружа помоћ породицама у збрињавању деце за време док су њихови родитељи на послу. Општина Сремски Карловци поверила је обављање делатности предшколске установе предшколској установи „Радосно детињство" Нови Сад. Општина Стара Пазова основала је две предшколске установе: предшколску установу „Полетарац" у Старој Пазови и предшколску установу „Радост" у Новим Бановцима. Дакле, у Војводини 39 општина и шест градова основали су 44 предшколске установе.

Од 44 предшколске установе, 41 обавља делатност на подручју целе општине/града, док три установе (Зрењанин, Вршац и Бачка Паланка) обављају делатност само у седиштима својих општина/градова.

Постојеће стање у погледу броја и начина организовања делатности предшколских установа показује да процес њиховог конституисања још увек није завршен. Општине/градови који то нису учинили, или нису то учинили на начин који овим установама омогућава да аутономно обављају своју делатност у општини/граду, ускраћују родитељима могућност оптималног задовољавања потреба за збрињавањем мале деце и свих добити које објективно пружа одговарајућа институционализација професионалног рада с децом. Сигурно је да квалитет обављања и развој делатности нису исти ако се она одвија као основна или додатна (споредна). Такође, извесно је да се у будућности може очекивати још већа еманципација жена и диверсификација изванпородичног рада, што ће директно утицати на раст потреба за збрињавањем мале деце, односно на раст делатности предшколских установа, пре свега различитих модалитета целодневног боравка.

Посматрано у целини, може се закључити да број основних предшколских установа, са потенцијалима којима располажу, представља значајан ресурс за широко постављену популациону политику у АП Војводини.

Капацитети и мрежа предшколских установа

Делатност предшколских установа треба да се одвија у објектима, односно грађевинским и функционалним целинама и припадајућим отвореним просторима изван објеката. Наменски грађени објекти су:

1) јаслице за децу од 1—3 године;
2) вртићи за децу од 3—7 година и
3) комбиновани дечји објекти за децу од 1—7 година.

Кад предшколска установа обавља делатност у објектима који нису наменски грађени, као што су простори у основним школама, месним заједницама, домовима културе, здравственим установама, установама социјалне заштите или другим просторима, онда они треба да буду прилагођени стандардима који су прописани важећим нормативима за боравак деце (*Правилник о ближим условима за почетак рада и обављање делатности установа за децу: Службени гласник РС*, бр. 50/94. и 6/96).

Објекти за боравак деце

Увид у број, врсте и дистрибуцију наменски грађених објеката и прилагођених простора (појединачно и збирно) показао је следеће:

1) Свака општина/град има наменски изграђене дечје објекте што је битан услов за оснивање предшколске установе, одвијање и унапређивање њене делатности. Укупан број ових објеката у седиштима општина је 149. У структури објеката доминирају комбиновани дечји објекти (КДО), што је добро јер пружају могућност континуираног боравка деце од једне до седам година.

2) Укупна површина наменски изграђених објеката и дворишта у седиштима општина/градова у складу је, у високом степену, са нормативима.

3) Укупан број прилагођених простора у седиштима општина/градова је 100, што је за 49% мање него наменски грађених објеката. Прилагођени простори највише се јављају у градовима (Нови Сад — 20, Панчево — 10, Сомбор — 11 и Суботица — 19). Зрењанин и Сремска Митровица немају прилагођене просторе у седиштима градова, а од 39 општина чак 25 не користи прилагођене просторе.

4) Изван седишта општина изграђено је 105 наменских објеката и они се налазе у већим насељима. То значи да скоро свако четврто насеље (општине и градови Војводине имају 423 насељена места) има наменски изграђен објекат. Међутим, ови објекти нису равномерно распоређени: највише их је у Бачкој, а најмање у Срему. Посматрано по врстама, највише је вртића — 71, затим следе комбиновани дечји објекти — 34, док јаслица, као посебних објеката, уопште нема. Површина простора и дворишта је у складу с нормативима.

5) Саставни и обавезни део наменски грађених објеката за децу су кухиње и оне могу бити производне, за један или више објеката и прихватне. Сваки наменски објекат има прихватну кухињу, а изградњу производних кухиња планирају установе и оснивачи зависно од потреба. Предшколске установе у Војводини имају 79 производних кухиња, али пет установа нема кухињу или није одговарајућег капацитета и опремљености, док се капацитети 14 производних кухиња не користе у потпуности.

6) Прилагођени простори изван седишта општина су најбројнија категорија у структури објеката и простора којима располажу предшколске установе и има их 227, што је и разумљиво с обзиром на број насељених места у Војводини (423). Међутим, када се посматрају заједно, наменски изграђени објекти и прилагођени простори изван седишта општина, а који су на располагању предшколским установама, произлази да их је укупно 332. То значи да у 91 насељеном месту делатност предшколске установе обављају школе или се она уопште не обавља, што још једном потврђује потребу да рад с децом предшколског узраста треба да буде поверен предшколским установама.

7) Посматрано у целини, у АП Војводини укупни капацитети за децу од једне до три године су 5.466 места, а за децу од три до седам годи-

на 48.925, или све укупно 54.391 место за децу од једне до седам година. Када се ови подаци упореде с укупним бројем деце од једне до седам година, који је према Попису из 2002. године, 134.837, произлази да у предшколским установама има места за 40,33% популације деце, што је недовољно.

Други проблем, који показују налази овог истраживања, је неравномеран распоред капацитета између седишта општина/градова и насељених места, у корист седишта општина/градова, мада је разлика између броја деце у седиштима општина/градова мала у корист седишта општина/градова. Ово је проузроковано индустријализацијом, урбанизацијом и бржим процесом атомизације породице у урбаним центрима него у насељеним местима — селима. Потребе за збрињавањем деце за време док су њихови родитељи на послу су израженије у урбаним срединама и врше већи и снажнији притисак да буду задовољене. Истовремено спорији процес атомизације породице у насељеним местима и сезонски карактер рада у пољопривреди нису артикулисали потребу за збрињавањем деце у обиму и интензитету као у урбаним центрима. Томе свакако треба додати и подређен положај пољопривреде у друштвеној подели рада као и чињеницу сталног смањивања величине дечије популације, због недовољног рађања.

Раније спроведена истражиавања показала су да предшколске установе у високом степену, располажу, одговарајућом опремом и средствима за рад с децом и да имају материјалне услове за обављање своје делатности.

Број и мрежа дечјих објеката нису довољни и треба да се повећавају како би се постигао циљ да се сваком детету које има потребу за збрињавањем обезбеди место у предшколској установи, што је примарна улога предшколских установа у популационој политици.

Људски ресурси

За остваривање делатности предшколских установа потребни су људи различитих професија: васпитачи, медицинске сестре (за непосредан рад с децом), педагози, психолози, социјални радници, професори музичког, физичког и ликовног васпитања, здравствени радници, дијететичари (стручни сарадници), кувари, пекари, посластичари (за припрему хране), квалификовани радници различитих профила — мајстори (за одржавање објеката, инсталација, опреме и отворених површина) и радници за административно-правне, комерцијалне и финансијске послове. Током спровођења истраживања, у предшколским установама Војводине било је 5.575 запослених на неодређено време и 582 на одређено време, односно 6.157 укупно. Од високо стручних радника највише је педагога — 61, затим 34 психолога, 8 дипломираних социјалних радника, 13 дефектолога и др. Десет установа није имало ниједног стручног сарадника, а мање установе немају све потребне профиле, што значи да се стандар-

ди о броју и профилима кадрова не уважавају довољно у свим предшколским установама.

Облици рада

Проналажење одговарајућих облика рада и прилагођавање радног времена су две кључне ствари на које предшколске установе треба да одговоре у свакој средини. Основано се може претпоставити да ће се облици рада развијати и богатити, али тај процес може бити бржи ако предшколске установе преузму активну улогу у томе, потенцијалима којима располажу, ако и саме раде на креирању одређених решења и ако учествују у артикулисању потреба деце, родитеља и друштва. Тиме би се учествовало и у стварању хуманијег друштва, друштва социјалне правде које има извесну будућност. Променама у свету рада, изванпородичном и унутарпородичном, које су у савременом добу брзе и разноврсне, предшколске установе треба да прилагођавају остваривање своје делатности, модернизујући, пре свега, своје облике рада.

Облици рада су следећи:

1) У седиштима општина најзаступљенији облик рада је целодневни боравак за децу од 1—7 година. Њега користи 24.758 деце или 3,75 пута више него полудневни боравак;

2) У оквиру целодневног боравка у седиштима општина број деце од 3—7 година је 20.755, а од 1—3 године 4.813 или 4,3 пута мање, што је очекивано с обзиром да је у питању мањи број генерација, што су потребе за збрињавањем деце тог узраста мање и што су капацитети за децу тог узраста мањи него за старији предшколски узраст. Међутим, подаци о броју деце јасленог узраста, која чекају на место, показују да се ове потребе мењају, односно да показују тенденцију раста;

3) Полудневни боравак, у трајању од 4—5 сати дневно, за децу од 5—7 година у седиштима општина високо је заступљен у структури облика рада и има дугу традицију. Пошто прима децу две године пред полазак у школу, обезбеђује квалитетнију припрему и потпуније остваривање васпитно-образовних циљева и задатака;

4) Изван седишта општина у целодневном боравку је 6.869 деце, а у полудневном 6.592, или за 4,04% мање. Ово показује да потребе за збрињавањем деце, односно коришћењем целодневног боравка расту и да је неопходно и у насељеним местима градити наменске објекте и стварати услове за потпунији обухват деце;

5) Програм припреме за школу је од школске 2006/07. године обавезан, остварује се и има значај и за популациону политику. У даљој анализи предмет разматрања биће целодневни, полудневни и различити облици рада;

6) Различити облици рада заступљени су више у седиштима општина него изван њих. У седиштима општина њима је обухваћено 2.957 деце, а изван седишта 1.251, или скоро два и по пута мање. Међутим, у насељеним местима укупан број деце у целодневном и полудневном боравку је скоро три пута мањи;

7) Од различитих облика рада највећу фреквенцију има учење енглеског језика и учење језика друштвене средине;

8) Различити облици рада организују се у највећој мери за децу која су у целодневном и полудневном боравку. Они побољшавају садржај и квалитет тих боравака, али треба да буду доступни и деци која нису у целодневном и полудневном боравку, што би допринело побољшавању квалитета живота деце која су изван делатности институција, повећању укупног обухвата деце и компензацији недостатка објеката за децу, нарочито изван седишта општина;

9) Предшколске установе у Војводини отворене су и за рад с децом с посебним потребама. Мада је ова отвореност увек постојала, у новије време приступ деци с посебним потребама и рад са њима добили су нов квалитет. Он се огледа у томе што се у раду са њима примењује инклузија. Од 426 деце с посебним потребама, 390 је укључено у редовне васпитне групе.

Радно време

Време почетка рада целодневног боравка утврђено је у интервалу од 05.00 до 07.30 часова, што потврђује да се води рачуна о потребама на микро нивоу. Завршетак радног времена, у већини објеката, је у интервалу од 15.00 до 18.30 часова. У Бечеју, Зрењанину, Инђији, Кањижи, Кули, Сомбору и Суботици постоје дечји објекти који раде и другу смену за целодневни боравак, која почиње у интервалу од 12.00 до 13.00 часова и траје у интервалу од 19.00 до 22.30 часова.

Полудневни боравци се организују у највећем броју случајева у преподневним сатима и у трајању од пет сати. Време почетка је у интервалу од 07.00 до 08.00 часова, а завршетка у интервалу од 12.00 до 13.00 часова. Високу фреквенцију имају и полудневни боравци у другој смени, која почиње у интервалу од 12.00 до 13.00 часова и завршава се у интервалу од 17.00 до 18.00 часова. Захтеви за другачијим радним временом од постојећег односе се на потребу за двократним радним временом, радом дужим од 11 сати, за увођењем друге смене, за увођењем услуга за збрињавање деце на један и више сати, за увођењем друге смене у насељима изван седишта општине, и за радом дужим од 10 сати. Најчешће се исказују потребе за радом дужим од 10 и 11 сати и за услугама на један или више сати. Ови захтеви само потврђују сазнања о променама у сфери изванпородичног рада и потребама већег уважавања и рада и родитељства.

Процена обухвата

Популација деце у седиштима и изван седишта општина/градова утврђена је на бази података из Пописа становништва 2002. године.

Број деце у предшколским установама по облицима рада утврђен је на основу стварног стања у предшколским установама у децембру 2007. године.

На основу наведених података извршена је процена обухвата деце целодневним и полудневним боравком у седиштима општина/градова и изван седишта — у насељима.

Укупан број деце од једне до шест година у Војводини је 115.599. Од тог броја у седиштима општина/градова је 59.358 деце, а изван седишта 56.241.

— Обухват деце целодневним боравком у седиштима општина/градова је 43,07%, а изван седишта општина 12,21%;

— Обухват деце полудневним боравком у седиштима општина/градова је 61,85%, а изван седишта општина 68,34%;

— Обухват деце целодневним и полудневним боравком је 64,90%;

— Обухват деце која похађају припремни програм за полазак у школу је 98,51%.

Обухват деце показује следеће:

— обим делатности предшколских установа није на потребном нивоу развијености;

— веома је низак обухват деце целодневним боравком изван седишта општина/градова, што снижава укупан просечан обухват тим обликом;

— обухват деце полудневним боравком је достигао висок ниво у седиштима и изван седишта општина/градова и скоро је уједначен;

— обухват програмом припреме за школу је скоро потпун;

У одређивању развојне стратегије делатности предшколских установа приоритетни циљ треба да буде да свака предшколска установа у најскорије време достигне просечан обухват у Покрајини и убрза будући развој.

Чекање на место у јаслицама и вртићу

У новије време у условима за остваривање делатности предшколских установа теку два паралелна, супротна процеса, која су директна последица поремећаја у развитку становништва — недовољног рађања и унутрашњих миграторних кретања од села ка градовима. Та два процеса су: смањивање броја деце у васпитним групама (па има васпитних група и са два детета) и повећање потреба за коришћењем облика рада и услуга предшколских установа. Последица првог процеса је повећавање трошкова услуга, а другог — недостатак капацитета за сву децу којој је потребан боравак у предшколској установи, пре свега због збрињавања, а затим социјализације, организованог васпитно-образовног рада и задовољавања развојних потреба. Реакција предшколских установа на прву последицу је, најчешће, формирање мешовитих васпитних група у истом облику рада, а на другу, формирање листи чекања или непримање пријава за коришћење услуга изван конкурсног рока и везивање почетка коришћења услуга за почетак школске године.

Листе чекања на место у јаслицама и вртићима постоје у 24 или 54,5% предшколских установа за дечије објекте у седиштима општина/градова, односно у четири или 9,9% установа за место у дечјим

објектима изван седишта општина/градова. У време спроведеног истраживања на листи чекања било је укупно 2.311 деце, од чега 618 за јасле и 1080 за вртић. Најдуже листе чекања су у Новом Саду.

Идентификација потреба за облицима рада и услуга

У Војводини се користе познати канали за слање информација о томе шта се ради, али су малобројни и мало заступљени начини прикупљања информација о томе какве све потребе постоје и како се могу задовољити.

Најзаступљенији начин идентификације потреба за облицима рада и услугама у седиштима и изван седишта општина остварује се преко локалних медија, у 84,09% случајева у седиштима, односно 72,72% случајева изван седишта општина/градова. Следи упис за *Програм припреме за школу* у 70,45% случајева у седиштима, односно 72,72% случајева изван седишта општина. Конкурси за целодневни и полудневни боравак заступљени су 52,27% случајева, односно 45,45% у седиштима општина и 40,90%, односно 47,72% изван седишта општина/градова. Пријављивање потреба предшколској установи јавља се једнако и у седишту и изван седишта општине у 29,54% случајева, док је анкетирање одређених циљних група мање присутно у седиштима него изван седишта општина/градова, а проценти заступљености овог начина су 18,18% у седиштима и 25% изван седишта општина/градова. Остали начини имају још мању заступљеност, 15,90% у седиштима и 13,63% изван седишта. Нису коришћени билтени, информатори, лифлети, кампање.

Иако постоји разноликост начина за сазнавање потреба о облицима рада и услуга и могућностима њиховог комбинованог коришћења, још увек су токови информација наглашено једносмерни — од предшколских установа према јавности. У обрнутом правцу — од јавности према предшколским установама, информациони канали су малобројни и мало заступљени. Такође, и кад се користе, обично су усмерени према популацији која већ користи неке облике рада и услуге, а не оној која је потпуно изван предшколских установа. У таквом сазнавању потреба, по правилу, добија се мало захтева за другачијим облицима рада и услуга. Цивилни сектор је неразвијен, па не врши утицај, а појединачни глас родитеља се „не чује”, или се не уважава.

ПРЕДШКОЛСКЕ УСТАНОВЕ У ПОПУЛАЦИОНОЈ ПОЛИТИЦИ: УЧЕШЋЕ, ОЦЕНЕ, ПЕРЦЕПЦИЈЕ

Ради дефинисања улоге и задатака предшколских установа у популационој политици Војводине, потребна су сазнања о томе да ли су ове установе укључене у популациону политику својих локалних/градских самоуправа, како оцењују популациону политику својих локалних самоу-

права и покрајинских органа и шта сматрају да треба чинити како би предшколске установе имале значајнију улогу у популационој политици.

Мање од половине, 43,2%, предшколских установа укључено је у популациону политику локалних самоуправа, 36,3% укључено је делимично, 18,1% није укључено, док 4,5%, или две установе, нису дале одговор на ово питање. Одговори показују незадовољавајуће стање. Све предшколске установе треба да буду укључене у популациону политику своје локалне самоуправе зато што могу доприносити њеном креирању и спровођењу.

Мере популационе политике покрајинских органа боље су оцењене од мера локалне самоуправе, што је и очекивано јер су покрајински органи усвојили и спроводе Програм демографског развоја АП Војводине.

Предшколске установе перципирају следеће акције ради значајније улоге постизања у популационој политици Војводине: организовање саветодавног рада с родитељима и прилагођавање облика рада и услуга потребама породица, као најзначајније, а затим и пружање различитих услуга деци и родитељима. Дакле, перцепције сопствених акција од стране предшколских установа су на линији већег вредновања сфере рада и ширења знања и информација о деци, родитељству и демографским проблемима.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Иако имају дугу традицију и располажу значјним ресурсима, процес оснивања предшколских установа у Војводини још није завршен, на место у њима још увек не може рачунати свако дете којем је то потребно, а ни мрежа објеката предшколских установа није равномерно распоређена. У распореду објеката постоји велика разлика између седишта општина/градова и насељених места. Организацијом своје делатности, већина предшколских установа оријентисана је на традиционалан начин рада, док се прилагођавање променама у породичном начину живота и сфери рада одвија више спонтано, него плански и циљано, а ни учешће у креирању и спровођењу популационе политике локалне заједнице није адекватно значају, улози и објективним могућностима ових установа.

ЛИТЕРАТУРА

Анализа о демографској ситуацији у Аутономној покрајини Војводини по попису становништва 2002. године (2003). Нови Сад: Покрајински секретаријат за демографију, породицу и друштвену бригу о деци.

Благојевић, М. (1995). *Родитељство и фертилитет — Србија деведесетих*, Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.

Бобић, М. (2007). *Демографија и социологија — веза или синтеза*, Београд: Службени гласник.

Гавриловић, А. (2001). *Предшколске установе у Србији — 1843—2000*, Београд: Службени гласник.

Гавриловић, А. (2005). *Еволуција популационе политике у систему друштвене бриге о деци*, у: Мацура и Гавриловић, 105—195.

Гавриловић, А. (2006). *Популациона политика локалне самоуправе: потребе, могућности и ограничења*, у: Ђајић и др. ур., 171—185.

Основи популационе политике: циљеви, институције, мере (1997). Демографски зборник САНУ, књига IV, Београд: САНУ.

Капор-Стануловић, Н. (1985). *Психологија родитељства*, Београд: Нолит.

Каменов, Е. (1995). *Модел основа програма васпитно-образовног рада са предшколском децом*, Нови Сад: Одсек за педагогију Филозофског факултета и Кикинда: Виша школа за образовање васпитача.

Мојић, Н. и др. (2007). *Активирање локалне самоуправе у популационој политици АП Војводине*, Нови Сад: Покрајински секретаријат за демографију, породицу и друштвену бригу о деци.

Poulton, G. A. i T. James (1975). *Preschool learning in the Community*, Strategies for Change, Routledge and Kegan Paul, London.

Пошарац, А. и сар. (1995). *Социоекономски положај породица са децом у Србији*, Београд: Институт економских наука, необјављена студија.

Прентовић, Р. (2006). *Потенцијали предшколских установа на плану демографског развоја Војводине*, у: Ђајић и др. ур., 227—239.

Promoting the educational role of the family (1977) XVth; Conference of European Ministers responsible for family affairs, Final communiqué.

Рашевић, М., Петровић, М. (1995). *Искуства популационе политике у свету*, Београд: Центар за демографска истраживања Института друштвених наука.

Скупштина АП Војводине (2005). *Програм демографског развоја Аутономне Покрајине Војводине са мерама за његово спровођење*, Нови Сад: Покрајински секретаријат за демографију, породицу и друштвену бригу о деци.

CERI (OECD) (1989). *Друштвена брига о предшколској деци*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Woodhead, M. (1979). *Preschool Education in Western Eorupe*, Council of Europe, London: Longman.

PRESCHOOL INSTITUTIONS IN VOJVODINA THROUGH THE ELEMENTS RELEVANT FOR THE POPULATION POLICY

by

Ana Gavrilović

Summary

Unlike other institutions, preschool institutions are the only ones that support and encourage complete psycho-physical and social development of small children. Preschool institutions provide safety and upbringing, as well as take care, educate, socialize, and compensate different upbringing. In addition to the above-mentioned, they also provide necessary food and relaxation space in adequately equipped and set premises for children's upbringing. Preschool institutions have direct contacts with parents with small children, and with children. Therefore, by completing their tasks and carrying out proposed activities they can influence creation of a better ambient for the increase of birth rate. The aim of this article is to analyze the elements of such complex activities

in order to review the role of those institutions within the population policy of Vojvodina. It is about the capacities (purposely built and adopted premises) inside and outside of the administrative municipalities, human resources, work activities, work hours, range of children, waiting lists, the ways of identification of needs for the work activities and services provided, as well as the inclusion of those institutions in the population policy of respective municipalities. The article represents a contribution to emphasize the necessity to activate available potentials of the population policy and to search for new solutions.

UDC 373.24(497.113 Novi Sad)
Оригинални научни рад

Ристо Прентовић

МОГУЋНОСТИ НОВОСАДСКИХ ПРИВАТНИХ ВРТИЋА У ПОДРШЦИ ПОРОДИЦИ У ОСТВАРИВАЊУ ПРОНАТАЛИТЕТНЕ ФУНКЦИЈЕ

САЖЕТАК: Дечји вртићи[1] имају васпитно-образовну, превентивно--здравствену и социјалну функцију. Својим успешним функционисањем они пружају значајну помоћ родитељима и породици у њеној битној улози, а то је брига, подизање и васпитавање деце. Осим тога, представљају моћну референцу за охрабривање потенцијалних родитеља на рађање деце, чиме се доприноси остваривању циљева популационе политике државе у којој је депопулација реалност. Овај рад представља покушај одгонетања непознанице о могућностима новосадских приватних вртића у подршци породици у остваривању њене пронаталитетне функције.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: породица, пронаталитетна функција, приватни вртићи, Нови Сад

УВОД

Породица и родитељи су кључни чиниоци обезбеђивања одрживог демографског развоја путем остваривања своје пронаталитетне функције и подизања здраве деце, будућих продуктивних и креативних припадника друштвене заједнице. Да би ове комплексне и деликатне задатке извршили са успехом, потребна им је адекватна помоћ и подршка друштва (кроз квалитетно спровођење утврђеног концепта друштвене бриге о деци).

Охрабривање потенцијалних (и оних који то већ јесу) родитеља на рађање више од једног детета се најбоље може постићи ако се обезбеди

[1] Дечји вртићи (нем. Kindergarten) су облици институционалног предшколског васпитања и образовања, намењени пружању помоћи родитељима у подизању деце (збрињавање, нега, васпитање и образовање) предшколског узраста. Уже значење овог појма односи се на предшколске установе за рад с децом од навршене треће године до поласка у школу. „Васпитнообразовна димензија делатности дечјих вртића темељи се на потребама и могућностима детета (индивидуалне и социјалне), као и на потребама родитеља и друштва.” (Педагошки лексикон, стр. 110). Термин и концепт дечјег вртића потиче од Фридриха Фребела, који је теоријски утемељио и први (1837. године) основао овакву дечју установу у Немачкој.

перспектива заштите, неге и васпитања њихове деце, док су исти одсутни из породичног дома у току обављања својих обавеза из радног односа. То је могуће реализовати обезбеђивањем довољних капацитета за боравак, негу, исхрану и образовно-васпитни третман деце у предшколским установама, и то по цени коју родитељи (и они с најнижим примањима) могу да плате.

Нови Сад, као административни центар АП Војводине и високо урбано насеље, у последњих десетак година карактерише интензиван пораст броја деце која бораве у јавној предшколској установи (ПУ) „Радосно детињство", чему је један од узрока велики механички прилив становништва[2] у овај град. Наиме, 1999. године у објектима ове установе било је смештено око 9.000 деце, а почетком школске 2009/10. године око 14.500 предшколаца. Паралелно с тим текло је проширење капацитета објеката ове дечје установе, што је остварено изградњом нових и надоградњом постојећих објеката (дечјих вртића, односно јаслица). И поред тога, ови капацитети су недовољни за задовољење потреба новосадске деце за смештајем у ове дечје установе, јер сваке године остане између 1000 и 2000 неуписане деце, од које највећи број никако не успева да оствари смештај у објектима ПУ „Радосно детињство". Према једној хипотези решавању овог проблема могло би допринети равноправно третирање, од стране надлежних државних и органа локалне самоуправе, приватних дечјих вртића, који већ од почетка 90-их година учествују у збрињавању, нези и васпитању једног броја новосадске предшколске деце.

ФЕНОМЕН ПРИВАТНИХ ВРТИЋА У НОВОМ САДУ И ЊИХОВА УЛОГА У ВАСПИТАЊУ И ДРУШТВЕНОЈ БРИЗИ О ДЕЦИ

Предшколске установе у Новом Саду имају више од 140 година дугу и плодну традицију и важе (не само у Србији, већ и на просторима бивше Југославије) за водеће на плану предшколског васпитања и друштвене бриге о деци. Само на почетку, приликом настанка прве установе за збрињавање предшколске деце (1. октобра 1867. године), у Новом Саду егзистира овај институционални облик дечје заштите у приватном власништву. У времену до Другог светског рата, установе за васпитање и бригу о деци у овом граду биле су или под патронатом добротворних организација и верских заједница или у власништву државе, односно локалне заједнице.[3] Од завршетка Другог светског рата, до распада бивше СФРЈ, све предшколске установе биле су у друштвеној својини и у надлежности такозваних локалних друштвено-политичких заједница (општина односно градских заједница).

---

[2] С тим у вези (према писању „Вечерњих новости" од 30. октобра 2009. године) градоначелник Новог Сада, Игор Павличић је изјавио да „у Нови Сад, сваке године, из других градова стиже 10.000 нових становника..."

[3] О настанку и развоју предшколских установа у Новом Саду детаљније у монографији: Прентовић, Р. (2007). *Предшколска установа у „Радосно детињство" — јуче, данас, сутра...*

Ступањем на снагу Закона о друштвеној бризи о деци (1992) створене су правне претпоставке за оснивање установа у приватној својини које се могу бавити активностима окупљања деце предшколског узраста, које оснивају друга правна и физичка лица ради обављања делатности, односно послова у области друштвене бриге о деци" (члан 47. Закона о друштвеној бризи о деци) — приватних вртића.

Оваква одредба је била у духу трендова друштвене и економске транзиције, али је била подстакнута и околностима материјално-финансијске депривације у сфери буџетске потрошње, тј. лимитираних инвестиционих могућности државе и локалних самоуправа. Услед оваквих околности било је немогуће осетније превазићи мањак капацитета у државним предшколским установама у високоурбаним насељима, тј. градовима изнад 100.000 становника.[4]

Тада постојећа нормативно-правна регулатива (Закон о друштвеној бризи о деци и одговарајући подзаконски прописи), иако у појединим аспектима непотпуна и неконзистентна, пружала је могућности за конституисање и успешно функционисање приватних вртића, односно јаслица. Штавише, сходно члану 47, приватне дечје установе су по надлежностима (правима и обавезама) равноправне са државним предшколским установама. То значи да приватни вртићи (јаслице) могу обављати делатност, односно послове из области друштвене бриге о деци „са делокругом утврђеним овим законом" под следећим условима:

— да су основани и организовани у складу са условима прописаним Законом о друштвеној бризи о деци;

— да се у свом раду придржавају аката које прописују министарства надлежна за делатност установа за децу, и

— да имају обезбеђене адекватне, у складу са прописаним нормативима, кадровске, просторне, материјално-техничке и друге услове за вршење делатности и послова друштвене бриге о деци.

Прве приватне предшколске установе у Новом Саду настале су, међутим, пре ступања на снагу Закона о друштвеној бризи о деци. То су „Школигрица" (основана 1. марта 1990) и „Хајди" (1991. године). Те, и већи број каснијих приватних дечјих установа у Новом Саду, основане су и регистроване, према законским одредбама које су уређивале самосталне услужне радње.

Да би се припремио концепт активирања и поспешивања развоја приватних вртића у Републици Србији, Министарство за бригу о породици је имало за циљ да у основним цртама упозна квантитативни аспект, стање и потенцијале постојећих приватних вртића, и с тим у вези иницирало је почетком 1998. године једно емпиријско истраживање на тему: „Државни и приватни вртићи",[5] које је и окончано до почетка

---

[4] Тако је, на пример, према званичним подацима и извештајима средстава јавног информисања, у школској 1997/98. години на смештај у дечје вртиће (јаслице) у Србији чекало око 13.000, од чега у Београду око 6.000, а у Новом Саду око 1.000 деце.

[5] Ово истраживање поверено је аутору овог рада, који је текст Извештаја о истраживању (сводне студије) предао надлежним лицима из овог Министарства (који су имали у плану да исти објаве у посебној публикацији). Изводе из овог Извештаја аутор је презен-

програмске 1998/99. године. Циљ овог емпиријског истраживања био је да се оствари увид у стање и проблеме у функционисању приватних вртића и да се укаже на могуће правце ангажовања на њиховом омасовљавању и унапређивању њихове делатности, с посебним нагласком на идентификовање додирних тачака и иницирање сарадње с постојећим државним вртићима, а на добробит оног највреднијег и најдражег — младих нараштаја, тј. деце.

Истраживање је спроведено на намерном односно пригодном узорку приватних вртића (18, колико је аутор успео да идентификује) на територији Градске заједнице Нови Сад, а резултати су експлоративног типа. У трагању за емпиријском грађом, аутор је вршио анкетирање надлежних и одговорних лица из органа Градске управе Новог Сада (Секретаријат за социјалну заштиту и здравство, Секретаријат за привреду), Привредног суда, Одељења Савезног завода за статистику у Новом Саду, власника приватних вртића и запослених у њима, остваривао увид у документацију приватних вртића у њихове објекте и средства.

Користећи методе систематског посматрања, анкетирања и анализе документације, аутор је дошао до одређених сазнања која се, због нерепрезентативног узорка, не могу уопштавати на читаву популацију приватних вртића у Републици Србији,[6] али могу послужити за остваривање прилично објективног увида у стање и проблеме функционисања приватних вртића у Новом Саду на крају XX века. С обзиром на актуелност овог проблема целисходно је и у овом раду приказати главне резултате овог истраживања.

Сазнања стечена овим истраживањем сугеришу следећи општи закључак: у време истраживања евидентне су биле значајне разлике међу постојећим приватним вртићима у Новом Саду и то, пре свега, у погледу:

— броја деце, односно васпитних група (најмањи вртић похађа 8 деце у једној групи, а највећи 105 деце у 5 група, а у просеку ови вртићи окупљају по 28 деце распоређених у две васпитне групе) и укупног броја обухваћене деце који је септембра 1998. године био 504 у свих 18 приватних вртића;

— задовољености важећих законских норматива који прописују кадровске, материјално-техничке и друге неопходне услове за отпочињање рада и обављање делатности дечјих установа;

— облика, врста, односно обима услуга (програма) које пружају деци и њиховог квалитета (рад појединих своди се на чување и минимални васпитно-образовни рад без адекватне програмске заснованости, док се делатност појединих приватних вртића заснива на важећим основама

товао на Саветовању са директорима предшколских установа Србије, октобра 1998. у Врњачкој Бањи. Ово излагање је изазвало велико интересовање учесника Саветовања и оцењено је као корисно, а ресорни министар је тим поводом аутору доделио Захвалницу.

[6] Резултати овог експлоративног научног истраживања требало је да послуже као полазна основа (пре свега као извор једног броја хипотеза) за једно темељитије и свеобухватније научно истраживање овог већ тада присутног феномена у области друштвене бриге о деци.

програма и актуелним научним достигнућима, са разноврсним додатним програмима васпитно-образовног рада и културно-уметничког стваралаштва) и др.

Упоређујући сагледане чињенице (стање, проблеме, потенцијале и перспективе) приватних вртића са истим атрибутима постојећих предшколских установа (државни вртићи), евидентне су биле *значајне разлике међу њима*. Ове разлике условно можемо третирати као *предности* односно *недостатке* једних у односу на друге. Пошто су у овом истраживању тежишно разматрани приватни вртићи, то је учињен покушај елаборације њихових предности и недостатака у односу на државне вртиће.

Предности приватних вртића у односу на државне су, између осталог, и пре свега, следеће:

— *већа мотивисаност* и значајнија (интензивнија) *ангажованост* власника и особља;

— *већа флексибилност* у погледу заступљености облика рада, врсте боравка, радног времена и других услуга деци и родитељима;

— *максимално настојање* да се, у оквиру расположивих могућности, *удовољи интересима деце* и родитеља;

— *свестранија сарадња са родитељима*, при чему исти остварују већи утицај на избор облика рада, па чак и на садржаје и начине реализације програма васпитно-образовног рада, културно-забавних, здравствено-креативних и других активности, и

— *присније емоционална и радна клима*, јер су ови вртићи, по броју деце (од 8 до 15) и стално запослених (од 1 до 8), знатно мањи од државних, те су у већој мери налик на породичне и друге примарне групе, што је претпоставка природнијег, срећнијег и складнијег заједничког живота, раста и развоја мале деце. Надаље, знатно мање васпитне групе (у највећем броју случајева од 8 до 15 деце) пружају боље услове за васпитно-образовни рад.

Недостаци приватних вртића у односу на државне су следећи:

— *неадекватан друштвени третман*, који се састоји у неразумевању функција и значаја ових дечјих установа, као и (што је апсурд) непознавање нормативне регулативе којом су уређена питања у вези са регистрацијом, отпочињањем рада и надзором над остваривањем њихове делатности од стране надлежних органа локалне самоуправе, прописа који уређују ову делатност. Један број ових вртића региструју се као школе страних језика, агенције, клубови, удружења грађана, студије језика, а одређен (не безначајан број) ради „на дивље”, тј. нису регистровани, па је и квалитет њиховог рада проблематичан, јер се најчешће своди на пуко чување деце у току радног времена родитеља;

— *неадекватна кадровска база* као лимитирајући чинилац остваривања трију главних функција предшколске установе (васпитно-образовна, превентивно-здравствена и социјална). Иако превасходно усмерени на васпитно-образовни рад, приватни вртићи у већини случајева не испуњавају потребне кадровске услове за његово успешно обављање. Наиме, само око 50% запослених су квалификовани васпитачи, а остали су лица са другим просветним струкама (најчешће учитељи), апсоловенти,

а не мали број је и пензионисаних васпитача и других просветних радника. Још је лошија ситуација у погледу обављања послова педагошко-психолошке службе, јер у свим наведеним вртићима (18) раде само 4 дипломирана педагога, 2 дипломирана и 1 апсолвент-психолог. Слична је ситуација и у погледу кадровске заснованости превентивне здравствене заштите, јер у радном односу у овим установама ради само 1 лекар, 1 стоматолог (као власник) и 4 медицинске сестре општег односно педијатријског смера. Додуше, већина власника изјављује како остварују сарадњу с приватним лекарским, односно стоматолошким ординацијама, а мањи број и са друштвеним (државним) здравственим установама. Ниједан од ових вртића нема запосленог социјалног радника, а не сарађује ни са установама социјалног рада. Штавише, већина власника ових установа сматра да је депласирано да се они баве и пословима социјалног рада, што је сасвим логично;

— *неадекватна материјално-техничка база* као лимитирајући чинилац остваривања функција предшколске установе, огледа се у чињеници да ови вртићи, иако у већини случајева остварују полудневни боравак (4—6 часова) своју делатност обављају у стамбеним зградама у мање-више адаптираним стамбеним просторијама. Мањи број приватних вртића ради у закупљеним локалима у приземљима стамбених зграда. Радне просторије (собе, кухиње, трпезарије, просторије за пријем, санитарне просторије и др.) у већини приватних вртића су знатно испод важећих норматива и стандарда. И овде има неколико позитивних примера („Мали принц", „Хајди", „Мала школа"). Само три вртића („Мали принц", „Мала школа", „Хајди") имају властите објекте (дворишта, игралишта) на отвореном простору. Остали вртићи за боравак деце на отвореном простору користе јавне просторе (паркови, простори испред или између стамбених зграда и сл.). Нешто боља је, али не и сасвим задовољавајућа, ситуација у погледу опскрбљености намештајем и другом опремом, као и дидактичким материјалима и играчкама;

— *немогућност организовања адекватне и квалитетне исхране* деце као последица неадекватне материјалне и кадровске базе ових установа. Ниједан вртић не поседује адекватне кухињске уређаје, као што, такође, ниједан нема запослене квалификоване нутриционисте-дијететичаре, односно квалификоване раднике за справљање хране. И поред тога, већина ових вртића обезбеђује деци по један оброк (најчешће ужину), а један вртић („Лилипут") три оброка (доручак, ужина, ручак);

— *немогућност организовања и спровођења целодневног боравка*, као последица неадекватне кадровске и материјалне базе и немогућности организовања адекватне и квалитетне исхране. Наиме, само један вртић, („Лилипут") организује целодневни (8 сати) боравак деце и то у условима који су знатно испод оптималних норматива и стандарда (чл. 34. Правилника о блажим условима за почетак рада и обављање делатности установа за децу) који важе за објекте у стану или другом прилагођеном простору;

— *знатно су скупљи* од државних вртића. На пример, за боравак деце од 4 до 6 часова и један оброк цена се у то време кретала од 110 до

150 немачких марака, а у државним вртићима економска цена за исту услугу била је око 50 немачких марака.

У то време ниједан орган управе, односно локалне самоуправе није се сматрао надлежним за контролу рада ових форми окупљања и збрињавања деце предшколског узраста. Они нису били уврштени у мрежу установа за децу и, као такви, по исказима већине њихових власника били су „препуштени сами себи". Уз то, њихови васпитачи и стручни радници су, у већини случајева, били недовољно информисани о свим битним питањима у вези са развојем и трансформацијом предшколског васпитања и друштвене бриге о деци, а пре свега о измењеној нормативно-правној регулативи,[7] новој стручној литератури, стручним скуповима предшколских радника, дечјим манифестацијама и др. Када се све наведено има у виду, логична је била констатација да су у већини приватних вртића у Новом Саду квалитет и укупни исходи предшколског васпитања и образовања и остали аспекти друштвене бриге о деци, у то време били у најмању руку, проблематични.

Ступањем на снагу одредаба Закона о основама система образовања и васпитања, по којима су, од школске 2006/07, сва деца у години пре поласка у школу обавезна да похађају образовни програм припрема за полазак у први разред основне школе у предшколским установама, дата је могућност и приватним дечјим вртићима, који испуњавају прописане нормативе и стандарде у погледу кадрова, простора и опреме, да уписују децу у циљу спровођења овог образовно-васпитног рада. Такве услове у протеклих три године у Новом Саду је испунило 21 (од 23 у АП Војводини)[8] приватне предшколске установе и, сходно томе, добило од Министарства просвете, лиценцу за реализацију Програма припремног образовно-васпитног рада са децом у години пред полазак у основну школу.

Почетком школске 2009/10. године у Новом Саду делују сви ови приватни вртићи. Они сада обухватају око 810 деце распоређене у 49 васпитних група. Образовно-васпитни рад и послове превентивно-здравствене и социјалне заштите деце обавља 89 стручних радника (васпитача, педагога, психолога, здравствених радника), а о хигијени и другим помоћно-техничким пословима стара се 31 радник с нижом стручном спремом. Ови вртићи располажу са 4.586,4 м^2 простора, а пуни капацитет им је 1.185 места. Слободних места је почетком школске године било

---

[7] Већина није знала да је њихова делатност уређена Законом о друштвеној бризи о деци и одговарајућим подзаконским прописима. Преко 50% вртића, нпр. васпитно-образовни рад су спроводили по старим програмима који су важили у САП Војводини (из 1985. године).

[8] Новосадски дневни лист „Дневник" у чланку под насловом: „За вртиће већи цех Граду, или родитељима, 11. 08. 2009. године, пренео је изјаву директора ПУ „Радосно детињство", Б. Самарџића који је истакао да би се успоставила ликвидност ове Установе, а да би се при том „обезбедио ваљан боравак деце, њихова исхрана и грејање вртића, мораћемо да прибегнемо непопуларној, али у овом случају, неопходној мери, а то је захтев за поскупљењем". Он је при том истакао да ће се од оснивача захтевати да повећање цене боравка отпочне од 1. септембра, а да родитељи „за своју децу од јесени не би требало да издвајају више од 5.000 динара". Тадашња цена боравка, ипак, није промењена до краја октобра 2009. године.

375. Просечан број деце у васпитним групама ових вртића је око 17-оро (или тачније 16,68). Економска цена боравка детета је у овим вртићима неуједначена, а креће се од 12.000 (или 130 €) до 20.000 (215 €) динара, а (у појединим приватним вртићима) и нешто више. Ради упоређења, ваља истаћи да је цена боравка детета у ПУ „Радосно детињство" 15.000 динара (од чега родитељи плаћају 3.070 динара), а остатак цене покрива оснивач (Град Нови Сад из свог буџета). Менаџмент ове јавне установе, међутим, већ дуже време констатује да је ова цена недовољна за успешно функционисање ове предшколске установе и тражи од оснивача повећање економске цене боравка деце, било у делу који финансира Буџет града, било из дела партиципације родитеља.[9]

Из интервјуа с власницима новосадских приватних вртића вођеног октобра 2009. године, сазнали смо да се они осећају запостављеним од стране државних и органа локалне самоуправе и да су препуштени сами себи, те да су неравноправни у односу на вртиће ПУ „Радосно детињство". Они, при том, истичу да би могли проширити своје капацитете (будући да просечно ове вртиће похађа свега 38,9 деце) чак и за двоструко, под условом да оснивач регресира боравак деце у њиховим вртићима, као што је то случај са вртићима ПУ „Радосно детињство". То би претпостављало и увршталање у мрежу установа за предшколску децу и свих приватних вртића који испуњавају све законом прописане (кадровске, материјално-техничке и просторне) услове, као и да имају релевантне програме образовно-васпитног рада, превентивно-здравствене и социјалне заштите деце. То значи да би у том случају капацитети ових вртића били такви да би (поред већ сада уписане деце) могли да прихвате још преко 1.300 деце са листе чекања у ПУ „Радосно детињство", што би (након завршене текуће надоградње објеката ове јавне дечје установе[10]) обезбедило обухват све деце из Новог Сада, којој је потребан смештај у дечјим вртићима. Овакав статус приватних вртића појачао би конкуренцију у домену институционалног предшколског васпитања у граду, што би имплицирало повећање квалитета рада с децом и већи асортиман услуга (разноврснији додатни програми и др.).

Да приватни вртићи могу компензовати недостатак довољних капацитета у новосадским државним вртићима уочили су и градски челници, а што се види из изјаве градоначелника Новог Сада, Игора Павличића, који је (крајем августа 2009), сагледавајући проблем великог броја деце, која су на листи чекања за упис у ПУ „Радосно детињство", истакао „да ће град, у случају да сви малишани не буду уписани (након проширења капацитета ове установе после доградње пет њених објеката, прим. Р.П.), као могуће решење, прекобројнима субвенционисати боравак у приват-

---

[9] Јуна 2009. године градске власти Новог Сада одобриле су надоградњу вртића ПУ „Радосно детињство", „па би се тиме листа чекања са садашњих 2.000 смањила на 700 малишана". („Вечерње новости", 22. 06. 2009, прилог: „Прекобројних све мање").

[10] Према писању „Дневника" од 06. 07. 2009, осим „предшколских установа којима је оснивач локална самоуправа, рад са децом до поласка у школу организован је и у 23 приватна вртића у Покрајини (АП Војводини, прим. Р.П.). У њима је минуле школске године боравило 823 малишана."

ним вртићима". Јер, како је истакао, „то је уобичајена пракса у европским градовима и, уколико за то не буде законских препрека, ми ћемо је применити и код нас. Родитељима деце која ове године не буду добила своје место у државним вртићима, поделићемо ваучере и они ће њима плаћати део услуга у приватним вртићима" („Вечерње новости", 1. 09. 2009. год.).

Поменуто опредељење градских власти Новог Сада оцењено је позитивно од стране јавности, посебно од стране родитеља деце са листе чекања за пријем у ПУ „Радосно детињство", али је произвело и одређене недоумице, пре свега: (1) неизвестан износ субвенција на ваучерима; (2) да ли ће доплате родитеља у приватним вртићима бити различите, будући да су у истима цене боравка шаролике?, (3) да ли ће родитељи сами моћи да бирају у који приватни вртић ће уписати своју децу? и (4) да ли ће, уопште, ова најава градских власти заживети?

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

На основу изнетог још увек приватни вртићи у Новом Саду по својим референцама нису ни приближно конкуретни вртићима ПУ „Радосно детињство", располажу довољним потенцијалима да, у случају њиховог равноправног третмана с државним дечјим установама, обезбеде пријем све предшколске деце која су остала неуписана у дечје вртиће којима је оснивач Град Нови Сад. То би могло бити реализовано уколико би се остварилe следеће претпоставке:

1) Доградња нормативно-правне регулативе, која би приватне вртиће довела у равноправан положај са државним, предшколским установама;

2) Укључивање приватних вртића у мрежу установа за децу;

3) Одређивање идентичне економске цене боравка деце у овим, као и у државним вртићима. Ово, свакако, за основне програме образовно-васпитног рада, превентивно-здравствене и социјалне заштите, док за додатне програме приватни вртићи треба да задрже право слободног формирања цена;

4) Боље повезивање, сарадња и кооперација државних и приватних вртића у циљу коришћења, посебно од стране приватних вртића, кадровских, просторних и других (нпр. нарочито у домену исхране, превентивно-здравствене и педагошко-психолошке службе) потенцијала државних предшколских установа, али и обрнуто и др.

ЛИТЕРАТУРА

Гавриловић, А. (2001). Предшколске установе у Србији 1843—2000. године, *Службени гласник РС*, Београд.

Каменов, Е. (1999). Стратегија развоја предшколског курикулума, *Настава и васпитање*, 2, Београд.

К а м е н о в, Е. (1999). Предшколска педагогија, I и II, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
— (1996). Основе програма предшколског васпитања и образовања..., *Просветни преглед*, Београд.
— (1996). *Педагошки лексикон*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
П р е н т о в и ћ, Р. (1994). Услови и могућности породичног васпитања у духу толеранције у нашим савременим друштвеним условима, *Зборник радова* Института за социјалну политику са научног скупа *Породица, права детета и развој*, Београд.
П р е н т о в и ћ, Р. (1995). Комплементарност и корелативност функција предшколских установа, *Социјална политика и социјални рад*, 2, Београд.
П р е н т о в и ћ, Р. (1996). Васпитно-образовна функција предшколских установа, *Зборник радова „Методички дани '96"* Кикинда: Виша школа за образовање васпитача.
П р е н т о в и ћ, Р. (1998). Приватни и државни вртићи (Извештај о истраживању за потребе Министарства за бригу о породици), Усмено саопштење на Саветовању директора ПУ Србије, Врњачка Бања.
П р е н т о в и ћ, Р. (2007). *Предшколска установа „Радосно детињство" — јуче, данас, сутра...*, Нови Сад: ПУ Радосно детињство.

POSSIBILITIES OF NOVI SAD PRIVATE KINDERGARTENS IN SUPPORTING FAMILY IN FULFILLING ITS PRO-NATAL FUNCTION

by

Risto Prentović

Summary

Kindergartens have educational, preventive medical and social purpose. Their effective operations give substantial support to parents and families in their important role, i.e. care, raising and upbringing of children. Apart from that, they represent a solid reference for encouraging potential parents to procreate and thereby contribute to accomplishing goals of the national population policy in a country where depopulation is a reality. This paper represents an attempt to solve the unsolvable issue pertaining to possibilities of Novi Sad private kindergartens in supporting a family in fulfilling its pro-natal function.

UDC 316.728(497.113)
Оригинални научни рад

Ирен Габрић-Молнар

ИСТРАЖИВАЊЕ КВАЛИТЕТА ЖИВОТА НА СЕВЕРУ ВОЈВОДИНЕ

САЖЕТАК: У раду приказујемо резултате истраживања квалитета живота грађана у 4 општине на северу Војводине. Емипиријско истраживање је спровело Друштво за регионалне науке из Суботице током 2008. године. Углавном се бавимо анализом субјективних показатеља и ставова који приказују шта би највише помогло подизању квалитета живота у региону. Констатујемо да су грађани осредње задовољни својим квалитетом живота, највише их брине беспарица и незапосленост, да су локалпатриоти и радно и емотивно везани за своју животну средину. Ставови различитих нација се незнатно разликују у процени друштвене и политичке ситуације, наиме већински народ је критичнији. По мишљењу испитаника политичка стабилност државе и побољшање макроекономских показатеља би, умногоме, помогло да се побољша квалитет живота породице и појединца.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: квалитет живота, север Војводине, Суботица

ПОКАЗАТЕЉИ КВАЛИТЕТА ЖИВОТА

Имајући у виду да квалитет живота подједнако садржи објективне и субјективне елементе, у светским истраживањима присутна су два појма квалитета живота.[1] Објективни показатељи су подаци добијени од стране посматрача и могу непосредно бити измерени (нпр. број лица која живе испод минимума животног стандарда, број болничких лежајева по глави становника, степен загађености ваздуха), док су субјективни показатељи они који се формирају на основу питања, на која се могу дати различити одговори, зависно од личности испитаника (нпр. питања везана за здрав-

[1] У погледу истраживања квалитета живота најчешће разликујемо два основна модела: скандинавски и амерички. У центру скандинавског модела налази се појам ресурса, нагласак је на улози коју услови живота имају у његовом квалитету, тј. ставља се нагласак на објективне чиниоце. Амерички модел је првенствено окренут субјективној перцепцији и процесима вредновања, те на тај начин на основу субјективног расположења човека мери развој друштва и квалитета живота (сам просечни грађанин уме најбоље да оцени сопствени квалитет живота).

ствено стање, детињство, степен задовољства с материјалним стањем, или поверење у друштвене институције). У зависности да ли је у центру истраживања друштво или појединац, питања су сасвим различита. Пошто су објективне околности квалитета живота код појединаца најчешће тешко мерљиве, тим показатељима морају бити додати и субјективни судови. То су пре свега питања којима се утврђује лични став појединца (нпр. „у којој мери сте задовољни својом платом?" или „шта мислите о шансама да ускоро добијете посао?"). Најчешће се постављају питања која се односе на животне околности појединца, али су честа и питања о општем нивоу среће („уопштено говорећи у којој мери сте срећни у последње време?" или „од чега највише стрепите?"). Оваквим питањима се мере страхови, поверење, осећања везана за будућност (U t a s i, 2007: 12—13).

Ed Diener и Eunkook Suh изразито говоре о показатељима економске, социјалне и субјективне добробити човека (D i e n e r, S u h, 1997). Према Диенеровој дефиницији „субјективни квалитет живота је уствари начин како људи вреднују своје животе, што укључује срећу, задовољство сопственим животом, пријатна осећања као и релативни мањак непријатних осећања и расположења". Сматра да приликом анализе појединих субјективних показатеља лакше је и упоређивање резултата интервјуа, клиничких посматрања (D i e n e r, S u h, 1997: 205).

Трошкови развоја комплексних показатеља, састављених од великог броја подиндекса и подгрупа су веома велики, а њихова поузданост је сувише мала.[2] У погледу њиховог даљег развоја од комплексних показатеља је најстабилнији UNDPI индекс људског развоја (HDI)[3] из 1990. године, који осим ГДП по глави становника узима у обзир очекивани животни век појединца у тренутку његовог рођења, писменост и ниво школованости, с допуњеним подацима о ГДП-у по глави становника. У прилогу извештаја Human Development Report — Serbia 2005 сачињеног од стране UNDP наведени су Human Development Index — HDI показатељи за Србију. Међу 178 држава, Србија са HDI индексом од 0.772 налази се на 74. месту. Имајући у виду да развијене државе имају најмањи индекс од 0.8 и изнад тога, можемо констатовати да се Србија налази у вишој категорији средње развијених држава. Према очекиваним годинама живота Србија се налази на 73. месту, према писмености и образованости на 62. месту, док се према ГДП индексу сврстава на 92. место. Из свега тога произилази да је за развој квалитета живота неопходан економски развој (K a j a r i, 2006: 74).

У наставку рада биће приказани конкретни резултати истраживања на северу Војводине. Полазимо од хипотезе: имајући у виду да квалитет

---

[2] www.polgariszemle.hu/app/interface.php?view=v_article&ID=166 (03. 04. 2009)

[3] Други индекси квалитета живота (PAUL QOL, PQLI, BWI, WIDER QOL, city QOL). Данас то не представља један индекс, већ је скуп многобројних показатеља. Показатељи који поред економског благостања узимају у обзир и разне видове друштвеног благостања, могу се сматрати и показатељима квалитета живота. Сходно томе, показатељима квалитета живота можемо сматрати и MEW, NEW, ISEW, GDP, HDI показатеље. Види извор: www.epa.oszk.hu/00800/00890/00005/data/35.pdf (03. 04. 2009).

живота зависи од многих, не само објективних него и субјективних фактора, али пре свега и од различитих циљева и ставова, поједини друштвени слојеви, групације, нације или пак држава имају различите критеријуме и доживљај квалитета живота. Овај рад се бави *субјективним елементима начина живота: задовољством, незадовољством, доживљајем среће и сопственог здравља, дакле* субјективно искуство које се може испитати путем анкете.

ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ КВАЛИТЕТА ЖИВОТА НА СЕВЕРУ ВОЈВОДИНЕ[4]

Друштво за регионалне науке[5] из Суботице је крајем 2008. године извршило истраживање у кругу одраслог становништва на северу Војводине путем упитника.[6] Током истраживања посебан нагласак је стављен на опште расположење, задовољство/незадовољство, образовање, могућност даљег усавршавања, здравље и структуру потрошње. У одабраним насељима (23) емпиријско истраживање извршено је путем survey методе (становништво 18—70 година живота), на територији 4 војвођанске општине. Упитник се састојао од 35 питања и 4 тематске области (здравствено стање, услови и начин живота, друштвени и политички ставови). 500 анкетираних грађана (различитог пола, година старости, школске спреме и националне припадности) представљају репрезентативни узорак региона на северу Војводине.

Интерактивни односи, поверење, страхови су показатељи који изразито сведоче о међуљудским односима и који су важни за доживљај сигурности у животу. У Војводини живи заједно више етницитета већ неколико стотина година, али ту су и придошли грађани, избеглице или пак странци. Мултинационална средина и мултикултуралност су научили људе да воде рачуна о другим етницитетима или суседима и да са њима изграде интерактивне односе. Анализа одговора показује да њихови ставови нису једнаки и сведоче о неједнаком приступу према суседима или поверењу према различитим нацијама (Š o m o đ i, G a b r i ć - M o l n a r, 2009/7: 4—5).

---

[4] Истраживање је спроведено 2008. године емпиријским истраживањем који је спровело Друштво за регионалне науке Суботица. Види публикације Шандора Шомођија и Ирене Габрић-Молнар који су били координатори пројекта (2008, 2009) потпомогнутог од стране ИВ Војводине.

[5] www.rtt.org.rs/anyagok/eletminoseg.doc (02. 04. 2009).

[6] Истраживања о квалитету живота у региону се не спроводе систематски, а и узорци су релативно мали и зато су тешко упоредиви, нарочито је то тешко с подацима који се односе на целу државу.

Табела 1. — Квалификација сопственог поверења (%)

Верујете ли...	људима сопствене нације	људима друге националности	суседима
Немам поверење	3,87	6,92	4,45
И да и не	49,90	56,62	39,47
Имам поверење	46,23	36,46	56,07
Укупно	100,00	100,00	100,00

Извор: Šomođi и Gabrić-Molnar, 2009/3.

Из табеле 1 се види да грађани највише *поверења* имају према својим суседима (56%), затим према припадницима сопствене нације (46%), али према другим националностима поверење је већ мање изражено (36%). Несигуран одговор „и да и не" потврдили су највише према другим нацијама (56%), и интересантно је да скоро половина испитаника такав став има и према сопственој нацији (49,9%). Мали процент испитаника је изабрао одговор апсолутног неповерења према разним категоријама људи.

Код питања везаних за *несигурност* и страхове појединаца одговори су били поражавајући (табела 2).

Табела 2. — Одговори у вези доживљаја стрепње

Имате ли страхове у животу?	Број одговора	%
Не знам	6	1,20
Немам	153	30,80
Имам	333	67,00
Нема одговора	5	1,00
Укупно	497	100,00

Извор: Šomođi, Gabrić-Molnar, 2009/3.

Највише има оних који јасно признају своје стрепње у животу (67%). Овај податак сам за себе је доказ мноштва проблема са којима грађани не знају да изађу на крај. Свега 30% испитаника говори о томе да углавном не страхује у животу.

Ставови грађана везана за лични *животни стандард* су неизбежно релативизовани. Наиме, они најчешће упоређују садашњи животни стандард с приликама које су доживели деведесетих година, кад су због ратних неприлика живели много горе. Истовремено, они могу да имају у виду и тзв. очекивани ниво животног стандарда (који имају нпр. земље чланице ЕУ). Гледано с психолошког аспекта, можемо очекивати да већина испитаника своје *ставове гради на искуству* које има, с обзиром на период живота када је почео свој радни век (шансе и могућности запошљавања некада и сада), упоређујући то са садашњим приликама (везано за могућности зараде и породичне инвестиције). Они који су сада социјално маргинализовани, без обзира на некадашње тешкоће, хиперинфлаторне или ратне прилике, можда управо Милошевићево време сма-

трају периодом у свом животу када су се добро сналазили. Истовремено, они који су у то време изгубили посао, али после ратних прилика успели су да се запосле или да инвестирају у неко предузетништво, данас су задовољнији и имају планове за будућност.

Табела 3. — Задовољство са друштвеним и животним приликама (%)

Да ли сам задовољан или не...	Демократија	Јавна сигурност	Јавна потрошња	Милиција	Здрава животна средина	Радни услови	Услови снабдевања	Животни стандард
Незадовољан	27,42	18,71	12,47	26,46	11,04	13,17	9,05	19,84
Слабо или мало задовољан	33,67	24,35	19,92	23,64	16,67	14,25	12,27	28,86
Средње задовољан	30,24	33,00	38,63	32,12	35,74	34,13	26,96	33,47
Доста задовољан	7,26	20,52	23,74	14,34	29,52	26,57	32,80	13,83
Јако задовољан	1,41	3,42	5,23	3,43	7,03	11,88	18,91	4,01
Укупно	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Извор: Šomođi, Gabrić Molnar, 2009/3.

Према табели 3 испитаници су слабо или само средње задовољни (33 + 30%) са нивоом демократије у Србији. Јавна сигурност је боље процењена, углавном, као средње задовољавајућа, јавна потрошња као средња или доста прихватљива (укупно око 60% одговора). Грађани на северу Војводине су најмање задовољни радом полиције: половина њих је незадовољан или слабо задовољна, а 32% средње задовољна. С радним условима и здравом животном средином су осредње задовољни — рекли би да на ова питања данас грађани и не обраћају довољно пажње, јер су заокупљени проблемима социјалног опстанка. Одговори на услове снабдевања су релативно повољни, наиме половина испитаника је доста или јако задовољна, а 1/4 је средње. Овај податак показује да су снабдевеност робом као и трговина, прилично развијени у приграничним регионима. Све у свему, велики део испитаника је средње (33%) или слабо (око 29%) задовољан актуелним животним стандардом.

У осталим одговорима везаним за очекивања грађана, приметили смо да они највише пажње посвећују привредној ситуацији, могућностима да се запосле. Чак и код најважнијег задатка саме државе они наводе срећивање економске ситуације у земљи (67%). Без обзира на постепено побољшање макроекономске ситуације у Србији 2007. године[7] очекивања грађана су била много већа.

Према подацима Standard & Poor's-а,[8] фебруара 2006. године, Србију су категоризирали са ББ, то јест сврстали међу земље с позитивним изгледима (са смањеним ризиком у инвестицијама и шпекулацијама). Истовремено, 2007. године, без обзира на повољније макроекономске

[7] 2007. године привредна ситуација у Србији је била релативно побољшана: пораст индустријске проиозводње износио је 4,5%, повећање експорта за 26,9%, али и импорта за 27,8%. Види извор: http://dkmt.netion.hu/textpage.html?lang=hu&loc=0&menu_id=186 (2. 04. 2009).

[8] http://www2.standardandpoors.com/ (02. 04. 2009).

показатеље, ова категоризације се није мењала (појавиле су се тешкоће у вези формирања нове владе, питање статуса Косова итд.). Напомињемо, да је анкетирање спроведено новембра 2008. године, када је наш грађанин већ био свестан почетка светске економске кризе. У изјавама шта би требало учинити на побољшању друштвене ситуације, испитаници су најпре тражили стабилизацију економске ситуације, затим су сматрали да држава треба да решава нагомилана социјална питања, да изда хашке оптуженике и оствари европске интеграције (11%).

На питања од чега *стрепе*, скоро половина испитаника наводи беспарицу као разлог стрепње (49,5%), а затим и губитак посла (15%). На трећем месту су здравствени проблеми, тј. страх од тешких болести (13%). Проблеми везани за становање, школовање деце нису у првом плану код становништва на северу Војводине. Планови везани за оснивање породице такође нису у жижи интересовања (табела 4).

Табела 4. — Ниво стрепње код грађана

Од чега стрепите највише?	Одговори	%
Недостатак новца	234	49,5
Незапослености	74	15,6
Проблеми становања	31	6,6
Школовање деце	39	8,2
Здравствених проблема	61	12,9
Оснивања породице	17	3,6
Остало	17	3,6
Укупно	473	100

Извор: Šomođi, Gabrić-Molnar, 2009/3.

Током 2008. године према званичним подацима владе, стопа незапослености је смањена за 3%. У региону на северу Војводине она је била још прилично висока и износила 22%. Ако погледамо одговоре о задовољству растом животног стандарда, према резултатима анкете постоји разлика између испитаника српске и мађарске националности (табела 5). Наиме, већински народ је критичнији и изражава веће незадовољство: 60% њих уопште или мало је задовољно растом стандарда, а сваки четврти је средње задовољан. Мађари у 37,66% су средње задовољни, скоро 28% мало, а „само” 14,56% је изразито незадовољно.

Табела 5. — Колико сте задовољни растом животног стандарда? (%)

Са животним стандардом...	Укупно %	Срби %	Мађари %
Уопште нисам задовољан	19,84	28,96	14,56
Мало задовољан	28,86	30,60	27,85
Средње задовољан	33,47	26,23	37,66
Углавном задовољан	13,83	12,02	14,87
Веома задовољан	4,01	2,19	5,06
Укупно	100,00	100,00	100,00

Извор: Šomođi, Gabrić-Molnar, 2009/3.

У анкетном листу понудили смо једну групу питања која су се односила на *политичке ставове* грађана, односно на ниво задовољства радом појединих државних органа или партија. Мерење политичких ставова је послужило за анализу општег субјективног расположења грађана. Интересовало нас је колико су задовољству или пак незадовољству допринели локалне самоуправе, градоначелници, јавна предузећа, полиција, затим покрајинска и републичка влада.

Из табеле 6 се види да су испитаници средње или мало задовољни радом локалних државних органа, али су још незадовољнији радом републичких органа. Ставови везани за комуналне органе су бољи, али они везани за милицију скоро половично негативни или су слабо задовољни. Према јавним предузећима, као и покрајинској влади, а затим председнику државе опажамо тенденцију изражавања задовољства (већина одговора: средње и углавном задовољни). У 2008. години грађани севера Војводине су били најзадовољнији радом покрајинских органа и председника државе, док су најмање били задовољни радом републичке Скупштине, Владе и милиције. Испитаницима је био веома важан рад локалних заједница, као и комуналних предузећа, али су њихов рад оценили средњим оценама. Може се констатовати да грађани више очекују од републичких органа у сређивању макроекономских прилика у земљи и јако мало их је потпуно задовољно радом државних органа.

Табела 6. — Политички ставови грађана у вези с радом државних органа (%)

Колико сам задовољан радом...	Локална заједница	Градо-начелник	Комунал. предузећа	Мили-ција	Влада Војвод.	Парламент Србије	Влада Србије	Председник Србије
Нисам задовољан	15,23	12,25	13,63	23,90	13,27	37,68	28,31	20,89
Мало задовољан	28,26	25,90	17,23	25,50	19,18	28,72	34,62	24,95
Средње задовољан	40,88	36,75	38,48	31,33	44,29	27,49	28,72	32,05
Углавном задовољан	12,22	18,47	24,65	15,86	19,59	5,09	7,13	16,43
Потпуно задовољан	3,41	6,63	6,01	3,41	3,67	1,02	1,22	5,68
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Извор: Šomođi, Gabrić-Molnar, 2009/3.

Ако погледамо разлику у ставовима грађана српске или мађарске националности, нема битних разлика. Опажамо различито мишљење само у следећем: Мађари су мање задовољни радом локалних органа и градоначелника, такође у њиховим очима постоји претерана централизација на нивоу републичких органа, што спречава самоиницијативу општина и могућности већих инвестирања у региону. У ранијим емпиријским истраживањима смо дошли до сличних резултата, где се показало да Мађари свој регионални идентитет везују, углавном, за Војводину, затим за место живота или рођења, а најмање за Србију. (Gábrity Molnar, 2008: 64).

Према одговорима, више од 60% Срба на северу Војводине је средње или углавном задовољно радом покрајинске владе, док су Мађари за нијансу задовољнији истим (70%). У вези рада Владе Србије, влада оп-

ште незадовољство, чак примећујемо да су Срби најкритичнији, наиме 65% њих изразито није задовољно радом републичке владе, док удео незадовољних Мађара је 61%. Исто се показало и у вези рада Парламента Србије и председника државе.

Можемо констатовати да су испитани грађани на северу Војводине били критични, углавном према државним органима који се налазе „даље" од њих, а мање незадовољни радом државних органа који су им ближи у сређивању свакодневних животних проблема.

ЗАКЉУЧЦИ

— У испитивању квалитета живота грађана дошли смо до закључка да је код нас веома важно приказати, не само објективне показатеље, него и субјективни став грађана везан за њихов степен задовољства према животним приликама који их окружују;

— На ставове грађана, везане за квалитет живота на северу Војводине, највише утичу материјални могућности и шансе у запошљавање. Њихов позитиван или негативан став у вези доживљаја свог животног стандарда знатно утиче и на осећање задовољства и среће, а и на став о функционисању државних органа;

— Анализа показује да поверење грађана није једнако према суседима или према различитим нацијама. Они највише верују својим суседима, затим припадницима сопствене нације, али према другим националностима поверење је већ мање изражено;

— Изненађујуће је висок проценат оних који јасно признају своје стрепње у животу (67%). Свега 30% испитаника говори о томе да, углавном, не страхује у животу.

— Испитаници су слабо или само средње задовољни нивоом демократије у Србији. Јавна сигурност је боље процењена, највише као средње задовољавајућа, јавна потрошња као средње или доста прихватљива. Грађани на северу Војводине су најмање задовољни радом полиције. Они су средње или мало задовољни радом локалних државних органа, релативно задовољни резултатима покрајинске владе, али никако нису задовољни радом републичких државних органа.

— Без обзира на постепено побољшање макроекономске ситуације у Србији 2007. године, очекивања грађана су била много већа. У процена нивоа свог животног стандарда, као и политичким судовима примећујемо да су Срби критичнији и изражавају веће незадовољство од Мађара. Скоро половина свих испитаника највише стрепи због беспарице, затим због губитка посла. Проблеми слабог здравља су на трећем месту.

ЛИТЕРАТУРА

D i e n e r, E., S u h (1997). Measuring quality of life: economic, social, and subjective indicators. In: Social Indicators Research, 40: 189—216, или: D i e n e r, E., Eunkook,

S u h, S h i g e h i r o O i s h i (1997). Recent findings on Subjective well-being. Internet izvor: http://www.pcych.uiuc.edu/(ediener/hottopic/paper1.html

S o m o g y i, S., G á b r i t y - M o l n á r, I. (2009). Az életminőség néhány jellemzője Vajdaság északi részén (Some Characteristic of the Quality of Life in the North Voivodina), II Međunarodna konferencija ekonomista: Regionális fejlődés és életminőség (Regional development and quality of life), Univerzitet Kapošvar, 2—3. 04. 2009. Kapošvar.

G á b r i t y - M o l n á r, I. (2008). Tájidentitásunk a materiális és immateriális tényezők ölelésében, In: Regionális erőnlét, A humánerőforrás befolyása Vajdaságban, (Ured. Gábrity Molnár Irén i Mirnics Zsuzsa), Subotica: Naučno društvo za hungarološka istraživanja, 2008. pp. 9—72.

U t a s i, Á. (2007). Az életminőség feltételei. Budimpešta: MTA Politikai Tudományok Intézete.

K a j á r i, K. (2006). *Életminőség — humánháttér, kultúra*, In: Kistérségek életereje — Délvidéki fejlesztési lehetőségek (ured. Dr. Gábrity Molnár Irén i Ricz András), Subotica: Društvo za regionalne nauke, pp. 72—82.

S o m o g y i, S., G á b r i t y - M o l n á r, I. (2009). Elégedettség — elégedettlenség néhány jellemzője Vajdaság északi részén (Some Characteristic of Satisfaction und Dissatisfaction in the North Voivodina) In The Central European Journal of Regional Development and Tourism (CEJRDT); ISSN 1821—2506, Vol. 1 Issue 1, 2009. pp. 122—155. http://www2.zf.jcu.cz/public/projects/cejrdt/index.php (online publiched).

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

www.rtt.org.rs/anyagok/eletminoseg.doc
www.polgariszemle.hu/app/interface.php?view=v_article &ID=166
http://www2.standardandpoors.com/
http://dkmt.netion.hu/textpage.html?lang=hu&loc=0&menu_id= 186
http://www.pcych.uiuc.edu/(ediener/hottopic/paper1.html
http://www2.zf.jcu.cz/public/projects/cejrdt/index.php

QUALITY OF LIFE RESEARCH IN NORTH VOJVODINA

by

Iren Gabrić-Molnar

Summary

The purpose of this paper is to present the results of the research pertaining to the quality of life of citizens in four municipalities in North Vojvodina. The empirical research was conducted by the Regional Science Association from Subotica during 2008. It mainly deals with the analysis of subjective indicators and viewpoints which suggest what could be of great assistance in improving the quality of life in the region. I have come to the conclusion that citizens are moderately satisfied with their quality of life and they are mostly concerned about their environment. Different nations have slightly different opinions about evaluation of social and political situation and the majority of the population is more critical. According to the respondents, political stability of the state and improvement of macroeconomic indicators could contribute to the improvement of the quality of life of families and individuals.

UDC 330.567.4(497.11)
330.567.4(497.113)
Оригинални научни рад

Петар Васић

МОГУЋНОСТИ АНАЛИЗЕ ДЕМОГРАФСКИХ КАРАКТЕРИСТИКА ПОТРОШАЧА НА ОСНОВУ ПОДАТАКА АНКЕТЕ О ПОТРОШЊИ ДОМАЋИНСТАВА

САЖЕТАК: Анкета о потрошњи домаћинстава се по садашњој методологији спроводи од 2003. године по препорукама EUROSTAT-а. Структура прикупљених података помоћу дневника о личној потрошњи домаћинстава даје нам огромне могућности истраживања демографских карактеристика потрошача, односно домаћинстава као јединица посматрања у сврхе истраживања потрошачких преференција различитих социо-демографских категорија становништва. Иако се ниво обраде, односно публиковања података АПД-а односи само на структуру личне потрошње и структуру прихода домаћинстава која је укрштена са територијалном поделом Србије на централну Србију, Војводину и Београд, као и са поделом на рурална и урбана подручја, постоји могућност додатног укрштања ових података с различитим демографским и социо-економским обележјима становништва. Тако можемо истраживати карактеристике потрошача према образовном нивоу, брачном статусу, економској активности, занимању, али пре свега полу и старости. Када говоримо о структури потрошње, говоримо о структури потрошње домаћинстава, где се потрошња посматра као агрегат потрошње свих чланова домаћинства, док се вредности демографских обележја у односу на која посматрамо структуру потрошње односе на носиоца домаћинства. АПД нам даје и многе друге могућности за анализу која није у вези са потрошњом домаћинстава, као што је континуирано посматрање промена брачности или образовне структуре на узорку.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: анкета, структура потрошње, обележје, истраживање, подаци, животни циклус;

У истраживањима тржишта, односно маркетинг истраживањима, као главни циљ поставља се унапређење продаје одређене врсте производа, чему претходи анализа засићености тржишта том врстом роба или услуга, односно испитује се конкуренција и на основу тога формира однос цене и квалитета. Такође, се оцењује и тражња за том врстом роба или услуга. Када говоримо о тражњи, ограничићемо се на робу и услуге

у сфери личне потрошње, на коју утиче велики број фактора различите природе. Пре свега, структуру потрошње у великој мери опредељују фактори који произилазе из кретања становништва, дакле, фактори који су демографске природе. Да напоменемо да ту спадају интензитет повећања становништва, промене у економско-социјалној структури становништва, регионални размештај становништва, итд. Друга група фактора је друштвено-историјске природе. То су нпр. фактори који произилазе из формирања одговарајућих навика у потрошњи, затим економско-социјалне карактеристике породица и однос између личне и заједничке потрошње као два облика подмиривања потреба. Коначно, трећа група су економски фактори. Овде спадају пре свега, лични дохоци, цене и њихови односи. Лични доходак представља куповну снагу која у комбинацији с ценама формира (уз остале факторе), преференције потрошача (Ш е ф е р, Б. 1964).

Дакле, као битан део маркетинг истраживања појављује се истраживање преференција потрошача где се као битна одредница појављују социо-демографске карактеристике становништва, односно потрошача.

О значају везе између становништва и економије није потребно превише говорити, постоји мноштво теорија које су ову међузависност покушале да објасне. Основна природа везе лежи у следећој чињеници, да нема становништва не би било ни економије, односно становништва као произвођача и потрошача. Ова веза је свакако, двосмерна, што се и у најновијим радовима светских аутора истиче... Демографска реалност је суштински одређена економским и социјалним околностима и институцијама, али она, такође, утиче на ове околности и институције преко великог броја потенцијалних канала (B l o o m, and C a n n i n g, 2004).

Интересовање за променама у структури личне потрошње становништва, услед промена у демографским карактеристикама становништва произилази из најмање два разлога. Први и преовлађујући разлог лежи у чињеници да су демографске карактеристике становништва у ужем смислу (старост и пол), у фокусу струке, из чега произилази и интересовање за утицајем промене демографских обележја становништва на различите аспекте људског деловања, посебно на економско функционисање система (државе) из разлога суштинске повезаности развитка становништва и економског развоја. Други, ништа мање значајан разлог лежи у склоности и потреби аутора за применом демографских знања. Апликативна демографија је поље које пружа велике могућности и истраживачке изазове, тако да представља будућност струке. Основни задатак изучавања промена у структури личне потрошње јесте да се квантитативно измери утицај на потрошњу појединих детерминанти, при чему су то обично доходак и цене, мада ћемо у овом раду покушати да направимо дискурс где ћемо као основне детерминанте личне потрошње поставити социо-демографска обележја. Овај рад може дати допринос демографским знањима, али и подлогу за маркетинг и истраживања тржишта.

Анкета о потрошњи домаћинстава даје такво богатство информација на пољу веза становништва и економије да с правом можемо рећи да је као извор података од стране демографа потпуно занемарена.

Државна статистика у Србији већ више од педесет година спроводи статистичка истраживања породичних буџета, личне потрошње и животног стандарда становништва.

Прво предузето истраживање на овом пољу била је Анкета о буџетима радничких и службеничких породица, која се од 1954. године спроводила редовно, такође, од 1963. године спровођено је периодично истраживање (петогодишња периодика) под називом Анкета о приходима, расходима и потрошњи домаћинстава. У међувремену спроведене су и Анкета о приходима и трошковима радничких домаћинстава, 1957. године и Анкета о животном стандарду становништва 1966. године. Како поменуте анкете нису биле међусобно усклађене, ни по узорку, али ни по методологији и примењеним класификацијама, током 1983. године извршено је теоријско обједињавање узорка и методолошко усаглашавање ових анкета које се од тада спроводе под јединственим називом Анкета о потрошњи домаћинстава (АПД). Од тада АПД је спровођена у петогодишњим интервалима на већем узорку и у годишњим интервалима на смањеном узорку (Гарибовић, Златановић, 2005).

Да би се обезбедила међународна упоредивост података, 2003. године Анкета о потрошњи домаћинстава усаглашена је с међународним стандардима и препорукама, EUROSTAT-а, ILO-а и UN.

У публикацији *Методологија и стандарди* Републичког завода за статистику, у издању „Анкета о потрошњи домаћинстава — Нацрт методолошког материјала" када се говори о циљевима АПД, наводи се да је потребно прикупити следеће податке о:

— приходима, расходима и потрошњи домаћинстава;

— појединим важнијим показатељима животног стандарада (снабдевеност домаћинстава трајним потрошним добрима, услови становања, начин загревањa стана/куће, и др.);

— демографским карактеристикама домаћинстава;

— економској активности чланова домаћинстава;

— социолошким карактеристикама чланова домаћинстава;

— субјективним ставовима домаћинстава о неким важнијим животним питањима.

Дакле, могуће је извршити укрштање података о демографским обележјима домаћинстава и њихових чланова с било којом другом категоријом података прикупљених у анкети.

Јединица анкетирања је свако, према плану узорка изабрано домаћинство, самачко или вишечлано, где се под домаћинством подразумева: а) заједница лица чији чланови заједно станују, заједнички се хране и заједнички троше остварене приходе (вишечлано домаћинство). Обично се такво домаћинство састоји од супруга, супруге и деце, других сродника (рођаци) и несродника (подстанари, кућне помоћнице, стални радници на пољопривредним газдинствима и сл.); б) самац који живи самостално, храни се самостално и троши остварене приходе (једночлано, односно самачко домаћинство).

Носилац домаћинства (глава домаћинства или референтно лице) је члан домаћинства који је препознатљив свим осталим члановима дома-

ћинства. Главу домаћинства именују чланови домаћинства. Најчешће је то лице које доноси значајне одлуке или које је одговорно за финансијску ситуацију и благостање чланова домаћинства. Неопходно је прецизно одредити носиоца домаћинства, јер његове личне карактеристике могу бити коришћене за класификацију информација и њихову анализу у домаћинству. Нпр. дати просечну годишњу потрошњу у домаћинству на одређеној територији према занимању носилаца домаћинства.

Такође је битно класификовати чланове домаћинства по старости. Одраслима се сматрају сви чланови домаћинства са навршених 15 и више година, док се децом сматрају сви чланови узраста до 14 година.

У анкети се примењује метод вођења дневника (Д-1) и метод усменог испитивања изабраних домаћинстава (интервију метод) на бази упитника, где се попуњавају упитници П-1, П-2, П-3 и упитник за неодзив НО-4.

Домаћинство води дневник потрошње о потрошњи артикала, пољопривреди и осталом (кућна радиност и сл.) током петнаест, односно шеснаест дана.

У Анкети је примењен двоетапни, стратификовани, ротирајући (петнаестодневна периодика) узорак, с пописним круговима као примарним и домаћинствима као секундарним јединицама избора. Основни географски стратуми су централна Србија (без Београда), град Београд и Војводина. Примарне јединице (пописни кругови), на основу пописа 2002. године, разврстане су у два контингента — урбани (градски) и рурални (сеоски), у зависности од типа насеља коме припадају.

Сваких петнаест дана бира се по 40 пописних кругова, односно по 200 домаћинстава. Последњи корак стратификације је груписање примарних јединица по величини (одређен бројем домаћинстава). Унутар изабраних примарних јединица, простим случајним избором бирано је 5 домаћинстава.

Према препорукама EUROSTAT-а, од укупног броја домаћинстава предвиђених за анкетирање у анкетном периоду (4800 домаћинстава за Републику Србију), најмањи проценат домаћинстава који мора да се анкетира је 85% (Гарибовић, Златановић, 2005).

У упитнику П-1 се, између осталог, уносе и демографске карактеристике домаћинства. У овом упитнику од петог до десетог питања редом се уносе подаци о социодемографским и економским карактеристикама чланова домаћинства и то: пол, старост, брачни статус, највиша завршена школа, додатно образовање у току и економска активност, док се у питању под редним бројем 13 уписује податак о занимању чланова домаћинства. Дакле, социодемографске и економске карактеристике домаћинства и његових чланова, којима располажемо на основу података анкете, а од значаја су за демографска истраживања су: полна структура, старосна структура, брачна структура, образовна структура, економска активност, и структура занимања.

Свако од ових обележја могуће је укрстити с различитим категоријама података, који се прикупљају у Анкети. Имајући у виду саму природу потрошње домаћинстава, сасвим је логично да се она не може посма-

трати као индивидуална потрошња сваког појединог члана домаћинства, већ једино као агрегат потрошње свих чланова домаћинства јер унутар домаћинства као заједнице постоје одређени новчани трансфери, а пре свега међугенерацијски новчани трансфери које је готово немогуће раздвојити те анализирати потрошњу на индивидуалном нивоу. Из ових разлога, а и због саме дефиниције домаћинства као заједнице чланова који заједнички троше остварене приходе, на индивидуалном нивоу могуће је анализирати једино обим и структуру остварених прихода у домаћинству.

Анализа везе између демографских и социо-економских карактеристика домаћинства, с једне стране, и структуре потрошње и снабдевености домаћинства трајним добрима, с друге, могућа је једино уколико се вежемо за демографске и социоекономске карактериситке носилаца домаћинства.

Пре него што пређемо на могућности анализе повезаности демографских и социоекономских карактеристика домаћинства и структуре личне потрошње, (мислећи на 12 категорија из класификације дате у АПД), можемо говорити о поседовању стамбеног простора и повезаности са демографским карактеристикама носилаца домаћинства. У актуелној демографској ситуацији у Србији и хроничном проблему недовољног рађања, када полако долази до буђења друштвене свести и конкретизације политичког одговора на овај феномен у нашој држави, многа истраживања потврђују нерешеност стамбеног питања младих (брачних) парова као као главну препреку за рађање деце, а поготову за рађања виших редова. Из поменутог разлога од великог значаја било би анализирати у којој старосној доби (носиоца домаћинства) већина домаћинстава долази у посед сопственог стамбеног простора, јер је евидентно да одређени број рађања бива одложен до тренутка решавања стамбеног питања. Оваква анализа би показала у коликом је раскораку оптимална доб за заснивање породице и рађање деце са доби у којој долази до решавања стамбеног питања и уопште како се са старошћу (носиоца донаћинства) креће проценат домаћинстава која у свом поседу имају стамбени простор, што би дало изузетно вредну информациону основу за креирање стамбене политике као интегративног дела популационе политике у Србији.

Када говоримо о повезаности демографских обележја домаћинстава и личне потрошње, неопходно је да поменемо да промене у демографским структурама неминовно воде и до промена у структури личне потрошње. Демографски фактори заједно са друштвено-историјским и економским факторима представљају три основне групе фактора који утичу на личну потрошњу становништва. Отуда би објашњење утицаја демографских структура на структуру личне потрошње водило потпунијем разумевању промена у обиму и структури личне потрошње.

Анкета о потрошњи у домаћинству артикле (робе и услуге) за личну потрошњу сврстава у 12 категорија: храна и безалкохолна пића; алкохолна пића и дуван; одећа и обућа; становање, вода, струја, гас и друга горива; намештај, опремање домаћинства и одржавање; здравство; тран-

спорт; комуникације; рекреација и култура; образовање; ресторане и хотеле; остала добра и услуге;

На основу друге уопштеније поделе, ставке личне потрошње су сврстане у три групе и то: потрошна добра, полутрајна добра и трајна добра.

Иако се од података прикупљених у Анкети као АПД публикују једино структура прихода и потрошње (прва подела), могуће је извршити укрштање демографских обележја носиоца домаћинства са ставкама личне потрошње и на основу друге поделе. Како је могуће направити и другачије поделе, рецимо рангирати робу и услуге по степену нужности, односно егзистенцијалне важности, то би се дошло до такве поделе која би могла указивати на ниво животног стандарда домаћинстава и све то ставити у везу са демографским обележјима домаћинстава и на тај начин испитати степен повезаности социо-демографских карактеристика и животног стандарда у контексту животног циклуса породица.

Сврха довођења у везу ужих демографских карактеристика са структуром потрошње домаћинства јесте објаснити какве потребе (у смислу потрошње) различите фазе животног циклуса намећу, односно објаснити кроз какве промене појединац (носилац домаћинства) у току свог живота пролази и какве му потребе промене животних околности намећу. Када говоримо о животном циклусу појединца и променама кроз које пролази, мислимо пре свега на индивидуу и њен развој у Србији, мислећи на период школовања, запослење, заснивање породице (сопственог домаћинства), рођење деце (раст породице), одлазак деце (смањење породице), пензионисање, смрт брачног партнера (самачка старачка домаћинства) и на крају сопствена смрт (гашење домаћинства). Међутим, није могуће издвојити и измерити потрошњу коју појединац оствари у оквиру домаћинства, односно потребе које задовољава у оквиру домаћинства чији је члан. Из тог разлога једино је могуће демографска обележја посматрати везано за носиоца, а потрошњу на нивоу домаћинства.

С обзиром да нам од структура становништва, из података које пружа АПД, на располагању стоје полна структура, старосна структура, брачна структура, образовна структура, економска активност, и структура занимања, то ћемо се осврнути на свако од ових обележја носиоца домаћинства.

Уколико посматрамо структуру потрошње домаћинстава према полу носиоца домаћинства, морамо имати у виду неколико чињеница везаних за домаћинства у Србији. Како у структури анкетираних домаћинстава према типу преовлађују породична домаћинства, а у структури породица у Србији породице које чини мајка са децом, чине свега 11,4%, а при том се одређени део оваквих породица налази унутар вишепородичних домаћинстава, то овај проценат пада на испод 10%. Преовлађујуће учешће жена као носилаца домаћинстава можемо срести у групи самачких и то, нарочито, старачких самачких домаћинстава, где се као једини разлог јавља феминизација старих у Србији. Све наведено умањује значај анализе структуре потрошње домаћинстава према полу носиоца домаћинства, а поготову је бесмислено претпоставити да домаћинства у којима је носилац жена имају битно другачије потребе, па и потрошњу, од

оних у којима је носилац мушког пола, тако да нема потребе даље улазити у разматрање повезаности полне структуре и структуре потрошње домаћинстава.

Старосна структура домаћинстава нам већ даје подлогу за анализу везе између овог обележја становништва и структуре потрошње домаћинстава. Сасвим је логично претпоставити да потребе и лична потрошња становништва варирају у зависности од старосне доби у којој се налази. Пре свега морамо имати у виду животни циклус домаћинстава (пре свега породичних, односно породица), где домаћинство посматрамо од његовог настајања, преко повећања, смањивања и на крају гашења. На овом месту би се старост носиоца домаћинства (наравно ако говоримо о просечном случају и вредностима) могла повезати са неким другим карактеристикама домаћинства као што су: број чланова, број деце до 14 година старости и број чланова старијих од 65 година. Поменуте карактеристике, умногоме, опредељују структуру и обим потрошње домаћинстава. Неопходан податак за анализу према обележју старост и прикупља се на основу шестог питања у упитнику П-1 где се за сваког члана домаћинства уписује број навршених година старости. Теоријска потпора за оваквим типом анализе може се наћи у Теорији животног циклуса (LCH — Life Cycle Hypothesis) економисте и нобеловца Франка Модиљанија, где он истиче да се потрошња и штедња појединца налазе у функцији од његове старости.

Када говоримо о домаћинствима према брачном статусу носиоца, интересантно је да се, поред стандардних модалитета овог обележја (ожењен/удата, неожењен/неудата, разведен/разведена, удовац/удовица), појављује и модалитет „у ванбрачној заједници". Како статистика становништва (ни пописна, ни витална/демографска) не евидентира ванбрачне заједнице (кохабитације), то нам овај податак из АПД може бити од непроцењиве важности за анализу транзиције брачности од „владавине брака, ка плурализму форми". Како величина узорка дозвољава статистичко уопштавање то се ови подаци могу несметано користити у сврхе анализе брачности становништва, чак постоји и једна предност, а то је чињеница да се Анкета спроводи на годишњем нивоу (за разлику од пописа становништва који има приближно десетогодишњу периодику), тако да је могуће континуирано пратити транзицију брачности. Иако се у АПД становништво превасходно посматра као потрошачка категорија, а демографске карактеристике се прикупљају једино због потпуније дескрипције (и притом не публикују) ипак не постоји разлог због кога подаци о становништву не би били искоришћени за искључиво демографску анализу независно од економске природе ове анкете. Лични став аутора је да се брачни статус носиоца домаћинства не може довести у везу, како са структуром, тако ни са обимом потрошње домаћинстава, тако да податак о брачном статусу чланова домаћинства из седмог питања упитника П-1 може једино бити употребљен у сврхе чисто социодемографске анализе.

У осмом питању упитника П-1 прикупљају се подаци о највишој завршеној школи чланова домаћинства, опет са више модалитета него што

то евидентира статистика становништва и то: без школе, непотпуна основна школа, основна школа, једно/двогодишња стручна школа, средња-трогодишња школа и КВ, гимназија, виша школа, висока школа (факултет), магистратура-специјализација и докторат. С обзиром да у статистици становништва од модалитета имамо непотпуну основну школу, основну школу, средњу стручну спрему, вишу стручну спрему и високу стручну спрему то се у Анкети појављује диверзификација средње стручне спреме на три подмодалитета и два додатна модалитета научно-академских звања, магистар и доктор наука. Ово нам пружа најмање две могућности за анализу, прво, можемо детаљније анализирати образовну структуру чланова домаћинства и друго, можемо је повезати са структуром и обимом потрошње. Ако усвојимо хипотезу о директној позитивној корелацији између висине дохотка (у просечном случају) и степена образовања, можемо анализирати зависност структуре и обима потрошње од нивоа образовања посматрано у односу на носиоца домаћинства (који у највећем броју случајева и остварује највећи приход у домаћинству). Такође, у питању под редним бројем девет у истом упитнику појављује се податак о додатном образовању, које је у току, што нам само проширује могућности анализе у домену образовања.

У класификацији података везаних за економску активност чланова домаћинства, такође, имамо већи број модалитета него што то прикупља статистика становништва, чак једанаест модалитета. Анализа економске активности чланова домаћинства може се извршити како у односу на њихова демографска обележја, тако и у односу на струтуру и обим потрошње домаћинстава, наравно посматрано у односу на економску активност носиоца домаћинства. Када говоримо о економским карактеристикама носиоца домаћинства на основу података о занимању, прикупљених у тринаестом питању овог упитника, такође можемо извршити анализу према демографским карактеристикама носиоца домаћинства, али и његових чланова, мислећи на демографске карактеристике домаћинства у односу на занимање носиоца. Свакако, могуће је и анализирати структуру и обим потрошње у односу на занимање носиоца домаћинства.

Као што је већ истакнуто постоји велики број начина на основу којих се подаци Анкете о потрошњи домаћинстава могу употребити у демографској анализи, али и, чини се ништа мање значајно, чак напротив јер носи посебну апликативну вредност, у анализи и објашњењу детерминираности потрошње домаћинстава социодемографским карактеристикама њихових чланова.

ЛИТЕРАТУРА

Бјелоглав, Д. и др. (2007). *Анкета о животном стандарду 2002—2003. Живот у Србији према резултатима истраживања*, Београд: Агенција Strategic marketing.

Шефер, Б. (1964). *Животни стандард и привредни развој Југославије*, Едиција: Студије, бр. 18, Београд: Савезни завод за привредно планирање.

Анкета о потрошњи домаћинстава (2005). Методологија и стандарди, Београд: РЗС.

Гарибовић, Л., Лалић, Л., Стојиљковић, Д. (1997). *Коришћење података анкете о потрошњи домаћинстава и индекса трошкова живота*, *Статистичар*, Београд: Статистичко друштво Србије, Републички завод за статистику Србије, Савезни завод за статистику, Економски факултет Универзитета у Београду

Gourinchas, P. O. and Parker, J. A. (2002). *Consumption Over The Life Cycle*, Econometrica, The Econometric Society. Blackwell, Evanston-Malden.

Erlandsen, Solveig K. and Nymoen, Ragnar (2004). *Consumption and population age structure*, Working Papers — Research Department, Norges Bank, Oslo.

Хал, Р., Варијан (2003). *Микроекономија: модеран приступ*, Београд: Економски факултет.

Bloom, David E. and Canning, David (2004). *Global Demographic Change: Dimensios and Economic Significance*, Center for Population Economics, University of Chicago.

POSSIBILITIES OF THE ANALYSIS OF DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF CONSUMERS ON THE BASIS OF THE FACTS FROM THE SURVEY ABOUT HOUSEHOLD CONSUMPTION

by

Petar Vasić

Summary

Household Consumption Survey has been done according to current methodology following EUROSTAT suggestions since 2003. The structure of the data obtained with the household consumption diary gives us significant opportunities to investigate demographic features of consumers, i.e. households as observation units for researching preferences of consumers of different social-demographic population categories. Although the data published in HCS regard only the structure of households' consumption and households' income related both to territorial and urban-rural division of Serbia, there are posibilities for this data to be cross-analysed with different demographic, social and economic characteristic of subjects observed. Therefore, consumers' characteristics according to education, marrital status, economic activity, profession, and above all according to sex and age can also be observed. As consumption structure is discussed, important notice is that the consumption has been looked at as the aggregation of each household member's consumption, where values of demographic characteristics refer to the head of that household. HCS provides a number of other possibilities for analysing demographic characteristics of population that are not in regard to consumption, such as continuous analysis of changes in marrital or educational structure.